

Kulturni pejzaž – savremeni pristup zaštiti kulturnog i prirodnog nasleđa na Balkanu

Zbornik radova Prve regionalne
konferencije o integrativnoj zaštiti

Priredili: Anika Skovran / Nataša Ostojić-Ilić

EUROPEAN CENTER FOR PEACE AND DEVELOPMENT
University for Peace established by the United Nations

Kulturni pejzaž – savremeni pristup zaštiti kulturnog i prirodnog nasleđa na Balkanu

Zbornik radova Prve regionalne
konferencije o integrativnoj zaštiti

Priredili: Anika Skovran / Nataša Ostojić-Ilić

EUROPEAN CENTER FOR PEACE AND DEVELOPMENT
University for Peace established by the United Nations

Izdavač: **Evropski centar za mir i razvoj (ECPD)**
Univerziteta za mir Ujedinjenih Nacija
Terazije 41, 11000 Beograd
tel: (+381 11) 3246-041, 3246-042, 3246-043, 3246-044,
2652-190, 2652-170; fax: 3240-673, 3234-082, 2651-344;
e-mail: ecpd@EUnet.yu, ecpd@org.yu

Za izdavača: **dr Negoslav P. Ostojić**, Izvršni direktor ECPD

Priredili: **Anika Skovran / Nataša Ostojić-Ilić**

Dizajn: Nataša Ostojić-Ilić, M.A.
Lektor: Tamara Gruden
Tiraž: 1 000 primeraka
ISBN 978-86-7236-055-4

Štampa: GRAFICOM-UNO

Belgrade, 2008.

© All rights reserved. No part of this book may be reproduced in any form without permission in writing from the publisher

Sadržaj

H.E. Prof. dr Takehiro TOGO

Pozdravni govor 7

Prof. dr Anika SKOVVAN

Predgovor 10

Prof. dr Yves-Rastimir NEDELJKOVIĆ

**Tragovi kulture u predelu – poruke sprega čoveka i prirode
(misli o logosu urastanja čoveka u celinu prirode) 12**

Prof. dr Alfonso OJEDA

Kulturna saradnja u Evropskoj uniji 22

dr Melita ROGELJ

Извештаvanje o stanju životne sredine koje odražava kulturnu različitost 25

Lenka MOLEK

**Metodologija zaštite kulturnog nasleđa tokom izgradnje
nacionalne infrastrukture 31**

Prof. dr Jelena VILUS

Pravna zaštita kulturnih dobara 45

Marina SCHNEIDER

**UNIDROIT Konvencija o ukradenim ili nezakonito izvezenim
kulturnim dobrima iz 1995. godine 71**

Prof. arh. Tina WIK

Restauracija crkve manastira Zavala 84

Dipl. inž. arh. Milijana OKILJ

Integrativni pristup zaštiti manastira Zavala sa kulturnim predjelom 91

Mr Milica KOTUR

**Manastir Zavala Konzervatorsko-restauratorski radovi
na zidnom slikarstvu 96**

Prof. dr Vern Neufeld REDEKOP

Verski i kulturni objekti i spomenici – mesta nasilja i pomirenja 104

Mladenka MATOVIĆ

Stanje svesti o ulozi kulturnog i prirodnog nasleđa 109

Prof. dr Lidija AMIDŽIĆ, Slađana KRASULJA, Zoran ĐORĐEVIĆ

Kulturni predeo u sklopu zaštite prirode u Srbiji 125

Prof. dr Josip KOROŠEC

Kulturno nasleđe u kulturnom pejzažu 130

Prof. dr Marija MAKSIN-MIČIĆ

Predeo u praksi prostornog planiranja u Srbiji 140

Prof. dr Milenko STANKOVIĆ

Koncept i vizija naselje u harmoniji sa prirodom – savremen pristup zaštiti nasleđa na Balkanu 157

Doc. dr Slađana PETRONIĆ

Povezanost prirodnih i kulturno-istorijskih vrijednosti sa turizmom na Jahorini 168

Branko D. MARAVIĆ

Rekonstrukcija urbanih objekata u starim gradskim jezgrima i njen uticaj na spomenike kulture u Vojvodini 169

Jelena KADIĆ, Ljubica SRDIĆ, Goran KALINIĆ, Snežana GLIGORIĆ, Jelena SAVIĆ

Valorizacija kulturno-istorijskog i prirodnog nasleđa opštine Šipovo 183

Prof. dr Anika SKOVRAN

Zaštita, čuvanje i prezentacija kulturno-istorijskog i prirodnog nasleđa – principi i iskustva 193

dr Nađa KURTOVIĆ-FOLIĆ, dr Gordana MILOŠEVIĆ,
dr Mirjana ROTER-BLAGOJEVIĆ, mr Ana NIKEZIĆ

Arheološki park kao integrisani deo kulturnog predela – savremeni pristup zaštiti i prezentaciji arheološkog nalazišta medijana kod Niša 203

Nevena DEBLJOVIĆ-RISTIĆ

Srpski srednjovekovni manastiri – mesta stapanja kulture i predela 227

Dipl. inž. arh. Marica ŽIVANOVIĆ

Muzej na otvorenom „Kalenić“ – primer održivog modela zaštite i revitalizacije kulturnog i prirodnog nasleđa (rezultati, problemi i iskustva) 238

Branka ŠEKARIĆ

**Koncept kulturnog pejzaža u kontekstu očuvanja
kulturnog i prirodnog nasleđa 246**

Prof. mr Zvonimir ZEKOVIĆ

**Viminacijum arheološki lokalitet kod Kostolca – pećine grob
sa freskama br. g. 2624 266**

Silvana HADŽI-ĐOKIĆ

Nekoliko primera Jerusalima u kontekstu prikazivanja predela 279

Dipl. inž. arh. Slavica VUJOVIĆ

**Razvojni projekat integrativne zaštitenasleđa
„vekovi Bača, 2006–2010.“
kao primer primene savremenog pristupa
zaštitekulturnog i prirodnog nasleđa 287**

Gordana MITROVIĆ

**Pilot PROJEKAT zaštite i uređenja predela i kulturnog i
prirodnog nasleđa banje Koviljače 297**

Dipl. inž. arh. Saša CVETKOVIĆ

Poluostrvo Luštica – put ka zdravoj budućnosti 311

Prof. dr Paul PHILIPPOT

Razmišljanja o značenju kulturnog pejzaža 323

Pozdravni govor

Poštovani gospodine ministre za kulturu i obrazovanje Republike Srpske, Bosna i Hercegovina, dame i gospodo,

Veliko mi je zadovoljstvo da prisustvujem na Konferenciji o integrativnoj zaštiti kulturnog i prirodnog nasleđa na Balkanu, u organizaciji ECPD-a, Vlade Republike Srpske (Bosna i Hercegovina) i grada Banjaluke.

Pre svega, želeo bih da izrazim duboku zahvalnost predstavnicima Republike Srpske i grada Banjaluke na organizaciji ove vredne konferencije u lepom gradu Banjaluci.

Veoma smo zahvalni Vladi Republike Srpske na svesrdnoj podršci aktivnostima ECPD-a, osnovanom od Univerziteta za mir Ujedinjenih nacija u Kostariki, sporazumom između vlada Jugoslavije i Kostarike putem rezolucije generalne skupštine Ujedinjenih nacija 1985. godine. Od tada, ECPD deluje kao obrazovna ustanova koja ulaže napore ka ostvarivanju mira i stabilnosti u balkanskom regionu. Ti napori dobili su poseban značaj tokom procesa dezintegracije bivše Jugoslavije, koji je počeo u poslednjoj deceniji bratoubilačkim ratovima i konfliktima. ECPD je nastojao da održi i ojača smisao za zajedničku prošlost i nasleđe, organizujući kurseve za nivo mastera i doktorata namenjene studentima svih država i entiteta bivše Jugoslavije.

Vlada Republike Srpske je nedavno pružila vrednu podršku ovim naporima, obezbedivši mesto za osnivanje ECPD Univerziteta za međunarodne odnose u Banjaluci. ECPD će učiniti sve da ovaj obrazovni centar iskoristi prednosti ECPD-a kao što su dugogodišnje iskustvo i prisutnost izvanrednih predavača iz inostranstva. Uvereni smo da će Banjaluka biti važan centar za balkanski region i u budućnosti nuditi vodeće ličnosti iz oblasti međunarodnih odnosa integrisanom evropskom prostoru.

Od 27. do 28. oktobra, ECPD je u Beogradu organizovao konferenciju „Pomirenje i ljudska sigurnost na Zapadnom Balkanu“. Posebno je razmatrano stanovište da je Jugoslavija odigrala značajnu ulogu u svetu tokom perioda Hladnog rata, kao neprikosnoveni lider trećeg sveta, te stoga zemlje balkanskog regiona imaju puno pravo da zauzmu važno mesto u ubrzanom procesu evropskih integracija. Ekonomski razvoj neophodan je za pomirenje i zaštitu kulturnog nasleđa svih naroda i veroispovesti.

Ovo je takođe saglasno sa nacrtom Ustava Evropske unije, gde je napisano da „se polazi od kulturnog, verskog i ljudskog nasleđa Evrope, iz kojeg su nastala postojana i potpuna ljudska prava, sloboda, demokratija, jednakost i vladavina zakona. Verujući da Evropa, ujedinivši se nakon gorkih iskustava, nastoji da nastavi da se kreće putem civilizacije, napretka i uspeha, za dobrobit svih njenih građana, uključujući i one najslabije i najugroženije; nastoji da ostane kontinent otvoren u pogledu kulture, obrazovanja i društvenog napretka; nastoji da poboljša demokratsku i transparentu prirodu učenja u javnom životu i da se bori za mir, pravdu i solidarnost svuda u svetu.“

Ja sam tokom svoje diplomatske karijere proveo na evroazijskom prostoru dugo, u četiri navrata, najpre 10 godina u našoj ambasadi u Moskvi, a od 1996. do 1999. u svojstvu ambasadora, dva puta, pet i po godina u našoj ambasadi u Londonu i dve godine i tri meseca kao ambasador u Ankari u periodu od 1993. do 1996. Tokom tog perioda, video sam mnoga kulturna nasleđa neprocenljive vrednosti u Evropi i Aziji.

U Britaniji, gledajući rimske puteve i stare crkve, sanjario sam o davnim predelima Engleske i Škotske. Palata Alhambra u Kordovi sa izraženim tragovima islamske umetnosti podsetila me je na islamsku kulturu koja je cvetala na Iberijskom poluostrvu. A pećine Altamira u Španiji i na severu Španije vratile su me čak u kameno doba.

Gradovi centralne Azije kao što su Samarkand i Buhara dele kulturno nasleđe sa persijskim gradovima Istahanom i Persepolisom, kao i sa Istambulom i Bursom i njihovim džamijama od prozračnog plavog kamena. Grčka i Turska na mnogo načina dele zajedničko grčko-rimsko i vizantijsko kulturno nasleđe, a Turska je ostavila traga u arhitekturi i kulinarskoj tradiciji Srednje Azije, Rusije, Bliskog istoka i Balkana.

Video sam svedočanstva o dodiru različitih civilizacija tokom vekova. Ti dodiri obogatili su živote generacija naroda širom sveta.

Nažalost, kroz istoriju nailazimo na tragove etničkog i verskog fanatizma, koji su uništili slike, verske predstave i statue u pećinama i muzejima širom sveta, uništeni su i hramovi i svetišta. U skorijoj istoriji, uništavanje budističke statue u Barmijanu u Afganistanu, bio je flagrantan primer takvog razaranja i izazvao ogorčenje u celom svetu.

Oblast Balkana ima izuzetno bogato istorijsko, versko i kulturno nasleđe različitih etničkih grupa, koje daju raznolik i bogat ton životu naroda koji žive u ovom regionu. Nadam se da će narodi Balkana uspeti da najzad prevaziđu neveselu istoriju skorijeg perioda, prepunog ratova i sukoba, i da će pojačati svoje napore usmerene ka čuvanju neprocenljivog kulturnog i prirodnog nasleđa ovog regiona.

Oni će sigurno dobiti vredno mesto u procesu evropskih integracija i što pre budu postignuti mir i stabilnost u regionu, pre će se ostvariti san o životu u jednom evropskom prostoru.

Na kraju bih želeo da navedem dva slučaja u kojima je tokom razaranja u Drugom svetskom ratu sačuvano nasleđe u Japanu i Singapuru.

U poslednjoj fazi rata na Pacifiku, mnogi japanski gradovi uništeni su do pepela razarajućim bombama, ali zahvaljujući udruženom delovanju nekih japanologa, američkom predsedniku je savetovano da se poštede stari gradovi Kjoto i Nara, kolevke japanske kulture sa neprocenljivim kulturnim nasleđem starim preko hiljadu godina. Srećom, ova preporuka je poslušana i dva grada pošteđena su bombardovanja i sve do danas veličanstveno kulturno nasleđe, hramovi i svetilišta, kao i budističke statue i slike privlače posetioce iz celog sveta.

U Singapuru, japanske snage osvojile su ostrvo u februaru 1942. i držale ga pod vojnom opsadom pod imenom Šonan. U toj operaciji, na hiljade građana kineskog porekla podvrgnuto je etničkom čišćenju od strane japanske armije, sa ciljem da se prekine dotok pomoći od kineskih kopnenih snaga, sa kojima su se japanske snage žestoko borile. Ali upravo u trenutku kada su japanske snage vršile represiju, jedan japanski naučnik spasio je vredne kolekcije iz botaničke bašte u Singapuru i iz nacionalnog muzeja, dobivši odobrenje od okupacionih vlasti i uz pomoć bivšeg zamenika direktora botaničke bašte koji je bio Britanac, ali je sarađivao sa japanskom upravom sa ciljem da sačuva godinama stare, neprocenljive kolekcije u botaničkoj bašti i muzeju. Ovo je svetla tačka u tužnoj istoriji japanske okupacije.

Iskreno se nadam da će narodi na Balkanu uspeti da prevaziđu nesrećnu istoriju i da će raditi u cilju očuvanja prirodnog i kulturnog nasleđa njihove slavne prošlosti.

*H.E. Prof. dr Takehiro Togo
Predsednik ECPD*

Predgovor

Zbornik radova Prve regionalne konferencije o savremenom pristupu zaštite kulturnog i prirodnog nasleđa na Balkanu, u organizaciji Evropskog centra za mir i razvoj (ECPD) Univerziteta za mir Ujedinjenih nacija, održane u Banja Luci, 2006. sadrži studije i članke koji razmatraju savremenu problematiku zaštite, očuvanja i prezentacije kulturno-istorijskog i prirodnog nasleđa.

Danas se u nauci sve više uočavaju široke međe evropske civilizacije, kao i različiti izvori njene duhovnosti u kojoj je Balkan sa Mediteranom bio njena drevna kulturna kolevka, što stanovnike ovih prostora obeležava i osobinama svojevrsnog nadnacionalnog jedinstva. Iz tih razloga izuzetnu pažnju zaslužuje kulturno nasleđe Balkana, posebno zemalja bivše Jugoslavije, gde su se u kreativnoj simbiozi susretali uticaji Istoka i Zapada, hrišćanstva i islama. Ovakvi duhovni spojevi, čiji odraz vidimo u spomenicima kulture – graditeljstva, slikarstva, skulpture, delima primenjene umetnosti, narodnog stvaralaštva, istorijskih zbivanja i literature, ukazuje na razumljiv način međuzavisnost balkanske i evropske kulturne baštine, koju pored nedovoljne proučenosti ugrožavaju mnogi sudari Zapada i Istoka još od vremena osvajanja i pohare Carigrada od strane Krstaša 1204. godine, što je bio jedan od najtežih kulturnoloških zločina u evropskoj istoriji. Nažalost, stradanje spomeničkog nasleđa nastavlja se i u naše doba u sukobima širom sveta, tokom XX i XXI veka (Avanistan, Kipar, Kosovo).

Pejsaž, kao sukcesija istorijskih stratuma koji ga karakterišu na tlu Balkana, u mnoštvu njegovih stratifikacija, od praistorije i jedinstvene kulture Lepenskog Vira iz VII milenijuma pre N.E., antičkih vremena i kasnije, onih koji su se konstituisali u svetu pravoslavlja i islama, vekovima svedoči o uzajamnoj koegzistenciji i toleranciji. Ipak, ne može se zanemariti opasnost instrumentalizovanja prošlosti u ime političkih interesa sadašnjosti, kada se ne preza od civilizacijski rušilačkog čina uništenja spomenika kulture – čiji smo svedoci na početku III Milenijuma! Pri tom ne zaboravimo da samo kultura spaja ljude, države i narode, sve ostalo ih razdvaja. Treba se poznavati da bi se razumeli...

Studije i članci domaćih i inostranih stručnjaka, učesnika Konferencije, objavljeni u Zborniku, na visoko profesionalan način obrađuju različite probleme zaštite spomenika kulture, iznoseći iskustva primenjena u njihovom

rešavanju shodno savremenim metodama konzervacije u interdisciplinarnom pristupu – dosledno principu zaštite kulturnog i prirodnog nasleđa.

Praksa zaštite kulturnog nasleđa ukazuje na potrebu za neprestanim njegovim nadgledanjem, kao i nadgradnjom novih saznanja u veoma osetljivoj oblasti višestране ugroženosti kulturne baštine, što nameće široku aktivnost u njenom očuvanju i koordiniranju u kulturnoj saradnji kroz Evropsku uniju i UNESCO. Implementacija nekih evropskih projekata iz oblasti zaštite kulturne baštine, mogla bi na prostorima bivših jugoslovenskih zemalja ići upravo preko Evropskog centra za mir i razvoj Univerziteta za mir Ujedinjenih nacija (međunarodne obrazovne i istraživačke organizacije iz akademskog sistema UN, sa sedištem u Beogradu). Na taj način, u uslovima upravno-administrativne izdajenosti nekadašnjih jugoslovenskih zemalja, prostor jedinstvenog kulturnog nasleđa mogao bi biti posredstvom jednog profesionalnog „medijatora“ u stručnom smislu povezan među sobom, ali i sa balkanskim i evropskim, kao i mediteranskim regionima u cilju praćenja i razmene savremenih i konzervatorskih iskustava u domenu zaštite kulturnog i prirodnog nasleđa.

Tragovi kulture u predelu – poruke sprega čoveka i prirode (misli o logosu urastanja čoveka u celinu prirode)

Ljudski misaoni, estetski, duhovni, prirodnim uslovima i tekuciom kulturom omeđen pejzaž živo je i nerazdvojno tkivo celine (mikro)kosmosa čije bezdane lučom osvetljavajući čovek uporno i uvek iznova obeležava svoju sizifovsku sudbinu.

O shvatanju kulture predela

Prema definiciji koju je formulisao UNESCO „Kulture predela predstavljaju kombinaciju dejstava prirode i čoveka i ilustruju tokom vremena ostvaren razvoj ljudskog društva i njegovih naselja pod uticajem fizičkih sila i/ili mogućnosti koje su predstavljali njihovo kako spoljno tako i unutrašnje okruženje društvenim, ekonomskim i kulturnim silama“.

Ljudskim mišljenjem, duhom, pa i snovima, svaki čovek utvrđuje i produbljuje sebi utisnute „slike sveta“ na način koji odgovara srazmerama saznanja i kulture kojima raspolaže. Tako će on iz nekog „svog ugla“ u predelu pred sobom ili njegovoj viziji (svestan toga ili ne) tražiti i nalaziti svakovrsne izvore spokoja i lepote, ili zbunjen i uplašen otkrivati najave poznatih opasnosti, u nepoznatom izazov radoznalosti ili skrivene pretnje, sluteći nepriliku i zlo. Zato se milenijumima sve do dana današnjeg ratar svakodnevno osvrće letini

koliko i nebu, dovijajući se odgovorima na večna pitanja: hoće li je sunce sažeći, kiša blagosloviti ili zbrisati gradonosna oluja?

Polazeći od ovih shvatanja, prilika je da ukažem na saznanja o bezbroju od iskona ljudske istorije u prirodi prisutnih i vremenom prepoznatih tragova čovekovih kultura. Nije manje značajna i uznemiravajuća

Slika 1. – Zlatibor pred smirajem

slutnja o neshvaćenim, a pogotovu skrivenim korenima bezbroja tih tragova. U sumi njihovih razlika nalazi se izvorno i neizmerno bogatstvo. Rizici izazova međusobne otuđenosti tih razlika u sebi nose zametke, pa i tragove uzajamnog ništavila. Međutim, uprkos vrtlozima ljudskih i prirodnih rastakanja, predeoni tragovi kultura traju kao artefakti spektra mikrokosmosa prirode ljudskog duha, tih međaša sudbine ljudskog hoda u sprezi sa vaskolikom prirodom od predela gde mu je oslonac, do prostora kojim leti. Kuda?

Profesor dr Pol Filipo (Paul Philippot) u sažetku svog priloga na temu razmišljanja o značenju kulturnog pejzaža, podvlači da u meri u kojoj pejzaž konstituišemo kao njegovo viđenje sa distance u odnosu na neposredan doživljaj sredine, on uvek predstavlja kulturnu realnost.

Seoski predeo, likovnim izrazom slike umetničkog dometa u svome vremenu, prema prof. Pol Filipou je osnovna, kulturno-umetnička forma pejzaža, te se kao takav može smatrati otkrićem građanina, a ne seljaka koji u tom predelu živi. Prateći razvoj kulture likovne predstave predela u postrenesansnom periodu, prof. Filipo će podvući da je bilo potrebno dostići XVI vek kako bi učestvovali u pronalasku onih slikara koji su predstavljali pejzaž – prvo u kontekstu nekog događaja, a zatim kao predmet po sebi. Bogatstvo ovoga se suštinski odražava i na tlu mnoštva stratifikacija Balkana, a posebno onima koje su se konstituisale u svetu pravoslavlja i islama i koje su u njima duboko uzidane. Otuda ove „balkanske“ stratifikacije pored ostalog vekovima svedoče o uzajamnoj koegzistenciji i toleranciji različitih kultura.

Likovni, a rekao bih isto toliko plastični ili književni umetnički proizvod kulture pejzaža prošlosti, prema prof. Pol Filipou „uvek polazi od sadašnjosti, a to znači sa stanovišta savremene perspektive, nije manje očito da treba razlikovati težnju čiji je cilj da obuhvati strukturu i smisao prošlosti, od one koja se suprotno, sastoji u tome da projektuje problematiku koja odgovara sadašnjici, koja jedino može instrumentalizovati prošlost na korist i u ime interesa sadašnjosti. To je u stvari izbor o kome će suditi politika, prema kome će ona stvarati civilizatorsko delo, preuzimajući zadatak poštovanja i konzervacije kulturnog nasleđa, ili suprotno, potaći varvarski čin negirajući ga kako bi afirmisala unilateralno i agresivno shvatanje sadašnjice“.

Slika 2. – Pariz: „bukinisti“ kraj Sene

Balkansko vrelo prelivajućih i prožimajućih kultura na raskršću kontinenta, religija i carstava, u svojim predelima je prepuno materijalnih i duhovnih poruka kulture. U svojoj „balkanskoj osnovi“ te poruke su autentične i arhetipski jedinstvene. Međutim, elementarno značenje svekolikih predeonih kultura ovog tla, vrtoglavo nadmašuje dublja vrednost njihovog smisla sadržana u samom jezgru univerzalnosti poruka o protivrečjima puteva čudesne sinteze ljudskog roda u celini univerzuma. Kako ih prepoznati?

Predeo u svojoj likovnosti može da bude i „čajem slikan“, a ako sadrži slojevite metafore, „vredi“ i više od „hiljadu reči“. Uzmimo samo tri elementa predela: *Dolina koju preseca reka preko koje je podignut most.*

- A) *To je predeo koji govori o potrebama i mogućnostima zajednice da u ocenjeno doba na tom tlu gradi most takav kakav je. To je most koji ne „priča“ samo o svome nastanku, već i istoriji doline pre, i posle, itd. Međutim,*
- B) *„Slojevita“ metafora kulture ovog predela govori o reci čiji tok ujedno spaja i razdvaja ljude, narode, države. Izgrađen most je metaforična poruka o suštini čovekove kulture „ukrštanja“ sa prirodom, koje njom samom savlađuje prepreke na svakolikim putevima međuljudskih povezivanja ...*

Reč o predstavama čoveka u prirodi, kao slikama njegovih saznanja i ideja o sebi

U samom jezgru polazišta gnoseološke teorije kulture predela nalazi se suma predstava koje bilo koji čovek ili njegova zajednica imaju o tragovima sopstvenog, sinergijskog uticaja u sprezi sa prirodom, sprezi koja je „conditio sine qua non“ njegovog opstanka. To je put kojim čovek ujedno otkriva sebe koliko u odnosima sa prirodom, toliko i u odnosima sa drugim ljudima. Od čulnog do misaonog doživljava okružujućeg sveta, te onda sebe samog u njemu analogno svim živim bićima. Čovek prolazi sebi svojstven put od *oseta*, preko *opažaja* do *predstava*. Ovaj put se utiscima realnosti svakodnevnog života ljudskim mišljenjem te razumom gradi univerzalnim, a u konkretnosti uslova svakog čoveka jedinstvenim, uvek svekolikim mnoštvom konkretnih ili apstraktnih „slika“. Njima čovek ustanovljava, proverava i eventualno učvršćuje vrtoglavo rastuća saznanja o sebi, drugim ljudima i zajednicama, okružujućoj prirodnoj celini čiji je on (svestan toga ili ne) neposredno i posredno oduvek sastavni deo.

Pređeni logičko-gnoseološki čovekov put od elementarne čulne percepcije, do doživljava (slikovnih predstava o sebi u dinamičnoj sprezi sa svetom oko sebe predmet je mnogih analiza i teorija tokom istorije filozofije i psihologije. Ograničen prostorom i vremenom, ovde ću se zadržati na stavovima Emanuela Kanta, začetnika nemačke klasične filozofije.

Treba istaći da je Kant termin, odnosno pojam *predstave* koristio u njihovom najširem mogućem značenju. To je poimanje koje je našu sintagmu „predeone kulture“ teorijski izrazito približilo njenom gnoseološkom zasnivanju likovnim sintezama kompleksa elemenata kojima se formiraju čovekova saznanja o celinama kakve svakako od sastavnog dela kulture svakodnevnog života pa do visokih ljudskih dometa tokom istorije obeležavaju bitne stupnjeve u njenom razvoju. Po Emanuelu Kantu, sve ono što čovek doživljava polazi od čula, čime se ovi doživljaji približavaju samim pojavama. Ljudsko (reći ćemo: uvek čulima, pa i tehnologijama ograničeno) utvrđivanje prirode pojava (svakako ukljuživ i našu kulturu predela) koje se u svom doživljaju kao predstave, konačnog rezultata čovekovih čulnih delatnosti, oblikovanja, građe kojom će se na kraju služiti njegovo rasuđivanje. Tako se Kantom jasno podvuklo svojevrsno protivrečje čulima utvrđene pojave i njene rasuđivanjem i razumom (G.W.F Hegel će kasnije reći umom) dosegnute suštine.

Teze o kulturi predela, njenim univerzalnostima i jedinstvenim svojstvima na balkanu

- 1) Od iskona ljudskog – bezbroj je čovekovih tragova u prirodi i sopstvenom okruženju koje je gradio pomoću nje same, prema njoj, pa i njoj nasuprot. To su tragovi rastućeg i trajno varirajućeg spektra ljudskih kultura. Oni su poruke sinteze čoveka i njegovih zajednica u duhovnoj i materijalnoj sprezi sa prirodom. Tu se nalaze ključevi razumevanja enigme naše prošlosti, odgovora o budućnosti i njenom smislu.
- 2) Bavili smo se tek odabranim stavovima o shvatanju kulture predela. Ostali su samo naslućeni odgovori na pitanja o tome kako, kojim kriterijumima prepoznati njene tragove u predelu, u čoveku. Možda nije manje značajno tragati za odgovorima na pitanja o tome kako podržati zanemarene i otkrivati nepoznate poruke prethodnih vekova, milenija. Rekao bih da u projektima današnjih strategija i taktika planiranja integralnog i održivog socioekonomskog razvoja ne bi smeli zaboraviti obavezu i odgovornost koliko da se staramo o otkrivanju i očuvanju prethodnih dometa predeonih kultura, toliko i da potonjim vremenima ostavimo autentične i trajno vredne poruke iste vrste. No kako ih otkrivati, ocenjivati njihove vrednosti? Neka mi bude dozvoljeno da ovde pomene blistav primer inače retkog leksičkog objašnjenja reči *zadužbina* u Rečniku Vuka Karadžića. Tu je Vuk onima koji su se latili ovog rečnika, jasno i kratko objasnio da zadužbine nisu samo „manastiri, crkve, mostovi i kaldrme na putu“, već i podignute česme kraj puta, što su i „turski begovi činili“, pa je tako zadužbina i „žednom vode podariti“. Koliko je ovo blisko i živo u narodnoj svesti,

ilustruje primer iz sela Ramaće, u Gornjoj Gruži kod Stragara. Sledom ove izvorno humanističke kulture danas pokojni „Brka“ – vremešni Radomir Milovanović, poznati i poštovani Ramaćanac, u svom selu i okolini podno planine Rudnik godinama je uporno o svom trudu i trošku, ponekad uz spontanu pomoć drugih pa i dece, podigao preko osamdeset česama ostavljajući na njima i sa njima samima poruke čovekoljublja.

- 3) Podvlačim da se kultura predela ili „kulturni predeo“ shvata kao izraz:
 - a. Sprega ujedno kulturnih i prirodnih izvora vremena (istorije) u kojoj ona nastaje;
 - b. Čovekovo duhovno, intelektualno, ideološko, estetsko, radno, ekonomsko i drugo prisustvo u prirodi.

To je odnos u kome je čovek delujući, a priroda reflektujući, prihvatajući, ili „upregnuti“ medijum povratnog dejstva. Radi se o kompleksu uzajamnog dejstva prepunog nepoznatih, pa stoga i neočekivanih sila. Tako se ona ostvaruje kao likovni izraz uzajamnog dejstva čoveka i prirode u transformaciji. Ona je tokom ljudske istorije vodila čoveka od bitisanja „po sebi“, da bi razvojem svesti stigao do još uvek dominirajućeg stupnja „bića za sebe“, koje se aktuelno nalazi pred prelomnim razdobljem nastupajućih iskušenja stvorenja koje je raspoloživi kosmičkim silama i tajnama života, sposoban da svoju egzistenciju zasniva „sa drugima“.

- 4) Tragovi predeonih kultura sadrže više slojeva kojima su izražene materijalne i duhovne poruke *ujedno*, i to:
 - a. O kompleksu svekolike razvijenosti, uslova života, potrebama i težnjama svojih tvoraca,
 - b. O njihovom vremenu i prostoru,
 - c. O aktuelnom i nastupajućem vremenu.

Njihovo neizmerno mnoštvo i razlike na ovim prostorima, jesu naše, balkansko i svetsko bogatstvo, ali u sukobima beščašća – sredstvo zloupotrebe i ništavila. U tom smislu se poruke stvaranja mogu pretvoriti u tragove nemara ali i nezamislivih razaranja. To su spaljene i opljačkane kuće usred naselja, mrtva naselja iz čijih oslepelih prozora na kućama kao da vrište grane sa zemljanog poda ili ognjišta već izraslog drveća. To su tragovi antikulture pejzaža okovanog mržnjom i strahovima, kao ožiljcima teških rana koje ne mogu zarasti u beščašću poratnog licemerja.

- 5) Tragovi predeonih kultura Balkana su plod uslova raskršća kontinenta, raznolikosti nebrojenih prelivanja i prožimanja kultura izazvanih koliko svekolikom i tipičnom limitropijom, toliko i svom mestu u ce-

Slika 3. – Ožiljak kržnje sa „jugo-ratišta“

lini regionalnih i univerzalnih činilaca, živog i bučnog vrela rodova, etnosa, naroda, razdvojenih naroda i nacija u nastajanju opterećenih latentnim i otvorenim međusobnim sukobima u ime nesporazuma o identitetu, te opstanku pod kontinentalnim silama nadmoći vekovima vladajućih, ali – prolaznih carstava...

Otuda autentičnost jedinstvenih arhetipskih varijanti u vrelu etnosa i naroda ovih prostora. Njihovo učešće specifično obeležava očuvanu mešavinu znakova predeone kulture na raskršćima puteva čudesne sinteze ljudskog roda kakva se tvorila ovde kao bilo gde sve do onih koja prilažući sebi svojstvene vrednosti, trajno očuvana urastaju u celinu čovečanstva.

Među izrazitim specifičnostima Balkana svakako se nalazi koncentracija naroda Roma. Proganjani širom Evrope, kao da su obeležavajući predele svog boravka baš na Balkanu našli neki svoj mir u karakterističnim simbiozama saživljavanja „pored“ i sa autohtonim stanovništvom. Stoga ću ovome u najkraćim crtama posvetiti posebnu pažnju.

Pristup tradicionalnoj kulturi predela unutar romskog naselja

Predeonu kulturu unutar romskog naselja odlikuju mnoge i u ovim prostorima jedinstvene specifičnosti. U pogledu shvatanja i konkretnih aktivnosti koje se odnose na humanizaciju uslova života koji bi odgovarali stvaralačkoj transformaciji romskih naselja svakako da značajnu ulogu imaju etnički, socijalno i profesionalno mešovita Udruženja koja se kao beogradsko, posebno bave

prostornim, urbanim, infrastrukturnim, socioekonomskim i kulturnim uslovima uređenja i života u romskim naseljima.

Takva shvatanja bismo ovde najkraće rečeno u startu akciono zasnivali na:

- 1) Prethodnoj i tekućoj literaturi o romskim naseljima uopšte, a onda posebno u Bosni i Hercegovini, Makedoniji, Srbiji i Rumuniji,
- 2) Konsultaciji prethodnih definicija razlikujući genetičke od karakterističnih,
- 3) Rezultatima sopstvenih „snimanja“ predeonih uslova ovih naselja,
- 4) Ukazivanju na nepotpunosti u postojećim i potrebama razvijanja osnovnog pojma o ovim naseljima i perspektivama njihovog razvoja.

Tradicionalna predeona kultura, specifičan ambijent (atmosfera) romskog naselja nastaje na osnovama izvornih romskih običaja, uslovima i načinom života, utvrđenih vrednosti unutrašnjih porodičnih, srodničkih, međususedskih, „taborskih“, rodno-etničkih odnosa u naselju. Radi se o posebnom prostorno „urbanom“ izrazu generacijama utvrđivanih materijalnih, društvenih i duhovnih vrednosti koje uspostavljaju vrelo života ujedno celine kao i svih delova romske zajednice u „njenom“ naselju sa kompleksom odnosa prema prirodnom i društvenom okruženju. Ovo uključuje njihove tradicionalne i specifično kompleksne odnose sa prirodnim okruženjem, te prostorom na kome grade i naseljavanjem šire svoja naselja. Vekovna, gotovo arhetipska trajnost tipologije tradicionalne gradnje, uređenja naselja i slično, ukazuje i na tradicionalna shvatanja estetskih i duhovnih vrednosti kakvi se tragovi mogu prepoznati u uređenju i korišćenju prostora u naselju i njegovoj neposrednoj okolini, ekološkim kriterijumima njenog održavanja, i sl. Materijalni činioci udruživanja u naselju radi zajedničkih potreba mogu da se ponekada ispolje, ali su najčešće minimalni pa čak i odsutni.

Slika 4. – Naprednije romsko naselje

Potrebe i mogućnosti istraživanja i uticaja na kulturu pejzaža

Ostajem pri čvrstim i brojnim, ovde tek nagoveštenim argumentima o fundamentalnoj višeznačnosti i nemerljivoj raznolikosti ljudskog kulturnog izražavanja kako u prirodnom, tako i njime stvorenom okruženju. Njegovi drevni i postupno narastajući a u istorijskim slojevima doslovno „prekriveni“ materijalni tragovi predstavljaju tek naskučenom većinom neotkrivene i „nepročitane“ svetom rasute artefakte ljudske istorije. Oni nisu samo materijalni, već nikako manje značajan duhovni izraz...

Očuvani i često naknado otkriveni i visoko vrednovani ljudski tragovi u kulturi pejzaža predstavljaju nezamenjivog posrednika između vekovima dalekih i novom vremenu svojstvenih generacija. Traganje za artefaktima dugo skrivenih tragova kultura prošlosti u sebi sadrži rastuću potrebu da bolje razumemo prošlost, i ujedno odgonetnemo njene poruke našem i budućem vremenu. Ovo nam omogućava da preispitamo tumačenja temeljnih uporišta sopstvene i ljudske istorije.

Nastupajuće doba iziskuje sistematski istraživački pristup naučnom zasnivanju teorije i prakse u otkrivanju, restauraciji, očuvanju kao i zametanju novih savremenih temeljaca predeone kulture današnjice. Ovo je utoliko značajnije što kao što je već isticano, tragovi predeonih kultura sadrže ujedno poruke kako materijalne tako i duhovne kulture, i to pre svega:

- 1) O njihovom vremenu i prostoru,
- 2) O aktuelnom i nastupajućem razdoblju,
- 3) Njihovo neizmerno mnoštvo i razlike jesu naše, balkansko i svetsko bogatstvo, ali u sukobima beščasća – sredstvo zloupotrebe i ništavila.
- 4) O tome da se poruke stvaranja mogu pretvoriti u tragove izopačenog nemara i beskrajnih razaranja.

Zanemarivanje i destrukcija predeonih svetionika kulture je zločin kojim se vladajuće politike mogu i da ne bave, ali ih istorija nikad ne zaboravlja.

Ovde bih izdvojio primera radi, samo nekoliko relativno značajnijih istraživačkih tema koje bi se odnosile na kulturu predela kao specifičnu spregu čoveka i prirode. Oni bi se ticali izučavanja:

- Protivrečja tragova kulturnih predela i teškoće njihovog integralnog održavanja.
- Sprege odnosa univerzalnog, regionalnog, posebnog, lokalnog i pojedinačnog u kulturnom predelu.
- Kultura predela kao sastavni deo i bitan kvalitativni izraz životne sredine.
- Kulturni predeo kao izraz prisustva čoveka u prirodi.

- Ekonomski značaj uređivanja značajnih istorijskih, prirodnih, antropoloških i drugih elemenata predeone kulture.
- Kulturni predeo – delo svekolikog prožimanja ljudske i okružujuće prirode.
- Kultura predela – čovekov odnos prema održanju nasleđa i razvoju sprege njegovog delovanja u prirodi.
- Duhovne vrednosti predela kao tragovi unutar čovekovog mikrokosmosa.
- Čovekovo prisustvo u predelu kao njegove poruke u vremenu i prostoru.
- Suzbijanje ideoloških, političkih i drugih zloupotreba predeonih tragova.

Upravljanje razvojem kulture predela

Isticanje nesumnjivog značaja efektivnog bavljenja razvojem čitavog kompleksa kulture predela bilo bi krajnje licemerno bez pokretanja odgovarajućeg sistema upravljanja i mrežno povezanih i planiranih aktivnosti u ovoj kompleksnoj oblasti. Stoga sam ovde samo nabrajajući izdvojio projekciju deset približno najznačajnijih elemenata koje smatram posebno značajnim u ovakvom poduhvatu. Odgovor na uobičajeno i racionalno pitanje o finansijskim sredstvima dala bi prethodna studija o realnim mogućnostima, zasnovana u startu na krajnje skromnim sredstvima. Tek srazmerno očekivanim i proverenim uspesima (koje u principu „prate“ finansijski efekti), čitav poduhvat bi pre-rastao početničke okvire.

Slika 5. – Beograd na Kalemegdanu

- Odabrani elementi uspostavljanja sistema upravljanja i usmeravanja razvoja kulture predela bi podrazumevali:
- Udruživanje i saradnja odgovornih i interesnih činilaca;
- Definisane profesionalno, logistički, normativno i autonomno utemeljene, državom kontrolisane institucije za brigu o kulturi predela;
- Obezbeđenje finansijskih sredstava, prostora, opreme i kadrova za njen rad;
- Utvrđivanje zadataka staranja kako o nasleđima, tako i nastajućim novim tekovinama kulture;
- Obaveza otklanjanja ugrožavajućih činilaca;
- Animacija javnosti, uloga sistema obrazovanja i mas-medija;
- Osnivanje pokreta, interesnih grupa, klubova i sl.;
- Proučavanje iskustava, saradnja u regionu, Evropi i svetu;
- Sistematsko informisanje javnosti masovnim sredstvima;
- Ustanovljavanje nagrada za aktivnosti institucija, organizacija i pojedinaца u ovoj oblasti.

Kulturna saradnja u Evropskoj uniji

Evropska konstrukcija je istorijski proces u kojem ekonomska integracija, trgovina i uzajamna saradnja imaju veoma bitnu ulogu za zemlje članice. Pored ekonomskih stvari, tu su i drugi ciljevi, kao što su kultura i prirodna okolina, koji nisu zanemarljivi. Budući da je evropsko kulturno nasleđe jedno od najbogatijih, najraznolikijih i najuticajnijih u svetu, Evropska unija se trudi da obrazuje „evropsko kulturno tlo“, zasnovano na principima različitosti, subsidijarnosti, i uzajamne saradnje.

U cilju razvijanja kulturne politike, evropske institucije, zemlje članice EU i njeni građani imaju snažno uporište u Ugovoru o osnivanju Evropske zajednice i Mاستrihtskom ugovoru. Pravo Evropske unije obavezuje je da unapređuje kulturu u svakoj od zemalja članica. To delovanje podeljeno je na sledeće četiri grane:

- 1) Unapređenje znanja i diseminacija kulture i istorije među evropskim narodima;
- 2) Održavanje i očuvanje važnog evropskog kulturnog nasleđa;
- 3) Nekomercijalna kulturna razmena;
- 4) Umetničko i književno stvaralaštvo, uključujući i audio-vizuelnu umetnost.

Unija će pomagati saradnju unutar nje, ali i saradnju sa trećim zemljama i međunarodnim organizacijama, naročito sa Savetom Evrope i Uneskom.

Delovanja u oblasti kulture uključuju niz projekata i programa. Među njima posebno bih izdvojio takozvane „kulturne programe“ – „Evropska prestonica kulture“, „Evropski mesec kulturnih dešavanja“, program „Media plus“, i najzad neke „eksperimentalne akcije i dodelu raznih donacija“. Razmotrimo sada detaljnije ove akcije.

U vezi sa kulturnim programima, želimo da naglasimo da je do sada Evropska unija započela dva programa. Prvi se zove „Kultura 2000“ i predstavlja kombinaciju novih ideja sa starim – *Rafaello*, *Kaleidoskop* i *Arijadna*. Cilj ovog programa je uspostavljanje zajedničkog kulturnog tla putem uspostavljanja kulturnog dijaloga, znanja o istoriji, nastanku i širenju kulture, kretanju umetnika i njihovih radova, evropskom kulturnom nasleđu i novim vidovima kulturnog izražavanja.

Program će trajati do kraja decembra 2006. Ima za cilj da uspostavi saradnju između kreativnih umetnika, zaposlenih u kulturi i kulturnih institucija zemalja članica. Program „Kultura 2000“ ističe ulogu kulture kao ekonomskog faktora i faktora društvene integracije i građanskog identiteta.

Osnovne aktivnosti projekta su:

- Posebne inovativne i eksperimentalne aktivnosti koje uključuju zaposlene u kulturi iz barem tri različite države. Osnovni cilj ovih aktivnosti je stvaranje i širenje novih vidova kulturnog izražavanja, poboljšanje slobodnog pristupa kulturi naročito mladim ljudima, promovisanje živih prenosa kulturnih događaja uz upotrebu novih tehnologija;
- Integrisane aktivnosti usmerene na strukturisane, višegodišnje sporazume o kulturnoj saradnji;
- Posebni kulturni događaji koji imaju evropsku i međunarodnu dimenziju, kao što je inicijativa „Evropska prestonica kulture“.

Pored činjenice da trenutno 30 zemalja učestvuje u ovom programu koji je doprineo poboljšanju celokupnih prilika u kulturi Evrope, smatramo da treba sa kriticismom da posmatramo činjenicu da projekat „Kultura 2000“ pokriva mnoge ambiciozne poduhvate iz svojih finansijskih rezervi, koje iznose 236,5 miliona evra i nisu dovoljne za kulturne potrebe. Evropske institucije trebalo bi da budu i da se odnose na realniji način prema kulturnim problemima. Ovo objašnjava zašto je predviđen novi kulturni program, a Evropska komisija predvidela je novi način kulturne saradnje. To je program „Kultura 2007“, za period od 1. januara 2007. do 31. decembra 2013. godine. Prvobitni predlog Komisije predviđa budžet od 408 miliona evra. Novi program nastoji da podrži međunarodna putovanja zaposlenih u kulturnom sektoru, poveća promet umetničkih i kulturnih dobara i poboljša međukulturalni dijalog.

Program za 2007. je razumljiviji i otvoreniji od prethodnog, jer poziva nove učesnike iz zemalja evropske ekonomske oblasti, uključujući i zemlje kandidate za EU i zemlje Zapadnog Balkana.

Drugi veoma popularan događaj je Evropska prestonica kulture. Ova inicijativa počela je 1985. kada je Savet ministara usvojio inicijativu grčkog ministra kulture, Meline Merkuri. Zahvaljujući ovoj inicijativi, gradovima je pružena prilika da predstave svoj kulturni razvoj. Istovremeno, svaki od ovih gradova transformisao je svoj kulturni život i skrenuo na sebe pažnju međunarodne javnosti.

Godine 1990, ministri kulture započeli su projekat „Evropski mesec kulture“. Ovaj događaj sličan je inicijativi „Evropski grad kulture“, ali trajao je kraće i bio je usmeren prevashodno na zemlje Srednje i Istočne Evrope.

„Evropski grad kulture“ je 1999. promenio ime u „Evropska prestonica kulture“ i sada se finansira iz programa „Kultura 2000“. Ova inicijativa počela je 2005. godine i sada svake godine dva grada dele ovaj naziv. Mogu biti izabrani samo gradovi Evropske unije. Međutim, Savet EU može za određenu

godinu da odredi grad iz neke od zemalja koje nisu u EU, ukoliko Savet to jednoglasno odobri. Tako je na primer, za 2010. godinu odabran Istanbul, a malo je verovatno da će do tada Turska biti punopravna članica.

Projekat „Media Plus“ ima za cilj unapređenje audio-vizuelne umetnosti u EU. Sa budžetom od 513 miliona evra za period 2001–2006. program je usmeren na sektore kao što su filmska i televizijska industrija, produkcija dokumentarnih i crtanih filmova, kao i multimedijalnih sadržaja.

Želeo bih da završim uz nekoliko primedbi.

Prvo: kulturna saradnja u EU je u porastu. Očuvanje i promovisanje kulturne raznolikosti spadaju u osnovna načela EU. Stoga sve evropske institucije moraju ovo imati u vidu.

Drugo: Evropska unija potpisala je ugovore o saradnji sa najvažnijim međunarodnim organizacijama. Na primer, Evropski parlament usvojio je rezoluciju o primeni Konvencije o zaštiti svetske i prirodne baštine u zemljama članicama Evropske unije.

Treće: Evropska unija trebalo bi da ispravi određene nejednakosti i nedostatke kulturne politike. Evropske vlasti imaju poseban, elitistički pristup kulturi. Kultura bi trebalo da uključi i popularnu kulturu, masovnu kulturu i svakodnevnu kulturu. Obični ljudi trebalo bi da budu odlučniji u razvijanju kulture, bez obzira na intervenciju nacionalnih vlada. Pored toga, ako se prouči Lista svetske baštine, doći ćemo do zaključka da je evropski kontinent previše zastupljen u mnogim oblastima: previše je predstavljen u odnosu na ostatak sveta; previše su zastupljeni istorijski gradovi i crkve u poređenju sa drugim kategorijama; određeni istorijski periodi prezastupljeni su u odnosu na praistoriju i 20. vek.

Četvrto: Bez obzira na razlike između različitih svetskih kultura, Evropska unija nastoji da sa njima ostvari plodonosan dijalog. Implementacija nekih evropskih projekata teška je i složena. Ipak, što su složeniji, to su i isplativiji. I pored jaza između zapadne i dalekoistočne civilizacije, zemlje EU i najvažnije azijske zemlje osnovala su ASEF (Asia Europe Foundation), pravu i uspešnu evro-azijsku vezu za kulturnu saradnju.

Peto: Kulturna politika se mora u narednim godinama okrenuti ka novim izazovima koji, između ostalog, uključuju globalizaciju, demokratizaciju, informacijsko društvo i društvene potrebe.

LITERATURA

- Barrero Rodríguez, María Concepción. *El nuevo precepto europeo en defensa del patrimonio cultural: el artículo 128 del Tratado de la Comunidad Europea*. Giuffrè. Milano, 1994.
- Chechi Alessandro. *Cultural Matters in the Case of Law of the European Court of Justice*. Art Antiquity and Law. Volume 9 (2004-3).
- Loman, J. M.: (ed.). *Culture and Community Law: before and after Maastricht*. Kluwer Law and Taxation, 1992.
- Mattera, Alfonso. "La circulation des ouvres d'art dans l'Europe du marche unique", *Les objets d'art dans l'Union Europeenne: aspects juridiques et pratiques*. Schulthess, Zürich, 1994.

Izveštavanje o stanju životne sredine koje odražava kulturnu različitost

Rezime:

Važnost kulture u izveštavanjima o životnoj sredini biće predstavljena u okviru Globalne ekološke perspektive (Global Environment Outlook – GEO) i procesa „Životna sredina za Evropu“ (Environment for Europe). GEO predstavlja seriju izveštaja koja se objavljuje svake druge godine, kao i proces procene koji se odvija u okviru globalne saradnje. To je takođe glavni proces UNEP-a (Programa UN za životnu sredinu), odnosno, proces integralne procene životne sredine (IEA).

Ekonomska komisija Ujedinjenih nacija za Evropu (UNECE) pruža administrativne usluge procesu „Životna sredina za Evropu“. Evropske članice UNECE, organizacije iz sistema Ujedinjenih nacija koje su zastupljene u regiji, druge međunarodne organizacije, regionalni centri za životnu sredinu, nevladine organizacije, kao i ostale vodeće grupe, sastaju se svake druge godine. Sada su u toku pripreme za konferenciju koja će se održati u Beogradu 2007. godine, a na kojoj će biti predstavljen centralni „Beogradski izveštaj“ o stanju životne sredine u Evropi. To će biti jedinstvena prilika za razvoj svesti o važnosti održivog razvoja u regionu Zapadnog Balkana.

Značaj kulture u izveštavanju o stanju životne sredine biće predstavljen kroz GEO. Centralnoevropski univerzitet je Centar za saradnju GEO zadužen za izveštavanje o stanju životne sredine u Centralnoj i Istočnoj Evropi.

Šta je GEO?

Globalna ekološka perspektiva je serija izveštaja koji se publikuju svake druge godine, kao i proces procene koji se odvija u okviru globalne saradnje. On ima dva cilja:

- 1) Obezbeđenje pregleda najvažnijih globalnih ekoloških problema, njihovih uzroka i posledica; i identifikovanje, iz regionalne perspektive, prioriternih pitanja kojima bi prilikom utvrđivanja politike zaštite životne sredine i izrade akcionih planova međunarodna zajednica trebalo da se pozabavi, i
- 2) Pokretanje procesa procene koja se obavlja kroz globalnu saradnju, a obezbeđuje regionalno raspodeljen, naučni i savetodavni mehanizam za praćenje stanja globalne životne sredine, identifikovanje problema koji nastaju, utvrđivanje prioriternih aktivnosti i usmeravanje konstruktivne rasprave i formulisanje politike u međunarodnim ekološkim forumima.

Globalna ekološka perspektiva nadovezuje se na ideju da procena i izveštavanje nisu ciljevi sami po sebi, već sredstva za postizanje cilja. Dugoročni cilj procene životne sredine jeste da se na globalnom nivou usaglasi efikasna aktivnost potrebna za ostvarivanje održivog razvoja. Ovaj cilj zahteva globalnu raspodelu i stalni proces procene, koji treba da pomogne informisanom odlučivanju i utvrđivanju globalnih planova aktivnosti. Da bi se ovo ostvarilo, potrebno je da svuda u svetu postoje kapaciteti za integralnu procenu i predviđanje kako bi svi svetski regioni, kao ravnopravni partneri, mogli da doprinesu pregovorima u vezi sa životnom sredinom i utvrđivanju plana aktivnosti. Jedan od najvažnijih ciljeva projekta GEO jeste izgradnja i operacionalizacija ovog globalnog procesa procene.

Da bi se navedeni ciljevi ostvarili, GEO osniva globalnu mrežu za procenu, koja se sastoji od centara za saradnju – kao mehanizama za regionalne konsultacije – i četiri naučne radne grupe, a obezbeđuje i učešće Ujedinjenih nacija preko programa „Patrola Zemlje“ (“Earthwatch”), koji se sprovodi u okviru sistema ove organizacije.

GEO 1 obezbeđuje okvir za novu vrstu izveštavanja o stanju sredine. On je „politički relevantan“, smišljen tako da omogući postizanje konsenzusa o kritičnim problemima životne sredine, kao i utvrđivanje prioriteta među mnoštvom ozbiljnih problema i identifikaciju pitanja koja međunarodna zajednica mora da rešava. Ovaj izveštaj ima tri međusobno povezane glave koje su po regijama podeljene na odeljke:

1. Stanje životne sredine

Ovaj odeljak uključuje analizu ekoloških resursa kao što su zemljište, šume, biodiverzitet, voda, vazduh, morske i priobalne sredine, kao i industrijske zone grada. Informacije o fizičkom stanju životne sredine dobijaju se iz regionalnih tabela s podacima.

2. Reakcije politike, koje se sastoje iz tri dela

Stanje i tendencije sadašnjih reakcija politike, uticaj glavnih regionalnih i globalnih konvencija i ugovora o životnoj sredini i ocena alternativnih politika.

3. Problemi koji se javljaju

Prioritetni problemi koji se javljaju i koji će u ovom veku zahtevati međunarodnu pažnju.

GEO funkcioniše kroz proces promene, koji se odvija u okviru globalne saradnje, a ne kao mehanizam izveštavanja s vrha naniže. Prvi GEO izveštaj pruža trenutnu sliku procesa u nastajanju, podstiče ga time što dokumentuje postignuti napredak. On uključuje multidimenzionalne analize: svako ekološko pitanje razmatra se u svom društvenom, ekonomskom i institucionalnom

kontekstu, a navode se i predviđanja do 2015. godine; analiza budućih stanja ključni je element svake glave.

Kao logičan nastavak GEO 1, GEO 2 će proširiti kvantitativnu analizu prioritarnih problema identifikovanih prilikom regionalnih konsultacija u okviru GEO 1. Ova analiza je obavljena 1997–98. od strane Centara za saradnju u regionima i na osnovu dostupnih regionalnih podataka, znanja i kapaciteta. Proces GEO je pokušaj da se obezbedi okvir koji će usaglasiti različite regionalne kvantitativne analize. Izveštaj GEO 2 stoga će se nadovezati na nove podatke, informacije i uvide (znanje), koji se mogu naći na regionalnom nivou.

Proces GEO može da se posmatra kao spoj nauke i politike. GEO teži da usmerava i podržava utvrđivanje međunarodne politike u oblasti životne sredine, kao i planiranje aktivnosti u tom smislu. Da bi se ovo ostvarilo, proces GEO preko globalne mreže centara za saradnju spaja najbolje dostupno naučno znanje i podatke. GEO kroz saradnju sa regionalnim kancelarijama UNEP-a (Programa UN za životnu sredinu) i ENRIN-a (Informacione mreže za životnu sredinu i prirodne resurse), obezbeđuje regionalnu i globalnu platformu za političke konsultacije. Kao takav, GEO može da bude instrument stalnog dijaloga između nauke i politike na regionalnom i globalnom nivou. Međunarodne radne grupe obezbediće da procene koje obavlja mreža centara za saradnju budu usaglašene i kompatibilne, kako bi se mogle uključiti u globalne izveštaje.

Komponente GEO

- GEO mreža centara za saradnju: regionalni multidisciplinarni instituti koji predstavljaju spoj nauke i politike.
- Četiri radne grupe osnovane radi harmonizacije metodologija koje centri za saradnju koriste za integralne, politički relevantne analize, kako bi regionalni rezultati mogli da se prikupljaju na globalnom nivou.
- Dva regionalna mehanizma za političke konsultacije: jedan povezan s programom UNEP-ENRIN i jedan organizovan od strane regionalnih kancelarija.
- Konsultacije s Ujedinjenim nacijama u kontekstu njihovog sistema „Patrola Zemlje“.

Konsultativni procesi

Da bi se čvrsto povezale procena stanja životne sredine i utvrđivanje politike, Odeljenje UNEP-a za informacije i procenu stanja životne sredine i Regionalne kancelarije UNEP-a, razvile su na regionalnom i globalnom nivou jedan mehanizam za stalne konsultacije u vezi s politikom. Konsultacije s kreatorima politike u regionima odvijajuće se u četiri pravca. To su:

- Stalne konsultacije o politici sa važnim kreatorima politike preko regionalnih kancelarija UNEP-a i novih ili ranije uspostavljenih kanala.
- Uključivanje kreatora politike preko centara za saradnju. Njihovi kontakti i veze s regionalnim kreatorima politike jedan su od najznačajnijih kriterijuma za izbor pojedinačnih centara. Većina izabranih Centara za saradnju nalazi se na granici između multidisciplinarnih naučnih istraživanja i različitih postojećih političkih foruma, ili mehanizama za kreiranje politike.
- Regionalne političke konsultacije deo su procesa sastavljanja izveštaja za GEO. Koliko kod je to moguće, regionalni konsultativni proces se povezuje s postojećim regionalnim forumima posvećenim održivom razvoju, kao što su SACEP, SPREP, ASEAN, Mekong i CAMRE. Program Mreže UNEP-a za informacije o životnoj sredini (uključujući ENERIN) uspostavlja veze i radne odnose s velikim brojem postojećih političkih foruma.
- Konsultacije preko UNEP-ovog Komiteta stalnih predstavnika.

Predviđa se da će regionalni i globalni rezultati GEO ostvareni preko centara za saradnju podstaći konstruktivne rasprave u svim ovim političkim forumima i pomoći u identifikaciji prioriternih aktivnosti. Zahvaljujući ovom stalnom dijalogu na različitim nivoima, regionalni kreatori politike odigraće vodeću ulogu u formulisanju GEO izveštaja i budućeg pravca GEO procesa, što će omogućiti povezivanje s praktičnim pitanjima kreiranja politike. GEO će takođe podsticati i analizu i rasprave u vezi s globalnim pitanjima na regionalnom nivou, čime će obezbediti da regionalni problemi budu adekvatno uključeni u globalne pregovore.

GEO radne grupe

Četiri GEO radne grupe, u čiji sastav ulaze stručnjaci iz celog sveta, saraduju s većim brojem drugih međunarodnih organizacija. One po potrebi razvijaju nove metodologije i obezbeđuju stručne savete i podršku mreži centara za saradnju. Njihov cilj je mogućnost poređenja i kompilacije istraživanja koja sprovode pojedinačni centri za saradnju, kao i globalna koordinacija razvoja metodologije za integralnu procenu. Vodeći instituti pružaju administrativnu i koordinacionu podršku radnim grupama.

- Radna grupa zadužena za podatke treba da usaglasi i koordinira aktivnosti koje uključuju prikupljanje podataka i aktivnosti mreže GEO centara za saradnju i odgovarajućih agencija UN i drugih međunarodnih organizacija, uključujući Odeljenje UN za koordinaciju politike i održiv razvoj (DPCSD), Institut za svetske resurse (WRI) i mrežu UNEP/GRID (Globalna informaciona baza podataka o prirodnim resursima),

u vezi s dokumentacijom, odnosno njenim čuvanjem i distribucijom. Još uvek u potpunosti nije utvrđen pravac, a po svoj prilici će ga obezbediti sistem UNEP/GRID i WRI.

- Radna grupa zadužena za modeliranje po potrebi razvija nove modele, usklađuje postojeće aktivnosti u vezi s modeliranjem i čuva i distribuira integralne modele procene mreži regionalnih centara za saradnju, koji ih koriste u regionalnim studijama integralne procene. Pravac delovanja ove radne grupe obezbeđuju UNEP, DPCSD, Univerzitet Ujedinjenih nacija i holandski Nacionalni institut za javno zdravlje i životnu sredinu (RIVM).
- Radna grupa zadužena za scenarije izrađuje niz razvojnih scenarija i proverava njihovu izvodljivost, poželjnost i održivost. Okvir za scenarije koje je razvila ova grupa, mreža centara za saradnju kasnije prilagođava regionalnim potrebama. Ovoj radnoj grupi smernice obezbeđuje Stokholmski institut za životnu sredinu iz Bostona, SAD.
- Radna grupa zadužena za politiku razrađuje alternativne mogućnosti politike i reagovanja, koje će se uzeti u obzir u izveštajima GEO i od strane mreže centara za saradnju. Ko određuje pravac ovoj radnoj grupi još nije utvrđeno.

Kako možemo da naglasimo značaj kulture i kulturne različitosti u izveštavanju GEO?

To što se GEO manje usredsređuje na izveštavanje o stanju životne sredine, a više na politike usmerene na akciju i alternativu, može da bude veoma korisno za raspravu o održivosti. U pitanju je otvoren proces koji može da bude povezan s kulturom i kulturnom raznovrsnošću – ukoliko postoji dobro obrazloženje.

Realno govoreći, politika i odlučivanje ne mogu da se razmatraju ako se u obzir ne uzme očigledan uticaj kulture. Isti zakoni o zaštiti životne sredine uvedeni su u veoma različitim zemljama Centralne i Istočne Evrope. To su najčešće prepisani zakoni o zaštiti životne sredine iz Evropske unije, koji zvuče veoma efikasno. Međutim, kako nemaju istorijske, društveno-ekonomske i kulturne temelje u pojedinačnim zemljama, oni jednostavno nisu realni i stoga veoma teško mogu da se primene u praksi. Pored toga, važne su i kulturne razlike između regiona unutar zemalja.

Važno je da se u društvu stvori ambijent koji će reagovati na politiku. Intenzivne kampanje ponekad postižu suprotan efekat zato što su suviše zahtevne. Na primer, mnoge kampanje protiv pušenja izazivaju veliki otpor u ljudima koji bi lakše prihvatili postepeno smanjenje, imajući u vidu jednostavnu činjenicu da je u pitanju navika, ili čak zavisnost. Umesto da cene mogućnost

da učine nešto za svoje zdravlje, oni osećaju odbojnost jer smatraju da ih primoravaju na nešto što ne žele.

Suviše često se zanemaruje uloga tradicije, kao i uloga medija u stvaranju pretpostavki za zaštitu životne sredine – ili njeno odsustvo.

Uloga i stvarna pozicija različitih društvenih grupa često je drugačija od one što se prihvata na „zvaničnom nivou“. U „realnom životu“ postoji jedna suštinska dinamika koja, u stvari, najviše utiče na to koliko će naša životna sredina biti čista, kao i na kvalitet života. Pogledajmo položaj birokratije i regulatornih tela u društvu. Da li je ona dobro plaćena i da li uživa ugled, ili se može podmititi? Odgovor na ovo mogao bi da nam pruži obaveštenje o tome da li se zakoni zaista primenjuju, u kojoj meri i u kojim situacijama.

Sprovedenje politike je direktno povezano s kulturom. Naš svakodnevni način života i naši stvarni odnosi sa *svim* što nas okružuje, isprepleteni su s načinom na koji sprovodimo zvanično prihvaćenu politiku.

Veoma je važno uzeti u obzir osnovne tokove koji utiču na naše odlučivanje. Razumevanje i prihvatanje uticaja koji prihvatamo ili ih širimo – kako u vezi s beznačajnim svakodnevnim odlukama, recimo, u vezi s hranom koju ćemo jesti, do dugoročnijih, na primer, o budućnosti naše planete – može nam pomoći da iziđemo na put koji je bitno važan za kvalitet života, možda čak i za opstanak sadašnjih i budućih generacija.

GEO je jedan od stalnih međunarodnih procesa koji pokušava da doprinese stvaranju održivog društva, održivog sveta. Kao i mnoge slične inicijative, on ima i dobre strane i nedostatke. Jedan od nedostataka moglo bi da bude to što kulturna različitost nije jasno prihvaćena. Centralno-evropski univerzitet, kao centar za saradnju GEO za Centralnu i Istočnu Evropu, želeo bi da UNEP-u predloži uključivanje ovog aspekta. Ako se ovo postigne, imaćemo još jedan instrument koji će moći da nam pomogne da lakše ostvarujemo svoje ciljeve.

Bez obzira na GEO, UNEP, UNESCO i sve ostale organizacije koje pomažu u identifikovanju i prihvatanju opštih ciljeva kao što su sloboda, mir, održivost i bilo šta drugo što je važno za kvalitet života, mi moramo pojedinačno da zastanemo i da se upitamo šta lično najviše želimo, šta su naši lični ciljevi, lične vizije.

Stoga pogledajmo svoje živote i upitajmo se zašto živimo onako kao što živimo. Koji deo svoje kulture želimo da očuvamo, a šta želimo da promenimo, ili da oživimo?

Prihvatanje iskrenog odgovora, bar u sebi, u stvari će nam olakšati da iskoristimo druga sredstva koja su dostupna za ostvarivanje ovih ciljeva.

Metodologija zaštite kulturnog nasleđa tokom izgradnje nacionalne infrastrukture

Od 1994. godine, dakle 12 godina, Slovenija prilikom izvođenja javnih radova metodično i sistematski štiti svoje kulturno nasleđe. Želela bih da iznesem metodologiju koja se koristi za zaštitu kulturnog nasleđa prilikom izgradnje nacionalne infrastrukture, kao i postignute rezultate i naša iskustva. Ova metodologija uključuje i poseban, arheološki deo, koji nije detaljno prikazan.

Iako je ova metodologija korišćena prilikom izvođenja više desetina različitih infrastrukturnih projekata, a primenljiva je za zaštitu celokupnog kulturnog nasleđa, pažnja stručnjaka i javnosti uopšteno se najviše usredsređuje na prisustvo i uspešnost slovenačkih arheologa na slovenačkim putevima. Uprkos dvanaestogodišnjem sistematskom radu na pitanjima zaštite nasleđa tokom izgradnje puteva i realizacije drugih nacionalnih infrastrukturnih projekata i uprkos adekvatnim postupcima koji se primenjuju na različitim nivoima državne uprave i javnih usluga, jasno je da javnost, uključujući i stručnu, ne zna i ne razume širi kontekst zaštite nasleđa prilikom izgradnje infrastrukture u Sloveniji. Sastavni deo zaštite je i arheologija, a ona ne bi mogla da se u tolikoj meri afirmiše kada ne bi bila uključena u ovaj širi okvir i sistem planiranja, koji uticaj nasleđa ravnopravno razmatra kao jedan od elemenata uticaja na životnu sredinu. Međutim, tačno je da su „najvažniji“ rezultati i da se oni najviše cene, dok činjenice kao što je podatak da je neki put zaobišao neki kulturno-istorijski lokalitet ne privlače mnogo pažnju.

U daljem tekstu izložiću istorijat i metodologiju zaštite i postupak planiranja, kao što ću predstaviti i strane učesnice i neke od osnovnih rezultata.

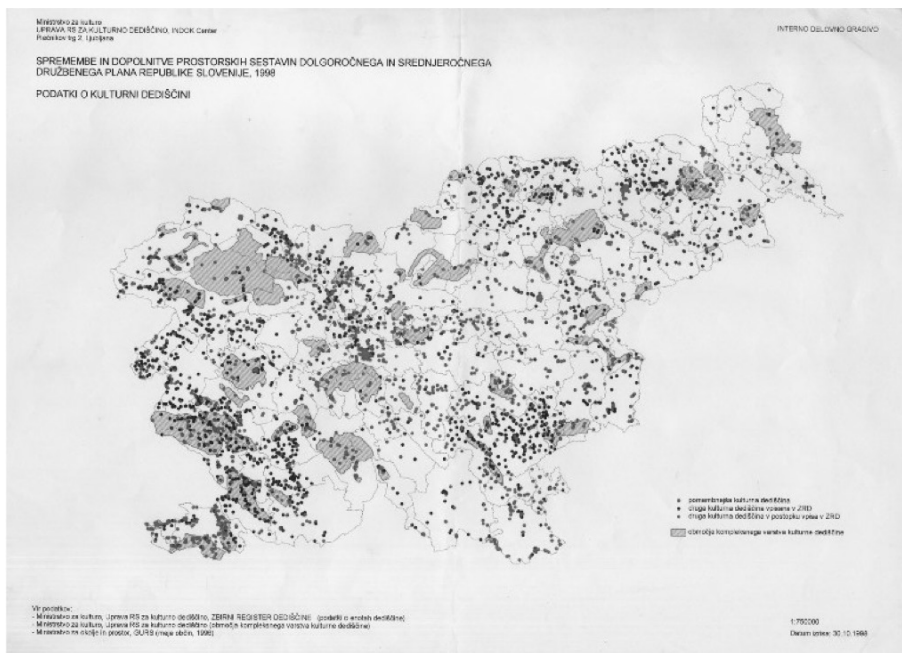
Istorijat

Do 1991. godine, služba zadužena za kulturno nasleđe učestvovala je u planiranju i usvajanju lokacija i planova izgradnje autoputeva, koje je pripremao sektor za saobraćaj, tako što je prethodno urađenom predlogu plana za određeni autoput i tehnička rešenja dostavljala sopstvene primedbe i izdavala odobrenja za oblast zaštite kulturnog nasleđa. Jasno je da na rešenja nismo mogli značajno da utičemo, ali uglavnom smo uspevali da tokom trajanja radova osiguramo arheološki nadzor. U to vreme, Slovenija je već imala pri-

premljenu dokumentaciju za izgradnju autoputeva, uglavnom kao deo putne mreže bivše Jugoslavije u pravcu sever-jug. Od 1991. do 1994. izgradnja autoputeva je zaostajala. Glavni razlog bilo je to što se 1991. godine, kada je Slovenija stekla nezavisnost, javila nova potreba za gradnjom saobraćajnica unutar same Slovenije, u pravcu istok-zapad, kao i za priključenjem Slovenije delu nove evropske saobraćajne osovine Barselona-Kijev. Shodno tome, Ministarstvo saobraćaja i komunikacija pripremilo je avgusta 1993. godine nacrt novog „Nacionalnog saobraćajnog programa“, kojim je predviđena ubrzana izgradnja autoputeva u Sloveniji. Na osnovu tada važećeg zakona o prostornom planiranju iz 1984. godine, Kancelariji za prostorno planiranje pri Ministarstvu za životnu sredinu i prostorno planiranje, predloženo je da proceni harmonizaciju s ostalim obaveznim pitanjima koja se odnose na razvoj i zaštitu. Ovo drugo je uključivalo zaštitu kulturnog i prirodnog nasleđa od nacionalnog značaja, to jest, obavezna nacionalna polazišta za planiranje. U pravno nesigurnim vremenima prvih godina tranzicije, nekada pravično tretirana oblast zaštite nasleđa bila je diskriminisana. Prema tome, u skladu s regularnim postupcima o ovim inicijativama se nikada nije raspravljalo (posebno stoga što stručno usklađivanje u fazi planiranja nije bilo uobičajeno ni ranije). Bila je srećna okolnost što sam krajem avgusta 1993. godine – kao šef stručne službe za zaštitu kulturnog nasleđa i osoba zadužena za planiranje u Zavodu za zaštitu prirodnog i kulturnog nasleđa Republike Slovenije – upoznala jednu osobu iz pomenute kancelarije, koja mi je predložila da „proverim“ nove ideje u vezi sa saobraćajem i da ih procenim iz našeg ugla. Takođe sam zahvalna što sam prepoznala opasnost i shvatila mogućnost da priprelim ovu metodologiju. U jesen 1993. zakopala sam se u materijale koje sam dobila i izradila sam stratešku procenu uticaja izgradnje autoputeva na kulturno-istorijsko i prirodno nasleđe. Utvrdila sam da je reč o važnom pitanju i došla do zaključka da bi izgradnja mogla ozbiljno da utiče na određene segmente i oblasti važne za tu vrstu nasleđa. U saradnji sa službom za zaštitu prirodnog nasleđa i uz pomoć svojih saradnika iz službe koju sam vodila, januara 1994. godine uradila sam dokument pod nazivom „Metodologija za saradnju službe za zaštitu prirodnog i kulturnog nasleđa tokom izgradnje autoputeva u Republici Sloveniji“.

Postojala su još dva važna faktora koja su morala da se uzmu u obzir prilikom pripreme strateške procene uticaja na nasleđe i prilikom utvrđivanja metodologije. Kada je 1993. godine postala član Saveta Evrope, Slovenija se opredelila za usvajanje novih standarda stručnog rada. Takođe je bilo neophodno da se definiše jedinstvena metodologija rada sedam regionalnih zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog nasleđa, pošto su dobili novi zadatak koji nije dozvoljavao nikakva veća odstupanja u pristupu konzervatorskim radovima.

Novi standardi za stručni rad uglavnom su utvrđeni u Granadskoj konvenciji o zaštiti arhitektonskog nasleđa (usvojenoj 1985, ratifikovanoj u Ju-

Slika 2. – Kulturno nasleđe i zaštićeni širi predeli u nacionalnom prostornom planu 1999.

Strateška procena uticaja predviđene izgradnje autoputeva na kulturno nasleđe, kao osnov za izradu metodologije

Januara 2004. godine, Zavod za zaštitu prirodnog i kulturnog nasleđa Republike Slovenije izradio je „Preliminarno mišljenje iz oblasti zaštite prirodnog i kulturnog nasleđa za izradu plana nove putne mreže“. Taj dokument je potom dostavljen Zavodu za prostorno planiranje Republike Slovenije, u cilju utvrđivanja nekih promena u konceptu putne mreže. Naše mišljenje, koje je takođe bilo uzeto u obzir uključivalo je razmatranja kao što su:

- opšta procena (da predviđeni autoputevi treba da se grade u istorijskim koridorima u kojima postoji kulturno-istorijsko nasleđe, te da bi ono lako moglo da se ugrozi; zalaganje za koridore izvan zaštićenih zona, s manje kulturnih i prirodnih resursa; osim toga, naša služba će učestvovati u pripremi lokacije i građevinske dokumentacije);
- orijentacija (izgradnja novih puteva ne bi trebalo da bude razlog za uništenje nasleđa koje se nalazi u otvorenom prostoru te ga stoga treba zaštititi vodeći računa o predelu);

- pokazatelji (ugroženost nasleđa i prihvatljivost alternativa kada se procena obavlja na lokaciji i u fazi izgradnje);
- mišljenje o pojedinačnim pravcima/koridorima i posebnim očekivanim problemima (na primer, pitanje prolaska kroz veliku arheološku oblast zapadno od Ptuja-Hajdine, koja prolazi kroz krašku oblast, što se kasnije pokazalo kao ispravna odluka – budući da je razmatrano čak 70 različitih mogućih varijanti pravaca).

Ovo preliminarno mišljenje utvrdilo je potrebu da se zaštita nasleđa uzima u obzir već u fazi strateškog planiranja, gde se, što je bitno, prethodno korišćen pristup koji se primenjivao u poslednjoj fazi sada u principu primenjuje u fazi planiranja. Zahvaljujući ovome, kulturno-istorijsko nasleđe uzima se u obzir u početnim strateškim fazama planiranja koncepta mreža i pojedinačnih deonica – uz naše učešće u tom procesu. Preliminarno mišljenje pripremano je na osnovu strateške procene uticaja pojedinačnih pravaca/koridora na nasleđe.

Mi smo u kartografsku dokumentaciju u razmeri 1:25.000 za 10 km dugačke koridore predviđenih putnih pravaca iz planirane nove nacionalne putne mreže uneli celokupno registrovano kulturno nasleđe zasnovano na različitim izvorima (uglavnom stručno mišljenje rađeno za potrebe opštinskih prostornih planova). Zašto 10 kilometara? Zbog geografskih karakteristika terena i tehničkih karakteristika puteva trebalo je da se razmotri šira oblast. Kasnije se ispostavilo da je 10 kilometara dovoljno za planiranje alternativnih rešenja.

Pošto se informacioni sistem u vezi s nasleđem još nalazi u fazi pripreme, eksperimentalno smo ušli u registar nasleđa i definisali uticajne oblasti u skladu s karakteristikom pejzaža koji je trebalo da se zaštititi. Kada smo predviđene putne pravce – sa specifičnostima slovenačke teritorije – uporedili sa sadašnjim (postojećim) nasleđem, otkrili smo da bi ono moglo da bude ozbiljno ugroženo usled nameravanih intervencija. Putni pravci na planovima, ukoliko nisu narušavali sam izgled pejzaža, uključivali su iznenađujuće veliki broj mogućnosti da u pitanje bude doveden fizički opstanak kulturno-istorijskog i prirodnog nasleđa, isto kao i praktična vrednost i funkcionalnost. Mi smo definisali nekoliko posebno osetljivih vrsta kulturno-istorijskog nasleđa (kao što su primeri seoske arhitekture, crkve i dvorci rasuti u pejzažu, itd.) i otkrili da bi velike neistražene registrovane oblasti arheološkog nasleđa i zaštićenih predela ubuduće predstavljale neuralgične tačke sukoba interesa između kulturno-istorijskog nasleđa i saobraćaja. Konzervatori i projektanti puteva i pratećih objekata na ovo bi morali da obrate posebnu pažnju.

Ja sam došla do zaključka da je stvar važna i da bi mogla da ima ozbiljan uticaj na specifične segmente i oblasti od značaja za kulturno-istorijsko i prirodno nasleđe. U saradnji sa službom za zaštitu prirodnog nasleđa i uz

pomoć zaposlenih u službi koju sam vodila, januara 1994. godine podnela sam izvesne primedbe i predložila neka poboljšanja predloga nacionalnog plana za razvoj saobraćaja. Posle prvih iskustava s pojedinačnim deonicama, izradila sam i „Metodologiju za saradnju službe za zaštitu prirodnog i kulturnog nasleđa tokom pripreme dokumentacije za pojedine deonice autoputa“. Taj dokument poslat je javnoj službi kao ministarska instrukcija (9. aprila 1994). On je uključivao i poseban deo posvećen arheologiji.

Metodologija saradnje službe za zaštitu prirodnog i kulturnog nasleđa prilikom izrade dokumentacije za pojedinačne deonice autoputa

Uspeli smo da izvršimo uticaj na konceptualizaciju putne mreže u prostornom planu, ali se ispostavilo da naši regionalni zavodi za zaštitu nasleđa u praksi rade na istom poslu – doduše uz različit stručni pristup, što ne bi smelo da bude dozvoljeno (a dogodilo se, na primer, prilikom pripreme dokumentacije za izgradnju deonice autoputa u Dolenjskoj, koja je prolazila kroz oblasti za koje su bile zadužena tri regionalna zavoda – svaki s različitim pristupom). Ja sam predložila da Ministarstvo kulture u cilju uspostavljanja međuoddeljenske saradnje preuzme aktivniju ulogu na administrativnom nivou, kao i da izda posebna uputstva na osnovu kojih bi se ujednačio rad stručnih i regionalnih službi. Predviđeno je i da se primena te instrukcije prati. Zavod za zaštitu prirodnog i kulturnog nasleđa Republike Slovenije pri Ministarstvu kulture, izradio je „Metodologiju za saradnju službi za zaštitu prirodnog i kulturnog nasleđa tokom izrade dokumentacije za pojedine deonice autoputeva“. Taj dokument je, kao instrukciju, tadašnji ministar potpisao 9. aprila 1994. Ova metodologija se sastoji od tri odeljka:

A. Postupak

Zavod za prostorno planiranje Republike Slovenije priprema projektni zadatak u okviru kojeg se razmatra nasleđe. Osoba zadužena za dokumentaciju poziva nadležne regionalne službe za zaštitu nasleđa da daju svoje mišljenje i usvoje predložene alternative, o čemu potom informiše Zavod za zaštitu prirodnog i kulturnog nasleđa Republike Slovenije. Ova prezentacija uključuje i sadržaje i dalje faze razrade dokumentacije. Regionalni zavod ili nekoliko takvih zavoda pripremaju svoje mišljenje i uslove, što dostavljaju u roku od 30 dana osobi zaduženoj za pripremu dokumentacije. Za metodologiju, jedinstven pristup i harmonizaciju materijala zadužen je Zavod za zaštitu nasleđa Republike Slovenije, koji u međuvremenu proverava i predlaže neophodne ispravke. Defi-

niše se i ko će i gde tumačiti dato mišljenje i uslove (regionalni zavod u tom smislu zadužuje osobu koja priprema dokumentaciju, a Ministarstvo kulture organe vlasti koji sklapaju ugovore), isto kao i princip rada koji uključuje analizu određene, prihvaćene alternative, gde se predviđa isti princip saradnje. Isti dokument uključuje i pitanje „zaštite tokom radova“, čime se definiše obaveza da se nadležni zavod Republike Slovenije odmah obavesti u slučaju da se naiđe na arheološke ostatke, naslage rude ili fosile. Zavod RS zatim priprema smernice za njihovo očuvanje i prezentaciju.

B. Stručna osnova za procenu alternativnih pravaca autoputa i izbor odgovarajućeg pravca

Ova metodologija predviđa prezentaciju (karta 1:5000, karta 1:25.000) i spisak evidentiranog nasleđa za sve alternativne pravce u širini od 300 metara, ali i u većoj oblasti ako je to potrebno. Spisak će sadržavati broj pod kojim je kulturno-istorijski spomenik registrovan, njegov naziv, pravni status, planirani status, oblast kojoj pripada. Što se tiče prirodnog nasleđa, zaštićeni ili predloženi za zaštitu prirodni lokaliteti, staništa ugroženih vrsta i drugo, moraju da budu registrovani. U oblasti kulturnog nasleđa biće prisutni zaštićeni ili predloženi za zaštitu spomenici kulture, kulturno nasleđe, potencijalne oblasti kulturnog nasleđa, zone uticaja u skladu s terminologijom planiranja (okruženje kulturno-istorijskih spomenika gde može da se postigne najbolji mogući prostorni aranžman sa aspekta zaštite). Posebno moraju da se usaglase pravac autoputa, oblast objekta koji se uzima u razmatranje, najznačajniji kulturno-istorijski spomenici ili prirodna bogatstva, nacionalne polazne tačke, kao i drugi uslovi i pravci. Izbor alternativa zasnovan je na poznatoj evidenciji i drugim stručnim nalazima regionalnih zavoda, kao i na specifičnim kriterijumima.

Kriterijumi za procenu alternativnog pravca autoputa s aspekta zaštite prirodnog nasleđa

Najprihvatljiviji je alternativni pravac:

- koji ne uništava prirodu i na nju ne utiče negativno;
- koji je što je moguće više udaljen;
- koji ne preseca pravce migracija životinja;
- koji ne prolazi kroz netaknutu prirodu;
- koji ne prelazi velika zaokružena područja u kojima ranije nisu postojali infrastrukturni objekti.

Kriterijumi za procenu alternativnih pravaca autoputa s aspekta zaštite kulturnog nasleđa

Prihvatljivija je alternativa:

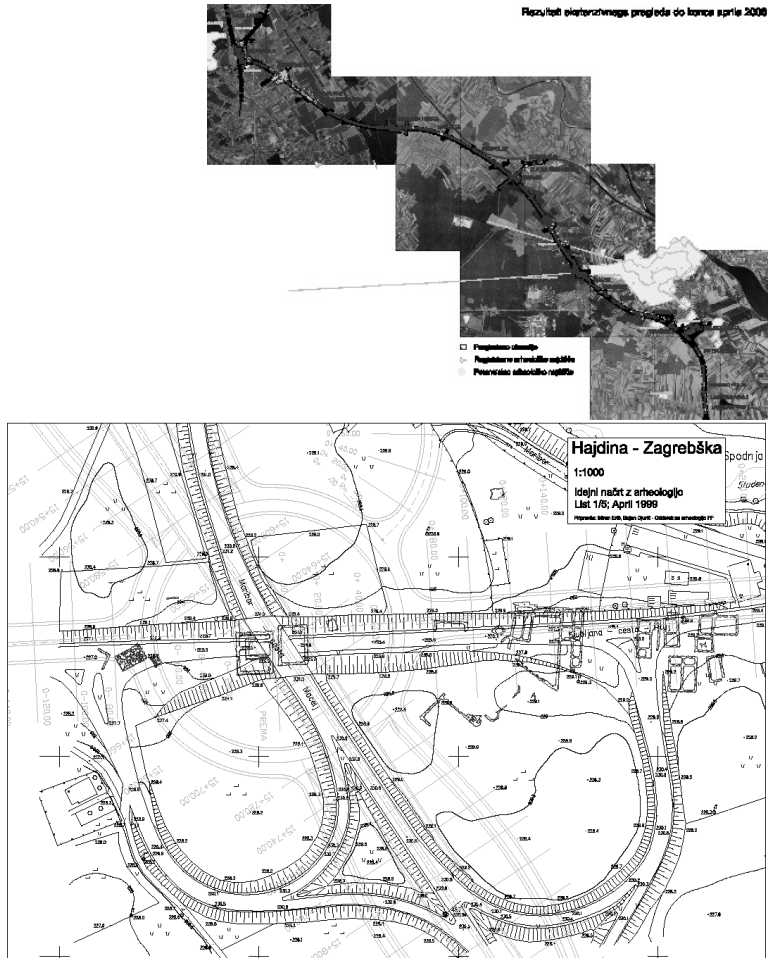
- koja ne uništava kulturno nasleđe i ne utiče negativno na njegove delove, a vodi računa o njegovim karakteristikama i značaju;
- koja ne preseca područja u kojima postoje očuvana istorijska naselja, ali i intenzivan saobraćaj;
- koja se uklapa u predeo uz najmanju moguću štetu, posebno u blizini kulturno-istorijskih spomenika i naselja;
- koja uključuje područje na kojem prema svim poznatim podacima možemo da očekujemo manji broj kulturno-istorijskih spomenika, pogotovu arheoloških nalazišta.

Kada se svi putni pravci smatraju potencijalnim arheološkim nalazištima neophodno je da se:

- a. pripremi i posebna dokumentacija uz korišćenje savremenih tehnika i postupaka prostorne arheologije. *Ovo će se obaviti tokom faze izrade prostornog plana, kako bi se blagovremeno definisali uslovi za njegovu izradu i obavila neophodna istraživanja na terenu. To je metodološki, strateški okvir metodologije SAAS (Slovenačkih arheologa na putevima Slovenije). Za arheološka istraživanja u okviru projekta izgradnje autoputa, Ministarstvo kulture pripremiло je posebno tumačenje pravnih odredbi;*
- b. tokom obavljanja zemljanih radova duž cele trase organizuje arheološki nadzor, pri čemu se očekuje da će *količina otkrivenih arheoloških ostataka biti obrnuto proporcionalna količini i kvalitetu rada na zadacima iz prethodnog pasusa. Ovde smo pogrešili – otkrili smo više nego što smo očekivali.*

Za sve vrste poznatog nasleđa (uključujući arheološko) obezbediće se:

- optimalna zaštita najznačajnijeg kulturno-istorijskog i prirodnog nasleđa u oblasti, što znači: fizičko očuvanje, očuvanje jedinstvenog izgleda pejzaža u najširem okruženju ili zoni uticaja, očuvanje postojećih funkcionalnih veza i ekonomske osnove za zaštitu od bilo kakvih mogućih negativnih uticaja autoputa u najširim zonama uticaja. Ovo znači
- fizičko očuvanje zaštićenih kulturno-istorijskih spomenika u širem okruženju, odnosno, u zoni uticaja, čemu treba da se prilagode tehnička rešenja prilikom izgradnje autoputa (isto se odnosi i na spomenike koji još čekaju na stavljanje pod zaštitu);
- fizičko očuvanje ostalog registrovanog kulturnog nasleđa, zaštita bilo kojeg objekta od oštećenja prilikom izgradnje, ponovne kupovine ili promene namene...

Slika 3. и 4. – Rezultati obimnih arheoloških istraživanja deonica autoputa Slivnica–Draženci u blizini Ptuja, 2006.

Mišljenje o alternativnim putnim pravcima i predlog za izbor odgovarajućeg pravca

Bitan deo stručne dokumentacije predstavlja mišljenje o prihvatljivosti alternativnog putnog pravca. Na osnovu postojećih kriterijuma, predložene alternative će se oceniti kao prihvatljive, uslovno prihvatljive i neprihvatljive, uz priložene argumente, a sve zajedno formiraće dokumentaciju za izbor alternative. Uslovi koje putni pravac treba da ispuni da bi postao prihvatljiv biće adekvatno rangirani. Može se dogoditi da nijedna alternativa ne bude prihvatljiva.

C. Stručna osnova za izradu prostornog plana s aspekta zaštite prirodnog i kulturnog nasleđa

Prethodna stručna osnova za ocenu i izbor putnog pravca razmotriće se u skladu s detaljnim uslovima.

Za područje u kojem se nalazi prirodno nasleđe potrebno je da se predvidi:

- definisanje uslova za pojedinačne vrste i značaj prirodnog nasleđa (gde će prirodna bogatstva biti sačuvana i gde će prirodno nasleđe i staništa biti očuvani, ili relocirani), utvrđivanje putanja kojima se kreću životinje (ukoliko nisu poznate, potrebno je da se definišu do kraja izrade projekta);
- izrada smernica za uređenje predela duž autoputa (otvaranje vidika, novi zasadi, projektovanje nasipa, useka i rampi na petlji);
- fotografska dokumentacija u vezi s trasom;
- ukoliko se tokom zemljanih radova naiđe na naslage ruda ili fosile, nadležna institucija Republike Slovenije biće obavještena kako bi se pripremili uslovi za očuvanje i prezentaciju;
- investitor će postaviti table na kojima će se nalaziti obavještenja o najznačajnijim prirodnim spomenicima;
- definisanje posebnih uslova za izgradnju autoputeva u kraškoj oblasti;
- speleološka inspekcija kraškog područja i priprema izveštaja s odgovarajućim podacima, sprečavanje uništenja ako je oblast klasifikovana kao područje od najvećeg značaja, speleološki nadzor tokom izgradnje;
- definisanje zaštitnih mera za slučaj izlivanja naftnih derivata.

Za područje u kojem se nalazi kulturno nasleđe potrebno je da se obezbedi:

- utvrđivanje uslova za pojedinačne objekte i područja kulturnog nasleđa u skladu s njihovim karakteristikama, kao i obim zaštite;
- izrada smernica za uređenje kulturnog pejzaža u zoni uticaja na spomenike kulture (otvaranje ili zatvaranje vidika, novi zasadi, uzimanje u obzir starih rešenja, projektovanje nasipa, sprečavanje buke itd.);

Posmatranje migracije ptica

- fotografska dokumentacija u vezi s trasom;
- investitor će obezbediti adekvatne informacije o najvećem delu značajnih kulturno-istorijskih spomenika i načinu da se do njih stigne u okviru sistema za pružanje turističkih informacija;
- u fazi izrade prostornog plana za izabrani putni pravac, predvideće se posebne aktivnosti potrebne za izradu što kompletnije dokumentacije o arheološkim nalazištima (još nepoznatim, pošto su poznata već obrađena zajedno s drugim kulturno-istorijskim spomenicima, te ih putni pravci zaobilaze); za pribavljanje i analizu podataka, kao i za utvrđivanje principa i uslova za njihovu zaštitu, koristiće se savremeni metodi i postupci prostorne arheologije.

Pošto je na snazi bila metodologija na koju se i dalje poziva služba za zaštitu kulturnog nasleđa, službe za zaštitu prirodnog i kulturnog nasleđa su se odvojile, a propisi u svim relevantnim oblastima su se promenili (zaštita kulturnog nasleđa – 1999, prostorno planiranje – 2003, izgradnja – 2003). Zbog ovoga želimo da predstavimo sadašnje propise, ili primenu opisane metodologije koja se odnosi samo na zaštitu kulturnog nasleđa.

Kako je metodologija na koju se još oslanja zaštita kulturnih dobara bila na snazi, zakoni o zaštiti su se promenili (Zakon o zaštiti kulturnog nasleđa, 1999). Zato želimo da predstavimo sadašnje propise ili primenu opisane metodologije. Javni servis za zaštitu kulturnog nasleđa priprema stručne planove koji u skladu sa zakonom predstavljaju stručnu osnovu za ocenu uticaja na kulturna dobra. Na osnovu ovoga, pripremaju se smernice za zaštitu kulturnog nasleđa, koje uključuju spisak takvih dobara uz kartografsku prezentaciju lokacije i oblast uticaja u razmeri 1:5000. To su opšte smernice za ocenu uticaja na kulturno nasleđe, potrebne da bi se ocenila ugroženost lokacije i prihvatljivost predloženih alternativa.

Postupci planiranja

Naši dosadašnji naponi rezultirali su značajnom činjenicom da je od 1994. godine u izradu planova od početne faze uključena zaštita kulturnog nasleđa. Ovo je značajno stoga što tako rano uključivanje omogućava najbolje rezultate u poređenju s prethodnom praksom kada je do uključivanja dolazilo samo u završnim fazama.

U okviru nacionalnih prostornih planova, predviđa se infrastruktura – autoputevi i drugi važni putevi, železnica, dalekovodi, gasovodi, hidroelektrane, deponije radioaktivnog otpada, zaštićene oblasti prirodnog ili kulturnog nasleđa itd. Oni definišu gradilišne uslove za izradu projekta potrebne za pribavljanje građevinske dozvole i prostorna merenja. Program pripreme definiše

Ministarstvo kulture, koje je zaduženo za prostorno planiranje. To Ministarstvo učestvuje u odlučivanju o adekvatnosti materijala i rešenja i nudi smernice za planiranje, kao i svoje mišljenje o predlogu nacionalnog situacionog plana. U okviru tog postupka Ministarstvo stalno saraduje sa Zavodom za zaštitu spomenika kulture Republike Slovenije, to jest, s nadležnom lokalnom službom.

Postupak započinje zvaničnom inicijativom ministra zaduženog za predviđeni prostorni plan. Zatim sledi prvi sastanak na kojem mogu da se daju primedbe i da se s aspekta zaštite predlažu smernice za izradu programa. U roku od osam dana posle sastanka, Vlada Republike Slovenije usvaja program priprema, saradjujući na tome između ostalih i s Ministarstvom kulture. Nacionalni prostorni plan priprema Ministarstvo za životnu sredinu i prostorno planiranje, koje poziva zadužene za prostorno planiranje da u roku od 30 dana izrade relevantne smernice. Ovo je istovremeno i faza kada najviše može da se uradi. U sledećoj fazi, Ministarstvo za životnu sredinu i prostorno planiranje podnosi pomenutim nosiocima jednu uporednu studiju o alternativama, čiji su autori planeri koje je Ministarstvo ili direktno angažovalo ili izabralo putem tendera. Mi svoje stavove moramo da pripremimo i usaglasimo za 20 dana. U okviru tog posla, javni servis ocenjuje metodološku adekvatnost komparativne studije – ugroženost kulturnog nasleđa, prihvatljivost alternativa – i izabrane varijante, a po potrebi preporučuje i unapređenja predloženih alternativa. Na osnovu stavova pojedinačnih autora, uporedna studija i izabrana alternativa finalizuju se i dostavljaju na usvajanje Vladi Republike Slovenije. Ministarstvo kulture u ovoj fazi saraduje tako što proverava da li su svi stavovi javnih službi uzeti u obzir. Svrha drugog sastanka posvećenog prostornom planiranju, koji sledi, uglavnom je upoznavanje predstavnika lokalne zajednice i zainteresovane javnosti s izabranim rešenjem. Predlog nacionalnog prostornog plana javno se izlaže i o njemu se vodi rasprava u lokalnoj zajednici, dok Ministarstvo za životnu sredinu i prostorno planiranje priprema svoje stavove – u saradnji sa Ministarstvom kulture, ukoliko se taj predlog odnosi na kulturno nasleđe. Zatim sledi priprema usaglašenog predloga nacionalnog prostornog plana, a to je faza kada dolazi do harmonizacije i kada službe za zaštitu nasleđa učestvuju i obezbeđuju zaštitu interesa gde god je to potrebno. U roku od 30 dana od objavljivanja lokacije kao i tehničkih rešenja, mogu da se izlože mišljenja u vezi s celokupnim predlogom. Na taj način se utvrđuje da li su smernice (ili uslovi kulturne zaštite) bili uzeti u obzir i da li su adekvatno predstavljeni. Istovremeno, ovo mišljenje je i sporazum u vezi s predloženim projektima (tehničkom i projektnom dokumentacijom) u skladu s objavljenim uslovima. Ovo mišljenje, inače, može i da se ospori. Završeni predlog nacionalnog prostornog plana Ministarstvo za životnu sredinu i prostorno planiranje šalje Vladi Republike Slovenije na usvajanje u kojem učestvuje i Ministarstvo kulture. Ova odluka je objavljena u *Službenom listu*. Na osnovu nje izdaje se građevinska dozvola. U

slučaju neslaganja, može se pokrenuti upravni postupak. Građevinski radovi se uglavnom nadziru od strane arheološke inspekcije. Kada se građevinski radovi završe, izvođač podnosi zahtev za izdavanje upotrebne dozvole, a predstavnik Ministarstva kulture učestvuje u Komisiji za tehnički prijem i ima pravo da u slučaju potrebe interveniše.

Rezultati

Naši dosadašnji napori rezultirali su važnom činjenicom da je od 1994. godine zaštita prirodnog i kulturnog nasleđa od početka uključena u postupak planiranja. Ova metodologija je još na snazi.

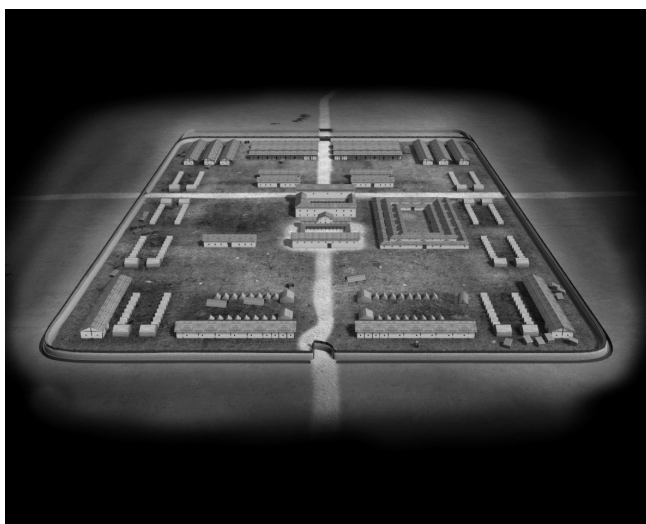
Nacionalna infrastruktura planira se u kontekstu nacionalnog prostornog plana. U okviru tog postupka Zavod za zaštitu kulturnog nasleđa Republike Slovenije (zajedno s nadležnom lokalnom službom) sve vreme saraduje s Ministarstvom za kulturu.

Metodologija usvojena 1994. godine, predstavlja osnovu dokumenta „Metod ocene uticaja na kulturno nasleđe“, urađenog u skladu sa zahtevom Direktive EZ br. 42/2001 o oceni uticaja planova i programa na životnu sredinu, kao i sa „Zakonom o zaštiti životne sredine“.

Od kada se koristi, više od 2500 važnih novih prirodnih i kulturnih vrednosti zaštićeno je ili otkriveno, a razvijene su i nove tehnike.

Evidencija o saradnji s Ministarstvom kulture u izradi (nacionalnog) prostornog plana za nacionalnu infrastrukturu

Vrsta	1994–2004	2004–2006	Ukupno 1994–2006
Autoputevi	48	7	55
Drugi putevi	14	10	24
Dalekovodi	13	2	15
Gasovodi	7	5	12
Hidroelektrane	6	2	8
Međunarodni granični prelazi	5	1	6
Klizišta	7	–	7
Vodoprivredni objekti	8	5	13
Deonice železničke pruge	1	1	2
Deonice otpada	–	2	2
Zaštićene oblasti	1	–	1
Druge oblasti	–	–	–
Morske luke	–	–	–
Aerodromi	–	–	–
Ukupno	110	35	145

Prof. dr Jelena VILUS

Direktor pravnih studija ECPD Univerziteta za mir Ujedinjenih nacija,

Član ILA Komisije za pravo kulturne baštine

Pravna zaštita kulturnih dobara

Rezime:

Pravna zaštita kulturnih dobara je predmet velikog broja međunarodnih konvencija i regionalnih propisa. U članku je obrađeno pitanje privatnopravne zaštite kulturnih dobara, s tim što je najveća pažnja posvećena UNIDROIT konvenciji o ukradenim i protivpravno izvezenim kulturnim dobrima, 1995.

Ukazano je da u svetu postoje zemlje „izvoznice“ i zemlje „uvoznice“ kulturnih dobara. Njihovi interesi su suprotni što znači da nije bilo lako naći rešenja koja bi zadovoljila izražene suprotstavljene interese. Nesporno je, međutim, da postoji javni interes za kulturnu baštinu, jer ona otkriva identitet naroda koji je živio i postojao na određenom lokalitetu.

Prema UNIDROIT Konvenciji ako je kulturno dobro ukradeno ili protivpravno izvezeno, postoji pravo države iz koje je takvo dobro izneto da zahteva da joj se, pod određenim uslovima, takvo dobro vrati. U poslednje vreme više se ne insistira na vraćanju, već na pokušajima da se kulturno dobro ostavi na mestu na kome se nalazi, ali da mu se obezbedi puna zaštita. Insistira se, takođe, na detaljnom i ažuriranom vođenju inventara i registara kulturnog materijala.

Ključne reči: pravna zaštita, međunarodna pravila, krađa, protivpravni izvoz, obaveza vraćanja, naknada, inventari, registri rešavanje sporova (sud, mirenje).

Abstract:

Legal protection of cultural property is the subject of many international conventions and regional rules. This article deals with private law protection of cultural property, primarily taking into account the UNIDROIT Convention on Stolen or Illegally Exported Cultural Objects, 1995.

It is pointed out that in the world there are “exporting” and “importing” countries of cultural property. Their interests are adversary and often it was difficult to find solutions which would be satisfactory for two different categories of states. There is obviously public interest for cultural property, since it often reveals the identity of people who lived and existed in certain locality.

According to the UNIDROIT Convention, in case of stolen or illegally exported cultural objects there is justified right of the exporting country to request, under certain conditions, return of such objects. Recently, the attention is focused not at the request to return the object, but to take the measures to fully protect it, in which the mutual cooperation is necessary. It is also noticed that there is insistence on keeping up-to-date inventories and registers of cultural property, which must be available to all those interested in it.

Key words: legal protection, international conventions, theft, illicit export, obligation of return, damages, inventories, registries, resolution of conflicts (courts, conciliation).

Uvodne napomene

Kada se govori o kulturnim dobrima treba reći da u tom pogledu postoje dve vrste zemalja: tzv. izvorne (tamo gde se kulturno dobro nalazi) i tržišne, koje kulturna dobra kupuju i unose u svoju zemlju. U prvu grupu, između ostalih, dolaze Kina, Indonezija, Italija, Meksiko, dok se u drugu svrstavaju Japan, Švajcarska, Sjedinjene Američke Države.

Pod pojmom „kulturne svojine“ podrazumevaju se predmeti koji predstavljaju ili u sebi sadrže umetničko delo – prevashodno arheološke, etnografske i istorijske prirode – iako kategorija kulturnih dobara može da se proširi gotovo na sve što je čovek stvorio. Naučnici, koji se bave ovom problematikom, najčešće se pozivaju na definiciju i primere koji se nalaze u Konvenciji o merama za zabranu i sprečavanje nedozvoljenog uvoza, izvoza i prenosa svojine kulturnih dobara, iz 1970. godine.

Poznata je paradigma da je u početku stvaranja civilizacije bila „reč.“ Ovo tvrđenje se može dovesti u pitanje kada se zna da su arheološki zapisi npr. iz starog kamenog doba ili paleolita „nemi“, ali nam oni „govore“ slikama koje su tadašnji stanovnici iza sebe ostavili. Ono što danas možemo da vidimo u slikama tzv. „primitivnih“ naroda ili propalih civilizacija i kultura su u suštini slike i poruke koje su iza njih ostale. Arheološka istraživanja i nalaženje ogromnog broja slika u kamenom dobu Evrope sugeriše postojanje razvijenih kultura u kojima se mogu prepoznati procesi lovačkog sveta. Nema sumnje da je svet zainteresovan za kulturnu baštinu raznih naroda. Postavlja se pitanje „zašto?“ Na to pitanje se odgovara da postoji *javni interes* za kulturnu svojinu koja ima svoju ekonomsku i političku vrednost, da je ona sama po sebi istina (*truth*), a pored toga postoji i moralna vrednost koja se naročito vezuje za crkvene objekte. Pa ipak, možda je najznačajnije istaći da se upoznavanjem kulturne baštine otkriva identitet naroda koji je živeo i postojao na određenom lokalitetu.¹ Kratak osvrt na neka od pitanja javnog interesa će osvetliti značaj kulturne baštine za čovečanstvo.

¹ J. H. Merryman, The public interest in cultural property, *California Law Review*, Vol. 77, 1989, pp. 344–346.

I Neka opšta pitanja od značaja za kulturna dobra

1. Javni interes za kulturnu svojinu

Kulturni objekt ima vrednost. S tim u vezi vrlo je razvijeno tržište kulturnim dobrima. Potražnja kolekcionara i muzeja je ogromna i s tim u vezi postoji velika mreža dilera i galerija koje se bave aukcionim prodajama.

Kulturni objekt treba da je autentičan da bi kod gledaoca izazvao osećanje zadovoljstva. Često se javnosti izlažu kopije, ali su one za gledaoce od drugorazrednog značaja. S tim u vezi autentična, izvorna kulturna dobra su istina koja nam uliva pouzdanje, osećaj divljenja, što nije slučaj sa reprodukcijom za koju možemo da pomislimo da je prevara. Prošlost se ceni zato što je iza nas, nešto što se dogodilo i što ne može da se nađe u sadašnjosti. Kulturni objekti iz prošlosti nam govore istinu o svom vremenu. Istina o kulturi jednog naroda je na svoj način veoma značajna za čovečanstvo, kao uostalom što je slučaj sa istinom u drugim oblastima. Prepreke za istinu o kulturnim objektima su, po pravilu, posledica nedostatka informacija, jer nam često nedostaju potrebna znanja da nešto što je otkriveno adekvatno i tačno objasnimo. Drugi razlog za uskraćivanje istine o kulturnim objektima je krijumčarenje, u kom slučaju se namerno ne dozvoljava da se dođe do istine čime se falsifikuje istorija. Ovo poslednje je svakako kulturni vandalizam koji je odavno osuđen u svetu, ali on i dalje postoji, uprkos naporima da se spreči i onemogućí. Ističe se da propisi koji postoje u državi lakše utvrde falsifikovanu novčanicu nego falsifikovane kulturne objekte, iako falsifikati kulturnih objekata imaju mnogo teže društvene posledice, jer predstavljaju ekonomske zločine.

Moralna vrednost kulturnih objekata se često vezuje za crkvu, ali ti objekti su značajni čak i kad nemaju religijski značaj. Oni izazivaju neku vrstu nostalgije za ljudima, događajima i kulturama koji su nekad postojali. Mnogi istoričari umetnosti ističu da nam kulturni objekti doprinose upoznavanju sopstvenog identiteta. „Oni nam govore ko smo i odakle dolazimo.“ Kada ratovi, prirodne katastrofe ili vandalizam unište kulturne predmete, mi svi osećamo da smo time nešto izgubili. U stvari, ono što smo „izgubili“ je mogućnost nalaženja veze sa drugima i nalaženje našeg mesta u grandioznom miljeu čovečanstva.

Predmeti kulturne svojine čuvaju informacije. Oni su izvor znanja i mudrosti. Oni sa nama komuniciraju neposredno bez intervencije rečima. Proučavanje tih kulturnih predmeta govori nam o tome kako je narod živeo i koje su im bile vrednosti.

2. Pristup kulturnim dobrima

Bitan elemenat kulturnog objekata je da bude fizički sačuvan. Ovo je više nego jasno, jer ako je izgubljen ili uništen nema mogućnosti da se proučava i da se bilo šta sazna o narodima koji su ih napravili. Svima je poznato da sar-

kofazi Etruraca, tekstilne tkanine Perua ili Kine ne bi mogli da se proučavaju da nisu sačuvani. Mnogo od onoga što nam je ostalo nađeno je na grobljima jer je namerno ostavljano uz one koji su sahranjivani. Svaki kulturni objekt se najbolje posmatra u kontekstu u kome je nastao ili gde je nađen. Izdvajanjem iz konteksta kulturni objekti gube u značaju – oni su dekontekstualizirani (*decontextualized*). Mnoga pisma i poruke civilizacije Maja još uvek nisu dešifrovani, izuzev ako se posmatraju sa slikom koja ilustruje njihovo značenje.

Pristup kulturnim dobrima je svakako važan elemenat za njihovo proučavanje. Nema sumnje da su stubovi Akropolja dobro zaštićeni u Britanskom muzeju, ali je opravdan interes grčke umetničke javnosti da se ti stubovi vrate u Atinu. Očajnički pokušaji Meline Merkuri (jedno vreme načelnice Atine) su ostali neuslišeni, jer bi Britanski muzej ostao svakako bez značajnih eksponata vezanih za grčku istoriju. Pokušaji, u pravcu vraćanja istih u Grčku, ne prestaju i nema sumnje da bi onaj ko bi uspeo da te (Eldžin mermere) vrati u Grčku bio proglašen za nacionalnog heroja. Ističe se da su ti stubovi najbolje zaštićeni u Britanskom muzeju, što ne bi bio slučaj da se vrate na Akropolj. Grčki umetnici, međutim, ističu da bi stubovi na isti način kao i u Londonskom muzeju mogli da budu smešteni u muzej u Atini, čime bi svakako bili na isti način zaštićeni.

3. Kulturni Nacionalizam

Dodatna komponenta za razmatranje kulturnih objekata je „kulturni nacionalizam.“ Nacionalna kulturna baština (*national cultural heritage*), najšire uzev, je osnovni legitimni koncept – to je *Grundnorm* – na osnovu koga se razvila teorija o potrebi da se izvezena kulturna dobra moraju vratiti nacionalnoj teritoriji tj. u mesto odakle su odneta (pravno ili protivpravno). Neki izveštaji govore da se mnoga kulturna dobra zadržana u zemlji porekla unište ili nestanu zbog nedovoljne brige ili nedovoljnih sredstava da se obezbedi njihova zaštita. Iako nedostaju čvrsti dokazi, ističe se da gubici kulturnih dobara zbog odsustva brige o njima (iz bilo kojih razloga) daleko prevazilaze štetu koja dolazi kombinovanim naporima hakera i drugih njima sličnim krijumčara kulturnih objekata. Pa ipak, primedbe da nedovoljna briga (ili odsustvo brige) za kulturnim predmetima slabi insistiranje države za nacionalnim suverenitetom nad tim predmetima, najčešće nisu prihvatane u diskusijama koje su vođene prilikom usvajanja međunarodnih konvencija kojima se reguliše pravna zaštita kulturnih objekata. Međutim, od nedavno se mogu primetiti i drugi pristupi ovoj problematici, po kojima nije bitno gde se kulturni objekt nalazi, važno je da je dostupan najširoj javnosti.

Na kraju, zanimljivo je istaći da se u pogledu obaveze vraćanja kulturnih dobara često koristi reč „repatrijacija“ (*patria* – otadžbina, domovina), što uka-

zuje na interes države kada zahteva da se određena kulturna dobra koja su od posebnog značaja za nju, vrate na mesto odakle su odneta.

II Privatnopravna zaštita kulturnih dobara

1. Uvodne napomene

Pitanje zaštite i posebnog tretiranja prometa kulturnih dobara počinje početkom 20. veka, ali se prevashodno odnosi na zaštitu tih dobara za vreme oružanih sukoba. Haškom konvencijom od 1907. (koja je zamenila Hašku konvenciju iz 1899) kodifikuje se međunarodno običajno pravo koje se odnosi na zaštitu kulturnih dobara od ratnog razaranja. O Haškoj Konvenciji iz 1954. bilo je napred reči, tako da se ovim samo podseća da je pažnja svetske javnosti u to vreme bila usmerena ka zaštiti kulturnih objekata u vreme rata. Opravdano se, međutim, ističe da između zaštite kulturnog dobra u miru i u ratu postoji određena veza, jer zaštita treba da bude trajan i jedinstven poduhvat, sa civilizacijskim obeležjem i istovetnim ciljem: *zaštita, čuvanje i poštovanje* kulturnih dobara.²

Prošireni pojam kulturnog dobra i potreba njegove posebne zaštite u mirnodopskim uslovima prvi put se javlja sredinom prošlog veka. Tako se u Rimskom sporazumu o osnivanju Evropskih ekonomskih zajednica 1957. ističe (čl. 36) da je moguće uvesti zabrane uvoza, izvoza i tranzita robe „ako su one opravdane razlozima javnog morala, javnog poretka, ili javne bezbednosti, zaštite zdravlja i života ljudi, životinja ili biljaka, zaštite nacionalnog kulturnog dobra umetničke, istorijske i arheološke vrednosti ili zaštite industrijske i trgovačke svojine.“ Zanimljivo je da je Rimski sporazum kojim se potencira slobodna cirkulacija robe bio prinuđen da se ta sloboda ograniči kada je reč o kulturnim dobrima. Na ovaj način opšti (javni) interes u vezi sa očuvanjem i uživanjem javnosti u delima umetničke vrednosti dobio je prednost pred sličnim interesima privatnih vlasnika. Time je i u sistemima u kojima privatna svojina ima veliki značaj i u kojima je izuzetno zaštićena, kulturnim dobrima data „društvena funkcija“ i na taj način joj je obezbeđen poseban status. Ovaj stav u međunarodnim dokumentima kojima se taj stav potvrđuje i razrađuje svedoči o tome da se promet kulturnih dobara drastično razlikuje od prometa ostale robe, pa sledstveno za njegov promet važe i posebna pravila.

Konvencija UNESCO-a o merama za zabranu i sprečavanje nedozvoljenog uvoza, izvoza i prenosa svojine kulturnih dobara, usvaja se 1970. godine i njome se potvrđuje pravilo „da nedozvoljeni uvoz, izvoz i prenos kulturnih dobara predstavlja jedan od glavnih uzroka osiromašenja kulturne baštine

² V. Čok, Međunarodno-pravna zaštita kulturnih dobara, *Pravni život*, 2004, br. 12, str. 373–382.

zemalja porekla.“ S tim u vezi se ističe da „međunarodna saradnja predstavlja jedan od najefikasnijih sredstava za zaštitu kulturnih dobara od opasnosti koje iz toga proističu.“ Preporuka Saveta Evrope o međunarodnoj zaštiti kulturne imovine i prometu umetničkih dela iz 1988. godine takođe podvlači da se koncepcija kulturne i umetničke imovine „razlikuje od koncepcije koja se odnosi na druga dobra koja se prodaju“, pa otuda proizilaze različite koncepcije imovinskog prava koje se primenjuje na takvu imovinu. Pomeranje od „estetike“ ka „kulturnoj“ kategoriji u ovim dokumentima pokazuje da se u pojam kulturnog dobra uključuje i obeležje kulturnog dobra kao „dokaza epoha i civilizacija.“³

Savet Evropskih ekonomskih zajednica (EEZ) 1993. usvaja posebnu direktivu o povraćaju kulturnih dobara protivpravno premeštenih sa teritorije jedne države članice. Svakako da ovu materiju najpotpunije reguliše Konvencija UNIDROIT o ukradenim i protivpravno izvezenim kulturnim dobrima koja je usvojena 1995. Godine 2006. Svetsko udruženje za međunarodno pravo (ILA) usvaja Načela o saradnji i zajedničkoj zaštiti kulturnog materijala. Ovim su uzeta u obzir najznačajnija pravila o privatno-pravnom regulisanju zaštite, prometa i povraćaja kulturnih dobara, iako treba reći da je njihov broj mnogo veći.

2. Međunarodni propisi o ukradenim i protivpravno izvezenim kulturnim dobrima

Analiza međunarodnih propisa će se najvećim delom koncentrisati na analizu Konvencije UNIDROIT o ukradenim i protivpravno izvezenim kulturnim dobrima, mada se pritom ne mogu zaobići ni drugi međunarodni propisi koji su poslužili kao osnova za donošenje pomenute Konvencije.⁴

Konvencija UNIDROIT koja se odnosi na ukradena i protivpravno izvezena kulturna dobra je usvojena na diplomatskoj konferenciji 1995. godine. Do 2006. godine ovu Konvenciju je ratifikovalo 27 država, među kojima su Kina, Italija, Mađarska, Rumunija, Španija. Od bivših jugoslovenskih republika Konvenciju je ratifikovala Hrvatska 2000. i Slovenija 2003.⁵ Konvencija je stupila na

³Član 1. Evropske konvencije o zaštiti arheološke baštine, Valeta 1992. Konvenciju je doneo Savet Evrope. Tekst Konvencije može da se nađe na Internetu: <http://fletcher.tufts.edu/multi/www/bh997.html>.

⁴O ovoj Konvenciji vidi članak J. Vilus, Unifikacija pravila o vraćanju ukradenih i protivpravno izvezenih kulturnih dobara, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 1997, br. 2–3, str. 443–462.

⁵Prema izveštaju UNIDROIT Konvenciju su ratifikovale sledeće države: Avganistan, Argentina, Azerbejdžan, Bolivija, Brazil, Džordžija, Hrvatska, Kambodža, Kina, Kipar, El Salvador, Ekvador, Finska, Gabon, Gvatemala, Mađarska, Iran, Italija, Litvanija, Norveška, Paragvaj, Peru, Portugal, Rumunija, Slovačka, Slovenija i Španija.

snagu 1998, kada je ispunjen uslov za njeno stupanje na snagu (po čl. 12. za stupanje na snagu bilo je potrebno pet ratifikacija).

Razlog što je kao centralna kodifikacija uzeta Konvencija UNIDROIT-a leži u činjenici što se ona velikim delom oslanja na Konvenciju UNESCO-a od 1970. kao i na Direktivu EEZ iz 1993. godine. Ova dva dokumenta, pak, su velikim delom inkorporisala odredbe Saveta Evrope iz 1988. godine. Ovo, pak, ne znači da se na sve pomenute propise neće ukazati i prilikom razmatranja Konvencije UNIDROIT-a. Posebno će, međutim, da se ukaže na Načela ILA o saradnji u zajedničkoj zaštiti i prenosu kulturnih dobara (materijala) iz 2006. koji ima nešto drugačiji stav prema ovom pitanju i svoju pažnju usmerava na probleme koji su, takođe, od izuzetne važnosti za zaštitu kulturnih dobara.

Interesi zemalja koje izvoze i drugih koje uvoze kulturna dobra tj. između „proizvođača“ i „potrošača“ su konfliktni, antagonistički, često dijametralno suprotni i zato su mnogi sa sumnjom posmatrali procese unifikacije pravila o kojima je napred bilo reči. Neki i dalje smatraju da će ti tekstovi teško da se primene u praksi. Nije, otuda, neobično što pregovori oko donošenja UNIDROIT Konvencije nisu bili ni malo laki. Na ove probleme se ukazuje jer su to činjenice koje se moraju imati u vidu prilikom razmatranja ovog pitanja. Treba istaći da pored protivpravnog, postoji i legalni, dozvoljeni izvoz i prodaja, što se u privatnom pravu tretira kao svaka druga prodaja na koju se odnose propisi obligacionog odnosno građanskog prava. Ima pisaca, međutim, koji smatraju da bi za prodaju kulturnih dobara (naročito onih koja su od „posebnog značaja“ za kulturnu baštinu jednog naroda), trebalo primeniti posebna pravila. Koliko je prodaja kulturnih dobara unosan posao, najbolje govori činjenica da po obimu ostvarenih prihoda ova vrsta prodaje u svetu dolazi odmah posle prodaje droge, nafte i oružja.

Problemi koji se javljaju u vezi sa prodajom kulturnih dobara nisu nimalo jednostavni. Države uvoznice najčešće ističu da su one, kupujući kulturna dobra i izlažući ih u svojim muzejima i galerijama, učinile više za unapređenje i informisanje o tim kulturnim dobrima, nego što bi bio slučaj da su ta ista dobra ostala u teško pristupačnim mestima gde su često, zbog nedostatka sredstava za njihovu zaštitu, podložna propadanju. Slučaj prodaje jonskih stubova sa Akropolja (Eldžin mermeri), o kojima je bilo ranije reči nije bio jedinstven ali je eklatantan i uzbudljiv jer se evropska civilizacija velikim delom oslanja na Grčku, pa bi ljubiteljima grčke umetnosti, koji se dive Partenonu, svakako bilo draže da se svi delovi tog veličanstvenog hrama nalaze u Atini.

3. Osvrt na međunarodna pravila od značaja za vraćanje kulturnih dobara

Međunarodni dokumenti, koji su napred spomenuti, osnovni su izvori za regulisanje materije koja je predmet ovog članka. Pored ovih, postoje i brojne druge konvencije koje se bave pojedinim aspektima zaštite određene vrste kulturnih dobara, ali su one više u domenu međunarodnog javnog prava. Istina, i Konvencija UNESCO-a od 1970. godine pripada međunarodnom javnom pravu, što znači da njome nije obuhvaćena celokupna zaštita protivpravnog prometa kulturnih dobara. Ima pisaca koji smatraju da ova Konvencija predstavlja neuspeo pokušaj unifikacije pravila o zabrani nedozvoljene trgovine kulturnim dobrima.⁶ Verovatno je i redaktorima Konvencije UNESCO-a, bilo jasno da ona ne pruža sveobuhvatnu zaštitu, pa nije neobično što je upravo od UNESCO-a potekla inicijativa i predlog Međunarodnom institutu za unifikaciju privatnog prava (UNIDROIT) u Rimu da se priđe izradi međunarodnih pravila kojima bi se dopunila Konvencija UNESCO-a od 1970. godine. Ovo je jedan od ključnih razloga što se prilikom razmatranja problematike zabrane izvoza i prodaje ukradenih kulturnih dobara ove dve Konvencije moraju posmatrati kao celina. To, naravno, ne znači da među njima nema razlike, ali su one po mnogo čemu komplementarne. Kad je reč o Direktivi EEZ, koja se i po svojoj pravnoj prirodi razlikuje od konvencije,⁷ treba istaći da su njene odredbe upućene regionu Evrope u kojoj se pravna pravila u pogledu tretiranja sticanja svojine od nevlasnika bitnije ne razlikuju. Na širem, međunarodnom planu, međutim, iskrslili su mnogi problemi kako političke tako i pravne prirode koji nisu mogli ni lako ni uspešno da se reše. Otuda ti problemi nisu do kraja rešeni ni u Konvenciji UNESCO-a niti u Konvenciji UNIDROIT-a. Značajno je da su svi ti problemi uočeni, da su neki kompromisi postignuti i da će ova pravila svakako podstaći odgovarajuće međunarodne organizacije da se ova pitanja i dalje rešavaju na način koji bi zadovoljio veći broj država.

Pravni problemi sa kojima su bili suočeni redaktori sva tri pomenuta međunarodna dokumenta odnosili su se pre svega na razlike koje u pogledu pribavljanja (kupovine) postoje u zemljama *common law* i *civil law* sistema. Dok u *common law* sistemu pribavilac, čak i kad postupa *bone fide* (*in good faith*) nije zaštićen, jer ovaj sistem čvrsto stoji na principu da se svojina niukom

⁶ Od jugoslovenskih autora ovu Konvenciju je naročito kritikovao M. Pindić, Međunarodne konvencije o zaštiti kulturnih dobara – njihovo ostvarivanje i problemi; *izdavač Institut za međunarodnu politiku i privredu*, Beograd, 1987, str. 13, ističući da ona „sadrži širok broj neefikasnih odredbi koje mogu da se tumače na različite načine.“

⁷ Prema članu 189. Ugovora o Evropskoj uniji, „direktiva“ „obavezuje svaku državu članicu kojoj je upućena u pogledu ciljeva koji treba da se postignu, prepuštajući nacionalnim organima da izaberu formu i sredstva izvršenja.“

slučaju ne može steći od nevlasnika (*nemo plus iuris ad alium tranferre potest quam ipse habet*, što znači da niko na drugoga ne može preneti više prava nego što ih sam ima). Primenom ovog principa onaj koji je kupio stvar, objekt ili neko dobro od nevlasnika nije postao vlasnik (jer se svojina ne može steći od ne vlasnika tj. od lica koje nije vlasnik – *non domino*). Za razliku od ovih, zemlje tzv. *civil law* sistema (one čije se pravo zasniva na rimskom pravu) imaju drugačiji stav. Nemačko pravo, na primer, smatra da je savesni držalac zaštićen pod uslovom da se dokaže održaj (*usucapio*),⁸ iz čega se može zaključiti da se pribavilac ponašao kao vlasnik (iako to nije), čime se faktično stanje izjednačava sa pravnim. I po francuskom Građanskom zakonu (čl. 2279) održajem se stiče svojina (*en fait de meubles, la possession vaut titre*). Najčešće se zahteva da savesni držalac drži stvar određeni vremenski period koji je različite dužine u raznim pravnim sistemima. Tako se u nekim zahteva rok od najmanje tri godine (ovu odredbu sadrže švajcarski Zakonik o obligacijama kao i francuski Građanski zakonik, dok nemački Građanski zakonik zahteva da taj rok bude deset godina). Sva ova prava (uključujući i bivše jugoslovensko) smatraju da je istekom roka zastarelosti savesni držalac, uz ispunjenje uslova koje zahtevaju propisi o održaju, stekao svojinu na kupljenoj stvari. Italijansko pravo je u ovom pogledu najpovoljnije za onoga koji kupi stvar od nevlasnika, jer ne zahteva dodatne uslove u pogledu roka, već smatra da je savesni držalac potpuno zaštićen (odnosno u pogledu prava izjednačen je sa vlasnikom). Ovom prilikom treba ukazati na zemlje po čijem pravu se svojina na prodatoj stvari stiče samim zaključenjem ugovora i onih koji zahtevaju da se svojina prenosi kako ugovorom, tako i predajom (isporukom) predmeta ugovora (*iustus titulus i modus aquirendi*).

Kad je reč o međunarodnoj prodaji kulturnih dobara, potrebno je odrediti nadležno, merodavno pravo (*applicable law, loi applicable*). Postavlja se, naime, pitanje da li se na prodaju kulturnih dobara treba da primeni pravo mesta u kome se dobro nalazi (*lex rei sitae*), ili mesto u kome je obavljena pravna transakcija (*lex contractus*) ili neko treće pravo koje stranke, koristeći se autonomijom volje, odaberu kao merodavno. Ovo pitanje je vrlo značajno jer se mnoga kulturna dobra lako prebacuju sa jednog mesta na drugo, dok ima kulturnih dobara (kao što su arheološka i slična nalazišta) koja ne mogu

⁸Održaj (*usucapio*) je originerni način sticanja svojine, korišćenja i službenosti na osnovu zakonite državine i protoka određenog vremena. Održaj je nužna pravna ustanova, jer se preko ovog instituta rešava neizbežan uticaj protoka vremena čime se faktičko stanje izjednačava sa pravnim. Originerni način sticanja svojine znači da između svojine ranijeg i sadašnjeg vlasnika ne postoji pravni kontinuitet. Ima retroaktivno dejstvo, što znači da pribavljena svojina datira od dana kada je otpočela državina koja ispunjava zakonom predviđene uslove.

da se prebace (za njih najčešće važe pravila zemlje u kojoj su takva dobra pronađena).

4. Uslovi za vraćanje ukradenih i protivpravno izvezenih kulturnih dobara

4.1. Definicija „kulturnog dobra“

Definicija kulturnog dobra (objekta)⁹ je od izuzetnog značaja za određivanje primene unifikovanih tekstova kojima se reguliše materija zabrane izvoza i prodaje ukradenih kulturnih dobara. Da bi se mogao tražiti povraćaj, potrebno je da se zna na koje „dobro“ se zahtev odnosi. Učesnici angažovani na izradi tekstova kojima se na međunarodnom planu regulišu ova pitanja, smatrali su da nema potrebe za određivanje pojma „krađe“, jer se u svakom pravnom sistemu taj pojam poznaje.

Prema Konvenciji UNIDROIT-a „kulturna dobra su ona koja su, na religioznoj ili svetovnoj osnovi, od značaja za arheologiju, preistoriju, istoriju, literaturu, umetnost ili nauku i pripadaju jednoj od kategorija nabrojanih u aneksu uz ovu Konvenciju.“

U vezi sa određivanjem definicije pojma kulturnog dobra u nacrtu Konvencije UNIDROIT-a (kao i UNESCO-a), redaktori su se našli pred dilemom da li da se potrudе i da predlože generalno pravilo koje bi, onda, sudovi i lica koja postavljaju zahtev za restitucijom ili povraćajem, mogli da tumače zavisno od okolnosti svakog slučaja ili da se nabroje, da se dâ spisak kulturnih dobara na koje se Konvencija odnosi. Iako se u okviru UNIDROIT-a stalo na stanovište da treba prihvatiti definiciju koju sadrži Konvencija UNESCO-a, svima je bilo jasno da nijedan od načina nije dobar, a da odgovor na mnoga pitanja neće dati ni kombinovani način koji je primenjen kako u Konvenciji UNESCO-a, tako i u Konvenciji UNIDROIT-a. Pa ipak, kombinovani način, koji sadrže obe Konvencije (opšta definicija plus nabrojanje u samom tekstu ili u dodatku) prihvaćen je kao najbolji, jer u sadašnjim uslovima najviše doprinosi pravnoj sigurnosti.

Kao što je rečeno, definicije u Konvencijama UNIDROIT i UNESCO su identične. Ovo je učinjeno namerno kako bi Konvencija UNIDROIT-a u izvesnom smislu bila komplementarna sa Konvencijom koju je usvojio UNESCO, odnosno svrha je bila da se obe konvencije primenjuju zajedno, naročito u slučajevima kada su ih države ratifikovale. Pa ipak, neke razlike postoje i na njih

⁹ Izraz „kulturno dobro“ je prevod na srpski francuskog izraza *les biens culturels*. Engleski tekst upućuje na *cultural objects*, što se smatra da je isto. U vezi sa nazivom, treba istaći da su, od samog početka rada na projektu Konvencije UNIDROIT-a, mišljenja bila podeljena oko određivanja adekvatnog naziva za predmet Konvencije. Engleski termin *property*, koji se u početku koristio u engleskoj verziji nacrta, odbačen je, kao što nije prihvaćen ni termin *heritage* (baština), koji su predlagale zemlje izvoznice kulturnih dobara.

treba ukazati. Konvencija UNESCO je u osnovi bazirana na filozofiji tužbe koju pokreće država. Prema tome, zahteva se da država pokrene tužbu za povraćaj kulturnih dobara koje ona označi kao takve. Ovim je privatni vlasnik potpuno izostavljen, naročito ako njegovo kulturno dobro nije na listi kulturnih dobara čije vraćanje potražuje država. Odavno postoje države u kojima se smatra da u oblasti zaštite kulturnih dobara treba da se favorizuje minimalna državna aktivnost, odnosno da se maksimalna sloboda ostavi građaninu (fizičkom licu) da zaštitu organizuje na svoj način. S druge strane, Konvencija UNIDROIT-a je koncipirana u oblasti privatnog prava i zasniva se na tužbama koje pokreću pojedinci, pa se s tim u vezi ne zahteva da država odredi kulturna dobra čiji bi se povraćaj zahtevao. Prema tome, sva kulturna dobra ukradena iz privatnih kuća, iz bilo koje vrste religijskog objekta, iz privatnih kolekcija ili su se nalazila na drugim mestima, mogu se zahtevati da se vrate, iako ih država nikad nije odredila kao takve.

Direktiva EEZ od 1993. godine ima sličan prilaz, a i definicija kulturnog dobra se bitnije ne razlikuje od one koju sadrže napred pomenute dve međunarodne konvencije. Prema ovoj Direktivi kulturnim dobrom se smatra ono koje je „kao nacionalno blago koje poseduje umetničku, istorijsku ili arheološku vrednost“ određeno kao takvo na osnovu nacionalnog zakonodavstva ili administrativnih postupaka. Kao što se može zaključiti, ova definicija je bliža onoj koju sadrži Konvencija UNESCO-a. Međutim, za razliku od pomenutih Konvencija u dodatku Direktive se uz nabrojanje određenih kulturnih dobara, koje se štite Direktivom, uzimaju u obzir i finansijski parametri (navode se vrednosti kulturnih dobara od 0, 15.000, 50.000 i 150.000 ecu-a).¹⁰

Zanimljivo je s ovim u vezi navesti da je u prvom nacrtu Konvencije UNIDROIT-a, takođe, kao kriterijum za procenu da li se na jedno umetničko delo i zahtev za njegovo vraćanje mogu primeniti odredbe Konvencije, postojala novčana vrednost kulturnog dobra. Autor tog nacrta, naime, smatrao je da međunarodna zaštita ne bi trebalo da se ukazuje bilo kom kulturnom dobru, već samo onom koje ima određenu novčanu vrednost (*de minimis non curat pretor*), čime bi se izbegli sporovi za vraćanje umetničkih dela male novčane vrednosti. Sem toga, predlagač ovog nacrta je smatrao da se ovim daju objektivni kriterijumi koji bi teže mogli da se zloupotrebe, pa bi se time više doprinelo pravnoj sigurnosti. Ovaj predlog, međutim, gotovo odmah su odbacile zemlje izvoznice kulturnih dobara, smatrajući da se prilikom procene

¹⁰U Direktivi se navodi da „procena o tome da li su ispunjeni uslovi koji se odnose na finansijsku vrednost mora se izvršiti kada je zatražen povraćaj.“ Finansijska vrednost, navodi se dalje, je „ona koju dobro ima u državi od koje se potražuje.“ „Kao datum konverzije vrednosti izražene u ecu valuti u nacionalne valute određuje se 1. januar 1993. godine.“

vrednosti kulturnog dobra mora uzeti u obzir ne samo njegova objektivna, već i afekciona vrednost (*pretium affectionis*).

U Konvenciji UNESCO-a u članu 1. se navodi da se kulturnim dobrima „smatraju sva dobra, religioznog ili svetovnog karaktera koje svaka država označi kao značajna za arheologiju, preistoriju, istoriju, književnost, umetnost ili nauku.“ U nastavku se zatim nabrajaju kategorije kulturnih dobara koje su predmet zaštite prema odredbama Konvencije, koje su napred citirane. Konvencija UNIDROIT-a u članu 2. sadrži definiciju kulturnog dobra koja je identična onoj koju sadrži Konvencija UNESCO-a, s tim što se nabrojanja kulturnih dobara navode u Dodatku uz Konvenciju.¹¹ U Konvenciji (član 2) se kaže da su „kulturna dobra ona koje su na religioznoj ili svetovnoj osnovi, od značaja za arheologiju, predistoriju, istoriju, književnost, umetnost ili nauku.“ Kada se uporede napred navedene dve definicije koje sadrže pomenute Konvencije može se primetiti da se u Konvenciji UNESCO-a nalazi rečenica prema kojoj se kulturnim dobrima smatraju ona „koje svaka država označi kao značajna za arheologiju ...“. Ova rečenica je ispuštena (namerno) iz Konvencije UNIDROIT-a, čime je ona dobila u pogledu obima primene, ali time nisu rešeni i problemi koji će se javljati u vezi sa određivanjem da li je neko dobro „kulturno“ u smislu Konvencije koju bi trebalo primeniti. Ima pisaca koji smatraju da je izostavljanje pomenute rečenice iz Konvencije UNIDROIT-a vrlo značajno jer se time smisao i duh (*l'esprit*) ove dve konvencije bitno razlikuju.¹²

Ima mišljenja da je definicija kulturnog dobra koju sadrži Konvencija UNIDROIT suviše široka, što će otežati i staviti pred dilemu mnoge koji budu smatrali da bi trebalo da traže povraćaj ukradenog kulturnog dobra. Kako će, pitaju se neki autori,¹³ jedan holandski ljubitelj umetnosti znati da li je ogrlica iz Zambije kulturno dobro. Njemu bi bilo potrebno da zna da li je ogrlica, na primer, deo nekog arheološkog nalazišta, da li je stara više od 100 godina, da li je od značaja za preistoriju, istoriju ili umetnost Zambije. Drugim rečima, ovo znači da bi potencijalni kupac, pre nego što se odluči da kupi ogrlicu, morao da angažuje stručnjaka koji bi mu dao odgovor na sva ova pitanja, što sve zahteva i vreme i novac, a kupcu ne garantuje da će kupljenu stvar ipak jednog

¹¹ Kao što je napred navedeno, u dodatku se citira (kao i u Konvenciji UNESCO) 11 vrsta kulturnih dobara koji se štite odredbama Konvencije.

¹² G. Droz, La convention d'UNIDROIT sur le retour international des biens culturels volés ou illicitement exportés (Rome, 24 juin 1995) *Revue critique de droit international privé*, 1997, 86, 2, p. 250.

¹³ M.S. van Gaalen and A. J. Verheij, The Consequences for the Netherlands of the UNIDROIT Convention on the International Return of Stolen or Illegally Exported Cultural Objects; *Juristenblad*, 1997, 5, pp. 1-24.

dana morati da vrati. Sve to može da dovede do nesigurnosti koju bi međunarodne konvencije morale da otklone a one to, izgleda, nisu bile u stanju.

4.2. Obim primene

Prema članu 3. Konvencije UNESCO-a „smatraju se nedozvoljenim uvoz, izvoz i prenos svojine kulturnih dobara izvršeni protivno odredbama koje su donele države članice na osnovu ove Konvencije.“ Mnogima je ova formulacija izgledala previše široka, pa je isticano da im ona može da donese mnoge neprijatnosti. Da bi se nekako obezbedila i izbegla oštre kritike vlasnika kulturnih dobara koji su naročito bili pogođeni formulacijom čl. 3. Konvencije, Amerika je insistirala na usvajanju čl. 7. i 9. Konvencije. Neke države u kojima postoji veliko tržište kulturnim dobrima nisu postale članice Konvencije UNESCO-a. Ovaj stav je bio posledica njihovog shvatanja da je formulacija čl. 3. Konvencije previše široka i da ugrožava mir vlasnika takvih dobara, pa se kako UNESCO, tako i ICOM (Međunarodni savet muzeja) zalagao da se ovome stane na put. Stav koji je sve više postojao vladajući zahtevao je da se sva kulturna dobra kupljena od nevlasnika moraju da vrate. Ovaj stav našao je svoj odraz u formulaciji čl. 3. (1) Konvencije UNIDROIT-a, po kome „držalac kulturnog dobra koje je ukradeno dužan je da ga vrati.“

4.3. Obaveza vraćanja ukradenog kulturnog dobra

Za razliku od stava izraženog u Konvenciji UNESCO-a, stvari su se polako okretale u korist stava koji je prihvatila Konvencija UNIDROIT-a, jer su držaoci kupljenih ukradenih ili protivpravno izvezenih kulturnih dobara počeli da se osećaju nesigurno. Sve više je bilo onih koji su se zalagali za stav prema kome bi se kupljena kulturna dobra od nevlasnika morala da vrate njihovim legitimnim vlasnicima. Novo viđenje ovog problema koje je više nego ranije u centar stavio zaštitu originalnog vlasnika kulturnog dobra, doprinelo je da se u Konvenciji UNIDROIT-a, kao osnovni princip i kao uvodni stav u odredbe člana 3. Konvencije bez većih teškoća formuliše i prihvati napred navedeno pravilo o obavezi držaoca ukradenog kulturnog dobra da ga vrati. Iako je načelo prihvaćeno od strane najvećeg broja država (naročito izvoznica kulturnih dobara), države uvoznice kulturnih dobara su, takođe, taj stav (istina nevoljno) prihvatile istovremeno se zalažući da se formulišu dodatni uslovi koji bi u nekoliko suzili domašaj st. 1. člana 3. Konvencije. Kad je reč o obavezi vraćanja protivpravno izvezenog kulturnog dobra posle dosta pregovora i ubeđivanja formulisane su odredbe po kojima obaveza postoji ukoliko država koja postavlja zahtev podnese dodatne dokaze.

O svim ovim pitanjima vođena je duga diskusija u okviru UNIDROIT-a i najzad je usvojena odredba čl. 5. (3) Konvencije po kojoj obaveza vraćanja protivpravno izvezenog kulturnog dobra postoji ukoliko država koja postavlja

zahtev dokaže da je njegovo odnošenje „značajno ugrozilo jedan ili više interesa koji se odnose na:

- a. materijalnu zaštitu dobra ili njegove sadržine;
- b. integritet jednog kompleksnog dobra;
- c. očuvanje informacija, naročito onih koje su od naučnog ili istorijskog značaja;
- d. tradicionalno ili ritualno korišćenje dobra od strane autohtone ili plemenske zajednice.“

4.4. Iskopavanje kulturnih dobara

Jedan od problema koji se javio kako za vreme usvajanja Konvencije UNESCO-a, tako i Konvencije UNIDROIT-a, odnosio se na tajna iskopavanja kulturnih objekata. U članu 9. Konvencije UNESCO-a navodi se da „svaka država članica ove konvencije čija je kulturna baština ugrožena usled arheoloških ili etnoloških pljački, može da se obrati državama na koje se to odnosi.“ S ovim u vezi postavilo se pitanje da li tajno iskopavanje i iznošenje arheoloških ili etnoloških predmeta predstavlja „krađu“ i da li za takvo iznošenje važe ista pravila kao i za druga kulturna dobra. Ako je u pogledu tumačenja odgovarajućih odredbi Konvencije UNESCO-a u tom pogledu bilo dilema, Konvencija UNIDROIT-a u stavu 2. člana 3. jasno ističe da će se „u smislu ove Konvencije kulturno dobro koje je protivpravno iskopano ili legalno iskopano ali protivpravno zadržano, smatrati kao ukradeno, ako je to u skladu sa pravom države u kojoj je iskopavanje izvršeno.“ Dokazivanje da li je neki arheološki predmet tajno iskopan može da bude teško, ali je sigurno lako dokazati da li je protivpravno izvezen (na primer na osnovu proste činjenice da nije zatražena dozvola za izvoz).

4.5. Savesni držalac

Napred je bilo reči o tome da se u pogledu zaštite savesnog držaoca kupljenog kulturnog dobra *common law* i *civil law* veoma razlikuju. Pre usvajanja Konvencije UNIDROIT-a jedini način da originalni vlasnik dođe do svog ukradenog dobra bio je da ga ponovo otkupi. U takvoj situaciji opljačkani vlasnik ne samo što nije bio siguran da će ubediti novog „vlasnika“ da mu njegovo kulturno dobro proda, nego je imao i izuzetno lošu pregovaračku poziciju. Bilo je sve jasnije da takva situacija nikome ne odgovara i da je sazrelo vreme da se ona i pravno izmeni u korist originalnog vlasnika.

Prilikom rada na izradi Konvencije UNIDROIT-a od samog početka pokazale su se sve teškoće premošćavanja razlika koje postoje u raznim pravnim sistemima. Posle dosta napornog rada i pokušaja stručnjaka od izuzetnog profesionalnog integriteta i autoriteta u ovoj oblasti (L. Prott, P. Lalive) da se prihvati kompromis, postalo je očigledno da se pravično rešenje može naći samo slabljenjem isključivog oslanjanja na pravilo prema kome niko ne može

na drugoga preneti više prava nego što sam ima. Strogo sprovođenje ovog principa tražilo bi da kupac u svakom slučaju mora ispitivati da li prodavac-otuđivalac ima pravo koje prenosi. Time bi se, međutim znatno otežao promet. Zato su u svim pravnim porecima tačno određeni slučajevi kada sticalac, na osnovu poverenja u poslovno poštenje, može steći pravo neposredno od lica koje stvarno to pravo nema. Kada je reč o sticanju kulturnih dobara isticano je da originalni vlasnik nije ništa učinio zbog čega bi bio kažnjen da mu bude oduzeto nešto što je njegovo. Na sličan način branjen je i stav da savesni držilac (pribavilac) ne bi trebalo da bude kažnjen, jer je kupio stvar (kulturni objekt) za koji nije znao da je ukraden. S druge strane, bilo je onih koji su smatrali da bi samo potpuna abolicija (*total abolition*) zaštite kupca i restitucije (povraćaj) bez bilo kakve naknade u svim slučajevima bila jedina i efikasna (*genuine and effective*) zaštita.¹⁴ U debati u vezi sa izradom nacrtu Konvencije UNIDROIT-a isticano je da ovo mišljenje nije novo, jer su o tome još početkom ovog veka pisali nemački pravници koji su se, inače, generalno zalagali za princip savesnosti.¹⁵

Posle dugih diskusija i iznošenja argumenta za i protiv, prevagnulo je shvatanje u prilog potrebe da se usvoji princip o obavezi vraćanja ukradenog kulturnog dobra. S tim u vezi čulo se i mišljenje da vlasnik kulturnog dobra koje je od njega ukradeno često nema želju da bude obeštećen – on jedino želi da mu njegovo dobro bude vraćeno. Jedinstvene osobine kulturnih objekata i njihova originalnost najčešće su razlozi što su oni tako atraktivni kako za kolekcionare, tako i za lopove, iz čega sledi zaključak da odredbe o finansijskoj kompenzaciji teško mogu da predstavljaju prepreku za protivpravne aktivnosti na ovom planu. Pa ipak, mnogi su smatrali da bi stav po kome bi držalac kulturnog dobra, koje je prethodno ukradeno pa zatim prodato, morao da ga vrati njegovom vlasniku, bez obzira što je prilikom pribavljanja bio savestan. S tim u vezi je istaknuto da ukoliko bi takav stav, bez bilo kakvih ograničenja bio unet u Konvenciju UNIDROIT-a, to predstavljalo direktan napad na princip savesnosti, koji mnoge zemlje *civil law* sistema smatraju jednim od osnovnih načela svog prava koji omogućava slobodu trgovine.

Nema sumnje da se napred navedeni krajnje protivrečni i oprečni stavovi mogu valjano braniti (u članku su izneti samo neki od argumenata koji su u debati iznošeni). Sve, naravno, pod uslovom da se ne vodi računa o motivu

¹⁴ Means of Combating the Theft of and illegal Traffic in Works of Art in the Nine Countries of EEC; Commission of the European Communities, Doc. XII/757/76-E, 1976, p. 114. Isto mišljenje zastupa i italijanski pravnik S. Rodota u studiji koju je izradio za Savet Evrope (*Explanatory Memorandum*), The Art Trade, 1988.

¹⁵ J. Kohler, Das Recht an Denkmälern und Altertümern, *Deutsche Juristenzeitung*, 1904, 9, s. 771–775 (citirano prema L. Prott, *op. cit.*, p. 63).

zbog koga je bilo neophodno odstupiti od inače opšteprihvaćenog načela savesnosti. On je, svima je bilo jasno, ukazivao da se krađa kulturnog dobra može (efikasno) sprečiti jedino ako se odstupi od principa savesnosti. Konačno, u Konvenciju UNIDROIT-a se unosi i prihvata princip da se ukradeno kulturno dobro mora vratiti njegovom vlasniku. S druge strane, svesna teškoća koje bi nastupile kada bi se ovaj princip prihvatio bez izuzetaka, Konvencija je unela niz odredbi kojim se ovaj princip ublažava. S ovim u vezi u Konvenciji se predviđa (čl. 4) da će držalac¹⁶ biti dužan da vrati kulturno dobro pod uslovom „da nije znao niti je razumno mogao znati da je dobro bilo ukradeno“ i da može „da dokaže da je primenio dužnu pažnju prilikom pribavljanja dobra.“ Prilikom utvrđivanja da li je držalac primenio odgovarajuću pažnju, u st. 4. čl. 4. se navodi da će se uzeti „u obzir sve okolnosti pribavljanja (*all the circumstances of the acquisition*),¹⁷ uključujući i karakter strana, isplaćena cena, da li je držalac konsultovao razumno pristupačne registre ukradenih kulturnih dobara i sve druge relevantne informacije i dokumentaciju koja je razumno mogla da se pribavi kao i da li je držalac konsultovao dostupne ustanove ili preduzeo druge korake koje bi razumno lice preduzelo u istim okolnostima.“ U principu, vrsta ispitivanja koju treba da obavi potencijalni kupac kulturnog objekta, treba da zavisi i od vrste objekta koji se kupuje. Kada je reč o registri- ma na koje Konvencija upućuje, treba dodati da je vrlo mali broj ukradenih kulturnih objekata iz Afrike (na primer) unet u Registre ukradenih kulturnih objekata, a o tim krađama često nije obavešten ni INTERPOL.

Kao što se može zaključiti, Konvencija UNIDROIT-a (u čl. 4) sadrži niz primera kako će se ceniti „odgovarajuća pažnja“ držaoca. Ti primeri su najvećim delom subjektivne prirode, ali ima i objektivnih, kao što su, na primer, cena i konsultovanje razumno pristupačnih registara¹⁸ ukradenih kulturnih dobara.

¹⁶ Termin držalac (*possessor*) je, takođe, bio predmet dugih diskusija jer ga ne poznaje common law sistem. Umesto njega predlagan je termin nosilac (*holder*), fizički držalac (*physical possessor*), a najveći broj je smatrao da bi trebalo da se prihvati termin vlasnik (*owner*), što je, opet, bilo neprihvatljivo, ne samo zato što pojam „držaoca“ poznaju zemlje civil law sistema, već zbog toga što bi usvajanje termina vlasnika (novog pribavioca) unelo konfuziju. Na kraju je postignut *consensus* da se termin držalac zadrži kao opšti i nedefinisan pojam, pod pretpostavkom da je njegov smisao svima jasan.

¹⁷ Iako naizgled nejasan, ovaj termin bi trebalo tumačiti (navodi se u dokumentaciji UNIDROIT-a) tako što bi se uzele u obzir činjenice kao što su neobična mesta prodaje (aerodrom, luka i sl.) ili vreme prodaje. Brzina kojom se insistira na obavljanju transakcije, takođe, može da izazove sumnju u integritet prodavca. Itd.

¹⁸ Kad je reč o registri- ma ukradenih kulturnih dobara, treba istaći da je to značajan pokazatelj koji bi trebalo lako da se koristi, pogotovu u sadašnjim uslovima razvijenih elektronskih komunikacija. Međutim, postavlja se pitanje da li sve zemlje vode takve registre, da li su spremne da ih stave na uvid i kako će novi vlasnik kulturnog objekta znati pravo stanje ako je dobro koje je kupio promenilo u međuvremenu nekoliko vlasnika.

Pored pažnje koju treba da dokaže držalac (znači teret dokazivanje je na njemu, a ne na strani koja postavlja zahtev za povraćajem), navođenje konkretnih primera za procenu pažnje će svakako olakšati sudovima da se uvere da li je držalac prilikom kupovine jednog kulturnog dobra zaista pokazao potrebnu pažnju (*due diligence*).

4.6. Pravična naknada savesnog držaoca u slučaju prodaje ukradenog kulturnog dobra

Savesni držalac, od koga se zahteva da vrati kupljeno ukradeno kulturno dobro, ima pravo (shodno članu 4. Konvencije UNIDROIT) na pravičnu naknadu.¹⁹ Ova odredba (kao i mnoge druge, uostalom) izazvala je duge diskusije. Prvobitni nacrt ukazivao je „na cenu koja je plaćena ... ili iznos koji odgovara stvarnoj vrednosti dobra u mestu u kome se nalazi“, ali je ovaj predlog, kao što je već rečeno, odbijen. Pa ipak, na isplaćenu cenu, kao parametar za određivanje pravične naknade redaktori nacrtu su se stalno vraćali. Predlagane su razne varijante da bi se došlo do zaključka da je pojam „pravične naknade“ najbolji, pa je taj termin prihvaćen i u konačnoj verziji Konvencije.²⁰ Konvencija UNESCO-a predviđa (čl. 7) da će država molilja „da isplati pravičnu naknadu dobronamernom kupcu ili legalnom vlasniku“ kulturnog dobra.

Zemlje u razvoju (izvoznice kulturnih dobara) su isticale da „pravična naknada“ koju će one morati da plate za kulturna dobra čiji povraćaj zahtevaju, može da bude težak finansijski teret koji one neće biti u stanju da podnesu. S tim u vezi izneti su predlozi da je potrebno stvaranje posebnog Fonda²¹ iz koga bi se finansirala naknada za slučaj da zemlja koja postavlja zahtev nije u stanju da to učini.

¹⁹ Francuski i engleski tekst se na ovom mestu razlikuju. Dok se u francuskom tekstu ističe da savesni držalac ima pravo na „*une indemnité equitable*“, engleski tekst koristi termin po kome ta naknada treba da bude pravična i razumna (*fair and reasonable compensation*).

²⁰ Iako je većina smatrala da je taj termin univerzalno prihvaćen i poznat najvećem broju pravnih sistema u svetu, i da su mišljenja i tumačenja slična kako u teoriji tako i u praksi, jedan deo učesnika u debati u vezi sa ovim principom isticao je da se on može lako da zloupotrebi, da može da predstavlja „nacionalizaciju“ kulturnog dobra i da isplaćeni iznos može da bude neporedivo manji od njegove stvarne vrednosti.

²¹ U vezi sa osnivanjem ovakvog Fonda, mišljenja su bila vrlo oprečna, a pre svega nije bilo jasno koji troškovi bi se iz Fonda finansirali. Neki elementi troškova, isticano je, mogu lako da se utvrde (osiguranje, prevoz, reinstaliranje, na primer), ali advokatski i slični troškovi mogu da budu astronomski, a mogu lako i da se zloupotrebe. Pa ipak, smatralo se da bi osnivanjem takvog Fonda zemlje u razvoju bile podstaknute da izvrše obeštećenje, što bi omogućilo svestraniju primenu Konvencije. Na kraju je predloženo da se u okviru UNESCO-a osnuje jedna posebna međudržavna komisija koja bi se ovim pitanjem detaljnije pozabavila.

4.7. Prava savesnog držaoca u slučaju protivpravnog izvoza kulturnog dobra

Kad je reč o zahtevu za vraćanje protivpravno izvezenog kulturnog dobra, situacija držaoca je nešto povoljnija, što je logično jer između krađe i protivpravnog izvoza – naročito na planu morala – postoje značajne razlike, na koje je ukazivano od samog početka rada na izradi Konvencije UNIDROIT-a. U čl. 6. Konvencije UNIDROIT-a, s ovim u vezi se navodi da držalac kulturnog dobra koga je pribavio „posle njegovog protivpravnog izvoza“ ima pravo: a) na pravičnu naknadu; b) pravo da zadrži svojinu na kulturnom dobru; ili c) da svojinu na kulturnom dobru prenese (uz naknadu ili bez naknade) na lice po njegovom izboru koje boravi u državi koja postavlja zahtev, pod uslovom da se „obezbede potrebne garancije.“ Kriterijum komercijalne vrednosti kulturnog dobra u slučaju protivpravnog izvoza nije bio iste težine kao u slučaju ukradenog kulturnog dobra. Zbog toga se smatralo da bi pažnju trebalo usmeriti na značaj takvog kulturnog dobra za kulturnu baštinu države iz koje je protivpravno izvezeno. Ovo mišljenje je prihvaćeno i sadržano u odredbama Konvencije kojim se insistira da je država koja postavlja zahtev potrebno da podnese dokaze da je uklanjanje dobra sa njene teritorije značajno ugrozilo jedan ili više sledećih interesa: „a) materijalnu zaštitu dobra ili njegove sadržine; b) integritet jednog kompleksnog dobra; c) očuvanje informacija naročito onih koje su od naučnog ili istorijskog značaja; i d) tradicionalno ili ritualno korišćenje dobra od strane autohtone ili plemenske zajednice.“²² Posebno je istaknuto opšte pravilo prema kome država koja postavlja zahtev treba da dokaže da je za nju „dobro od naročite kulturne važnosti.“ U vezi sa poslednje pomenutim dokazom, isticano je da država izvoznica može bilo koje kulturno dobro da proglasi da je za nju od „naročite važnosti.“ Bilo je, zbog toga, predloga da se umesto „naročite“ (*significant, significative*), kao kriterijum prihvati „izuzetna“ (*outstanding*) važnost, ali se na samoj konferenciji od toga odustalo i konačno je prihvaćen termin da kulturno dobro, čije se vraćanje zahteva, treba da bude od „naročite važnosti“ za državu iz koje je protivpravno izvezeno.

Da bi držalac kulturnog dobra koje je pribavio posle njegovog protivpravnog izvoza imao pravo na „pravičnu naknadu“, od njega se traži da podnese dokaze da u vreme pribavljanja „nije znao niti je razumno mogao znati

²² Iako se u nacrtu Komentara uz Konvenciju UNIDROIT-a detaljno objašnjava svaki od ovih dodatnih uslova, možda bi bilo značajno ukazati na tumačenje koje se daje uslovu prema kome država koja postavlja zahtev treba, između ostalog, da dokaže da je uklanjanje dobra sa njene teritorije ugrozilo „tradicionalno ili ritualno korišćenje dobra od strane autohtone ili plemenske zajednice.“ S ovim u vezi u Komentaru se navodi da su neke zemlje (naročito zemlje u razvoju) isticale da u nekim zajednicama parče tekstila, drveta, kamena ili maske mogu da predstavljaju svetinju jer se smatra da ti predmeti čuvaju duše predaka. Takvi predmeti ne moraju da imaju bilo kakvu novčanu (finansijsku) vrednost, ali su oni od neprocenjive vrednosti za takve zajednice.

da je dobro protivpravno izvezeno.“ Kao što se može uočiti, ovim odredbama se ne ukazuje na „dužnu pažnju“ držaoca, ali je sasvim izvesno da će se prilikom tumačenja odredbi Konvencije o tome da li je držalac „znao ili je razumno mogao znati“ uzeti u obzir i pravila koja važe za princip pažnje.

U pogledu određivanja „pravične naknade“ *mutatis mutandis* važe pravila o kojima je bilo reči prilikom analize obaveze vraćanja ukradenog kulturnog dobra. Kad je reč o utvrđivanju da li je držalac znao ili je razumno mogao da zna da je kulturno dobro protivpravno izvezeno, u Konvenciji UNIDROIT-a se navodi (čl. 6) da će se voditi računa „o okolnostima pribavljanja, uključujući nepostojanje izvoznog sertifikata koji se zahteva na osnovu propisa države koja postavlja zahtev.“ Da bi umesto „pravične naknade“, držalac morao da se koristi drugim pravima koja su napred pomenuta, potrebno je da o tome postigne saglasnost sa državom koja postavlja zahtev.

5. Uslovi procesno-pravne prirode za vraćanje kulturnih dobara

5.1. Rokovi u kojima se može podneti zahtev

Rokovi zastarelosti i određivanje njihove dužine bili su jedno od „težih“ pitanja i kompromis u tom pogledu jedva da je mogao da se postigne. Svaka država, naime, insistirala je na rokovima koje poznaje njeno pravo pa se zahtev u pogledu dužine kretao u rasponu od 3 do 30 godina. S ovim u vezi treba reći da su se zemlje izvoznice zalagale da taj rok bude što duži, dok su njima nasuprot zemlje uvoznice kulturnih dobara bile za predlog da se taj rok skрати. Njihov argument je bio da se kraćim rokovima u tom pogledu doprinosi i pravnoj sigurnosti, jer u suprotnom zahtevi bi mogli da se postavljaju u bilo koje vreme. Te zemlje su, takođe, tvrdile da je protekom dugog roka teško dokazivati pravo svojine, jer je moguće da se dokumenti izgube, da nema svedoka, itd. Konvencija UNESCO-a ne sadrži rokove zastarelosti, a prilikom izrade nacrtu Konvencije UNIDROIT-a mišljenja su bila jako podeljena. Posle dugih diskusija, prevladalo je mišljenje da treba predložiti jedan opšti rok od tri godine, što je Konvencija UNIDROIT-a i prihvatila (čl. 3), s tim što se ističe da se rok računa od „trenutka kada je podnosilac zahteva znao za lokaciju kulturnog dobra i identitet držaoca“,²³ a u svakom drugom slučaju „u roku od 50 godina od trenutka krađe.“ Rok od 50 godina, međutim, neće se primeniti za restituciju kulturnog dobra „koje čini integralni deo jednog identifikovanog spomenika ili arheološkog nalazišta.“ Za ovakva kulturna dobra važi samo rok od 3 godine, što je i posebno formulisano u čl. 3. Konvencije UNIDROIT-a.

²³ U vezi s ovim postavilo se pitanje da li ova dva uslova treba uzeti kumulativno ili alternativno. Zauzet je stav da treba da se ispune oba uslova, jer kako ističe jedan autor (D. Droz, *op. cit.*, p. 262) podnosilac zahteva može da sazna ko je držalac, ali ovaj može lako i brzo da zametne trag kulturnom dobru (da ga sakrije), što bi onemogućilo postupak za vraćanje kulturnog dobra.

Napred pomenuti rokovi zastarelosti dopunjeni su odredbama (sadržanim u st. 5. čl. 3) Konvencije, prema kojima „svaka država ugovornica može izjaviti da se na zahtev odnosi zastarni rok od 75 godina ili neki drugi duži rok koji je predviđen njenim pravom.“²⁴

Kao što se vidi, u pogledu zastarelosti Konvencija ima tri vrste rokova: 3, 50 i 75 godina, koji se primenjuju zavisno od uslova koji su predviđeni članom 3. Konvencije. Sve to pokazuje složenost ovog pitanja i njegovu osetljivost jer te odredbe nisu formalno-pravne prirode, već iza njih stoje vrlo značajni politički i drugi interesi zemlje u pitanju.

U vezi sa uslovima procesno-pravne prirode za vraćanje kulturnih dobara, na kraju treba istaći da međunarodni propisi ne predviđaju retroaktivnost, što znači da se odredbe pomenutih međunarodnih propisa ne primenjuju na slučajeve koji su se desili pre nego što je određen propis stupio na snagu. Kako je ovo uobičajeno pravilo međunarodnog prava, niko nije smatrao da se ovo pravilo treba da unosi u bilo koji tekst kojim se reguliše pitanje vraćanja kulturnih dobara.

5.2. Organi nadležni za rešavanje spornih slučajeva

Prema Konvenciji UNIDROIT-a zahtev za povraćaj kulturnog dobra može se podneti „sudovima ili drugim nadležnim organima države ugovornice u kojoj se kulturno dobro nalazi, kao i sudovima ili drugim nadležnim organima koji su inače nadležni na osnovu propisa na snazi države ugovornice.“²⁵ Ovo znači da se privatni vlasnik može da koristi uobičajenim kanalima u kojoj se dobro nalazi da bi pribavilo naredbu suda da mu se kulturni objekt vrati. Prema Konvenciji UNESCO-a (čl. 7) postupak za vraćanje kulturnog dobra pokreće država porekla (*the State party of origin*) i taj zahtev se drugoj državi dostavlja „diplomatskim putem.“ Dalje se navodi da je država molilja dužna „da o svom trošku podnese i sve potrebne dokaze koji opravdavaju zahtev za zaplenu i povraćaj.“ Direktiva EEZ koja se, kao što je rečeno, primenjuje samo na države članice, predviđa (čl. 6) da je centralna vlast države članice koja potražuje dužna da bez odlaganja obavesti centralnu vlast države članice od koje se potražuje „da su pokrenuti postupci sa ciljem povraćaja dobra u pitanju.“ Ova druga je dužna da o pomenutom zahtevu obavesti centralne vlasti drugih država članica.

²⁴ Ovom rezervom su se koristile Holandija (prilikom potpisivanja) i Kina prilikom pristupanja Konvenciji UNIDROIT-a 7. maja 1997. godine.

²⁵ Prilikom pristupanja Konvenciji UNIDROIT-a, Kina se koristila i ovom rezervom, odnosno u toj zemlji, u kojoj postoji izuzetan interes za kulturna dobra, postoje posebni organi koji rešavaju sporove vezane za kulturna dobra.

5.3. Privremene mere

Konvencija predviđa (čl. 8) da se „mere privremene ili konzervatorske prirode predviđene na osnovu propisa države ugovornice u kojoj se dobro nalazi mogu preduzeti čak i kad je zahtev za restituciju ili povraćaj dobra podnet sudovima ili drugim nadležnim organima druge države ugovornice.“ Ovim odredbama se obezbeđuje bezbednost kulturnog objekta, njegov eventualni dalji izvoz, nestanak ili čak oštećenje ili uništenje ako se s njim ne postupa na stručan način. U Konvenciji se ne pominje ko će snositi troškove u vezi sa privremenim ili konzervatorskim merama, što je verovatno prepušteno propisima zemlje u kojoj se takvo kulturno dobro nalazi.

III Načela o saradnji u vezi sa zaštitom i prenosom kulturnih dobara

Uvodne napomene

U okviru Udruženja (svetskog) za međunarodno pravo (*International Law Association – ILA*), čije je sedište u Londonu, postoje brojne komisije koje se bave različitim pitanjima međunarodnog prava, predlažući načine da se neke postojeće konvencije ili drugi jednoobrazni propisi dopune ili da se predloži izrada novih međunarodnih pravila. Jedna od takvih komisija je Komisija za pravo kulturne baštine (*Cultural Heritage Law*), čiji član je i autor ovog članka.²⁶ U toj Komisiji već dugi niz godina se raspravlja o najboljem načinu da se obezbedi briga i staranje o kulturnim dobrima, umesto da se i dalje podržavaju dva oštro suprotstavljena mišljenja prema kojima jedne države imaju rigidne propise o vraćanju kulturnih dobara koja su izvezena u druge države, dok se druge zalažu za umereniji stav po kome nije bitno gde se jedno kulturno dobro nalazi (nezavisno od njegovog porekla), već je značajno da je kulturno dobro zaštićeno i na taj način omogućeno širokoj javnosti da ima pristup takvom objektu. Ovaj drugi način, smatraju njegovi zastupnici, ima i šire kulturno-vaspitno dejstvo, nego u slučaju da kulturno dobro ostane usamljeno u nekom opskurnom mestu porekla u kome se često o njemu ne vodi briga (iz neznanja ili nedostatka sredstava).

²⁶ Pored J.Vilus (Srbija), ostali članovi Komisije za pravo kulturne baštine su iz sledećih država: Australije, Brazila, Danske, Francuske, Finske, Grčke, Kanade, Holandije, Indije, Italije, Izraela, Japana, Meksika, Nemačke, Novog Zelanda, Sjedinjenih Američkih Država i Velike Britanije.

1. Sadržaj načela ILA

Načela ILA o saradnji u zajedničkoj zaštiti i prenosu kulturnog materijala usvojena su u Torontu 2006. godine. Ova Načela sadrže 10 principa koji se odnose na: definicije, zahteve i odgovore za prenos kulturnog materijala, alternative za prenos kulturnog materijala, kulturni materijal autohtonih naroda i kulturnih manjina, ljudske ostatke, registar kulturnog materijala, obaveštavanje o novo-nađenom kulturnom materijalu, razmatranje pregovora koji se odnose na zahteve, rešavanje sporova, kao i druga prava i obaveze. Kao što se može zaključiti, Načela koriste izraz „materijal“ (*material*), a ne „dobra“, „objekte“ ili neke druge izraze, smatrajući da je izraz „materijal“ od „šireg“ značaja za razmatranje ove problematike. Osnovni prilaz pitanjima zaštite i prenosa kulturnog materijala je dosta ublažen, ali u svakom slučaju treba pozdraviti neka rešenja koja su jako značajna za očuvanje i dobijanje informacija o kulturnim dobrima. Nema sumnje da je u tom pogledu načelo o registru kulturnog materijala od prvorazrednog značaja za sve države koje su za ova pitanja zainteresovane.

2. Zahtevi i odgovori na zahteve za prenos kulturnog materijala

Prema Načelu 2. primaoci su dužni da se pobrinu i tačno identifikuju stranu koja zahteva transfer i njegov zakonski organ koji deluje u ime vlasnika, ako takav postoji. To može biti problematično u slučajevima kada autohtone grupe ili kulturne manjine smatraju da je takav materijal svojina lokalne zajednice. Primaoci, navodi se u obrazloženju Načela, treba da razumeju brigu i percepcije strane koja potražuje, u čije ime se zahtev postavlja. Kada postoji takvo razumevanje nema sumnje da će to olakšati uspešno rešavanje bilo kog zahteva. U suprotnom duhovni, ceremonijalni i drugi aspekti traženog kulturnog materijala neće moći da se razumeju ili uvažavaju na odgovarajući način, naročito na međunarodnom planu. Pored potrebe razumevanja osnovnog zahteva za prenos kulturnog materijala, potrebno je anticipirati buduće probleme, naročito u slučaju kada predloženo pitanje koje se javlja u vezi sa zahtevom traži vreme da bi se rešilo.

Teret troškova povezan sa transferom kulturnog materijala može izazvati kontroverzne reakcije. Po pravilu, takve troškove bi trebalo da snosi strana koja je uspela da ostvari prenos, ali ostaje mogućnost i za druga tumačenja po kojima, na primer, strana koja potražuje nema dovoljna sredstva kao što je slučaj sa autohtonom (domorodačkom) populacijom u zemljama u razvoju.

2.1. Alternativna rešenja za prenos kulturnog materijala

Jedno od alternativnih rešenja za prenos kulturnog materijala, koje bi prema Načelima moglo da se uzme u obzir, je mogućnost da primalac postigne sporazum sa stranom koja potražuje o zadržavanju kulturnog materijala pod

uslovom da takvo zadržavanje ispuni zahteve strane koja potražuje. Takav sporazum bi, između ostalog, trebalo da sadrži sledeće uslove: da osigura odgovarajući pristup, izlaganje, konzervaciju i čuvanje materijala; kompromisno rešenje pre neposrednog prenosa mogle bi da budu i kratkoročne pozajmice kao i podela materijala odn. davanje jednog dela materijala muzeju ili drugim institucijama, a drugi deo da se prenese strani koja potražuje. Bilateralni sporazum između SAD i Italije je ilustracija kako su se ove dve zemlje sporazumele da se jedan deo značajnih italijanskih antikviteta i drugog klasičnog kulturnog materijala izveze u SAD pod uslovom strogih izvoznih restrikcija.²⁷ Pored napred pomenuta dva uslova koja se nude kao alternativna za rešavanje prenosa kulturnog materijala, pominje se i potreba saradnje primaoca sa licem koje potražuje u stvaranju institucionalnih ili izlagačkih mogućnosti i obrazovnih programa ili pomoći prilikom pronalazjenja mesta za koje se pretpostavlja da krije kulturni materijal sličan onome za koji se zahteva prenos. Takva saradnja bi bila naročito značajna u pogledu zaključivanja standardnih sporazuma koji bi poslužili kao odgovor za zahteve u pogledu prenosa kulturnog materijala.

2.2. Kulturni materijal autohtonih naroda i kulturnih manjina

Zahtev za prenos kulturnog materijala može da potiče od autohtonih naroda. Takvi zahtevi se obično odnose na kulturni materijal koji je izvezen za vreme kada su narodi koji ih postavljaju bili kolonije nekih imperatorskih sila (Velike Britanije, Nemačke, Španije, Portugalije, na primer), odnosno pre nego što su priznati kao samostalne države u nacionalnom i međunarodnom pravu. Ovu obavezu primalac mora da razmotri u dobroj veri (*in good faith*), čak i kada takav zahtev nije podržala vlada države na čijoj teritoriji se nalaze takve grupe naroda.

3. Registri kulturnog materijala

Kao što je napred rečeno, svakako da se najvažniji deo Načela ILA odnosi na Načelo 6. kojim se reguliše pitanje registara kulturnog materijala. Stvaranje inventara kulturnog materijala je urgentna potreba karakteristična i povezana sa zahtevima koji opravdavaju prenos kulturnog materijala. Nema sumnje da postojanje pouzdanih inventara može da se smatra kao minimalni preduslov za uspešno razrešenje zahteva u pogledu vraćanja kulturnog materijala. Nekad takvi inventari mogu da se zasnivaju na nacionalnim standardima ili na kodeksima dobrih usluga. Prema savremenom shvatanju i praksi, inventari i

²⁷ U obrazloženju uz ILA Načela navodi se Sporazum između SAD i Italije koji se odnosi na nametanje strogih uvoznih restrikcija za kategorije arheološkog materijala koji predstavlja predklasični, klasični i imperatorski rimski period Italije. Sporazum je potpisan 2001, s tim što je 2006. godine produžen za sledećih pet godina.

rezimei izveštaja o inventarima treba da budu dostupni, kad god je to moguće, u elektronskom obliku. U Načelu 6. detaljno se navodi obaveza državnih muzeja i drugih institucija da preduzmu sve korake za osnivanje inventara i registara kulturnog materijala. Ističe se obaveza nacionalnih službi, koje su odgovorne za održavanje državnog registra, da svake treće godine ažurirane podatke dostavljaju Organizaciji ujedinjenih nacija za prosvetu, nauku i kulturu (UNESCO) u cilju omogućavanja pristupa.

Kad je reč o novootkrivenom kulturnom materijalu često se postavlja pitanje njegove odgovarajuće konzervacije, zaštite i čuvanja. Lica, grupe lica, muzeji i druge institucije su dužne da bez odlaganja obaveste odgovarajuće državne i lokalne vlasti kao i međunarodne institucije o svojim fondovima zajedno sa najpreciznijim podacima i opisom materijala, uključujući njegovo poreklo.

4. Pregovori i način rešavanja sporova

Načela podvlače da je apsolutni uslov za uspešno pregovaranje savesnost u pogledu zahteva za prenosom kulturnog materijala (pregovori u dobroj veri). Ovo se odnosi kako na kulturni materijal, tako i „na ujedinjavanje rasutog kulturnog materijala, pristup kulturnom materijalu u državi koja ga potražuje, kao i zaštitu kulturnog materijala.“ S ovim u vezi navodi se da su mnogi kulturni materijali izvezeni iz bivših kolonija vraćeni u zemlje porekla.

Kada je reč o rešavanju sporova u vezi sa zahtevom za vraćanje kulturnog materijala ILA navode (Načelo 9) da su u slučaju postavljanja zahteva za vraćanje kulturnog materijala, strane u pitanju najpre dužne da učine sve da se spor reši na prijateljski način ili alternativnom odlukom o sporu (*alternative dispute resolution – ADR*) i da se kad god je to moguće izbegne rešavanje pred sudom. Ukoliko ni posle određenog vremena strane ne postignu sporazum, one ga mogu dostaviti tzv. dobrim uslugama (*good offices*). Mnogi muzeji i druge institucije imaju posebne ekspertske timove stručnjaka koji mogu pomoći da se ovi problemi uspešno reše. Moguće je zatražiti i pomoć UNESCO-a i to ne samo u pogledu konsultantskih usluga, već i u pogledu finansijske pomoći kada je ona neophodna da se spor uspešno reši. Strane mogu da ostave rok od četiri godine u kom periodu bi trebalo naći rešenje, ukoliko se isto ne postigne u kraćem roku.

U objašnjenju uz Načela se navodi da pravila sadržana u Načelima odražavaju postojeću praksu. Istaknuto je da stranama u sporu više odgovaraju pregovori umesto suđenja i iskustvo pokazuje da su se ti pregovori pokazali kao uspešni. Ova praksa je potvrdila da među onima koji su uključeni u rešavanje problema vezanih za zahteve o povraćaju kulturnih dobara postoji veliki stepen saosećanja za delikatna moralna i kulturna pitanja. Svrha Načela je, ističe se, da pospeši praksu pregovaranja kojom se uzimaju u obzir interesi za-

interesovanih strana i isključuju značajni problemi koji se mogu pojaviti kada zahtev pokrene jedno lice ili grupa lica u jednoj državi protiv muzeja ili druge institucije u drugoj državi. Na ovaj način u velikoj meri se eliminišu pravne prednosti koje je do sada uživala strana koja je zahtevala povraćaj. Zajednički pristup u odnosu na zahteve na osnovu Načela ILA bi trebalo da vodi ka boljim, produktivnijim i uspešnijim odnosima između tužioca i vlasnika kulturnih dobara, zaključuje se u objašnjenjima uz Načela.

Zaključne napomene

Interes za kulturna dobra postoji odavno, a posebni propisi o njihovoj zaštiti donose se tek početkom XX veka. Pažnja javnosti je u to vreme bila usmerena na zaštitu kulturnih dobara od agresivnog uništavanja za vreme ratnih sukoba, ali se taj interes kasnije proširio i na privatno-pravnu zaštitu te vrste dobara. Uočeno je, naime, da zbog javnog interesa koji je prisutan kod prometa takvih dobara, odredbe ugovornog prava kojim se reguliše prodaja robe ne bi mogle da se adekvatno primene. Javni interes za kulturna dobra postoji zbog toga što upoznavanje kulturne baštine otkriva identitet naroda koji je živio i postojao na određenom lokalitetu. Kulturni objekt treba da je autentičan da bi kod gledaoca izazvao osećanje zadovoljstva. Često se javnosti izlažu kopije, ali su one za gledaoce od drugorazrednog značaja. Kulturni objekti iz prošlosti nam govore istinu o svom vremenu.

Kad je reč o privatno-pravnoj zaštiti kulturnih objekata treba istaći da u svetu postoje dva oštro suprotstavljena stava. Jedan stav zastupaju zemlje iz koje se izvoze kulturna dobra i te zemlje odlučno stoje na stanovištu da se takva dobra, naročito u slučaju krađe ili protivpravnog izvoza moraju da vrate u zemlju porekla. Ovo vraćanje se zahteva čak i u slučaju kada je kulturno dobro legalno prodato ukoliko ono predstavlja izuzetan nacionalni značaj za kulturu i civilizaciju naroda u kome je nastalo. Nasuprot ovom shvatanju, zemlje uvoznice kulturnih dobara stoje na stanovištu da rigidne odredbe nacionalnih i međunarodnih propisa o obaveznom vraćanju kulturnih dobara nisu u interesu najšire svetske kulturne javnosti, jer po njima nije bitno gde je kulturno dobro nastalo, već da li je dobro zaštićeno i stavljeno na uvid širokoj javnosti.

Prvi pokušaj regulisanja zaštite kulturnih dobara izvršen je u okviru UNESCO-a 1970. kada je usvojena Konvencija o merama za zabranu i sprečavanje uvoza, izvoza i prenosa svojine kulturnih dobara. Slična pravila sadržana su i u Preporuci Saveta Evrope o međunarodnoj zaštiti kulturnih dobara i prometu umetničkih dela 1988, kao i u Direktivi Evropskih ekonomskih zajednica 1993. Pa ipak, najpotpuniju zaštitu u ovoj materiji pružio je Međunarodni institut za unifikaciju privatnog prava (UNIDROIT) Konvencijom o ukradenim i protivpravno izvezenim kulturnim dobrima 1995. U pravničkim krugovima se smatra da Konvencija UNIDROIT-a predstavlja značajan doprinos unifikaciji

pravila koja će pomoći sudovima i drugim nadležnim organima da se efikasnije suprotstave krađi i protivpravnom izvozu kulturnih dobara. Po mišljenju mnogih Konvencija UNIDROIT-a je popunila prazninu koja je postojala posle usvajanja Konvencije UNESCO-a iz 1970. (iako se obe odnose na istu materiju). Značajno je istaći da se UNESCO zalagao ne samo za donošenje ove Konvencije od strane UNIDROIT-a, već je tu akciju finansijski pomogao i svojim aktivnim učešćem doprineo da se nađu kompromisna rešenja. Smatra se da će UNESCO i UNIDROIT-a da nastave napore u vezi sa primenom ovih konvencija u borbi protiv nezakonitog izvoza i prodaje kulturnih dobara.

Treba ipak ukazati da se u materijalima posvećenim analizi i efektima koje će Konvencija UNIDROIT-a da izazove, s pravom ističe da je to komplikovan pravni dokument, sastavljen od često nelogičnih kompromisa, ali se istovremeno podvlači da je to bilo najviše što je moglo da se ostvari u još uvek oštro podeljenom svetu. Nema sumnje da će Konvencija doprineti pravnoj sigurnosti u ovoj osetljivoj pravnoj oblasti koja je od značaja za sve zemlje sveta. Njen značaj je svakako veliki i za zemlje Balkana koje su tokom poslednje decenije predstavljale raskrnicu na kojoj je vršena prodaja kako ukradenih, tako i protivpravno izvezenih kulturnih dobara. Ohrabruju zvanične izjave predstavnika UNIDROIT-a i UNESCO-a da će se maksimalno založiti da se promoviše dalja ratifikacija Konvencije UNIDROIT-a, kao i da se obezbedi njena efikasna primena.

Za razliku od napred navedenih međunarodnih pravila, Načela ILA o saradnji u zajedničkoj zaštiti kulturnog materijala, koja su usvojena u Torontu 2006. godine, ne ističu u prvi plan zahtev za vraćanje kulturnog dobra, već ukazuju na potrebu da strane učine maksimalne napore da se dogovore o najboljem načinu kako da se zaštite kulturna dobra, pre nego što se donese odluka da se ona vrate iz jedne zemlje u drugu. Sasvim je sigurno da je jedan od najznačajnijih delova Načela onaj koji se odnosi na registre i inventare kulturnih dobara, jer postojanje pouzdanih inventara može da se smatra kao minimalni preduslov za uspešno razrešenje zahteva u pogledu vraćanja kulturnog materijala.

Marina SCHNEIDER

(UNIDROIT) International Institute for the Unification of Private Law, Rome

UNIDROIT Konvencija o ukradenim ili nezakonito izvezenim kulturnim dobrima iz 1995. godine

Pre svega bih želela da u ime generalnog sekretara UNIDROIT zahvalim Evropskom centru za mir i razvoj kao i Zavodu za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasleđa Republike Srpske na organizaciji ovog međunarodnog skupa i na pozivu koji nam je uputio.

Dozvolite mi da zbog prisustva onih što nisu upoznati s organizacijom koju predstavljam, objasnim da je UNIDROIT skraćenica za Međunarodni institut za unifikaciju privatnog prava. Reč je o međuvladinoj organizaciji sa sedištem u Rimu, a osnovanoj još 1926. godine. Njoj pripada 60 država članica iz svih krajeva sveta, a najvažniji cilj joj je, kako je zapisano u Statutu, „ispitivanje načina za harmonizaciju i koordinaciju privatnog prava država... i da se postepeno pripremi za usvajanje jednobraznih pravila privatnog prava od strane država“.

Nezakonita trgovina umetničkim delima nipošto nije nov fenomen, niti je ograničena na bilo koji određeni deo sveta. Iako je potreba da se ovaj problem hitno rešava opšte prihvaćena, reakcija u smislu pomoći u ljudima i finansijskim sredstvima, kao i pravna zaštita, mnogo su manje nego što je to potrebno. Nacionalni zakoni se u ovom pogledu značajno razlikuju, a tu razliku krijumčari i te kako koriste, kao što koriste i ograničen (strogo nacionalni) teritorijalni obim zabrane izvoza od strane pojedinačnih država. Koraci koje preduzima jedna država da bi zaštitila svoja umetnička dela ne primenjuju se u drugim državama, i to ništa više od fiskalnih, kaznenih i administrativnih propisa, ukoliko u tom smislu nisu zaključeni međudržavni sporazumi.

Sada ćemo ukratko razmotriti pre svega pitanje međunarodnih zahteva za povraćaj kulturnih dobara izvan okvira međunarodnih konvencija.

Kako nezakonita trgovina umetničkim delima po dometu postaje sve više međunarodna, velikom brzinom raste i broj pravnih instrumenata za borbu protiv ove pošasti. Do prekretnice je došlo krajem šezdesetih godina kada se međunarodna zajednica, u cilju zaštite kulturnih dobara širom sveta, složila u vezi s potrebom o uvođenju etičkih i pravnih principa. Tokom poslednjih 35 godina usvojen je niz bilateralnih, regionalnih (Evropska unija, Savet Evrope) ili univerzalnih međunarodnih pravnih instrumenata i to većinom od strane UNESCO. Ovo se posebno odnosi na Konvencije iz 1954. i 1970. godine, koje

su dopunjene novim propisima – većinom neobavezujućeg karaktera – namenjenim onima koji se bave trgovinom umetničkim predmetima.

Posle toga ćemo detaljnije razmotriti pitanje međunarodnih zahteva za povraćaj kulturnih dobara u okviru postojećih međunarodnih instrumenata, a posebno na osnovu Konvencije UNIDROIT o ukradenim ili nezakonito izvezenim kulturnim dobrima iz 1995. godine.

Međunarodne konvencije u vezi s ovom materijom nisu tek tako nastale, one su bile neophodne zbog nedorečenosti opšteg prava. Pod ovim podrazumevam zakone koji su na snazi u svim državama potpisnicama, a primenjuju se u odsustvu međunarodnih instrumenata koji uređuju ovo pitanje.

Opšte pravo nije dovoljno uglavnom stoga što zbog razlika u materijalnom pravu zemalja ne obezbeđuje pravnu sigurnost.

Počecemo sa zahtevom vlasnika, žrtve krađe. Unazad gledano, bilo je to prvo pitanje koje je pokrenuto, a odluka je u suštini ista bez obzira na to da li razmatramo jedan običan predmet ili neko kulturno dobro. Zatim ćemo ispitati zahtev jedne države za povraćaj predmeta – kulturnog dobra – nezakonito izvezenog s njene teritorije.

I Međunarodni zahtev za povraćaj kulturnih dobara koja nisu obuhvaćena međunarodnim konvencijama

A. Zahtev vlasnika, žrtve krađe

Mi govorimo o tužbi protiv kupca koji je u dobroj nameri kupio određeni predmet od nekoga ko nije vlasnik (da je tužba protiv kupca koji je kupio u lošoj nameri ne bi bilo nikakvog problema budući da sve države osuđuju kupce u lošoj nameri).

Stoga se spor vodi između vlasnika koji je ostao bez svoje imovine i kupca u dobroj nameri. Ovo je klasičan spor u nacionalnom pravu, ali se drugačije reguliše u skladu s građanskim pravom različitih zemalja.

- *Postoje države u kojima su interesi trgovine iznad interesa vlasnika.* Te države štite kupce u dobroj nameri, a za ovo se kao primer može uzeti Italija (gde je kupac zaštićen čim se predmet pojavi na tržištu).
- *S druge strane postoje sistemi, kakav je engleski, koji štite vlasnika* tako što mu dozvoljavaju da traži povraćaj predmeta koji je od njega ukraden i kupljen od strane trećeg lica. Ovo se, na primer, ispoljava kroz činjenicu da je *vremenski rok u kojem vlasnik ima pravo da traži povraćaj predmeta – tri godine u Sjedinjenim Državama – ne počinje da teče od dana krađe, već od dana kada je vlasnik u stanju da identifikuje kupca.* Kada prikupi sve elemente, vlasnik može da podnese zahtev za povraćaj.

- *Između ovih sistema* imamo primer Francuske gde se u slučaju krađe vlasniku odobrava *jedan ograničen vremenski period* da zatraži povraćaj predmeta, koji za razliku od američkog sistema *otpočinje od dana krađe*. Vlasnik mora da obešteti držaoca za cenu koju je platio ako je predmet bio kupljen.

Ne ulazeći u detalje građansko-pravnih propisa, možemo da vidimo da to što postoji veoma mnogo razlika pokazuje interes za pitanje iz domena međunarodnog privatnog prava koji je zakon primenljiv u vezi sa zahtevom vlasnika. Kao što ste videli, rezultat može u potpunosti da se razlikuje u zavisnosti od toga da li će zakon štiti onoga ko je predmet nabavio ili vlasnika.

Osnovni problem, u smislu pravne formulacije, jeste problem vlasništva: ko će se smatrati vlasnikom predmeta, onaj kome je oduzet ili onaj ko ga je kupio? S pravne tačke gledišta, pitanje vlasništva zavisi od zakona u mestu gde se predmet nalazi. Ovo rešenje obično prihvataju svi zakoni, ali kada govorimo o ukradenim kulturnim dobrima pretpostavlja se da je reč o pokretnoj imovini.

Stoga se postavlja pitanje u kojem trenutku će se zakon smatrati primenljivim? Hoćemo li ispitati lokaciju predmeta u vreme podnošenja zahteva i pozvati se na zakon te zemlje? Ili ćemo u obzir uzeti vreme kada je predmet kupljen, ili vreme kada smatramo da je ukraden? Predmet se seli iz jedne zemlje u drugu i zato treba razmotriti različite trenutke. Teškoća se javlja zbog činjenice da nacionalni zakoni, kada regulišu međunarodno privatno pravo, nisu jedinstveni u pogledu vremena koje se uzima u obzir radi lociranja predmeta, a time ni u utvrđivanju merodavnog prava.

- Prvo, postoje zemlje koje uglavnom predviđaju primenu prava lokacije na kojoj se predmet nalazio na dan podnošenja zahteva. To je prvi sistem (primer: slučaj Stroganov-Šerbatov iz 1966. i slučaj Kerfer protiv Goldšmita iz 1968. godine).

Veza predmeta s lokacijom na dan kada je podnesen zahtev snažno je kritikovana zato što sam transfer predmeta iz jedne zemlje u drugu ne bi trebalo da dovede i do promene vlasnika. To bi u stvari bilo suviše jednostavno. Rečeno je da dokle god je neki predmet regularno nabavljen u jednoj zemlji, rečeno pravo mora da se prihvati kada se predmet prenese u drugu zemlju.

- Ovo nas dovodi do drugog sistema koji predviđa primenu prava na lokaciji predmeta na dan kupovine. Ovaj sistem je primenjen od strane američkih i britanskih sudova u dva poznata slučaja *Elikofon* i *Vinkvort*.

Drugi sistem je rezultirao neizvesnostima uprkos tome što je, govoreći u strogo pravnom smislu, bio apsolutno logičan. Da bi se utvrdilo da li je neki predmet bio legalno nabavljen, obično se uzima u razmatranje

vreme nabavke. Međutim, ovaj sistem je veoma opasan kada je reč o kulturnim dobrima, stoga što bi lopovu bilo veoma lako da „opere“ ukradeni predmet tako što će ga doneti u zemlju u kojoj se više štiti trgovina nego vlasnik.

- Tako se došlo do trećeg sistema, odnosno, do primene prava koje važi na lokaciji na kojoj se predmet nalazio na dan krađe. Ovaj sistem u stvari nije primenljiv od strane sudova, ali su ga podržali mnogi stručnjaci.

Ovaj sistem je predložen da bi se dala međunarodna dimenzija pravilu neotuđivosti određenih kulturnih dobara. Ako se neki predmet u određenoj zemlji smatra neotuđivim, a ilegalno se izveze ili ukrade i prenese u drugu zemlju, i ako primenjujemo pravo koje je merodavno na lokaciji na kojoj se predmet nalazio na dan krađe, moraćemo da prihvatimo ovo pravilo neotuđivosti (slučaj ciborijuma iz katedrale u Burgosu i slučaj krađe Mona Lize).

B. Zahtev za povraćaj od strane države u slučaju ilegalnog izvoza

Ako je država koja ulaže zahtev vlasnik izvezenog predmeta, vraćamo se na situaciju koju smo upravo razmotrili. Pitanje je zanimljivo kada država nije vlasnik predmeta, ali podnosi zahtev za povraćaj na osnovu zabrane izvoza.

U skladu s opštim pravom postoji prepreka u vezi s podnošenjem zahteva za povraćaj. Glavna prepreka je princip uglavnom prihvaćen u uporednom pravu, a u skladu s kojim država ne može da primeni svoje javno pravo kao osnov za postupak koji pokreće u inostranstvu, ako se njen zahtev svodi na korišćenje državnih ovlašćenja na stranoj teritoriji. Ovo ne spada u međunarodno privatno pravo, već u međunarodno javno pravo.

Postoji nekoliko konkretnih primera u vezi s kulturnim dobrima, na primer, čuveni slučaj *Državni tužilac Novog Zelanda protiv Ortisa iz Sotbija*, a posebno *slučaj Danuso*. U ovom drugom slučaju, sud u Torinu u Italiji (1982) prihvatio je jedan zahtev za povraćaj Republike Ekvadora. On se odnosio na arheološke iskopine iz Ekvadora, koje su ilegalno izvezene u Italiju gde ih je gospodin Danuso kupio. Italijanski sud je utvrdio da Republika Ekvador, iako nije bila vlasnik predmeta, ima na osnovu sopstvenih zakona pravo vlasništva nad predmetima koji su se mogli prepoznati u Italiji. Međutim, da bi se donela ovakva odluka, suprotna ranijim precedentima, u obrazloženju je citirana Konvencija UNESCO-a iz 1970. godine.

Pomenuta presuda je istovremeno i zaključak prvog dela ovog izlaganja, odnosno, pošto pokazuje da opšte pravo ne omogućava zadovoljavajuća i unificirana rešenja za problem povraćaja kulturnih dobara iz drugih zemalja, bez obzira na to da li rečeni povraćaj traži vlasnik čiji je predmet otuđen, ili država na osnovu zaštite svog kulturnog nasleđa. Stoga se umesto na opšte

pravo treba pozivati na međunarodne konvencije, posebno kada su u pitanju aspekti privatnog prava.

II Zahtevi za povraćaj kulturnih dobara u okviru konvencije UNIDROIT

Zaštita kulturnog nasleđa jedan je od osnovnih interesa kulturne politike svake zemlje. Ovo uključuje zaštitu sopstvenog kulturnog nasleđa uz poštovanje istog takvog nasleđa drugih zemalja. Međutim, u smislu međunarodne zaštite nacionalnog kulturnog nasleđa od protivzakonite trgovine, međunarodna saradnja već dugo je ograničena, budući da su na saradnju bile spremne samo države „izvoznice“. Zemlje čije je nasleđe ugroženo ili je bilo ugroženo usled krađa i/ili nezakonitog izvoza usvojile su radikalna zakonska rešenja kao što su apsolutna zabrana izvoza, zabrana prenosa prava vlasništva, plenidba u slučaju nezakonitog izvoza itd. Međutim, na međunarodnom nivou, da bi se ove nacionalne mere primenjivale, pristanak bi morale da daju države u koje su sporni predmeti uneti. Te zemlje već dugo štite svoje tržište umetničkih predmeta, retko sarađuju (pozivajući se na princip slobodne trgovine i kretanja roba, isti status predmeta u privatnom i javnom vlasništvu, zaštitu lica koje je nešto kupilo u dobroj nameri). Oni nisu bili spremni da žrtvuju ove principe ukoliko u pitanju nisu bili neki izuzetni slučajevi. Ovo objašnjava zašto su važeće međunarodne konvencije već dugo u principu usvajale samo zemlje „izvoznice“.

Stvari su se vremenom promenile, bez obzira na to što ugroženost kulturnog nasleđa uopšte nije smanjena. Sve više se povećava broj krađa iz privatnih kuća, muzeja ili crkava, a države, čak i one koje su tradicionalno bile tržište kulturnih dobara, sada su spremne na usvajanje radikalnijih rešenja – delimično i zbog problema nastalih usled toga što je postala nejasna granica između legalne i ilegalne trgovine. Što se tiče ilegalne trgovine, razvoj prava omogućio je priznavanje i primenu nekih stranih zakona; države koje predstavljaju tržište za kulturna dobra spremne su da primene zabrane koje se odnose na kategoriju veoma značajnih kulturnih dobara (ali ne i sve zabrane). Konačno, usvajanje pravnih instrumenata posebno na evropskom nivou, pomoglo je da se razmotri neophodnost menjanja stava.

Šta je svrha nove konvencije?

Na ovo pitanje smo već odgovorili, odnosno, odgovorili smo *nezadovoljavajućim odgovorima nekonvencionalnog prava*, ali i time što *postojeći međunarodni instrumenti u oblasti privatnog prava ne rešavaju zaštitu kulturnih dobara na zadovoljavajući način*. Zaštita kupca u dobroj nameri od strane pojedinih država

glavna je prepreka međunarodnom priznavanju pravila u ovoj oblasti. Videli smo da su nacionalni zakoni različiti i znamo da ilegalni trgovci zloupotrebljavaju te razlike, kao i da su one izvor pravne neizvesnosti.

UNIDROIT je kao polazište za svoj rad uzeo Konvenciju UNESCO-a iz 1970. koja je danas na snazi u preko sto država (njene članice su sve zemlje iz ovog regiona). Konvencija predstavlja značajan korak napred u postavljanju temelja stvarnog međunarodnog prava koje se odnosi na vlasništvo nad kulturnim dobrima, kao i za objavljivanje određenih vrednosti i principa. Međutim, ona pokreće – mada ne rešava – niz značajnih pitanja iz oblasti privatnog prava – na primer, uticaj postojećih propisa na nacionalno pravo u vezi sa zaštitom kupca u dobroj nameri (budući da koristi tradicionalne mehanizme sukoba prava ili sukoba nadležnosti). Konvencija iz 1970. godine sadrži i primer opšte obaveze da se poštuje pravo drugih država u vezi s kontrolom izvoza (član 3), iako posebne odredbe utvrđuju obaveze samo u vezi s kulturnim dobrima ukradenim iz muzeja i sličnih institucija i pod uslovom da su ti predmeti bili registrovani (član 7) ili od arheološkog značaja (član 9). Konačno, neke države veruju da područje primene nije bilo dovoljno jasno i da bi široko tumačenje moglo ozbiljno da ometa legalnu trgovinu kulturnim dobrima.

Svesni ovih problema kao i evolucije u načinu razmišljanja do koje je došlo posle 1970. godine, posebno u smislu redefinisavanja nekih tradicionalnih zakonskih odredbi, počevši od onih što definišu dobru nameru do onih što definišu zastarelost, UNESCO je zatražio da UNIDROIT sačini novi instrument. U stvari, usvajanje novog pristupa od strane država nije se moglo ostaviti samo njihovoj pojedinačnoj dobroj volji, niti je bilo dovoljno da se samo nametnu postojeći međunarodni pravni instrumenti. Međutim, ovaj razvoj događaja, naravno, nikada nije shvatan kao razlog da se manje insistira na ratifikaciji ili pristupu država postojećim konvencijama, usvojenim, na primer, pod pokroviteljstvom UNSECO-a.

Konvencija UNIDROIT zaslužuje vašu pažnju najmanje iz tri razloga:

- 1) *Ona je veoma dobar primer saradnje međunarodnih organizacija:* mi smo, naravno, veoma blisko saradivali s UNESCO-om, ali i sa Saveatom Evrope – koji je pripremio nekoliko konvencija iz ove oblasti, ali nikada nije zalazio u oblast privatnog prava – Haška konferencija o međunarodnom privatnom pravu, ali i s organizacijama kao što su INTERPOL ili ICOM (Međunarodni savet muzeja);
- 2) *Ona predstavlja veoma ambiciozan poduhvat,* kao što je borba protiv nezakonitih radnji; ili
- 3) *Ona se nadovezuje na postojeće zakone* uz jedan važan element: prethodno je već bilo utvrđeno da kulturna dobra sama po sebi zaslužuju posebne propise, a države su već bile spremne da usvoje derogatorna pravila za ovu kategoriju predmeta. To je bio osnov koji treba do-

puniti koristima stečenim tokom 25 godina razmišljanja o problemu, kao što je nelegalna trgovina, odnosno, iz iskustva s različitim mentalitetima, a to su smanjena isključivost sukobljenih strana i snažna spremnost za saradnju. Na osnovu ovoga, Konvencija jasno ističe da joj je svrha olakšavanje restitucije i povraćaja kulturnih dobara. Naravno, da bi se ovo postiglo, neophodan je duh kompromisa.

Konvencija UNIDROIT: Ciljevi i pravila

Konvencija UNIDROIT ima dva cilja: ona pre svega treba da rešava tehničke probleme nastale usled razlike između nacionalnih propisa i da se nadoveže na napredak postignut zahvaljujući razvoju ideja; drugo, ona treba da doprinese borbi protiv povećanja protivzakonitog prometa kulturnih dobara i da pokaže kako nacionalni karakter zaštite kulturnog nasleđa može da se prilagodi jačanju solidarnosti među državama, ili će ga takva solidarnost pratiti.

Za razliku od Konvencije UNESCO-a iz 1970. godine, Konvencija UNIDROIT bavi se ne samo povraćajem u zemlju porekla nezakonito izvezenih kulturnih dobara već i povraćajem ukradenih kulturnih dobara, čiji izvoz može da bude legalan ili ilegalan. Iako se ukradena kulturna dobra kasnije obično ilegalno izvoze, neki predmet lako može da ostane i u zemlji u kojoj je ukraden ili da posle krađe bude izvezen tako da se ne prekrši nijedan nacionalni zakon koji se odnosi na njegovo prebacivanje u drugu zemlju. Isto tako, postoje situacije u kojima legitimni vlasnik kulturnog dobra, svesno ili nesvesno, izvozi to dobro u drugu zemlju kršeći time zakon zemlje u kojoj je dobro prvobitno bilo locirano.

Definicija „kulturnog dobra“

Konvencija definiše kulturno dobro (član 2). Važno je istaći da su kategorije obuhvaćene Konvencijom iz 1970. i Konvencijom iz 1995. potpuno iste, što je učinjeno namerno kako bi oba teksta mogla da se koriste i kako bi države mogle da prihvate i jednu i drugu. Definicija iz Haškog protokola navedena je uz korišćenje opštijih termina, ali je u suštini slična.

Međutim, postoji jedna važna razlika između pomenuta dva instrumenta. Konvencija UNESCO-a je zasnovana na ideji da je potrebno da deluje država. Ona stoga zahteva da kulturna dobra budu „označena“ od strane države koja zahteva povraćaj, što privatnog vlasnika ostavlja bez mogućnosti da deluje ako država nije „označila“ predmet o kojem je reč, ili ako ne želi da preduzme akciju. Konvencija UNIDROIT, budući da je urađena u skladu s privatnim pravom, u velikoj meri zavisi od privatne akcije i ne zahteva pomenuto „označavanje“. Shodno tome, za kulturna dobra ukradena iz privatnih kuća, iz svih vrsta verskih objekata i iz privatnih zbirki koje nisu registrovane na državnom

nivou, kao i od tradicionalnih zajednica, mogu da budu predmet zahteva za povraćaj, bez obzira na to što ih država nije ni registrovala ni „označila“.

Evropska direktiva obuhvata dobra koja su klasifikovana kao nacionalno blago i pripadaju evidentiranim javnim zbirkama, ili su njihov deo, ili pak pripadaju verskim institucijama.

Restitucija ukradenih kulturnih dobara

Princip je da „vlasnik kulturnog dobra koje je prethodno bilo ukradeno mora da ga vrati“ (član 3.1). Ovo nedvosmisleno pravilo ni na koji način ne može pogrešno da se tumači.

Od samog početka bilo je jasno da osnovnu teškoću predstavlja usaglašavanje dva podjednako legitimna interesa: osobe (obično vlasnika) koja je usled krađe lišena nekog kulturnog dobra i koja želi da ga vrati, i kupca u dobroj nameri koji taj predmet želi da zadrži. Autori su pokušali da pronađu nekakav pravedan kompromis između ta dva sukobljena interesa.

Ovo nije pitanje moralnog izbora između dva pravila; ni originalni vlasnik ni kupac u dobroj nameri ne bi trebalo da budu kažnjeni, ali isto tako nije moguće ni da se obojica u potpunosti zaštite. Izabrano rešenje stoga je pragmatično: koje pravilo bi bilo najefikasnije za suzbijanje nelegitimne trgovine? Izlaganje kupca riziku od povraćaja predmeta ukoliko ne može da utvrdi da li se legalno pojavio na tržištu. Konvencija UNIDROIT je time popunila još jednu prazninu u zaštiti evropskog nasleđa, naime, izostavila je odredbe iz Evropske konvencije o prekršajima u odnosu na kulturna dobra iz 1985. godine, koje se odnose na kupca u dobroj nameri. (Ovo je bila najkontroverznija tačka predložene konvencije, a kasnije se ne pojavljuje u konačnom tekstu).

Teret je na kupcu koji ima mogućnost izbora, a time i mogućnost uticaja na tržište. Žrtva krađe nije imala nikakav izbor, ali kupac je mogao da se opredeli da ne kupi predmet, a ima i više mogućnosti da utiče na tržište kako bi se izbegla trgovina ukradenim kulturnim dobrima.

Dva dopunska pravila

- *Postupak u cilju povraćaja* potražilac mora da *pokrene u određenom roku*, što će reći tri godine pošto je saznao lokaciju predmeta i identitet njenog držaoca, odnosno, 50 godina od vremena kada je krađa izvršena.

Autori su takođe priznali *poseban tretman* koji mnoge države obezbeđuju određenim kategorijama dobara (kao što su javne zbirke), to jest, posebno dugačak period zastarevanja (75 godina) ili čak nemogućnost zastarevanja. To su kulturna dobra koja se smatraju sastavnim delom identifikovanog (termin „inventarisan“ namerno je izbegnut mada je značaj inventara i dalje ostao nepromenjen) spomenika ili

arheološkog nalazišta, ili pripada javnoj zbirci (definisanoj u tekstu), ili nekoj kulturnoj ili verskoj ustanovi. Isti poseban režim primenjuje se na kulturna dobra koja predstavljaju svetinju ili su izuzetno značajna, a pripadaju plemenskim ili autohtonim zajednicama koje ih koriste.

Ovde možemo da dodamo da Konvencija UNESCO-a iz 1970. predviđa samo diplomatsku akciju, dok Konvencija UNIDROIT predviđa da sudski postupak mogu da pokrenu privatno lice ili država.

- Teret dokazivanja da je prilikom kupovine spornog predmeta ispoljena *dužna pažnja* leži da držaocu. Ukoliko u tome uspe, imaće pravo na plaćanje „*pravične i razumne nadoknade*“ (član 4). Samo kada se razmatra da li treba predvideti nadoknadu za osobu koja je kupila predmet, pitanje dobre namere postaje odlučujuće. Ovaj član predstavlja značajan korak napred stoga što predviđa *međunarodni standard dužne pažnje* u vezi s nabavkom kulturnih dobara, zasnovan na objektivnom kriterijumu koji nije ograničen samo na sudijsko uverenje. Ideja „dužne pažnje“ razjašnjena je u Konvenciji (član 4, stav 4). Od kupca se traži aktivno ponašanje prilikom kupovine nekog predmeta.

Zadržimo se za trenutak na jednom elementu navedenom u Konvenciji kako bismo definisali „dužnu pažnju“. U pitanju je pregled bilo kojeg razumno dostupnog registra ukradenih kulturnih dobara. Kada je UNIDROIT počeo s pripremom Konvencije, takvi registri nisu postojali, ali sada ih ima mnogo – i javnih i privatnih. Možemo samo da žalimo što su nastajali posebno, ali važan element za primenu Konvencije jeste to što držalac može da dokaže da je proverio neki dobro poznat registar. Veoma je važno da sve zemlje izveštavaju o krađama kako bi predmeti mogli da se uvrste u takve registre, ili baze podataka.

Dozvolite mi da naglasim značaj opisa predmeta i uopšteno, a posebno kada se prijavljuje krađa (ili nezakonit izvoz). Dokaz igra osnovnu ulogu u pokušaju da se ukradeni predmet vrati.

Povraćaj ilegalno izvezenih kulturnih dobara

Dok najveći problem u vezi s krađom kulturnih dobara predstavlja pitanje da li je reč o kupcu u dobroj nameri, glavno pitanje s kojim se suočavamo u vezi s izvozom takvih predmeta jeste mera u kojoj država može da bude spremna da poštuje propise stranog javnog prava, tačnije, propise neke strane države koji se odnose na obaveznu primenu. Videli smo da je stav država već počeo da se menja i da je konačno usvojen princip da država ugovornica na čijoj se teritoriji locira nezakonito izvezeno kulturno dobro, isto mora da vrati zemlji iz koje je izneto, a u skladu s *ograničenjima* utvrđenim u samoj Konvenciji (budući da nije predviđen automatski povraćaj):

- *predmet je iznet s teritorije države koja ulaže zahtev za povraćaj, suprotno njenom zakonu koji reguliše izvoz kulturnih dobara, a u cilju zaštite kulturnog nasleđa.* Važno je napomenuti da je potrebno da postoji nacionalni zakon o zaštiti u slučaju čijeg kršenja se treba pozvati na Konvenciju. U ovom smislu, veoma je značajna UNESCO-va baza podataka o zakonima. Opšti princip o povraćaju proširen je na kulturna dobra nezakonito zadržana posle privremenog izvoza radi izlaganja, ispitivanja ili restauracije. Kršenje zakona jeste neophodan, ali ne i dovoljan uslov.
- Pošto je bilo teško znati koja zabrana će se prihvatiti, pisci Konvencije pobrojali su *slučajeve u vezi s kojima su se sve države složile da pruže zaštitu, te bi izvoz morao da znači kršenje jednog ili više takvih interesa.* Ovaj kriterijum (član 5, stav 3) izričito sprečava primenu i poštovanje preteranih izvoznih zabrana nekih zemalja. Sud ili drugi nadležan organ države naložiće povraćaj nezakonito izvezenog kulturnog dobra ukoliko je država koja ulaže zahtev „utvrdila“ da odnošenje rečenog dobra s njene teritorije „značajno šteti“ najmanje jednom navedenom interesu – fizičkom očuvanju predmeta, ili njegovog okruženja; celini jednog složenog predmeta; očuvanju informacija; tradicionalnom ili ritualnom korišćenju predmeta od strane neke plemenske ili druge autohtone zajednice – ili da predmet ima „veliki kulturni značaj“ za tu zemlju.

Ako se predmet smatra zaštićenim kulturnim dobrom u skladu s Konvencijom, ako je njegov izvoz suprotan zakonu zemlje porekla i ako njegovo odnošenje značajno narušava jedan ili više naučnih ili istorijskih interesa, sudija mora da naloži njegov povraćaj. Međutim, za ovo je ipak potrebno zadovoljiti dva uslova:

- *podnosilac zahteva* – u slučaju nezakonitog izvoza to je samo država čiji je zakon prekršen – *mora da pokrene postupak za povraćaj u određenom ograničenom periodu* (tri godine i 50 godina, isto kao i za krađu, izuzev kada je reč o posebnoj kategoriji);
- država koja ulaže zahtev mora da odobri „*pravičnu i razumnu nadoknadu*“ držaocu koji nije znao da je predmet nezakonito izvezen.

Međutim, kako je cilj Konvencije UNIDROIT olakšavanje povraćaja, podnosilac zahteva u dogovoru s državom koja ulaže zahtev može i da odluči da zadrži vlasništvo nad predmetom, ili da ga prenese na osobu koja živi u državi koja ulaže zahtev i koja pruža neophodne garancije. Država koja ulaže zahtev ovim može da izbegne plaćanje nadoknade.

Predmeti nađeni prilikom ilegalnih arheoloških iskopavanja

Želela bih da kažem nekoliko reči o jednoj vrsti kulturnih dobara koja su veoma značajna za mnoge zemlje, uključujući i zemlje iz ovog regiona – arhe-

ološkim iskopinama. Kao što se navodi u Međunarodnom centru za albansku arheologiju, „krađa antikviteta s arheoloških nalazišta stvara dvostruki problem: ona zemlji oduzima nasleđe i identitet i istovremeno onemogućava da se takvi predmeti shvate u svom pravom istorijskom kontekstu“.

Konvencija UNESCO-a iz 1970. obuhvata ovu vrstu predmeta samo u tumačenju datom u članu 9 od strane nekih država (koji predviđa da država čije je kulturno nasleđe ugroženo pljačkom arheološkog i etnološkog materijala može da se obrati drugim državama članicama).

U Konvenciji UNIDROIT navodi se da zahtev za povraćajem takvih predmeta može da se podnese ili na osnovu odredbi koje se odnose na krađu, ili odredbi koje se odnose na nezakonit izvoz. U skladu s Konvencijom, kulturno dobro iskopano bez dozvole smatra se krađom, ukoliko je to u skladu s zakonom zemlje u kojoj je iskopavanje obavljeno (član 3, tačka 2). Gore navedeni interesi, jasno je, odnose se na predmete s arheoloških lokaliteta. Izbor postupka zavisice od dokaza koji mogu da se podnesu.

Muzeji

Što se tiče muzeja, Konvencija UNIDROIT ne čini ništa više nego što zahteva Kodeks profesionalne etike Međunarodnog saveta muzeja, koji nedvosmisleno navodi pravila koja muzeji moraju da poštuju u pogledu kupovina i povraćaja. Konvencija je ozvaničila ono što su ozbiljni kolekcionari, muzeji i trgovci umetničkim predmetima smatrali da se samo po sebi podrazumeva: proveru porekla.

S druge strane, ovo svakako stvara probleme međunarodnim trgovcima umetničkim predmetima pošto komplikuje prodaju kulturnih dobara sumnjivog porekla. UNESCO je objavio *Međunarodni etički kodeks za trgovce kulturnim dobrima*, koji se nadovezuje na principe navedene u Konvenciji iz 1970. kao i iz Konvencije UNIDROIT iz 1995, a veoma je sličan i Kodeksu Međunarodnog saveta muzeja. Zašto privatni kolekcionari ne bi proveravali poreklo predmeta koji žele da kupe, kao što to čine muzeji i trgovci?

Retroaktivnost

Ni Evropska direktiva ni Haški protokol iz 1954. ni Konvencija UNESCO-a iz 1970, a ni Konvencija UNIDROIT, ne podrazumevaju retroaktivnost, to jest, ne primenjuju se u slučajevima koji su se dogodili pre stupanja na snagu odgovarajućeg pravnog instrumenta. Nikada, ni u jednom trenutku tokom pripreme za izradu Konvencije UNIDROIT, nije bilo nikakve šanse da se započnu pregovori, a još manje da se postigne sporazum u vezi s Konvencijom koja bi imala retroaktivno dejstvo.

Uobičajeno pravilo u međunarodnom pravu jeste da ugovori nisu retroaktivni i da izričita odredba u tom smislu nije neophodna (kao što ne postoji

u Konvenciji UNESCO-a iz 1970, koja je nesumnjivo prihvaćena kao neretroaktivna). Međutim, da bi se izbeglo bilo kakvo pogrešno tumačenje Konvencije, ovaj princip je izričito naveden u članu 10, stavovima 1 i 2, koji navode nepostojanje retroaktivnog dejstva, kao i u stavu 3 koji jasno ukazuje na to da se transakcije iz prethodnog perioda ne menjaju usvajanjem ove nove konvencije. Konvencija ni na koji način ne daje legitimitet ilegalnim transakcijama koje su se obavile pre nego što je ona stupila na snagu, niti ograničava bilo kakvo pravo ili potraživanje izvan okvira Konvencije, a koje se odnosi na restituciju ili povraćaj – recimo, bilateralne ugovore, ugovore između institucija, Međuvladin komitet UNESCO-a za podsticanje povraćaja kulturnih dobara zemljama porekla ili povraćaj u slučaju nezakonite nabavke...).

Bez rezervi

Ova Konvencija predviđa dva različita mehanizma za povraćaj ukradenih ili nezakonito izvezenih kulturnih dobara. Važno je naglasiti da su ova dva mehanizma obavezna u tom smislu što nikakve rezerve nisu predviđene, mada su neke delegacije to tražile.

Zaključak

Prilikom izrade pravila obuhvaćenih Konvencijom UNIDROIT, odlučeno je da će ona uključiti minimalna zaštitna pravila koja su se mogla postići 1995. godine, dok će države koje su već imale povoljnija pravila ista moći da zadrže. Ovo pitanje nije bilo obrađeno ni 1954. ni 1970; međutim, Konvencija UNIDROIT jasno predviđa da zemlja ugovornica u vezi s restitucijom i povraćajem ukradenih ili ilegalno izvezenih kulturnih dobara može da primeni povoljnija pravila nego što predviđa Konvencija.

Samo međunarodna saradnja može da zaustavi ilegalan promet kulturnih dobara. U ovom pogledu nema nikakve sumnje, a to, između ostalog, znači da bi države trebalo da *pristupe postojećim međunarodnim instrumentima* kao što su Konvencija i Protokol UNESCO-a iz 1954. godine, Konvencija UNESCO-a iz 1970. godine i Konvencija UNIDROIT na opštem nivou, isto kao i regionalnim instrumentima ukoliko postoje. Zemlje iz ovog regiona dobro su razumele ovu potrebu kada je reč o Konvencijama UNESCO-a i Saveta Evrope.

Parlamentarna skupština Saveta Evrope u Preporuci usvojenoj 1998. godine, apeluje na „sve članice, kao i države posmatračice i države koje su specijalni gosti da pristupe Konvenciji UNIDROIT i da je uključe u svoje nacionalno pravo“. *Generalna skupština Ujedinjenih nacija* usvojila je decembra 1999. godine Rezoluciju kojom je reafirmisala značaj najvažnijih Konvencija iz ove oblasti,

uključujući i Konvenciju UNIDROIT, i pozvala je članice koje to još nisu učinile da razmotre uključivanje.

Konačno, snažno se osetila potreba za *pravnom obukom* u ovoj oblasti. UNIDROIT je ustanovio program pravne saradnje, koji uključuje stipendije za ugledne pravnike kako bi im pomogao da se upoznaju s postojećim pravnim instrumentima za zaštitu kulturnog nasleđa. Mi u Institutu već imamo nekoliko pravnika koji rade na ovom specijalnom predmetu.

Dozvolite mi da završim kratkim pregledom statusa same Konvencije, pošto usvajanje Konvencije nije isto što i garancija da će biti efikasno primenjena. Što više zemalja bude pristupilo Konvenciji, to će i ona biti efikasnija. Do danas je 27 zemalja (poslednja je bila Nigerija) ratifikovalo Konvenciju ili joj je pristupilo. Dve treba da deponuju svoje instrumente o pristupanju (Grčka i Novi Zeland). Dve države iz ove regije, Hrvatska i Rumunija, već su pristupile Konvenciji UNIDROIT.

Da bi bila efikasnija, borba protiv nezakonitog prometa kulturnim dobrima ne može se ograničiti na povraćaj pronađenih ukradenih ili nezakonito izvezenih predmeta. Moraju da se usvoje i adekvatne mere za sprečavanje takvog prometa: na primer, ilegalna iskopavanja veoma su česta i države bi morale da usvoje zakon koji bi to sprečavao, isto kao i ilegalni uvoz i izvoz kulturnih dobara. Potrebno je da se uspostave detaljni registri i efikasni sistemi obezbeđenja, da se olakša rad carinskih službenika i policije. Te druge mere ćemo razmotriti kasnije tokom ovog sastanka. Drago mi je što ću sada imati prilike da čujem šta svi vi imate da kažete.

Restauracija crkve manastira Zavala

Crkva manastira Zavala nalazi se u Hercegovini u opštini Ravno, na staroj železničkoj pruzi Mostar-Dubrovnik, 32 kilometra od Dubrovnika. Manastir je bio verski i turistički centar koji je s morem povezivao niz znamenitosti kao što su pećina Vjetrenica, manastir Zavala, seoske crkve, kao i sama sela u Popovom polju.

Crkva je poznata po lepim i dobro očuvanim freskama i jedan je od najvažnijih pravoslavnih spomenika u Bosni i Hercegovini.

Crkva nije pretrpela ozbiljnije štete u ratu iako je sve u njenoj okolini potpuno uništeno. Međutim, ipak su postojale ozbiljne naprsline koje su joj ugrožavale stabilnost. Svod iznad oltarskog prostora bio je poduprt drvenim stubovima da se ne bi srušio. Na spoljnom istočnom uglu pojavile su se naprsline usled kojih je crkva mogla da se sruši. Do njih je došlo usled pomeranja zemljišta. Jedan od razloga moglo je da bude i to što zemljište koje je prirodno imalo veoma visok sadržaj sitnih čestica gline nije bilo dovoljno nabijeno posle ojačavanja temelja šezdesetih godina prošlog veka.

Naš prvi restauraterski cilj bio je da zaustavimo pomeranje tla i da obezbedimo spoljni ugao. S obzirom na to da je crkva bila sklona padu, morali smo da radimo brzo i da izbegavamo bilo kakve potrebe tokom restauraterskih radova.

Temelji crkve bili su, kao što najčešće jesu, veoma plitki; a zapadni deo bio je oslonjen na stenu dok je istočni ležao na glini, 13 metara iznad stene. Odlučili smo da se postaramo da cela crkva bude oslonjena na isti temelj. Pošto smo zaštitili freske, što je obavio Zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasleđa Republike Srpske, započeli smo s pobijanjem mikrošipova duž južnog zida i apside – sa spoljašnje i s unutrašnje strane. Ovo je obavila jedna švedska kompanija kojoj su pomagali lokalni volonteri. Mikrošipovi su bili povezani šipkama od nerđajućeg čelika provučenog kroz betonske grede postavljene preko šipova, koje su se sastojale od čeličnih cevi ispunjenih betonom i bile postavljene sa svih strana temeljnih zidova. Zahvaljujući tome, crkva se oslanja na čelične šipke pričvršćene ankerima za betonske grede koje preko mikrošipova prenose teret na stenu. Ovaj metod je iskorišćen kako bi se što manje intervenisalo na samoj crkvi. Svi originalni delovi su zadržani,

uključujući i podzemne. Jedina intervencija na samom objektu bilo je bušenje otvora u kamenim temeljima. Betonske grede sa svih strana odvojene su od originalne konstrukcije asfaltnim papirom, a mikrošipovi pobijeni su u zemlju, tako da nisu izazvali nikakve promene u njenom sastavu.

Pošto je završena prva faza, to jest obezbeđeni temelji, mogli smo da započnemo sa saniranjem naprslina i svoda sklonog padu. S delova na kojima je moralo da se radi uklonjene su freske – nalazile su se na stubovima koji podupiru svod – a kameni blokovi su numerisani i izmešteni. Krovni pokrivač od tankih kamenih ploča takođe je uklonjen, a postavljen je privremeni krov koji je zaštitio crkvu. Analizirane su različite vrste krečnog maltera korišćene u različitim delovima crkve i utvrđeno je da se sadržaj hidrauličnih komponenti razlikovao prema potrebi, odnosno, da je najveći bio tamo gde je i trebalo da bude, kako bi se freske zaštitile od vlage. Moguće je da je ovo bio jedan od razloga zašto su freske bile očuvane. Sve u svemu, naš posao je bio izazovan. Glavni deo radova obavili smo u leto 2002. godine, kada je svod iznova sagrađen od originalnog kamena, dok su freske vraćene na mesto u proleće 2003. godine. Iste godine u leto, restaurirali smo zvonik sa satom i ulazni svod.

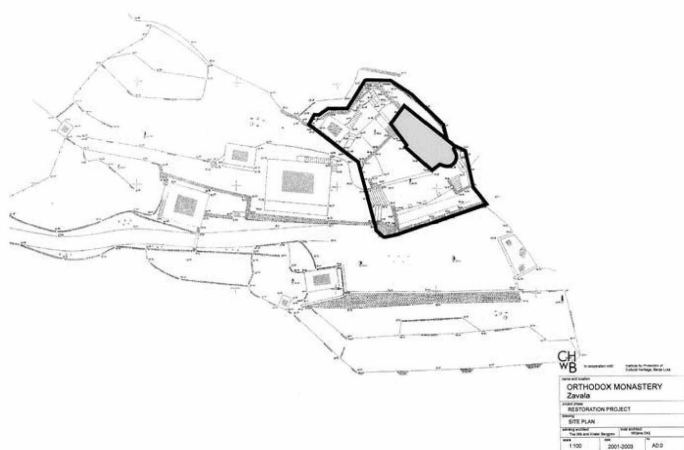
Radovi su u potpunosti obavljeni uz korišćenje lokalnog materijala i na način kao kada je crkva zidana, polako i malo-pomalo. Posao je bio dodatno komplikovan stoga što nismo imali električnu struju. Zbog izvođenja nekih radova morali smo da donosimo generator na lokaciju, ali i to je bio komplikovano zbog oštećenih mostova i veoma loših puteva. Radovi su se obavljali sporo zato da bi se utvrdila najbolja rešenja za saniranje oštećenja i da bi se pronašao građevinski materijal koji se ne bi razlikovao od originalnog. Ove radove su u saradnji obavili Zavod za zaštitu spomenika Federacije BiH, Zavod za zaštitu spomenika iz Banjaluke, inženjer Krister Berggren i „Kulturno nasleđe bez granica“.

Manastirska crkva Zavala – projekat restauracije

u saradnji sa CHwB/ Prof. arch. Tina Wik Dipl. Eng Krister Berggren Institutut u RS Dipl Eng Arch Milijana Okilj Federal Institute Dipl Eng Arch Mirzah Foco

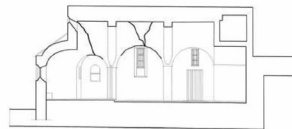
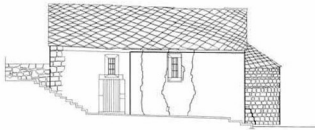
Manastirska crkva Zavala prvi put spomenuta u zapisu iz 1514. godine

Manastirska crkva Zavala plan mesta

Manastirska crkva Zavala stanje 1960. i 2000. godine

CH WB	UNIVERSITET SARAJEVO	INSTITUT ZA KONSERVACIJU KULTURNOG NASLEĐA
ORTHODOX MONASTERY Zavala		
Konservatorski plan		
1:50		
1999		
A. ČUKIĆ		

CH WB	UNIVERSITET SARAJEVO	INSTITUT ZA KONSERVACIJU KULTURNOG NASLEĐA
ORTHODOX MONASTERY Zavala		
Konservatorski plan		
1:50		
1999		
A. ČUKIĆ		

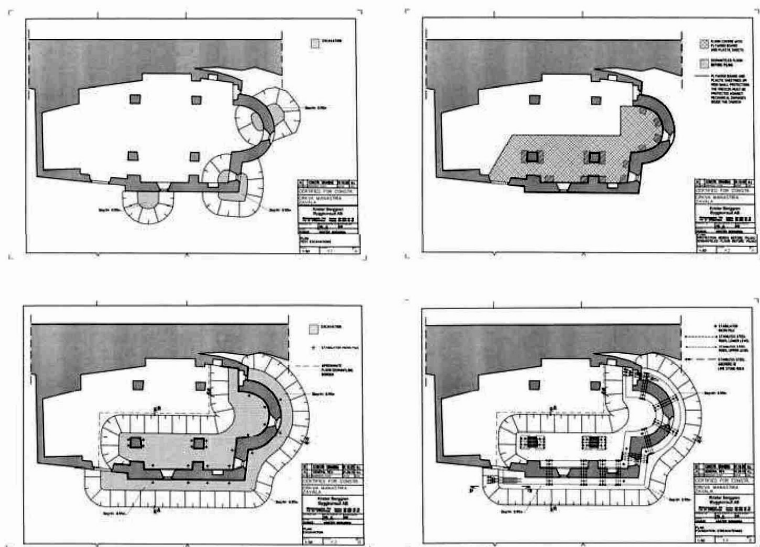
Manastirska crkva Zavala pukotine na spoljašnjosti 2000. godine

Manastirska crkva Zavala – restauratorski prilaz

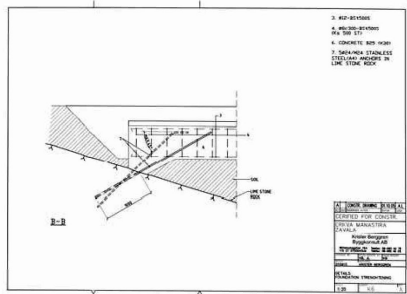
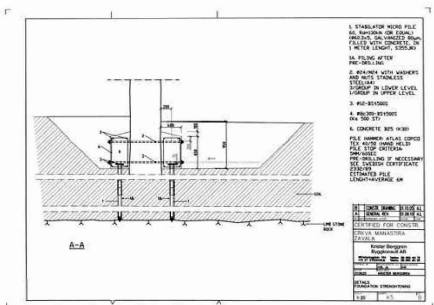
- autentičnost
- uraditi što je moguće manje
- ispitati postojeće materijale i pokušati naći što je moguće sličnije tokom restauracijskog rada
- ojačavati samo gde je tehnički neophodno

Manastirska crkva Zavala pukotine na unutrašnjosti 2000. godine

Manastirska crkva Zavala projekat mikro-pilinga radi ojačavanja temelja 2001. godine

Manastirska crkva Zavala projekat mikro-pilinga radi ojačavanja temelja 2001. godine

Manastirska crkva Zavala restauracija krova i riznice, popravka pukotina

Manastirska crkva Zavala restauracija krova i svoda, popravka pukotina

Manastirska crkva Zavala restauracija okolnih zgrada – zvonika i ulaznog svoda

Manastirska crkva Zavala kompletna restauracija

Dipl. inž. arh. Milijana OKILJ

Republički zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i
prirodnog nasljeđa, Banja Luka

Integrativni pristup zaštiti manastira Zavala sa kulturnim predjelom

Rezime:

Kulturna dobra su neodvojiva cjelina sa specifičnim prirodnim okruženjem u kome se nalaze te promjena jedne komponente bitno utiče na kompletnu strukturu.

Odnosi između kulturnog dobra i njegove bliže okoline vremenom postaju sve složeniji tako da oni postaju jedna uzajamno povezana cjelina. Prirodnu okolinu kulturnog dobra čini njegov vizuelni i funkcionalni okvir.

Manastir Zavala nalazi se na rubu Popovog polja, podno planine Ostrog, na staroj trasi uskotračne željezničke pruge, koja je od Sarajeva, preko Mostara, vodila do Dubrovnika. Popovo predstavlja najmarkantniji kraški površinski oblik reljefa u trebinjskoj opštini, i odlikuje se brojnim hidrološkim i morfološkim specifičnostima karakterističnim za kraška polja. Na relativno malom prostoru ima tri stara manastira i 36, uglavnom srednjovjekovnih, crkava i veći broj crkvišta. Manastir Zavala je dio religijskog, kulturnog i prirodnog konteksta povezanog atrakcijama kakve su pećina Vjetrenica, ostaci srednjovjekovne crkve, stare željezničke stanice, kule i niz stambenih objekata u selu Zavala i Popovom polju sa rijekom Trebišnjicom, najvećom ponornicom u Evropi. Iz manastirske porte pruža se veličanstven pogled na Popovo polje a prirodna stijena, koja je ujedno i sjeverni zid crkve, čini da je manastir dio prirode, dio planine, te da sa okolinom čini kulturni pejzaž sa sakralnim vrijednostima. Položaj crkve obilježen je stijenom koja se nadvila nad crkvu i u kojoj se nalazi par pećina koje su monaške kelije, što predstavlja jedinstven primjer u BiH. Spona između fizičkih i duhovnih aspekata je veoma jaka.

Summary:

Cultural monuments are inseparable from the particular natural environment they are situated in, so that change of this single component significantly impacts the entire structure.

Relations between the cultural monument and its environment become more and more complex as the time passes by, so that these two become a genuine ensemble. The natural surroundings of the cultural monument represents its visual and functional frame.

Monastery Zavala is situated at the edge of Popovo polje, at the foot of the Ostrog mountain, by the old track of the narrow gauge railway which led from Sarajevo, through Mostar, towards Dubrovnik. Popovo polje represents the most remarkable superficial karst relief form in the municipality of Trebinje. It has various hydrological and morphological particularities, specific for karst fields. In this relatively small area, three monasteries are situated, as well as 36 churches (mostly medieval), and a number of sacred places. Monastery Zavala is a part of religious, cultural and natural context which also contains ma-

gnets such as: Vjetrenica cave, remains of the medieval church, old railway station, tower and a number of residential buildings in Zavala village, as well as Popovo polje and river Trebisnjica, the biggest European underground river.

A magnificent view spreads out from the monastery porte towards Popovo polje. The natural rock which, at the same time, has a function of the northern church wall, makes this monastery part of the nature, part of the mountain, so that the monument and its environment build up a cultural landscape of sacral values. The position of the church is marked with the rock that leans out above it. There are several caves within it where the monks' cells are situated (it is the unique example in entire Bosnia and Herzegovina). This is a place where the connection between physical and spiritual elements is clear and strong.

Slika 1. – Predio sa manastirom Zavala

Materijalni i nematerijalni, prirodni, duhovni i kulturni faktori kompleksno su isprepleteni u nasljeđu. Kulturna dobra su građevine u kojima je zapisana ljudska istorija, slika su ljudske ideje i djelovanja. Jedna su neodvojiva cjelina sa specifičnim prirodnim okruženjem u kome se nalaze, te promjena jedne komponente bitno utiče na kompletnu

strukturu. Vjekovima međudejstvo ljudskih bića i njihovog okruženja oblikuje lice zemlje.

Kulturno-istorijsko naslijeđe nastajalo je na lokacijama bogatim prirodnim resursima od kojih je, nerijetko, zavisio sam život. Sam izgled i lokacija prostora doprinjeli su da se pojedini objekti upravo tu sagrade. U pradavnoj prošlosti ljudi su područja sa posebnim prirodnim karakteristikama birali za svoja kulturna mjesta koja dalje imaju kontinuitet kroz čitavu istoriju. Nije rijedak slučaj da u srednjovjekovnim crkvama i manastirima arheolozi nalaze praistorijske tragove, kao i tragove ranog hrišćanstva.

Odnosi između kulturnog dobra i njegove bliže okoline vremenom postaju sve složeniji tako da oni postaju jedna uzajamno povezana cjelina. Prirodnu okolinu kulturnog dobra čini njegov vizuelni i funkcionalni okvir.

Manastir Zavala nalazi se na rubu Popovog polja, podno planine Ostrog, na staroj trasi uskotračne željezničke pruge, koja je od Sarajeva, preko Mostara, vodila do Dubrovnika. Popovo predstavlja najmarkantniji kraški površinski oblik reljefa u trebinjskoj opštini, i odlikuje se brojnim hidrološkim

i morfološkim specifičnostima karakterističnim za kraška polja. Prije regulacije rijeke Trebišnjice, periodično je plavljeno. Na njegovom severnom obodu se nalaze dve skraćene, napuštene rečne doline: Kotezi i Strujići, a na južnoj Vala, koja se proteže od Zavale do Slanog. Trebišnjica je rijeka ponornica duga 96,5 km, dio je kompleksa podzemnih i nadzemnih rijeka čije je krajnje ishodište Jadransko more.

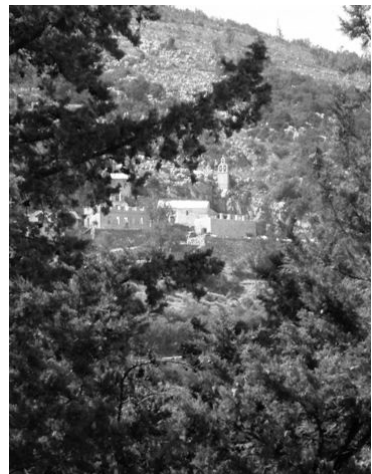
Ukupna dužina Popovog polja iznosi 43 km, a površina 185 km².

Samo Popovo polje na relativno malom prostoru ima tri stara manastira i 36, uglavnom srednjovjekovnih, crkava i veći broj crkvišta. Manastir Zavala je dio religijskog, kulturnog i prirodnog konteksta povezanog atrakcijama kakve su pećina Vjetrenica, ostaci srednjovjekovne crkve, stare željezničke stanice, kule i niz stambenih objekata u selu Zavala i Popovom polju sa rijekom Trebišnjicom, najvećom ponornicom u Evropi. Iz manastirske porte pruža se veličanstven pogled na Popovo polje a prirodna stijena, koja je ujedno i sjeverni zid crkve, čini da je manastir dio prirode, dio planine, te da sa okolinom čini kulturni pejzaž sa sakralnim vrijednostima. Položaj crkve obilježen je stijenom koja se nadvila nad crkvu i u kojoj se nalazi par pećina koje su monaške kelije, što predstavlja jedinstven primjer u Bosni i Hercegovini. Spona između fizičkih i duhovnih aspekata je veoma jaka.

Pouzdanih podataka o vremenu nastanka manastira za sada nema. Prema narodnoj tradiciji postanak crkve Vavedenja Presvete Bogorodice vezuje se za prvog hrišćanskog cara Konstantina koji je nakon izgradnje velike crkve u Slanom stigao u Zavalu i vidjevši da je stanovništvo pobožno odlučio da i tu sagradi hram. Car je ostavio Bogorodičinu ikonu na brežuljku Petkovic sa namjerom da mu zadužbina bude tu podignuta. Drugoga dana pronađoše ikonu ispred ulaza u pećinu, na mjestu današnje crkve. Čudesno premještanje ikone ponovi se i naredna dva dana,

Slika 2. – Pogled na Popovo polje

Slika 3. – Pogled na Manastir sa jugoistoka

te car uvidje da mu sama ikona pokaza mjesto podizanja zadužbine.²⁸ Najstariji pisani dokument iz 1514. godine je potvrda o prodaji vinograda Serafijonu, igumanu manastirskom.²⁹ Manastiru je dat ferman da se obnovi trošna crkva njegova 1587. godine, uz uslov da crkva ne smije biti veća nego ranije.³⁰ Specifičnost arhitektonskog rješenja crkve Vavedenja Presvete Bogorodice uslovljena je njenim položajem koji ostavlja utisak isposničkog monaškog prebivališta. Svojom sjevernom stranom crkva je podvučena pod stijenu koja velikim dijelom čini njen sjeverni zid. Spolja hram ima jednobrodnu osnovu završenu polukružnom apsidom na istoku, dok je unutrašnjost složenije riješena. Unutrašnjost crkve je 1619. godine freskama ukrasio veliki srpski slikar XVII vijeka, hilendarski monah Georgije Mitrofanović.

U svojoj dugoj istoriji hram Vavedenja Presvete Bogorodice više puta je skrnavljen i razaran, što se dogodilo i u poslednjem ratu.

Pećina Vjetrenica nalazi se 300 m istočno od Zavale na zapadnom rubu Popovog polja. Prvi pomen pećine nalazimo kod Plinija Starijeg u djelu *Historia Naturalis* 77. godine naše ere. Ime je dobila po pojavi snažnog vjetra na ulazu i jakim strujanjima vazduha na nekoliko mjesta u unutrašnjosti. Ukupna dužina otkrivenih kanala iznosi 6230 m.

Sastoji se od prostranih hodnika i dvorana, brojnih jezera, nekoliko vodopada, više stalnih i periodičnih tokova, te brojnih nakupina sige. Među prvima u svijetu je po biorazlikosti – više od 100 različitih vrsta zabilježeno je u Vjetrenici. Na ulaznoj stijeni ugravirana su dva crteža karakteristična za srednjovjekovne nadgrobne spomenike.

Problemi koji su evidentni su sljedeći:

- razrušeni objekti manastirskog kompleksa,
- devastirana okolina,
- zaostale mine,
- nepristupačni putevi,
- nemogućnost turističkog obilaska Vjetrenice,
- najbliži granični prelaz otvoren samo za lokalno stanovništvo,
- nedovoljan povratak stanovništva.

Strateški ciljevi:

- interventni zahvati u cilju preventivne zaštite,
- uključivanje lokalnog stanovništva u procese i donošenje odluka od identifikacije pa nadalje, što je od presudnog značaja za njihovu održivost,
- prepoznati neprekidnost između prošlosti i ljudi koji danas žive i rade na tom području,

²⁸ Čokorilo P. Pamučina J. Skenderova S. *Ljetopisi*, Sarajevo, 1976, 84–85.

²⁹ Čorović V. *Srpski manastiri u Hercegovini*, Beograd, 1999, 160.

³⁰ Čorović V. *Srpski manastiri u Hercegovini*, Beograd, 1999, 160.

- razvoj sistema prezentacije i popularizacije,
- izrada menadžment planova i planova održavanja,
- uključivanje u turističku ponudu,
- stvoriti uslove za razvoj novog pristupa upravljanju,
- stvaranje efikasne društvene i naučno-institucionalne organizovanosti u oblasti zaštite kulturnih i prirodnih dobara,
- uspostavljanje međunarodne saradnje.

Potrebno je shvatiti, takođe, da je pored kulturnih dobara potrebno sačuvati i njihovu prirodnu okolinu, biodiverzitet i raznovrsnost duhovne sadašnjosti nasljeđa i budućnosti. Čuvanje takvih cjelina nameće se kao imanentan zadatak. Ukoliko su pogrešnim ljudskim radom, nemarom ili neodgovornošću devastirane ili degradirane, moramo uložiti veliki napor za njihovu obnovu, čime osmišljavamo i svoje bitisanje.

To znači da se ne radi isključivo o prostom blagostanju života pojedinca i zajednice u cjelini nego o svim okvirima ljudskog života. Graditeljsko naslijeđe, kada je riječ o istraživanju, prostornom planiranju, nalazi se u istom kontekstu sa prirodnom baštinom sa kojom čini dio čovjekove okoline.

Kao mjera humanosti podrazumijeva se održivi razvoj kroz zadovoljenje potreba i unapređenje svijesti sadašnje generacije radi kvalitetnijeg života budućih naraštaja. Naša obaveza i jeste da svojim potomcima u naslijeđe ostavimo kulturna dobra, svjedoke burne istorije na ovim prostorima, ali i životnu sredinu, barem onakvu kakvom smo je mi naslijedili od predaka.

Svemu što treba sačuvati od nestajanja ili promjene koja bi ga učinila manje vrijednim, treba naći onu suštinsku vrijednost, onaj najznačajniji, trajni i konačni smisao, polazeći od stavova koje su uvažavali naši preci.

LITERATURA:

- Čorović V. Hercegovački manastiri: Zavala, *Starinar I* 1922.
- Zdravković I. – Skovran A. Manastir Zavala, *Naše starine VI*, Sarajevo, 1959.
- Čorda M. Konzervacija manastirske crkve u Zavali, *Naše starine IX*, Sarajevo, 1964.
- Čokorilo P. Pamučina J. Skenderova S. *Ljetopisi*, Sarajevo, 1976.
- Krstić B. *Čovjek i prostor*, Svjetlost, Sarajevo, 1982.
- Brguljan V. *Međunarodni sistem zaštite kulturnih i prirodnih dobara*, Mladost, Zagreb, 1985.
- Zaštita prirode br. 50*, Zavod za zaštitu prirode Srbije, Beograd, 1998.
- Čorović V. *Srpski manastiri u Hercegovini*, Beograd, 1999.
- www.vjetrenica.com, novembar, 2006.

PORIJEKLO PRILOGA:

- Sl. 1. Sava (Mirić).
- Sl. 2. i sl. 3. Milijana Okilj.
- Sl. 4. www.vjetrenica.com, novembar, 2006.

Mr Milica KOTUR

Republički zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa, Banja Luka

Manastir Zavala Konzervatorsko-restauratorski radovi na zidnom slikarstvu

Rezime:

U Hercegovini, na rubu Popovog polja, podno strmog i kamenitog Ostroga, podvučen i usječen pod stjenu, veoma vješto je smješten Manastir Zavala.

Tačno vrijeme nastanka Manastira Zavale, sa crkvom posvećenom Vavedenju Presvete Bogorodice se ne zna. Ono se okvirno datuje u 15. vijek. Najstariji poznati istorijski zapis o manastiru je iz 1514. godine. Tokom 17-og vijeka manastir je živopisan, tačnije 1619-te. godine.

Loše stanje manastira Zavale prouzrokovano je nizom veoma kompleksnih faktora, koji ne samo da su poremetili arhitektonsku strukturu objekta, već su se veoma snažno odrazili i na unutrašnju zidnu dekoraciju. Projekat arhitektonsko sanacionih radova kompleksa manastira Zavale, pojedinih faza, kao i nadzor vršili su stručnjaci našeg zavoda, uz stručnu i finansijsku potporu Švedske organizacije CHWB.

Radovi na fresko slikarstvu manastira Zavale vršeni su od 2001. do 2005. godine, na osnovu projekta Republičkog zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa Republike Srpske, koji je bio i izvođač.³¹

Preventivni radovi na zidnom slikarstvu rađeni su 2001. godine, i oni su prethodili arhitektonskoj sanaciji.

Potreba za skidanjem zidnog slikarstva u Manastiru Zavali proistekla je iz arhitektonskog pristupa u rješavanju uzdužnih, konstruktivnih pukotina velikog promjera, koje su ugrožavale stabilnu strukturu objekta.

Skidanje fresko slikarstva zajedno sa malternim slojem, iz svoda oltarskog prostora, srpastog polja i iz dijela apside, izvodilo se metodom "di stacco".

Radovi na skidanju i vraćanju zidnog slikarstva oltarskog prostora vršeni su 2002. i 2003. godine.

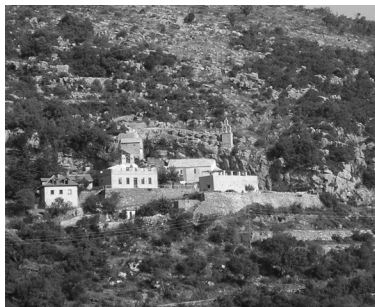
Treća faza konzervatorsko-restauratorsko-slikarskih radova podrazumjevala je niz postupaka od konzervatorskih preko restauratorskih do prezentacionih, i odnosila se na oslikane zidne površine u preostalom dijelu hrama, koje ranije izvedenim radovima nisu obuhvaćene. Ovi radovi vršeni su radne sezone 2004. i 2005.³²

³¹ Ekipe koja je izvodila ove radove: projektant i rukovodilac radova mr Milica Kotur, dipl. konz. Restaurator, Vesna Milanović, dipl. konz. restaurator, Veselin Marković, dipl. konz. restaurator, Vanja Dursun, dipl. konz. restaurator, Maja Petrović, dipl. konz. restaurator, Sonja Maričević, apsolvent. konz. restaurator, Milorad Babić, slikar, Savo Draganić, tehničar.

³² Radovi na fresko slikarstvu manastira Zavale vršeni su od 2001. do 2005. godine, na osnovu projekta Republičkog zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa Republike

U Hercegovini, na rubu Popovog polja, podno strmog i kamenitog Ostroga, podučan i usječen pod stjenu, veoma vješto je smješten Manastir Zavala.

Manastir Zavala dobilo je ime po istoimenom selu koje je na kraju dugog klanca, kuda je išla stara komunikacija od Slanoga na moru do Popovog polja. Odmah ispod manastira, nalazi se groblje sa ostacima još starije crkve, koje mještani zovu Petkovića, iako se zna da je bila posvećena Sv. Petru.³³ (sl. 1. i 2.)

Slika 1. – Pogled na manastir

Slika 2. – Pogled na Popovo polje

U neposrednoj blizini je pećina Vjetrenica, prirodni fenomen tako tipičan za hercegovački krš, prepuna dugačkih hodnika, te dvorana bogatih pećinskim ukrasima koja je ujedno i stanište čovječje ribice.

Sklad manastirskog kompleksa i prirodnog okruženja, čine ovaj sklop jedinstvenim u našoj istorijskoj, kulturnoj i prirodnoj baštini.

Tačno vrijeme nastanka Manastira Zavale, sa crkvom posvećenom Vavedenju Presvete Bogorodice se ne zna. Ono se okvirno datuje u 15. vijek. Najstariji poznati istorijski zapis o manastiru je iz 1514. godine. Tokom 17-og vijeka manastir je živopisan, tačnije 1619-te godine.

U tom periodu u manastiru radi veoma plodna prepisivačka radionica.

Velika obnova manastira bila je u 19. vijeku i trajala je od 1816. do 1839. godine.

Opis i uzroci oštećenja objekta

Crkva Svetog Vavedenja manastira Zavale arhitektonski je stopljena sa pejzažom, riješena tako da odaje utisak starih isposnica, duhovnih, duboko mističkih mjesta. Smještena je na jednom omanjem kamenom platou ispod stijene,

Srpske, koji je bio i izvođač. Prvu fazu radova koja je trajala do 2003. godine, finansirala je, i stručno ispratila, Švedska organizacija "Cultural Heritage without Borders". Drugu fazu radova koja traje od 2003. do 2005. godine finansira Vlada Republike Srpske.

³³ „Manastir Zavala“, *Srpski manastiri u Hercegovini*, Beograd, 1999. dr. V. Ćorović „Manastir Zavala“, *Starinar*, Beograd, 1922, III.

podužno prislonjena uz nju, te stoga sjevernu i zapadnu stranu crkve većim dijelom formira kameni masiv. Ozidane su južna i istočna strana objekta.

Manastir Zavala je sa spoljašnje strane jednobrodne osnove sa polukružnom apsidom na istočnoj strani. Zidan je od pravilnih kamenih kvadera. Male je visine, pokriven kamenim pločama sa padom krova na jednu stranu, od stijene ka spoljnim gabaritima objekta, orijentacije sjever – jug. U unutrašnjosti je poluobličasto zasveden. Ulazna vrata u hram su sa južne strane.³⁴

Dužina crkve bez apside iznosi 11,10 metara, a širina je 6,60 metara.

Hram je nešto složenije osnove u unutrašnjosti. Ulaz u crkvu je na južnoj strani, u prostor koji formira pripratu, a zbog konfiguracije stijene iznad njega kao i skrivnice, svod je nešto niži od svoda naosa crkve.

Jedan od najznačajnijih slikara kraja 16. i početka 17. vijeka, hilendarski monah Georgije Mitrofanović, oslikao je zidna platna Manastira Zavale, freskama izuzetnih vrijednosti.³⁵

Za godinu oslikavanja hrama uzima se 1619-ta, na osnovu nekoliko fresko natpisa u samom hramu, od kojih se jedan nalazi nad ulazom u južnu pjevnicu.

Ikonografski opus ilustrovan u ovom hramu veoma je bogat; ciklus praznika, ciklus muka Hristovih, veći broj svetih mučenika, proroka, ratnika i ispovnika, vješto je ukomponovan i prilagođen raspoloživim zidnim površinama hrama, što nam jasno ukazuje na izuzetne vrijednosti ovog slikara, a samim tim i njegovog dijela.

Zidno slikarstvo rađeno je u "fresco" tehnici, a pojedine završne partije naročito na inkarnatima rađene su "al secco" tehnikom.³⁶

U manastiru Zavali do današnjih dana, sačuvano je oko 205 m² zidnog slikarstava izuzetnih vrijednosti. U oltarskoj apsidi sačuvano je oko 34 m², u sjevernom dijelu naosa 50 m², u južnom dijelu naosa oko 45 m², svod koji prespaja ove dvije površine ima oko 63 m², zapadna bočna strana luka u svodu ima oko 9 m², i priprata odnosno zapadni travej oko 13 m².

Zidno slikarstvo manastira Zavale, kao jedno od najznačajnijih fresko ansambala u BiH, pretrpjelo je velika oštećenja prilikom ratnih dejstava (od 1991. do 1995. godine). Maja mjeseca 2001. godine stanje fresaka bilo je izuzetno loše i neophodno je bilo preduzeti niz hitnih i veoma složenih konzervatorsko restauratorsko slikarskih intervencija.

³⁴ Arh. I. Zdravković, A. Skovran, „Manastir Zavala“, *Naše Starine*, Sarajevo, 1959, V.

³⁵ Z. Kajmaković, „Georgije Mitrofanović u Dobrićevu i Zavali“, *Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1971.

³⁶ Milorad Medić, „Tipik Nektarija Srbina, 1599“, *Stari slikarski priručnici II*, Beograd, 2002; Milorad Medić, „Čenino Čnini XIV vijek“, *Stari slikarski priručnici I*, Beograd, 1999.

Slika 3. – Stanje 2001. godine

Slika 4. – Pogled na apsidu

Loše stanje manastira Zavale prouzrokovano je nizom veoma kompleksnih faktora, koji ne samo da su poremetili arhitektonsku strukturu objekta, već su se veoma snažno odrazili i na unutrašnju zidnu dekoraciju (sl. 3. i 4).

Stepen ugroženosti zidnog slikarstva manastira Zavale bio je veliki i potrebna je bila što hitnija kako arhitektonsko konstruktivna sanacija, tako i konzervatorsko restauratorsko slikarska.³⁷

Nakon izučavanja pojedinačnih elemenata, kao i na osnovu rezultata dobijenih analiza različitih postupaka, naš predlog je bio da se konzervatorsko restauratorski radovi na zidnom slikarstvu izvode u tri faze i to sledećim redom: (sl. 5)

- 1) Konzervatorsko restauratorsko slikarski radovi, koji bi prethodili arhitektonsko konstruktivnoj sanaciji;
- 2) Radovi koji bi se odvijali paralelno sa arhitektonsko-sanacionim radovima, a odnose se na skidanje, obradu i vraćanje fresaka;
- 3) Radovi koji bi uslijedili nakon završetka arhitektonsko-sanacionih radova, a odnosili bi se većim djelom na radove konzervatorsko-restauratorskog i radove prezentacionog karaktera.

Slika 5. – Unutrašnjost hrama

- 1) Konzervatorsko restauratorska faza, koja je prethodila arhitektonsko konstruktivno sanacionim radovima, odnosila se na obezbijedivanje izuzetno ugroženog zidnog slikarstva, odnosno na preduzimanje svih

³⁷ Milica Kotur, „Restauratorsko konzervatorski zahvati na živopisu crkve pravoslavnog manastira u Zavali“, *Baština, Godišnjak Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika I*, Sarajevo, 2005.

onih mjera koje bi omogućile nesmetano izvođenje radova, koji su neophodni za uspostavljanje kasnije normalne funkcije objekta.

- 2) Radovi na skidanju i vraćanju zidnog slikarstva i potreba za njima proistekla je iz arhitektonsko konstruktivnog pristupa u rješavanju uzdužnih pukotina velikog promjera, koje su ugrožavale stabilnu strukturu objekta, kao i zbog obrušenih dijelova svoda u oltarskom dijelu hrama i u južnoj pijevnici (sl. 6, 7, 8).

Slika 6. – Skidanje fresko slikarstva

Slika 7. – Skidanje fresko slikarstva

Slika 8. – Vraćanje fresaka

Metoda koja je primjenjena u sanaciji odnosi se na razišivanje nestabilnih, napuknutih dijelova i ponovno preziđivanje. Da bi se moglo pristupiti ovakvom načinu sanacije, prethodno se iz unutrašnjosti objekta sa zida nosača moralo skinuti zidno slikarstvo koje je izvedeno fresko tehnikom.

Radovi koji se odnose na skidanje zidnog slikarstva veoma su složenog karaktera, preduzimaju se veoma rijetko, i spadaju u najrizičnije i najkompleksnije faze u konzervaciji.

Skidanje fresko slikarstva zajedno sa malternim slojem, iz svoda oltarskog prostora, i iz dijela apsida, izvodilo se metodom "di stacco".

Obrađivanje poledine skinutih fragmenata vršeno je mehaničkim putem, ručno ili uz pomoć mašina.

Nakon završetka ovih radova svim fragmentima vraćena je numeracija sa leđne strane, na kalupima su dodatno fiksirani i ostavljeni do sledeće radne sezone, uz povremenu kontrolu.

Nakon preziđivanja zasvedenog dijela oltarskog prostora i završenih arhitektonsko konstruktivnih radova u tom dijelu hrama, uslijedilo je vraćanje fragmenata na odgovarajuća mjesta uz pomoć koordinantne mreže. Sve tačke na koordinantnoj mreži moraju se poklapati. Fragmenti su učvršćivani za zid nosač polimernim vezivom izuzetnog kvaliteta. Kada su se fragmenti zidnog slikarstva uklopili na svoja prvobitna mjesta, uz dodatno ojačavanje, sa lica živopisa uklonili su se armaturni slojevi, a nakon toga obrađivana je freska, sa posebnim osvrtom na linije spajanja. Obodni dijelovi živopisa obrađivani su mehaničkim putem. Na linijama sječenja nanosio se retuš malter. Na manjim partijama postavljan je retuš.

Na retuš smo se odlučili radi estetskog usaglašavanja sa okolnim partijama. Retuširane površine bile su male, a ton je prilagođavan dodirnim originalnim oslikanim površinama (sl. 9. i 10).

Slika 9. – Vraćanje fresaka na prvobitnu poziciju

Slika 10. – Freske nakon vraćanja

Prilikom ovih radova skinuto, obrađeno i vraćeno je oko 45 m² fresaka.

3) Treća faza konzervatorsko-restauratorsko-slikarskih radova podrazumjeva niz postupaka od konzervatorskih preko restauratorskih do prezentacionih, i odnosi se na oslikane zidne površine u preostalom dijelu hrama, koje ranije izvedenim radovima nisu obuhvaćene. Ovi radovi vršeni su radne sezone 2004. i 2005. godine (sl. 11, 12, 13).

Slika 11. – Radovi u hramu

Slika 12. – Injektiranje

Slika 13. – Retuširanje

Radovi su se odnosili na oštećenja fresko malter sa bojenim slojem, na podklobučene partije, odnosno partije gdje je došlo do odvajanja fresko malter od zida nosača i te površine su bile velike. Usled nesmetanog prodora vlage živopis je na mnogim mjestima bio prekriven solima, koje su destruktivno djelovale na bojeni sloj, te su dovele do pulverzacije i razaranja bojenog sloja. Vidljiva je bila i kalcifikacija soli na površini živopisa. Bojeni sloj prekriven je bio slojem čađi i nečistoće, koji su stvarali tamniju skramu, te je bila smanjena čitljivost estetske cijeline, a samim tim narušen je prvobitno snažan vizuelni utisak.

Injektiranjem i presovanjem potrebno je bilo vratiti stabilnu vezu između zida i fresaka. Ovaj veoma obiman i zahtjevan zadatak rešen je sa dvije vrste injekcionih masa. Injektori su posebno konstruisani za gušću injekcionu masu, kao i jedna vrsta presa koja je inovirana namjenski za ove radove (o ovome ćemo posebno pisati). Prilikom injektiranja korištene su i samonosive prese, gdje su nam uslovi to omogućavali.

Nakon injektiranja i presovanja potrebno je bilo ukloniti slojeve čađi i nečistoće – hemijskim i mehaničkim putem, opšiti obodne partije živopisa, nanijeti retuš malter na manje površine i nakon toga retuširati tako da se tonški usaglasi sa originalom. Retuširane su bile samo manje partije na pozadini i na draperijama.

Obijanje starog i postavljanje novog ukrasnog sloja maltera u priprati, naosu i oltarskom prostoru hrama vršiće se istovremeno nakon završetka svih konzervatorsko restauratorskih radova na zidnom slikarstvu. Odabir i postav-

Slika 14. – Freska prije restauracije

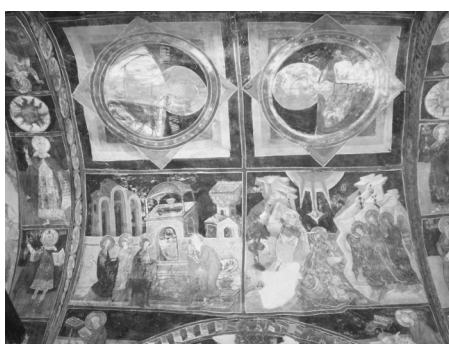

Slika 15. – Freska nakon restauracije

ljanje sloja novog dekorativnog maltera odgovarajućeg toplog oker tona mora se izvesti veoma pažljivo, jer ono ima ulogu povezivanja originalnih slikanih površina u estetski kvalitetnu cijelinu.³⁸

Slika 16. – Freske nakon restauracije

Slika 17. – Freske nakon restauracije

Slika 18. – Freske nakon restauracije

³⁸ Milica Kotur, „Restauratorsko slikarski zahvati na živopisu manastira Zavale“, *Glasnik društva konzervatora Srbije*, 30, Beograd, 2006.

Verski i kulturni objekti i spomenici – mesta nasilja i pomirenja

Teolog Valter Briggeman (Walter Brueggeman) razlikuje zemlju kao prostor i zemlju kao mesto (Brueggemann, 2002). Razlika se sastoji u tome što je zemlja kao mesto prožeta simbolima isprepletenim s historijom i značenjskim sistemima naroda. Građevine i spomenici u mnogome doprinose tome da zemlja postane mesto koje omogućava zadovoljavanje potreba za identitetom u smislu značenja, povezanosti, bezbednosti, priznanja i sposobnosti za delovanje.

Prvo ću navesti kategorije potreba za identitetom; drugo, pokazaću kako veza sa zemljom može značajno da se razlikuje; treće, pokazaću kako zemlja na kojoj se nalaze važni sakralni ili kulturni objekti može da ima različito značenje za različite grupe i da na različite načine doprinosi duboko ukorenjenim sukobima; i na kraju ću pokazati da nasilje povezano sa sukobom sâm proces pomirenja može da pretvori u pomirenje.

Potrebe identiteta predstavljaju društvene konstrukte koji pomažu da se razumeju emocije, motivacije i dinamika sukoba koji je bio etnički i verski. Ove ideje potiču od Maslova koji je čitavu jednu generaciju teoretičara potrebe

podstakao na davanje novih tumačenja. Džon V. Burton je koncept potreba za identitetom iskoristio za razvoj koncepta duboko ukorenjenog sukoba za koji je smatrao da proističe iz pretnje tim potrebama (Burton, 1990).

Moja formulacija pomenutih potreba može grafički da se prikaže na sledeći način (Redekop, 2002): Potrebe za identitetom uključene u duboko ukorenjeni sukob

Jednoj etničkoj grupi, određena istorijska struktura može da odgovori na sve navedene potrebe za identitetom. Kao izvor *značenja*,

POTREBE ZA IDENTITETOM UKLJUČENE U DUBOKO UKORENJENI SUKOB

Vern Neufeld Redekop

neka struktura može da simbolizuje priču o grupi. Ona možda podseća na najvažnije događaje koji su se dogodili na tom prostoru – što ga pretvara u posebno, sveto mesto. Simboli utkani u strukturu mogu da se odnose na druge aspekte istorije grupe. Lokacija može ili da obeležava granicu teritorije koja se povezuje s grupom, ili centar gde se ona okuplja i sastaje. Takva lokacija zadovoljava potrebu za *povezivanjem*. Ona je katalizator koji obezbeđuje osnovu za vezu među članovima grupe, utkan u svakodnevni jezik koji povezuje: „Nađimo se u ...“, „Sećaš li se kada smo zajedno išli u ...“ Ova povezanost zajednice postaje osnova za zajedničku *akciju* – to je mesto gde se ljudi sastaju da bi planirali šta će da rade; oni deluju u ime onoga što ta struktura predstavlja; ona postaje nešto što se čuva. Kako su susreti, kretanje i delovanje povezani s tom strukturom, ona se upliće u njihov osećaj sigurnosti. Dok je ona čvrsta, njihovi životi su, čini se, sigurni; ako je ona ugrožena ili uništena, ljudi osećaju strah i nesigurnost. Konačno, ona je, kao simbol zajednice, važna za njihov osećaj samospoznaje. Samospoznaja naroda povezuje se s tom simboličnom strukturom. Ona se, pošto su drugi shvatili njen značaj, pretvara u nešto po čemu se jedan narod prepoznaje, a isto tako i njegova istorija, njegova prava i njegov doprinos.

Svi razlozi zbog kojih simbolička struktura utiče na narod ukazuju na same razloge zbog kojih može da deluje i u suprotnom pravcu ako je u pitanju neka druga etnička ili kulturna grupa koja se u nekim tačkama možda oduvek sukobljava s prvom grupom. Simbolička struktura ove grupe B može da simbolizuje vreme kada je bila ugnjetavana od prve, kada je izgubila neku bitku, ili izgubila zemlju, te stoga stalno podseća na doživljenu nepravdu. U meri u kojoj njene neprijatelje podstiče na akciju i povezivanje, ona postaje strateški cilj – ukoliko postoji želja za sticanjem moći na račun onih koje smatra mrskim neprijateljima. Kada posmatramo emocije koje se povezuju s ovim potrebama, lako shvatamo da odnos prema nekom značajnom simboličkom mestu igra važnu ulogu u duboko ukorenjenom sukobu (Redekop, 2002). Pretnja onome što zadovoljava potrebu za smislom izaziva bes. Ljudi koji neki simboličan spomenik smatraju svetinjom, ovo osećaju kao napad na sebe i na ono što povezuje njihovu zajednicu. Za njih je to nepravda; ako je u pitanju neki sakralni objekat, osećaj nepravde je pojačan, isto kao i ljutnja. Za one koje ta ista struktura podseća na nepravde iz prošlosti, samo njeno postojanje predstavlja pretnju njihovom značenjskom sistemu, a uporedo s tim ključa i bes. Kada je ono što povezuje ljude ugroženo, javljaju se tuga i otuđenost. Pretnja delovanju izaziva depresiju i frustraciju. Pretnja bezbednosti podstiče strah; napad na spoznaju izaziva stid. Kada sve ovo povežemo, otkrivamo da ozbiljniji napad na neki sakralni simboličan spomenik ili objekat izaziva snažnu eksploziju emocija koje se manifestuju kao ljutnja, kajanje, mržnja, frustracija i jaka želja za osvetom. Oni što preduzimaju napad, mogu da smatraju da

se svete za nekadašnje ugnjetavanje i da se uzbuđuju zbog nasilja koje su sproveli nad svojim susedima.

Analiza nasilja izvršenog nad nekim simboličnim mestom može da se uključi u širu analizu načina na koji ljudi tumače značaj zemlje.

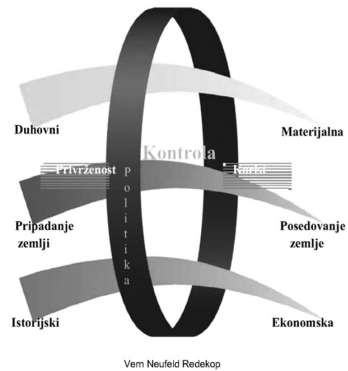
Obratite pažnju na to da na ovom dijagramu postoje tri ose koje se mogu koristiti za definisanje načina na koji se različite grupe odnose prema određenoj vrsti imovine. Neke prostor mogu da smatraju za duhovno mesto; druge da u njemu jednostavno vide materijalni prostor. Jedna grupa čak može da misli da pripada određenom mestu – i to više nego da ga poseduje. Druge zemlju vide kao posed koji će se kupiti ili prodati, odnosno, imovinu koja se može posedovati. Jedna grupa na ovo može da gleda kroz istorijsku prizmu, a druga kroz prizmu eventualne ekonomske koristi.

Levo od ose prikazana je situacija kada neko mesto i objekti koji se na njemu nalaze pre svega zadovoljavaju potrebe naroda za identitetom. U ljudima čiji odnos prema zemlji karakterišu svojstva navedena s desne strane, ono što se dešava u toj zemlji može da podstiče jake strasti, a njih može da pokreće osećanje vlasničkih prava isto kao i ono što zadovoljava potrebu za identitetom, a proističe iz bogatstva. Kada ovo imamo na umu, možemo da zamislimo ljude koji u želji za sticanjem lične koristi mogu da pričine značajno psihološko nasilje time što će uništiti ili prisvojiti imovinu koja poseduje simboličku vrednost.

Sada, pošto smo pokazali da zemlja na kojoj postoje spomenici ili simbolički značajni objekti može da zadovolji sopstvene potrebe za identitetom ili da ugrozi potrebe za identitetom neprijatelja, kao i da niz značenjskih sistema može da se koristi za definisanje čitavog spektra potencijalnih odnosa prema zemlji, u mogućnosti smo da ovo dovedemo u vezu i s duboko ukorenjenim sukobom.

U okviru duboko ukorenjenog konflikta dveju grupa, Mi i Drugi gurnuti smo u mimetičke strukture nasilja. Mimetičke stoga što nasiljem koje sprovede jedna drugu imitiraju. Strukture su stoga zato što postoje šabloni u pogledu stavova orijentacije i delovanja, kao i nasilja, budući da rade ono što mogu kako bi izazvali patnju drugih, ili stekli korist na njihov račun. Ove mimetičke strukture nasilja mogu da izazovu dehumanizaciju u okviru koje strane, ne poštujući dostojanstvo svojih neprijatelja, objektiviziraju drugog.

Odnos prema zemlji

U ovakvim sukobima činjenica da zemlja kao prostor ima posebno značenje za jednu grupu ne znači da će je poštovati i druga. Nasuprot tome, što za jednu grupu više znači, druga će, ukoliko je obuzeta mržnjom, ispoljiti veću sklonost da uništi ili prisvoji spomenik, ili imovinu o kojoj se radi.

Druga strana duboko ukorenjenog konflikta jeste hegemonistička struktura u kojoj jedna grupa dominira drugom. Spomenici i građevine u ovom slučaju mogu da budu uključeni u strukturu dominacije. Oni što žele da dominiraju drugima rušiće simboličke strukture potčinjenih zato da bi ih stavili u podređeni položaj. Ljudi koji se bore za oslobođenje od onoga što smatraju dominantnim strukturama, skloni su uništavanju simbola moći onih što ih ugnjetavaju.

U svim ovim instancama upravo simbolički značaj mesta čini da se na lokacijama događa nasilje – a to je važno onima što su za njih vezani, kao i onima što žele da nanesu maksimalnu psihološku i stratešku štetu svojim protivnicima. Zašto ta mesta – ako igraju tako važnu ulogu u duboko ukorenjenom sukobu – ne bi mogla da igraju i podjednako važnu ulogu u pomirenju.

Pomirenje je i proces i cilj. Imajući u vidu veliki broj žrtava duboko ukorenjenog sukoba, kao i materijalnu štetu i postojeće sklonosti ka nasilju, pomirenje nije lako. Izazov na prvom mestu predstavlja smanjenje pritiska mimetičkih struktura nasilja; drugo, izgradnja mimetičkih struktura pomirenja u okviru kojih strane doprinose obostranom blagostanju. Opravdanost pomirenja može se shvatiti kao način spoznaje koja doprinosi formiranju i očuvanju njegove mimetičke strukture. Ono ima četiri osnovne oblasti – uspostavljanje novih veza, isceljenje trauma nastalih usled nasilja, promenu institucionalnih struktura kako bi bila manja verovatnoća da će se nasilje ponovo javiti i stvaranje uslova za prevazilaženje te mogućnosti.

Tamo gde je uništenje veoma značajnih simboličkih spomenika ili zgrada stvorilo snažan osećaj postradanja, obnova tih objekata mogla bi da bude deo procesa pomirenja. Da bi se to dogodilo, moramo da zamislimo scenario u kojem je grupa A posedovala jedan sakralni objekat – sakralni objekat A – koji je uništila grupa B, kao i šta bi u idealnoj situaciji moglo da se dogodi.

Pre svega, mogao bi da se pokrene dijalog o značaju sakralnog objekta A. Ljudi iz grupe A i grupe B mogli bi da se okupe i pozovu da kažu šta imaju o sakralnom objektu A, šta se tamo dogodilo i šta to za njih znači.

Drugo, napravili bi se planovi za obnovu sakralnog objekta A. Obratila bi se pažnja da se obnova prezentira kao nešto što će biti od koristi obema stranama. Za grupu B ovo bi moglo da se predstavi kao način restitucije i otvaranje mogućnosti za harmoničnije uslove života. Za grupu A to bi značilo da će joj se vratiti nešto što je važno za njenu samospoznaju. Ovo bi značilo i da bi delimično mogla da prevaziđe odbojnost koju oseća prema grupi B zato što je uništila taj objekat.

Treće, bilo bi važno da se značaj sakralnog objekta A prezentira na drugi način, možda čak i da se preimenuje u sakralni objekat AB. Njegovom već bogatom istorijskom značaju dodao bi se i novi smisao, a njegovo postojanje sada bi bilo simbol pomirenja između A i B.

Četvrto, bilo bi značajno da se izgradnja verskog objekta AB obavi tako što će pripadnici grupa A i B zajednički raditi. Oni bi se međusobno upoznali, dok bi ekonomska korist od projekta izgradnje bila obostrana.

Peto, ovde bi povremeno mogli da se proslavljaju najvažniji uspesi postignuti tokom obnove. Ove proslave bi okupile ljude iz grupe A i grupe B.

Šesto, kada bi se objekat završio, održala bi se finalna proslava u okviru koje bi lideri obeju grupa odigrali značajnu ulogu.

Sedmo, datum finalne proslave mogao bi da postane dan godišnje proslave pomirenja, ljudi bi tu priliku koristili da razmisle o onome što im se dogodilo tokom prethodne godine u smislu isceljenja, uspostavljanja veza, promene institucionalnih struktura i prevazilaženja podela i rana iz prošlosti.

Osmo, članovi grupa A i B podstakli bi sve svoje prijatelje i rođake da posete sakralni objekat AB; ovo bi sa svoje strane podstaklo turizam koji bi svima doneo korist.

Deveto, ovo bi podstaklo slične aktivnosti u vezi sa sakralnim objektom B, zgradom značajnom za grupu B koju je oštetila grupa A.

Deseto, ljudi iz obeju grupa vremenom bi na pravilan način počeli da se ponose lokacijama, objektima i spomenicima značajnim za svaku stranu.

Scenario u vezi s obnovom sakralnog objekta A bio bi jedan od mnogih procesa koji bi vodili ka pomirenju grupa A i B.

Objekti i spomenici mogu da igraju značajnu ulogu u životima ljudi iz svih grupa. Što su više ugroženi, to postaju značajniji. Uništenje ovih objekata u kontekstu duboko ukorenjenog sukoba može da izazove značajne emocionalne, duhovne i psihološke traume. Obnova ovih struktura može da pruži priliku za pomirenje.

LITERATURA:

Brueggemann, W. (2002). *The Land: Place as Gift, Promise, and Challenge in Biblical Faith* (II izdanje), Mineapolis, Fortress Press.

Burton, J.W. (1990), *Conflict: Resolution and Prevention*, Njujork, St Martin's Press.

Redekop, V.N. (2000), *From Violence to Blessing: How an Understanding of Deep-Rooted Conflict Can Open Paths to Reconciliation*, Otava, Novalis.

Mladenka MATOVIĆ

Umetnički direktor, Umetnički atelje „Art M“

Stanje svesti o ulozi kulturnog i prirodnog nasleđa

1. Uvod

„Izgubljena prošlost nema sadašnjost, još manje budućnost...“

Kulturno i prirodno nasleđe zasigurno su višedimenzionalan i mnogo značajan prostor od suštinskog značaja za razumevanje, mir, demokratiju, razvoj i saradnju. Slike „kulturnog pejzaža“ balkanskih zemalja govore o često surovoj realnosti. Hteli mi to ili ne, one govore o nama samima, kao pojedincima ili društvima, svejedno. Namera ovog rada jeste, da u najkraćem, iz ugla pojedinca i čitavog društva ukaže na veliki problem shvatanja i poimanja tog ogromnog prostora kulture, tj. da ukaže na aktuelno stanje svesti u odnosu na kulturnu i prirodnu datost. Svakako, namera rada je – da pronade i predloži jedan konceptijsko-metodološki okvir za bolje razumevanja problema i napokon, njegovo normativno i društveno uređivanje.

Osnovno pitanje, koje se posmatraču na terenu nameće – na kom nivou je naše stanje svesti u odnosu na kulturna i prirodna dobra sopstvene zemlje? „Kulturni pejzaž“ je ogledalo ljudskog života i stvaranja, a prirodno okruženje – milje – velika scena na kojoj se neprekidno igra komad što se zove „Život.“ Kakva nam je ta scena i njen sadržaj, gde nam je prošlost, kakva je sadašnjost, hoćemo li imati budućnost... Neka su od gorućih pitanja na koja vlade i društva, kao i odgovorni pojedinci treba hitno da pronađu odgovor.

Predmet ovog rada jeste pokušaj da se odgovori na pitanje hitne potrebe ustanovljavanja adekvatne društvene politike i strategije u pravcu sagledavanja ovog problema, tj. da li kao društvo i pojedinci uvek činimo sve što je moguće da bismo doprineli očuvanju, razvoju i zaštiti prirodnog i kulturnog pejzaža? Kakva je naša svest o kulturi i njenom uticaju na naše živote i mesto društva u kome živimo? Kakav je naš odnos prema sebi i sopstvenom „kulturnom pejzažu“? Da li se upoređujemo? Kako gledamo na druge zemlje iz balkanskog i šireg okruženja, da li smo spremni da sledimo neku pozitivnu praksu, da li smo dovoljno „otvoreni“ za nove ideje i modernije pristupe – samo

su neka od mnogobrojnih pitanja koja traže hitne odgovore svih relevantnih činilaca i društvene zajednice u celini.

2. Balkanski kulturni pejzaž?!

Ne samo što je najbrdovitije od svih evropskih poluostrva, Balkan je, u isto vreme i najturbulentnije tranziciono evropsko područje. Njegova kulturna i politička istorija kvalitativno i kvantitativno je „bogata.“ Najopštije gledano definicija Balkana određena je nizom geografskih, političkih, istorijskih, kulturnih, etničkih, verskih i ekonomskih kriterijuma. Balkan je, za mnoge, prihvatljiviji u formi određenja kao „Jugoistočna Evropa.“ Zašto je tako?

Pre svega što su, uglavnom sve balkanske nacije, svesne svoje slike u spolnjem svetu. Ona je, po pravilu negativna, odvojena od evropske (zapadne) civilizacije i najčešće „prekrivena tabuima.“ Brojne knjige, putopisi, izveštaji, slike i predstave koje uznemiravaju i danas kruže o Balkanu, njegovim narodima, ratničkim sekirama, primitivizmu, divljaštvu i drugim sinonimima koji su pogrdni a vezuju se za balkanskog čoveka i prostore. O tome poznati bugarski naučnik, između ostalog, kaže:

„Ljudi i bogovi susreću se i prolaze jedni pored drugih na mostu ili na raskrsnici. Oni na Balkanu ulaze u složeni proces kontakata i konflikata, što ih čini drugačijim u odnosu na idealne tipove iz verskih ili ideoloških doktrina. U evoluciji ljudske civilizacije Balkan nije prelazna zona, već prostor u kome ljudska bića prevazilaze protivrečja Boga i bogova. Tu visoku cenu životom su plaćale brojne generacije i ona zahteva da se revidiraju ideologeme na koje ukazuju metaforične oznake mosta i raskrsnice, kao i strategije koje iz njih proizlaze.“³⁹

Svakako da je prostor kulture samo po sebi takav da nameće potrebu sopstvenog preispitivanja i samoosvešćenja. Okvir teme određuje prostor Balkana za razmatranje, a on je u mnogo čemu složen, protivrečan, ali i zanimljiv, interaktivan, dinamičan, neretko i dramatičan. Balkan, iako pretežno ekonomski nerazvijen, obiluje isprepletenošću kultura, svedoči o uzdignuću i propadanju imperija. Njegove prirode i kulturne riznice su od neprocenjive vrednosti. Odgovor na pitanje zašto se balkanske kulture marginalizuju do krajnjih granica, zasigurno leži u veoma niskom stanju svesti balkanskih društava, nedostatku politike i strategije, neadekvatne organizacije i što-šta drugog.

Svedoci smo da decenije iza nas stoje u nemom posmatranju odnosa prema ovakvim i sličnim temama, posebno kada su u pitanju zemlje bivše Jugoslavije. Svesnost podrazumeva i prosvetćenost u odnosu na mesto, ulogu

³⁹ Marija T. /1999/ *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd.

i značaj kulturnog i prirodnog nasleđa svih balkanskih društava pojedinačno i u celini. Kulturna istorija Balkana prebogata je različitim dobrim i lošim periodima, stoga joj treba organizovano pristupiti i sa puno odgovornosti pomoći da bude relevantno organizovana, prepoznata i zaštićena.

Svejedno da li je u pitanju Balkan, Evropa ili ceo svet, od fundamentalne važnosti je razumevanje višedimenzionalne značnosti kulture kao potke i osnove života i razvoja, kao imperativa sloge i razumevanja, kao jednog od najvažnijih društvenih resursa... Minule krizne i ratne godine dale su jasnu sliku – poražavajućeg stanja svesti pojedinaca, grupa ili čitavih društava na balkanskim prostorima. Posledice su vidljive i bolne, mnogi objekti, lokaliteti, pa čak i gradovi postali su „kulturna groblja“ a prelepa priroda – stecište otpada i necivilizacijskog čovekovog ponašanja. Na sceni su nekompetentnost i primitivnost, urušavanje umesto zaštite, dezorganizacija umesto organizacije...

Nakon ovih redaka, korisno je setiti se Ničea i izreke iz dela „*Tako je govorio Zaratustra*“ „*da je u čoveku veliko to što je most a ne cilj.*“ Prisutnost dve Evrope Zapadne i Balkanske tzv. Nove Evrope manje više suprotstavljenih po mnogo čemu, ali u isto vreme sličnih i istih, takođe čini da su nagomilane suštinske razlike, poimanja i shvatanja dovodile do čestih konfrontacija, ratova, duhovnog i materijalnog stradanja i siromašenja.

Vremenom, metafora „mosta ili raskrsnice“ poprimila je gotovo mantričke osobine, jer nju veliki broj ljudi koji se bave ovim regionom voli da priziva kao njegove glavne atribute: „Balkan je uvek bio sinonim za rasparčavanje i zlu kob“. Kao raskrsnica zapadne i orijentalne kulture, kao razmeđe različitih naroda najvećim delom (Grka, Latina, Slovena, Bugara, Turaka i dr.) i dominantnih vera (pravoslavlja, katoličanstva i islama).

Međutim, znano je narodima Balkana da se ne može „živeti na mostu, niti na raskrsnici“, da je on vetrovit i opasan, ali tek, ta metafora polazi od dihotomije Istok-Zapad, pa tako Balkanskom poluostrvu pripade uloga „prelaznog“ regiona između Evrope i Azije – između Istoka i Zapada i njihovih, često nepojivih političkih, verskih i socijalnih ideala, što bitno određuje specifičnost balkanske kulture. Činjenica da se stvari pomeraju napred znači, ali je sve to jako spor proces. (Jedan broj zemalja su članice EU, druge su na „dugom štapu“ čekanja, a treće, poput Srbije, Bosne i Albanije su „na ledu“). Mnogobrojni nepregledi političkih diskursa o Balkanu provociraju taj, po sve poseban geografski – kulturni prostor, na potrebu preispitivanja odnosa: čoveka prema čoveku, čoveka prema kulturi, odnos društvo – kultura i obrnuto.

Iako su nužne promene u mentalnom i vidnom polju shvatanja kulturne geografije regiona, raduje činjenica da Balkan nije više, „krvožedni prostor ‘tamo negde’ na granici Evrope“, kako se često o njemu pisalo tokom XX i naročito krajem pomenutog veka. Balkan zaokuplja pažnju svetske javnosti na

ovaj ili onaj način. Ostaje da se – on sam sretne sa sobom i svojim kulturnim i prirodnim prioritetima.

Kakva će biti svest pojedinca i čitavih naroda ubuduće, zavisice umnogome od uloženi napora svih balkanskih društava u cilju prevazilaženja nekih nametnutih paradigmi jednih o drugima, a to se najjednostavnije da učiniti ustanovljavanjem odgovarajuće državne politike i strategije u ovoj važnoj oblasti. S druge strane, treba činiti sve da se menja slika o Balkanu i njegovom kulturnom miljeu u svetu, posebno u evropskim dimenzijama. Nije svejedno da li nas neko vidi kao „zaostale, primitivne narode“ ili pak narode „spremne za promenu, otvorene za nove pristupe organizaciji, komunikaciji i suživotu različitih kultura na balkanskim prostorima.“

Na kraju, nije li i čitav moderni svet, prošao raznolike faze divljaštva (često samo na tuđim teritorijama – kolonijama), samo su u pitanju drugačije – geografski poređani prostori. I danas, svedoci smo kulturnog genocida neviđenih razmera nad prirodnim i kulturnim blagom širom sveta. Ratovi, beda i siromaštvo, neznanje, kriminal ... Mnogo je kako lokalnog, tako i globalnog nasilja i nemara. Sveži primeri vandalizma i kulturnog divljaštva na Kosovu i Metohiji, u Mostaru, na prostoru oko Visokih Dečana, kao i drugde, zasigurno ne idu u korak sa civilizacijskim i vrednosnim normama života i ponašanja.

Predstoji mukotrpan rad na emancipaciji ljudskih osećanja i emocija. Moraju se nužno uspostaviti standardi u samom čoveku i čovečanstvu u odnosu na okruženje. U tome treba nužno da učestvuje ceo društveni sistem, od politike i strategije, preko informisanja, obrazovanja, menadžmenta celokupne organizacije, do pojedinca.

3. Slika stanja svesti

„Vrednosti čine suštinsku komponentu kulture...“, a njene funkcije su brojne: funkcija komunikacije, prenošenja nasleđa i tradicije, očuvanja identiteta, saznajna i informativna funkcija, stvaralačka, funkcija vaspitanja i obrazovanja i mnoge druge...“ (D. Koković)

„Neobrazovan učitelj – ne može učiti decu u školi, a nevaspitan roditelj – ne može vaspitati svoju decu.“ Treba pogledati „stvarima u oči“ i onda će se videti to što podrazumevamo ili nazivamo stanjem svesti. Čitava balkanska društva nisu adekvatno organizovana, niti posvećuju potrebnu pažnju negovanju, razvijanju i zaštiti prirodnog i kulturnog blaga. Države nedovoljno čine da, putem svojih instrumenata, politike i nivoa odnosa prema kulturnom i prirodnom okruženju, utiču i na nivo svesti svojih građana. Sredstva informisanja, obrazovni sistem, nadležna ministarstva, institucije kulture i umetnosti, svi kojima je to dužnost nisu u potrebnoj meri ispunili svoj zadatak – da pro-

movišu kulturna i prirodna dobra kao imperativ sopstvenog identiteta, kao neprocenjivu, trajnu vrednost koja, umnogome, određuje održivost i vitalnost svake zajednice.

Ne retko svedoci smo nedostatne svesti o nužnosti poštovanja sebe i sopstvene kulture, ali isto tako i nedostatka svesti o potrebi poštovanja i razumevanja drugih i drugačijih kultura. To je fundamentalno pitanje na koje se hitno mora naći odgovor, to je, uostalom i pitanje budućnosti. Zbog bahatog, nepromišljenog i neorganizovanog pristupa, balkanske zemlje, svrstavaju se, najčešće, u niz drugorazrednih naroda, prostora i kultura. Razloga za pravdanje ovakvog ponašanja više nema, jednostavno previše se zaostaje.

Na geografskom prostoru Srbije, posebno Kosovu i Metohiji, zatim Bosni, Republici Srpskoj, brojna su svedočenja i surovo realne istine – temeljnog i višedecenijskog uništavanja. Mnogi prirodni i kulturni prostori odišu zapuštenošću, mnogi su trajno propali ili otuđeni, neke dalje zatrpavamo raznim vrstama mentalnog i fizičkog otpada svih vrsta i oblika, veliki broj umetničkih vrednosti je rasprodat, ukraden, otuđen, uništen... Velikoj nebrizi prepušteno je nacionalno blago Srbije. Samo na prostoru Kosova i Metohije, gde je u poznatim, minulim događajima porušeno ili teško oštećeno preko 120 pravoslavnih crkava i manastira sa još ni približno utvrđenom štetom učinjenom nad urbanističkim i vernakularnim nasleđem.⁴⁰

U minulom vremenu, razno-raznim nezakonitim aktivnostima srpski kulturni prostor je osiromašen za neslućeno bogatstvo. Nestalo je, prodato ili iz zemlje izneto na stotine umetničkih predmeta i slika, zapušteno na desetine lokaliteta, zanemareni ikonopisi i živopisi jedinstveni na planeti, ugroženi arheološki lokaliteti... Država nije učinila dovoljno da te vandalizme spreči i spase svoje kulturno i prirodno nasleđe od daljeg urušavanja. Na tom nivou, kao i na nivou pojedinca, građanina očituje se, šta drugo nego neznanje, loša organizacija, tj. nefunkcionalan, najčešće nekompetentan menadžment onih pojedinaca i struktura koji bi trebalo o tome da brinu. Na sceni je dalje veoma nizak stepen svesti i nedostatak odgovornosti pred sobom i budućnošću. Odgovornost jeste podjednako i lična i kolektivna.

U novije vreme čine se veliki zajednički naponi sa zemljama regiona i EU, UNESCO-m, Ministarstvom za kulturu, NVO i dr. da se stvari pomeraju napred, kako u pogledu menadžmenta kulturnih institucija i organizacija, tako u pogledu uključivanja kulturnog i prirodnog nasleđa. Mapiraju se problemi, određuju ciljevi, formira strategija, kanališu resursi, vrši edukacija i mnogo toga, što predstavlja integralni pristup – uključivanje svih pozvanih pojedinaca, organi-

⁴⁰ *Spomenička baština Kosova i Metohije* (2002), Ministarstvo kulture Republike Srbije, Beograd.

zacija i institucija da se u Srbiji kulturno i prirodno blago integriše u celovitost društvenih kretanja.

Međutim, dalje zabrinjava činjenica prisustva velikog nemara u izmenjenim društvenim okolnostima. Tranzicija u Srbiji ipak odmiče, zemlja je otvorena, doduše sa mnogo problema, ali bitno je drugačija situacija, stvari se pomeraju napred. Začuđujuće, ali i neobjašnjivo da već realizovani, veliki projekti poput Interaktivnog Beograda, Interaktivnog Gamzigrada, Kikindskog dinosaurusu i dr. nisu u funkciji! Nedostaje osvešćenost, shvatanje o potrebi drugačijeg vrednovanja i odnosa prema onom što jeste deo kulturne i prirodne baštine naših prostora. Loša organizacija, nedostatak politike i dugoročne strategije u kulturi, kao i velike stručne i ostale nekompetentnosti – rezultat su nerazumevanja vremena u kome živimo, a sve to, kasnije, na kraju imamo u formi ekscesa. Međuregionalna, interkulturalna i intersektorska komunikacija svakim danom se povećava, a sa njom i podizanje stanja svesti svih od kojih zavisi sadašnjost i budućnost kulturnog i prirodnog nasleđa Srbije, Balkana i šire.

Nedostajuća svest o čuvanju, razvoju i zaštiti kulturnog i prirodnog blaga na lokalnom i širem planu, rezultira drskim kršenjem elementarnih normi kulture življenja i ponašanja. Odgovornost ne treba pominjati, ona kao institucija još uvek ne postoji u našem i mnogim društvima u okruženju. Naprotiv, svedoci smo bezumnosti i široke lepeze NEodgovornosti prema prirodnim i kulturnim resursima. Zabrinjava činjenica da je bahatost toliko velika i u urbanim i razvijenim društvenim sredinama i od strane velikih organizacija čak i od onih koji su, po prirodi poslovanja i odgovornosti, dužni da brinu i štite okruženje o kome je ovde reč.

Može se samo pretpostaviti kakvi se sve vandalizmi čine tamo gde je veći stepen opšte i funkcionalne nepismenosti, gde je velika nezaposlenost i nizak standard, gde država sa svojim ministrima „zaviruje“ samo kozmetički i kada „gori vatra“, pred izbore i samo „njima važne i znane potrebe.“ Mnoga pitanja još uvek ostaju bez odgovora, a posebno na ono: „Dokle ćemo stići, ako ovako nastavimo!?”

Svi balkanski prostori zasigurno manje-više imaju slične situacije, s tim što je kod zemalja članica EU taj proces uređeniji ili je u procesu uređivanja. I među razvijenim zemljama, kad-kad se dešavaju razni kulturni i ekološki ispadi i nepoštovanja Konvencije UN i Saveta Evrope o zaštiti svetskog kulturnog i prirodnog nasleđa. Dešavaju se, takođe, politička ili ratna „nasilja“ nad malim i neuređenim društvima. To je razlog i potreba više da se srpsko i sva balkanska društva dobro samoorganizuju i sarađuju po svim pitanjima, posebno po ovim koja bliže i dalje određuju kulturni identitet jednog naroda i prostora.

Sve i kada bismo hteli da zaobiđemo, ili iz nekog malo drugačijeg ugla ublažimo katastrofalne posledice čovekovog nemara, neznanja i nesavesnog

delovanja, to ne možemo. Zakonitosti akcije i reakcije su toliko očigledne, naročito poslednje decenije XX veka da nam ne preostaje ništa drugo nego duboko zagledanje u kulturnu sadašnjost da bismo osvestili budućnost.

Širom Balkanskog prostora, posebno u delovima zahvaćenim poznatim događajima u minulim godinama, očituje se ogroman stepen nedostatka razvijene svesti o pojmu baštine, kao i teški i gotovo nepremostivi problemi onih koji o baštini brinu ili bi trebalo da brinu.

Međutim, mnogo je drugih činilaca koji su celokupnu društvenu sliku doveli do unižavajućeg besmisla. Ništa ne može pravdati generacije neodgovornih pojedinaca što ih je stvorilo prošlo i stvara sadašnje vreme, generacije koje ništa ili gotovo ništa ne znaju o svojoj kulturnoj istoriji, o bogatstvu njenog veličanstva – prirode u kojoj obitavaju. Prosto je neverovatan stepen letargičnosti i nebrige. Kulturna zapuštenost vidljiva je na svakom koraku.

Promena ponašanja je nužnost, bez obzira što su tik iza nas godine kulturne pustoši i kulturne skleroze, naročito kada su u pitanju države bivše SFRJ i drugi manje razvijeni delovi Balkana – nužno je hitno osveščivanje kulturnog i prirodnog realiteta.

Drevne civilizacije od Indije, Kine, Egipta, Grčke, upućivale su čoveka na zagledavanje u sebe i tok neprekidne samopromene. „Ako želite menjati svet, prvo promenite sebe“ jedna je od najviše citiranih misli starih filozofa. Te civilizacije znale su i negovale, čuvala i očuvala mnogoznačnost stvaralaštva i umetnosti, sve do današnjih dana. Čitav svet se divi drevnoj egipatskoj civilizaciji, na grčkim mudracima i filozofiji temelji se nauka i kultura Evrope. U svesti aktera tog vremena očito je bivala budućnost u sadašnjosti.

Svet XXI veka munjevito se menja. Utakmice su često neregularne i sudije nepravedne, ali svet nije savršen, dobrim delom i od svakog od nas zavisi kakav će on biti. „Danas je najpotrebnije od svih znanja – ono koje se tiče upravljanja procesima promena.“ Stoga, nema mesta stajanju po strani i čekanju da neko drugi reši naše probleme. Taj neko može da nam pomogne, ali naša svest i znanja moraju da se otvore za nove, savremene procese organizacije društva u koje je integrisana kulturna i prirodna baština u svim njegovim segmentima.

Svet se mora učiniti boljim mestom za život. Deo tog doprinosa treba da daju i narodi Balkana. Predstoji ozbiljno pojedinačno i kolektivno preispitivanje od porodice, vaspitno-obrazovnih sistema, naučnoistraživačkih, univerzitetskih zakonodavnih, stručnih i profesionalnih organizacija, privatnog i javnog, vladinog i nevladinog sektora, sve u cilju oplemenjivanja ljudske svesnosti o redu i hijerarhiji vrednosti.

Preispitivanje bi trebalo da prekine iscrpljujuće efekte ravnodušnosti i nemara, a to je za početak dovoljno. Bez obzira što su se na prostorima Balkana dešavale nemoguće istorije: ratovi, lomovi, razdvajanja pa spajanja... umetnost

i kultura balkanskih prostora uvek je govorila „svojim jezikom“ permanentnih društvenih transfiguracija koji vraća smisao i značaj samom životu.

To po čemu će nas pamtiti sledeće generacije, šta ćemo im ostaviti kao kulturno i prirodno blago najvažnija je stvar u našim profesionalnim, ličnim i društvenim životima. Duhovne vrednosti su trajne i neponovljive. Svet se oplemenjuje njima i samo zahvaljujući njima jedan narod ima svoje mesto pod kapom nebeskom. Konzervativno-mitomanski obrazac o neprekidnom krugu obnavljanja nasilja, ratova, netrpeljivosti i siromašenja na Balkanu, definitivno pripada prošlosti.

Moderne tehnologije vremena sa početka novog milenijuma daju neslućene mogućnosti umrežavanja i komunikacije širom planete. Duhovna inovativnost, resursne mogućnosti, evropski standardi, visok stepen kulturne demokratije i vredna nasleđa, neprekidno učenje, i međuregionalna i interregionalna saradnja, zasigurno izvode Srbiju i ceo Balkan na široko polje kulturnog pejzaža prožetog dinamikom raznovrsnih kulturnih modela. Ta raznovrsnost kultura i visoka svest o značaju iste pretvoriće Balkan u rasadnik lepote reči i dela, Balkan kulturno osvešćenih pojedinaca i čitavog društva, Balkan zdravog, čistog, uređenog, miroljubivog, neomeđenog prostora za sve ljude sveta.

4. Interaktivnost kultura, imperativ razvoja

Sve promene u društveno-političkom životu balkanskih zemalja imale su bitan uticaj na procese u kulturi i umetnosti. Bitno je istaći, da savremena umetnost na prostoru Balkana ne započinje u devedesetim godinama prethodnog veka, već da poseduje dugu istoriju i da melodija jedne srpske pesme biva doživljena kao „bugarska, turska ili albanska...“ ili obrnuto. Svejedno, ali preplitaji zvukova, formi, šara i boja govore da su veće sličnosti od razlika. Ovaj primer odslikava svu povezanost i interaktivnost života. Svaka ljudska misao, izgovorena ili neizgovorena reč, sve u Kosmosu što se odigrava ima, negde i u odnosu na nešto, neku vrstu interakcije. Čovek i čovečanstvo moralo bi neprestano biti pred upitanošću sopstvenog odnosa, odnosa prema prirodi, stvaralaštvu, svemu.

Stvaralaštvo se začinje i rađa u direktnoj interakciji sa prirodnim okruženjem, taj uticaj je večit a zakonitosti neumoljive.

U digitalnoj eri u koju smo ušli, stvaralaštvo, kultura, informacija i obrazovanje postali su apsolutno globalizovani. Globalizacija traži nove definicije masovne kulture, kulturnog identiteta, umetničkog dela, umetničkih žanrova itd. sve u znaku susretanja razlika, kao interkulturalizma. Ulazimo tako u druš-

tvo koje ne poznaje zatvorenost, izolovanost, ali i društvo u kome se podstiču produktivne različitosti.⁴¹

Svakako ostaje otvoreno pitanje – kako sačuvati svoju posebnost u okviru tendencija globalizacije, kako u sveopštem kretanju prema jedinstvenom svetu, utemeljenom na ekonomskoj, tehnološkoj i političkoj integraciji makar smanjiti opasnost od jednoobraznosti, serijalizacije, hegemonizma jednog kulturnog i političkog obrasca?

U biti, uzlet tehnologija izmenio je svakodnevni život čoveka, a najsnažnije je uticao na kulturu u čemu je posebna zasluga medija. Međutim, zaslugom istih, dolazi do znatnog pomeranja svesti o kulturnom i prirodnom pejzažu lokalnog prostora. Tako se ne ističe u dovoljnoj meri i na podsticajan način interakcija među lokalnim kulturama, nedostaje pozitivna praksa odnos čovekovih stvaralačkih potencijala u odnosu na okruženje.

Nauka i tehnologije danas se opravdano i snažno uključuju u kulturu, jer to upravo i zahteva savremeni svet, tako su svi segmenti ljudske delatnosti i civilizacije uopšte u neprekidnoj interakciji i nekoj vrsti stvaranja nove vrednosti. Oblast o kojoj je ovde reč sama je po sebi vrednost koja je, opet, u interakciji između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Čovek je oduvek bio u interakciji sa svojim delom ali i prostorom. Upravo mu je to pomoglo da se menja i kroz evoluciju uspinje na lestvici kulturnih i opšte društvenih vrednosti. Svet sa početka XXI veka menja se brže nego ikada u svojoj istoriji, pa je nužnost za većim stepenom prožimanja i razumevanja kultura više nego imperativ opstanka.

Kultura jeste sav život pored koga prolazimo najčešće zatvorenih očiju.

Kada bi o kulturnom i prirodnom nasleđu govorili sa istorijskog aspekta, onda bi trebalo prikazati sve nijanse značenja kulture, makar, od doba seobe Slovena. Veliki je opseg tog polja razmatranja kroz vreme koje tka kultura i umetnost na prostorima balkanskim. Koliko se kulture prožimaju, prepliću i jedna iz druge izviru, svedoče brojne postavke umetničkih predmeta, novčića, mozaika, fresko slikarstva, ikonopisa, reljefa, i drugih kulturnih dragocenosti ovih prostora. Iskopine naseobina slovenskih predaka, pa samih slovenskih i drugih naroda liče jedna na drugu.

Duh zajedničke prožetosti borbom za opstanak, težački, pretežno siromašan život budio je stvaralačke porive i kroz šare na tkaninama, raznim simbolima iscrtanim, oblikovanim ili ispisanim, čovek Balkana stvorio je jedinstvenu kulturnu tradiciju, onu bogatiju i onu ruralnu.

Mnogobrojne vidove prirodne i kulturne interakcije, njihove forme i jezike čovek još ne razume u dovoljnoj meri. Kada se osvedočimo da se „srpska

⁴¹ Luj D (2006) *Individualna i masovna kultura*, Clio, Beograd.

šara“ sa pirotskog ćilima, nalazi gotovo u istovetnoj formi u Bugarskoj, Albaniji, Grčkoj, Bosni i Hercegovini, Makedoniji, Rumuniji, Egiptu, Indiji, Turskoj... tek tada shvatimo svu moć duhovnog blaga i nasleđa koje se širi i mimo naše volje.

Jedno nasleđe bogati drugo, a duhovna kreacija stvaralaštva ima istog imenitelja – svoju kosmološku, skoro božansku velikost. Stoga je ista multikulturalna, u isto vreme interkulturalna i transkulturalna. Među kosmičkim galaksijama, nalaze se slike savremenih umetnika, i zvuk nekog od ovih podneblja, svakako čini elemente kulturnog i prirodnog nasleđa – večnim.

Osvrnemo li se uokolo, posvuda su slični zvuci, mentalitet i građevine. Slični su jezici i navike, karakter naročito. Ti balkanski pečalbari, mahom zapućeni na sve strane sveta u potrazi za većim zaradama, nosili su sa sobom svoje simbole, navike, običaje, kuhinju, svoje prostote i lepote. Nisu dovoljno bogati, ili bar ne još, da svoje putešestvije usmere u svemirske prostore i tamo odnesu neku svoju autentičnu šaru.

Od Australije do Severne Evrope prisutni su elementi balkanskog nasleđa, ono titra i svojim prisustvom intrigira. Ekspresivna je baš kao što je i karakter i priroda balkanskog čoveka. Ona je velika i duboka emocija jednog velikog prostora sličnih i veoma različitih entiteta ljudskih zajednica. Drevne naseobine Balkana, ostaci gradova, priroda i kultura u najširem smislu reči, opominju i podsećaju na duboku i trajnu ljudsku obavezu da budu otrgnuti od zaborava.

Savremenicima i budućim generacijama, uz pomoć savremenih tehnologija, vladinih i nevladinih institucija i organizacija svih balkanskih država, stručnjaka iz oblasti kulture i umetnosti, stvaralaca, konzervatora nadležnih ministarstava, ostaje da se neprekidno preispituju...

Šta smo to i jesmo li dovoljno učinili da kulturno i prirodno nasleđe Balkana spasemo od propadanja, očuvamo od zaborava, da ga upišemo u istoriju zajedničke kulturne baštine i baštine sveta. XXI vek je vek kulturnih integracija, kulturnih paradigmi, otkrivanja sličnosti, uvažavanja razlika, otkrivanja ljudske iskonske biti. To je veliki zadatak pred svim ljudima, pred čovečanstvom. To je prilika da se dragoceno nasleđe ovih prostora pokazuje svetu u formi umivenog, dostojno i na nivou svoje veličine prezentovanog.

Prožetost balkanskih prostora šarenilom moćne prirode i umetničkog blaga itekako će pliniti bogate putnike sveta. Treba sve to upakovati, osavremeniti, pokazati. Treba sve to marketirati na nivou umetnosti sa visokim stepenom etike, jer kulturno i prirodno nasleđe to zahteva. Tu su vrednosti veće od svih koje su materijalno pokazive. Zamisliti se treba nad nemerljivim bogatstvom srpske sakralne umetnosti i arhitekture, od Nemanjića na ovamo. Prebogate riznice Hilandara, Sopoćana, Manasije, Pečke Patrijaršije, Velikih Dečana, a tek skrivenih škrinja sa predmetima i dragocenostima brojnih mana-

stira u Vojvodini, centralnoj, zapadnoj i istočnoj Srbiji, Crnoj Gori ... Moglo bi se nabrajati u nedogled.

Da je srpskim i drugim društvima i etničkim celinama vladala svesnost – o vrednosti sopstvenog bića iskazanog kroz tako bogato nasleđe, da je bilo mudrosti i znanja, slika o srpskim i balkanskim prostorima bila bi bitno drugačija, na Srbiju ne bi padale bombe, niti bi bila tako unižena i osramočena. I ne samo Srbija, već svi prostori koji su prošli pošast građanskog rata.

Najvažnijem među resursnim vrednostima – kulturnom i prirodnom nasleđu svakako treba više svesnog i organizovanog pristupa. Osobenost jedne kulture i njenog prirodnog pejzaža bogati nas, ali i opominje na neprolaznost tih vrednosti koje treba sačuvati.

Koliko je balkanska kultura međusobno prožeta i gotovo na čas istovetno svuda prepoznatljiva kao „naša“, najupečatljivije govori film bugarske autorke „Čija je ovo pesma.“ Svi narodi Balkana u tom filmu mislili su, upravo da je to „samo njihova pesma“... Ostaje nam da razmišljamo, rastemo i dozvolimo da nas kultura povezuje, gradi i razvija. Ona to može jer u njoj je sam Izvor Života.

5. Moguća rešenja

– Informatičko-tehnološki razvoj

Uz pomoć savremenih informatičkih tehnologija moguće je brže i potpunije prići uređivanju kulturnog i prirodnog nasleđa. IT su imperativ vremena XXI veka i njegovih trendova. Jednim klikom ili pritiskom dugmeta svaki pojedinac „može posedovati svet na dlanu.“ I ne samo to, može interaktivno u njemu učestvovati, tako što upoznaje druge i drugačije kulture i prostore, virtualno može da ih posećuje, komunicira... Digitalizacija se usavršila do te mere da tendiraju ka minimalističkim oblicima i veličinama. Čovečanstvo će uskoro u malom džepu nositi sve sadržaje i sve kulture sveta. Kakve li ironije! U isto vreme odvija se igra neslućenih mogućnosti i opasnosti. Svedoci smo života gotovo nepremostivih razlika u shvatanjima i mogućnostima...!

Sve je to jedan veliki organizaciono-tehnološko-kulturološki izazov za sve zemlje Balkana. Šira društvena zajednica, koristeći sve mogućnosti u najvećoj mogućoj meri treba da podstiče lokalna i regionalna „otvaranja“, bez obzira koliko su problemi teški. To zahteva integrativni, brz, umrežen, komunikativno, interaktivan pristup.

– Međuregionalna saradnja

Balkanske zemlje i njihove kulture nemaju dovoljno dobar niti blagovremen pristup drugim kulturama Evrope i sveta. Same su, kao što je napred rečeno,

često veoma krivo predstavljene, ali neke od zemlja poput Srbije „dugo stoje izolovane“ pa je dostupnost mala ili nikakva. Da bi se slika o njima menjala, da bi sve balkanske kulture bile vrednovane shodno svojoj bitnosti i istorijskoj vrednosti, potrebno je izuzetno puno pažnje posvetiti međuregionalnoj saradnji. Suživot različitih naroda i njihovih kultura trebalo bi samo da bogati sveukupnu „kulturu sveta“ i na različitim primerima od sopstvenog može se mnogo naučiti.

Kada je u pitanju kulturno-istorijsko nasleđe jedan od najboljih primera je Velika Britanija, koja je najviše odmakla u razvoju upravljanja nasleđem. Britanija je osnovala Fond za kulturno i prirodno nasleđe za Istočnu Evropu. Ne zaostaje ni Francuska, posebno Francuski kulturni centar u Beogradu, koji više od 50 godina radi na zbližavanju i razvoju kultura dvaju naroda. Tu su i neke druge zemlje čija iskustva nemaju za cilj „potiranje lokalnih kultura.“ Te i slične situacije treba iskoristiti kako bi se unapredilo postojeće stanje kulturnog i prirodnog nasleđa u sopstvenoj zemlji.

Razmena znanja, iskustava i informacija približava kulture i omogućava širu društvenu međuregionalnu saradnju, više razumevanja i, svakako, bolju organizaciju koja je u interesu svih. Imperativ razvoja svesnosti o važnosti ovog pitanja leži u međusobnoj dobroj praksi između ljudi koji dele slična interesovanja i posvećenosti ovom uzvišenom zadatku.

Prošlost treba ostaviti istoričarima, arheolozima, istraživačima i kulturološki je posmatrati zarad bolje i bogatije budućnosti. Razlike u globalnom svetu moraju biti prednost a ne mana, bez obzira na sve neoliberalne-globalne trendove i „amerikanizaciju“ sveta. Paralelno sa jednim, teku i drugi procesi koji upravo potenciraju razlike i globalnost vide samo u mnoštvu i obilju različitosti.

Balkanskim narodima, posebno iz okruženja bivše Jugoslavije nužno predstoji ponovno upućivanje jednih na druge. Taj proces je u toku, ali je nedovoljan. Kultura nije uvek neutralan teren sa kojim se može računati, često su upravo te razlike uzrok balkanskih „ratnih sekira.“ Sekire treba zakopati, a otvoriti prostore za razumevanje kultura i njihovu međusobnu povezanost kroz niz nebrojenih mogućnosti. Bogat balkanski folklor, prepleten geografijom, narodnom i savremenom umetnošću, književnošću, mitovima realnim i nadrealnim duhovnim bogatstvima svih vrsta i oblika mora biti „široki most“ kretanja ljudi, roba, ideja koje služe za dobrobit svih naroda.

„Nasleđe predstavlja naše prave vrednosti. Ne postoji mesto na zemlji koje ga nema, ali ono nije na svim mestima priznato i uzeto u obzir. Upravo tu dolazi do izražaja uloga države i društva: da na odgovoran način preduzme mere da se nasleđe proceni, očuva, konzervira, prezentira i razvija. Jedinstven identitet koji svi nosimo, bilo da on potiče iz zemlje našeg porekla ili iz zemlje u kojoj boravimo, u najvećoj meri je obeležen uticajem nečeg što se u najširem smislu prepoznaje kao nasleđe.“ (Dejvid Gaun, ambasador UK u Srbiji)

– Komunikacija – Informacija...

„Mada su u najtešnjoj vezi, treba praviti razliku između komunikacije i informacije. Komunikacija je proces u kome se informacije emituju i primaju. Za razliku od komunikacije, informacija može obuhvatiti najraznovrsnije pojave: činjenice, ideje, stavove, gestove, namere...“⁴²

Komunikacija je prvo moćno sredstvo za saradnju bilo o kojoj oblasti ili zemlji da se radi. Otvorenost je drugi uslov da bismo uopšte nešto spoznali, primili, razumeli, pokazali, izneli ... na kraju da bismo rešili svoje ne male probleme. Susedi su prva linija koju treba vaspоставiti u Kulturnom pejzažu, zatim čitava Evropa i svet. Balkanske zemlje jesu Evropa i jesu svet, samo su se njima predstavljali u nešto mračnijem i zatvorenijem svetlu do sada. Sliku koju smo poslali u svet, donekle smo sami formirali, a odnekle je iskrivljena od strane tog istog sveta. Od organizovanog i profesionalnog pristupa ovoj važnoj oblasti zavisi kakva će krajnja slika biti predstavljena, tj. kakav će biti krajnji ishod i posledica.

Do sada, kada je barem Srbija u pitanju „nismo položili ispit“ zrelosti u oblasti međuregionalnog i interregionalnog komuniciranja i informisanja.

U dobu vrhunskih tehnologija i digitalizacija svih oblasti života i rada, potrebno je da „stvari razumemo, ne samo da ih znamo“, u svemu je nužna funkcionalna stručnost. Sokrat je često svojim učenicima ponavljao veliku, suštastvenu istinu: „Ja znam koliko ne znam, a vi ne znate ni toliko.“ U tome je čitava filozofija našeg razumevanja sopstvenog neznanja. Komunikacija se uči, usavršava, njome se ovladava. Informacije se šire ovakve ili onakve i potrebno je veliko umeće da bi se plasirale „prave“, vredonosne i svrsishodne informacije svetu o našoj ili, pak, nekoj drugoj kulturi. Zato su potrebni stručni menadžeri, ljudi koji stalno uče, menadžeri koji imaju ljubavi za svoje prirodno i kulturno nasleđe – oni koji razumeju – šta je to „prava“ vrednost jednog naroda i njegovog prostora.

Međutim, potrebna je i „država koja uči“, država koja ima ustanovljenu politiku i dugoročnu strategiju u ovoj vaskolikoj oblasti. Iz svega, da se zaključiti da većina balkanskih društava nije dovoljno ozbiljno shvatila ovaj prostor društvene zbilje o kome treba tek zauzimati stavove.

– Politika i dugoročna strategija

Savremeni pristup kulturnoj baštini, danas upravo govori o „kulturnim pejzažima“ kao osnovnom, građivnom elementu evropske kulture i identiteta i ne samo evropske. Sporo ali, reklo bi se ipak, sazreva svest i kod političara i državnika o potrebi promene odnosa prema kulturnom i prirodnom pejzažu.

⁴² Koković D. Pukotine Kulture, Prometej, Novi Sad.

U toku 2005. u Varni je održan Regionalni forum šefova država jugoistočne Evrope na temu „razvoja kulturnih koridora.“ Pitanje kulturnog i prirodnog nasleđa, konačno je postalo neodvojivo od pitanja opšteg društvenog i održivog razvoja!

Svakako da ostaje još mnogo načina da se uspostavi moderna integrativna aktivnost u pogledu ostvarenja ovog cilja. Manje više ti načini polaze od učešća i odgovornosti svih relevantnih javnih i društvenih činilaca. Počev od institucija kulture, ministarstava, vladinog i civilnog sektora, sredstava informisanja, stručnih i odgovornih pojedinaca, istoričara umetnosti, umetnika, naučnika, naših diplomatskih i drugih predstavništava, pa do svih koji mogu i treba da su profesionalno aktivni i angažovani u ovoj dalekosežno važnoj oblasti. Samo organizovano društvo i država mogu učiniti taj napor da definišu tačke oslonca, odrede prioritete i strategije, usmere vaspitno-obrazovni sistem, sistem informisanja i komunikacija u pravcu formiranja svesti o vrednovanju i prevrednovanju svih kulturnih i prirodnih aspekata sopstvene zemlje.

U strateškom smislu nužno je šire uvođenje ove oblasti u sve nivoe vaspitno-obrazovnog sistema, u zemljama poput Srbije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Albanije. Srbija ima otvoren i težak problem Kosova i Metohije, previsoka cena je do sada plaćena, najviše zbog propusta upravo na najširem društvenom planu. Oblast kulturnog i prirodnog nasleđa dobrim delom je razorena i zapuštena na prostoru Kosova. Tu je potrebno osvestiti realnost, savladati primitivnost i neukost, odvojiti laž od istine i krenuti u kulturno oplemenjavanje svim mogućim sredstvima i metodama uz angažovanje svih mogućnosti koje neće dalje ugrožavati živote i uništavati vekovima stvaranu kulturnu baštinu.

Kulturno i prirodno nasleđe srpskog naroda na Kosovu i Metohiji najveće je i po bogatstvu i različitosti, po trajanju i istoričnosti u ovom delu Evrope. I pored zaštite nekih spomeničkih celina i objekata od strane UNESC-a, prisutno je propadanje i zapuštenost. Nedostatak slobode i stalna opasnost od daljeg uništavanja života i kulture srpskog naroda neumoljivo traže hitno rešenje i zaštitu.

Globalizam i njegova „uniformnost“ oličena u „kulturi sveta“ često nije dobronamerna u odnosu na ovaj prostor, kad se tome doda još i nedostatak adekvatne državne politike i strategije, nedostatak odgovarajućih zakonskih rešenja, onda je situacija veoma teška.

Jedan od najvažnijih mogućih pravaca rešavanja jeste – pravna i zakonodavna regulativa sa striktnim definisanjem oblasti zaštite kulturnog i prirodnog nasleđa. Zatim definisanje politike visokog formata u dimenzijama koja će uključiti sve aktere šire društvene zajednice da relevantno sprovede odluke i omoguće život kulture jednog društva, poput srpskog.

Mnogo skupova, konferencija, sastanaka, tribina, studija, akcionih i ostalih planova, neće puno koristiti, ukoliko kao po običaju, izostane implementacija i realizacija, zajedno sa neizbežnom edukacijom i treningom. Nužno je, svim raspoloživim sredstvima podići nivo najšire društvene zajednice, profesionalaca i kulturnih poslednika, kao i svest posmatrača – konzumenta kulture i umetnosti. Predstoji veliki i ozbiljan rad na intenzivnom uključivanju srpskog društva i svih balkanskih društava u akciju visoke svesnosti o značajnom uticaju svoje i drugih kultura zajedno u odnosu na sopstvenu i tuđu valorizaciju.

Na kraju, možda bismo mogli čitavu stvar osvestiti u sebi brže i jednostavnije, ako shvatimo da „naš kulturni i prirodni pejzaž“ ma koje dimenzije i formata bio, između ostalog, predstavlja najbolji marketing za svakog pojedinca i društvenu zajednicu (državu i region) iz koga potiče.

6. Zaključak

„Kulturni pejzaž“ je zasigurno jedna od najinspirativnijih tema za sve koji su bliski oblasti kulturnog i prirodnog nasleđa, drugim rečima kulturnoj i prirodnoj baštini. Tema dolazi u pravo vreme i sa mnogo razloga ima ogroman značaj. Nedavno minula krizna vremena siromaštva, ratova, razaranja, skrajnula su oblast kulturne i prirodne baštine na periferiju društava. Logično je, stoga, da se ova oblast ubrzano vraća na pijedestal svoje stvarne veličine, gde joj je odavno i bilo mesto.

Kulture i nasleđa u celini ne mere se veličinom teritorija, brojnošću naroda, materijalnom i tehnološkom razvijenošću, već brojnošću kulturnog i prirodnog bogatstva. Upravo je XXI vek označen vekom kulturnog spajanja i razumevanja svih ljudi. Imperativ za saradnju, razumevanje, mir i razvoj naroda širom sveta jeste njegova kulturna osvešćenost u pravcu shvatanja suštinskih vrednosti različitih kultura u prošlosti i sadašnjosti kao moćnog sredstva za komunikaciju, razvoj demokratskih i humanističkih principa života.

Sve zemlje Balkana treba da iskoriste svoje veliko kulturno i prirodno nasleđe kao osnovu pomirenja, saradnje i većeg razumevanja, da iskoriste pomoć i znanja razvijenih evropskih zemalja u približavanju njihovim standardima u ovoj – tako bitnoj oblasti ljudskog stvaralaštva.

„Kulturni pejzaž“ gradi svaki pojedinac i čitava društva – države, organizacije, svi... To je sinonim za sadržajnost našeg duhovnog bića, istina o prošlosti i poligon budućnosti. Koliko se u tim vrednosnim relacijama uspemo napred pomeriti – toliko ćemo za sebe i buduće generacije ostaviti lepote nasleđa iz koga izvire tokovi razumevanja i preko potrebne ljubavi među svim balkanskim narodima. Umetnost, kultura, zdravo prirodno okruženje, lepote unutrašnjeg i spoljašnjeg u nama i oko nas, izvešće balkanske prostore iz nemara,

teskobe i osećanja manje vrednosti na stvarne i realno dostižne visine. Biće to, po mnogo čemu, jedinstven i, možda, u Evropi najlepši „balkanski kulturni pejzaž.“ Sve zavisi od nas samih!

LITERATURA:

Božović, G. (2006): *Prilog za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera*, S. Jovanović „Kulturni obrazac“, Stubovi kulture, Beograd

Dragičević-Šešić, M. (2005): *Menadžment umetnosti u turbulentnim okolnostima*, Clio, Beograd

Dragičević-Šešić, M. i Stojković, B. (2003): *Kultura, menadžment, animacija, marketing*, Clio, Beograd

Dobrosavljev, D. (2004): *Bioetika u Južnoj i Jugoistočnoj Evropi*, Izveštaj sa međunarodne konferencije, Web izdanje Žurnala za Sociologiju

Dolo, L. (2000): *Individualna i masovna kultura*, Clio, Beograd

Đurić, N. Miloš (1997): *Kulturna istorija i rani filozofski spisi*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd

Fere, B (2006): *Pitanje savesti*, ULUS, Web časopis Mecena, broj 3. Govor, www.ulus.org.yu

Lečner, F. Dž. & Boli, Dž. (2006): *Kultura sveta*, Clio, Beograd

Plazinić, B. (2007): *Library - Open book of trhe Balkans*, Umjetnička galerija Collegium Artisticum, Sarajevo

Graskamp, V. (2003): *Umetnost i novac*, Clio, Beograd

Hipolit, T. (1921): *Filozofija umetnosti*, Izdavač: I. Đ. Đurđević, Beograd

Jovanović-Božinov, M. i Langović-Milićević, A. (2006): *Interkulturni izazovi globalizacije*, Megatrend, Beograd

Janson, H. W. (1997): *Istorija umetnosti*, Izdavački zavod Jugoslavije, Beograd

YUSTAT, (2006): *Kulturno i prirodno nasleđe u Srbiji – Jedinstveni pristupi: nužnost ili izbor?*, Web izdanje

Smirs, J. (2003): *Umetnost pod pritiskom*, Svetovi, Novi Sad

Koković, D. (2005): *Pukotine kulture*, Prometej, Novi Sad

Nojman, E. (1994): *Istorijsko poreklo svesti*, Prosveta, Beograd

Umetnost na tlu Jugoslavije od praistorije do danas, (1971): Izdavački zavod Jugoslavije, Beograd

Rastimir-Nedeljković, Y. (2006): *Mondologija*, ECPD, Beograd

Spomenička baština Kosova i Metohije, (2002): Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd

Spomeničko nasleđe Srbije, (1998): Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd

Todorova, M. (1999): *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd

Kulturni predeo u sklopu zaštite prirode u Srbiji

Rezime:

Delatnost zaštite prirode u Srbiji već decenijama je u potpunosti bazirana na integrisanoj zaštiti prirode i predela. Ovaj vid integralne zaštite obuhvata mere i aktivnosti koje su u funkciji dugoročnog očuvanja prirodnih vrednosti i potencijala, usaglašenog razvoja lokalnih zajednica, kao i očuvanja identiteta i vrednosti kulturno-istorijskog nasleđa. Kulturni predeo, kao deo prostora oblikovan kroz istorijski razvoj stanovništva, često je bitan element u konceptu integrisane zaštite prirode i predela.

Uvod

Srbija je centralno-balkanska i podunavska zemlja koja se odlikuje velikom raznovršnošću abiogenih, odnosno, fizičko-geografskih uslova sredine zahvaljujući geografskom položaju, burnoj geotektonskoj dinamici i krupnim paleogeografskim promenama koje su pratile formiranje Balkanskog poluostrva. Raznolikost abiogenih uslova na ovom poligonu prožimanja mediteranskih i kontinentalnih uticaja, refugijalni karakter klisura i kanjona tokom Velikog ledenog doba i preplitanje brojnih migracijskih puteva flore i faune upravo na ovoj balkanskoj raskrsnici, uslovlili su da i biološka raznovrsnost Srbije bude izuzetno velika i u mnogim elementima jedinstvena. Predstavljajući zajedno sa susednom Crnom Gorom jedan od 6 centara florističke, i jedan od 9 centara faunističke raznovrsnosti Evrope, planinska i visokoplaninska oblast Srbije istovremeno predstavlja i jedan od samih centara balkanskog i evropskog endemizma i lokalnog endemizma. Značaj i složenost prirodnih ekosistema ovog dela Balkana, nameće potrebu njegove integralne zaštite u skladu sa principima usklađenog razvoja.

Srbija se takođe ističe i po brojnosti i bogatstvu kulturno-istorijskog nasleđa čije se okruženje definiše i kao kulturni predeo sa svim prirodnim odrednicama od kojih su neke više ili manje uticale da se objekti nađu baš na tim lokacijama.

Zakonski i institucionalni okvir zaštite prirode u Srbiji

Prvi zakon koji se odnosio na zaštitu prirode u novijoj istoriji Srbije, donet je 1945. godine. To je bio Zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodnjačkih retkosti DFJ koji je još tada bio preteča integralne zaštite prostora.

Institucionalna zaštita prirode u Srbiji započinje osnivanjem Zavoda za zaštitu prirode i naučno proučavanje prirodnih retkosti Narodne Republike Srbije 1948. godine koji je kasnije promenio naziv u Zavod za zaštitu prirode Srbije. Od tog perioda, Zavod je ključna institucija u Srbiji koja se bavi složenim i brojnim poslovima zaštite i unapređenja prirode.

Godine 1991. formirano je Ministarstvo zdravlja i zaštite životne sredine koje je u međuvremenu više puta transformisano. Danas je oblast zaštite životne sredine u Srbiji pod ingerencijom Ministarstva nauke i zaštite životne sredine.

Sadašnji okvir za delatnost zaštite prirode i prirodnih dobara u Srbiji je definisan Zakonom o zaštiti životne sredine („Službeni glasnik RS“, br. 66/91, 83/92, 53/93, 67/93, 48/943 i 53/95), Zakonom o zaštiti životne sredine („Službeni glasnik RS“, br. 135/04), Zakonom o nacionalnim parkovima („Službeni glasnik RS“, br. 39/93) i drugim podzakonskim aktima. Treba napomenuti da je u pripremi i poseban Zakon o zaštiti prirode čijim bi donošenjem prestale da važe određene odredbe Zakona o zaštiti životne sredine iz 1995. godine.

Međutim, pošto su sve prirodne vrednosti istovremeno i resursi, delatnost zaštite prirode je u direktnoj ili indirektnoj vezi i sa drugim zakonima: Zakonom o vodama, Zakonom o šumama, Zakonom o ribarstvu, Zakonom o lovstvu, Zakonom o geološkim istraživanjima, Zakonom o planiranju i izgradnji, Zakonom o turizmu, Zakonom o zaštiti kulturnih dobara itd.

Prema Zakonu o zaštiti životne sredine, postoji 6 vrsta prirodnih dobara: nacionalni park, park prirode, predeo izuzetnih odlika, rezervati prirode (opšti i specijalni), spomenici prirode i prirodne retkosti.

Na osnovu Pravilnika o kategorizaciji zaštićenih prirodnih dobara, prirodna dobra se mogu razvrstavati u 3 kategorije:

- I kategorija – prirodna dobra od izuzetnog značaja;
- II kategorija – prirodna dobra od velikog značaja;
- III kategorija – značajna prirodna dobra.

Trenutno je zaštićeno 6,14% teritorije Srbije, odnosno 464 prirodnih dobara: 5 nacionalnih parkova, 14 parkova prirode, 17 predela izuzetnih odlika, 52 stroga rezervata prirode, 21 specijalan rezervat prirode, 312 spomenika prirode i 43 okolina oko nepokretnih kulturnih dobara. S obzirom da ova poslednja kategorija ne postoji u Zakonu o zaštiti životne sredine, okoline kulturno-istorijskih dobara se štite na osnovu Zakona o zaštiti kulturnih dobara, a studiju

zaštite, kao stručnu osnovu za pokretanje procedure zakonske zaštite, priprema kao i za sva ostala prirodna dobra, Zavod za zaštitu prirode Srbije.

Odnos zaštite prirode i predela u praksi

Bazirajući svoj rad na višedecenijskom iskustvu u postupku valorizacije određenog prostora, kao i u procesu izrade studije kao stručne osnove za pokretanje procedure njegove zakonske zaštite, Zavod za zaštitu prirode Srbije polazi ne samo od prirodnih, nego i od stvorenih odlika tog prostora.

Treba posebno naglasiti da je zaštitu okruženja spomeničkog nasleđa kao kulturnog predela, odnosno, integralnu zaštitu, Zavod započeo još 80-ih godina. Uz punu podršku delatnika u kulturi, integralna zaštita je našla svoje mesto ne samo u Zakonu o zaštiti prirode, nego i u Zakonu o kulturi.

Osnovni pokazatelji prirodnih vrednosti određene predeone celine tokom terenskih istraživanja koja prethode izradi studije zaštite, su geološke, geomorfološke, hidrogeološke, paleontološke, hidrološke, klimatske, pedološke, florističke, faunističke, vegetacijske i ekosistemске odlike. Pri tome se posebna pažnja obraća na stepen prisustva jedinstvenih ili retkih pojava, oblika ili procesa u nacionalnim i/ili međunarodnim okvirima. Takođe, postupak valorizacije prostora sadrži i posebne analize o stanju, faktorima ugrožavanja i neophodnim merama zaštite i unapređenja svakog od prirodnih elemenata ponaosob.

U postupku analize stvorenih odlika, vrednosti i potencijala prostora predviđenog za zaštitu, u obzir se takođe uzima više elemenata: istorijat prostora, kulturno-istorijsko nasleđe, demografske karakteristike, folklor, naselja i infrastruktura, resursi, delatnosti, postojeća prostorno-planinska i projektna dokumentacija. Nijedna studija za zaštitu nekog prostora nije urađena bez valorizacije kulturno-istorijskog nasleđa i njegovog mesta u prostoru.

Ono što objedinjava prirodne i stvorene vrednosti prostora kao potencijalnog prirodnog dobra, jeste njihova sintetska valorizacija i vrednovanje kroz istorijat predela i predeone odlike. U postupku vrednovanja predela, uslovi koji se moraju ispuniti da bi se pokrenula zakonska zaštita jesu određeni nivo autentičnosti, reprezentativnosti, raznolikosti, integralnosti i stepen očuvanosti.

Tokom proučavanja određenog prostora se nailazi na prirodne, poluprirodne i stvorene predele. Prirodnih predela, lišenih bilo kog vidljivog traga čovekovog postojanja u prostoru, u Srbiji je veoma malo. Oni su uglavnom svedeni na retke nepristupačne, negostoljubive planinske klisure i kanjone koji se najčešće štite kao specijalni rezervati ili spomenici prirode.

Predeo Šar-planine

Većina zaštićenih prostornih celina, posebno većih (nacionalni parkovi, parkovi prirode, predeli izuzetnih odlika), odlikuje se kako prirodnim, tako i poluprirodnim i/ili u određenim elementima, stvorenim predelima, odnosno, kulturnim predelima koji su nastajali i menjali se kroz uzajamno delovanje prirodnih, kulturnih i socio-ekonomskih faktora. Posmatrano u kontekstu zaštite prirode, najčešće se pribegava zaštiti prirodnih i poluprirodnih predela u kojima su vidljivi tragovi čoveka u prirodi, ali u kojima je priroda ipak, sačuvala svoja osnovna, autohtona obeležja i vrednosti.

Ovakav koncept zaštite nalazi potporu i u Zakonu koji omogućava trostruki stepen zaštite prirodnog dobra. Na delovima prirodnog dobra gde preovlađuje prirodni predeo, uspostavlja se režim zaštite I stepena koji podrazumeva sprečavanje bilo kog vida delatnosti osim edukacije i naučnog istraživanja. Na delovima prirodnog dobra gde se smenjuju prirodni i poluprirodni predeli, uspostavlja se režim zaštite II stepena koji predviđa ograničeno i strogo kontrolisano korišćenje prirodnih bogatstava. Na delovima prirodnog dobra gde se smenjuju elementi prirodnog, poluprirodnog, sa eventualnim primesama stvorenog predela, uspostavlja se režim zaštite III stepena. Režim zaštite III stepena podrazumeva selektivno i ograničeno korišćenje prirodnih bogatstava i kontrolisane intervencije i aktivnosti u prostoru ukoliko su usklađene sa funkcijama zaštićenog prirodnog dobra ili su vezane za nasleđene tradicionalne oblike obavljanja privrednih delatnosti i stanovanja uključujući i turističku izgradnju.

Najčešći tipovi poluprirodnih i stvorenih predela koji se pojavljuju u prirodnim dobrima Srbije su predeli u kojima se nalaze kulturno-istorijski spomenici i celine, predeli u kojima se smenjuju prirodni ekosistemi i agrobiocenoze (njive, voćnjaci, vinogradi...) i pastoralni predeli u kojima se pojavljuju objekti narodnog graditeljstva i kojima je čovek oblikovao prirodu prema svojim skromnim prohtevima (sela, vodenice, katuni, živice, zabrani...).

Zaključak

Sve veći uticaj čoveka na prirodu i njene procese, neophodnost dugoročnog korišćenja prirodnih resursa, ali i sve veća potreba zaštite prirodnih eko-

sistema kao jedine alternative opstanka, nameću potrebu kompromisne, integralne zaštite prirode i predela. Za razliku od konzervacije prirode koju u određenim slučajevima treba i primeniti, integralna zaštita prirode i kulturnog predela obuhvata sve mere koje su u funkciji dugoročne zaštite prirodnih ekosistema, obezbeđivanje usklađenog razvoja lokalnih zajednica, egzistencijalno upućenih na njihovo prirodno okruženje i očuvanje kulturno-istorijskog identiteta.

LITERATURA:

Agenda 21 Rio deklaracije (Agenda 21, Rio Declaration, UN, 1992, A/CONF/51/5/Rev.1 of 13. June 1992)

Čolić, D. (1974): *Zaštita prirode u savremenom društvenom razvoju, posebno u izgradnji naselja i uređenja prostora*, Zaštita prirode i prostorno uređenje, Republički zavod za zaštitu prirode, knj. 4, Beograd

Deklaracija UN o životnoj sredini i razvoju (UNCED), Rio de Ženeiro, 1992.

Deklaracija o očuvanju flore, faune i njihovih staništa, UN (ECE), 1988.

Đorđević, Z. & Krasulja, S. (1998): *Zaštita okoline nepokretnih kulturnih dobara – istorijat, značaj i mesto*, Zaštita prirode, Zavod za zaštitu prirode Srbije

Konvencija o zaštiti svetske kulturne i prirodne baštine (Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage – World Heritage Conservation), UNESCO – Paris, 1975

Pravilnik o kategorizaciji zaštićenih prirodnih dobara („Službeni glasnik RS“, br. 30/92)

Rezolucija o politici zaštite i unapređenja životne sredine u SR Jugoslaviji („Sl. list SRJ“, br. 31/93)

Rezolucija o politici očuvanja biodiverziteta u SR Jugoslaviji („Sl. list SRJ“, 22/94)

Stevanović, V. & Vasić, V. (eds.) (1995): *Biodiverzitet Jugoslavije sa pregledom vrsta od međunarodnog značaja*, Biološki fakultet Univerziteta u Beogradu, Ekolibri. Beograd
UNESCO program „Čovek i biosfera“ (UNESCO'S Man and Biosphere Programme – MAB), Pariz 1997.

Zakon o zaštiti životne sredine („Službeni glasnik RS“, br. 66/91, 83/92, 53/93, 67/93, 48/943 i 53/95)

Zakon o zaštiti životne sredine („Službeni glasnik RS“, br. 135/04), Zakon o nacionalnim parkovima („Službeni glasnik RS“, br. 39/93)

Kulturno nasleđe u kulturnom pejzažu

Rezime:

Definisanje baštine koja se kao fenomen prepoznaje u raznim vidovima i nadgrađuje novim saznanjima o nenoj biti, opštoj važnosti, stanju i vrstama ugroženosti, tema je projekta Instituta za konservatorstvo in restauratorstvo Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije i Notranjskega muzeja iz Postojne. U ovakvoj saradnji se neposredno istražuje Planinsko polje poznato po svojoj izuzetnoj prirodi, istorijskom značenju te arhitekturnom, ruralnom i urbanistički organiziranom prisutnošću, kao prostoru kompleksnog očuvanja kulturne i prirodne baštine.

Kao deo cerkniškog područja odnosno pivško-cerkniške ravni koja spada u sastav kraške krajine unutrašnje Slovenije, znači najzapadnijeg predela dinarskog sistema, Planinsko polje ujedinjuje kulturnu krajinu i krajinsku gradnju prirode u celinu koja se vremenom pretvorila u kvalitet državne važnosti. Zanimljivo je, da je tretirani habitat karakterističan po aktivnom dijalogu između kraških polja (svetlih elemenata) kao ravnih površina i drvećem zarašćenih brdovitih segmenata prostora (tamnih elemenata) kao volumena koji zajedno stvaraju slikovitost pejzaža, dok reka Unica sa svojim meandrima, potocima i suhim rukavima deli polje u manje jedinice i time stvara krajolike manjih dimenzija.

Klimatskim ritmom nastaje posledično izrazita metamorfoza prostora koja u većoj ili manjoj meri pretvara njegov opšti u kompleksniji karakter. Pored permanentnih promena i kraških prirodnih fenomena – mnoštvo jama, polja, fauna, vegetacija itd. – neki spadaju među retke a neki među jedinstvene primere – nastali su uslovi u kojima je kultura kao akter njegove biosfere našla sebi prostor i vlastitom aktivnošću tokom vekova stvarala svoj modus vivendi. Ulazeći u njegove okvire geometrijom svojih ideja njene su jedinice materijalno locirane na rub polja i građenim komunikacijama (putevi, mostovi...) te su jednom imaginarnom mrežom međusobno povezane ne rušeći pri tome nego dopunjujući uspostavljen prirodni red.

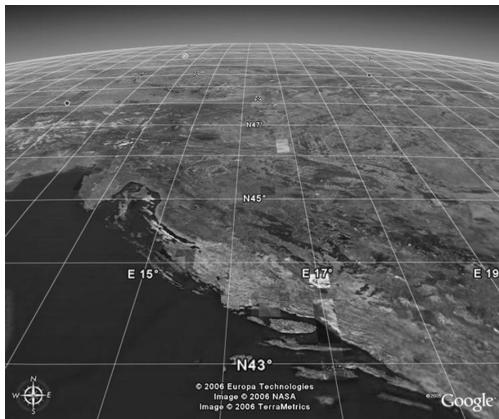
Moglo bi se reći da se na Planinskom polju do sada sa različitim uspehom rešavala problematika ugroženosti čiji je uzrok pre svega bio čovek i koja je dolazila izvana. Njegov vrlo važan geografski položaj, još uvek predstavlja povezanost Mediterana sa kontinentom u najširem smislu, pretvarao se iz prostora kroz kojeg je prolazio put praistorijske trgovine čilibarom, ili nastala jedna mitološka enigma stvorena povratkom Argonauta u Grčku, u strateško važnu tačku, koju su od antike dalje stvarali i branili odbrambenim sistemima, granicama čak i ratovima, politički, ekonomski i nacionalni interesi.

Predstavljeni projekat je pre svega pokušaj da se sa primenom i povezivanjem postojećih i novih metoda u multidisciplinarni sistem razumevanje i opredelenje ba-

štine nadgradi onim saznanjima koja će prikazivati njeno realno stanje i objektivnije sagledavati njenu funkciju u buduću ali i spremnije se odazivati na njenu ugroženost.

Praksa zaštite kulturnog nasleđa kao i opšte shvatanje ovog pojma aktivno i pasivno dokazuju potrebu za permanentnim dopunjavanjem postojeće opredeljenosti njegove pojave u društvenom i stručnom značenju. Spoznaja da se radi o kvalitetu koji se prepoznaje u raznim vidovima i uporno nadgrađuje novim saznanjima, ali i shvatanje njegove osetljivosti, krhkosti i prolaznosti te drugih vanjskih oblika ugroženosti, pretvara aktivnosti očuvanja kulturne baštine u kompleksne procese koji moraju biti odraz jedne opšte brige.

Zato je očito da dinamika u relaciji do nasleđa i njegovo sve svesnije prisustvo u objektivnom ali i duhovnom kulturnom prostoru, traže stalno određivanje biti i granica ovog fenomena. Ideja i primena njegove zaštite nije više pretežno inicijativa raznih stručnih i opštih interesa nego i pre svega diktat stanja i ugroženosti onih kvaliteta zbog kojih mu je dodeljen poseban status. Geneza i funkcija karakteristika nasleđa u objektivnom svetu posledica su raznih i različitih činioca; bez njih bi i u postojećim (savremenim) situacijama prestali da budu to što jesu i pretvarali se u jednu novu vrednost.

Balkan

Istraživanja

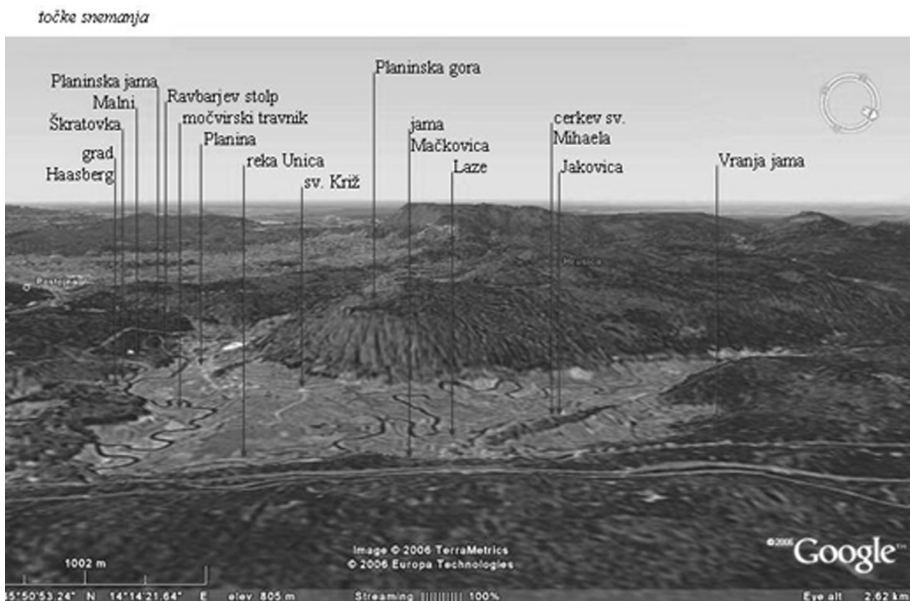
Za istraživanje namenjeno prepoznavanju i determinaciji ovih procesa zanimljiv je kulturni pejzaž (u Sloveniji je to „kulturna krajina“), pravi univerzum namernih i spontanih, organiziranih i slučajnih odnosa i njihovih posledica. S tim ciljem su Institut za konservatorstvo in restavrorstvo Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije i Notranjski muzej iz Postojne odabrali Planinsko polje kao odgovarajući prostor istraživanja⁴³; jer po stručnoj i opštoj oceni ono spada u svojoj vrsti među najkarakterističnija i najočuvanija kraška polja

⁴³ Istraživanje Planinskog polja sastavni je deo projekta „Opredelitev pojava dediščine“ čiji je nosilac Institut za konservatorstvo in restavrorstvo ZVKDS.

uopšte. Zato planirani zadatak proizlazi iz konzervatorskih i drugih stručnih interesa, međunarodnih sugestija i pravnih odredbi ali i iz karaktera zaštićenog predela; usmeren je pre svega u razmatranje odnosa između materijalnog i nematerijalnog, te prirodnog i kulturnog, kao temeljnog kvaliteta i ključnog moderatora postojećih procesa.⁴⁴

Po svom regionalnom uređenju Planinsko polje pripada Kraškoj krajini notranje (unutrašnje) Slovenije ili uže Pivško – Cerkniaškom predelu. Taj je u celini najzapadniji deo dinarskog sistema, znači prostora koji obiluje prirodnim i kulturnim nasleđem u svim njegovim vidovima. Neposredni Kras, tu je uključena i Notranjska, imenom, prirodnim fenomenima i sve više određenom harmonijom između kulturnog pejzaža i pokrajinske gradnje prirode, predstavlja matičnu zemlju ovog pojma, a time i odgovornost države da se ono očuva u svom autentičnom obliku.

Reljef Planinskog polja, čija površina iznosi 11 km² a dužina 6 km, čine dve dosta kontrastne celine: iz dolomita i krečnjaka, šumom prekriven, blago brdovit okvir i unutar njega svetla pretežno pa travnjacima karakteristična dolina, koju palisade stabala i meandri reke Unice – zbog njih je tri puta duža od

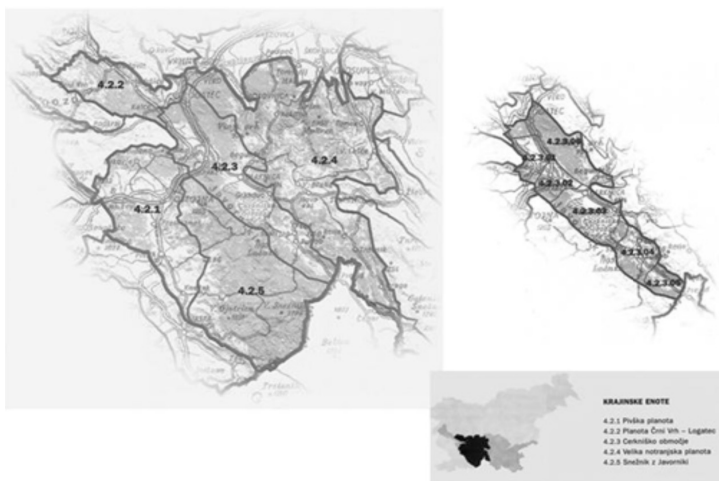
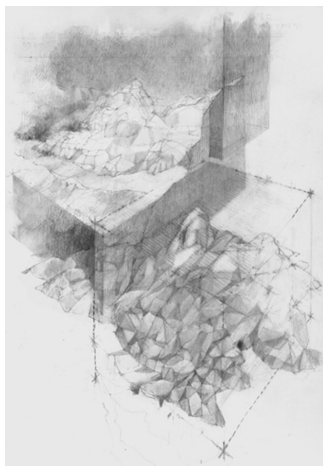
Tačke snimanja

⁴⁴ ŽIGON Tanja, *PLANINSKO POLJE*, Založba Tuma d.o.o., Ljubljana 1997; SMERDU Rado, *PLANINSKO POLJE KOT DEL NAJPOMEMBNEJŠE DEDIŠČINE SLOVENIJE*, Varstvo narave št. 12, Ljubljana 1979; POLAK Slavko, *OPAŽOVANJE PTIC*, Priručnik za opazovanje ptic na izbranih območjih Notranjske, Krasa in obale, Postojnska jama, Turizem d.o.o., Postojna 2006.

Planinsko polje

prostora po kome teče – oblikuju u manje ali zato pitoresknije delove. Klimatskim uslovima i velikoj količini meteornih voda u određenom godišnjem dobu, ona privremeno nastaje jezero ali time se njeno dno pretvara i u ravnu površinu. Močvarski travnjaci svojim su uslovima habitat bogate i čak endemične vegetacije (kao što su, morska čebulica, modra sibirski perunika, rožnati ilirski meček, rdeče zdravilne straž-nice...), brojnih ptica i leptira te preko 110 vrsta puževa i školjki. Izuzetna fauna, od proterusa dalje, naseljava kraško podzemlje odnosno oko 150 jama, pona i špilja među kojima je gotovo najveća Planinska jama; u njoj slivanjem dveju reka – redak ako ne jedinstven primer u svetu – nastaje voda Unice.⁴⁵

Ambijentalne celine

⁴⁵ MARUŠIČ Ivan, *4 KRAŠKE KRAJINE NOTRANJE SLOVENIJE*, Regionalna razdelitev krajinskih tipov Slovenije, Ministrarstvo za okolje in prostor RS, Urad RS za prostorsko planiranje, Ljubljana 1998; *VODNO BOGASTVO SLOVENIJE*, Ministrstvo zča okolje, prostor in energijo, Agencija RS za okolje, Ljubljana 2003.

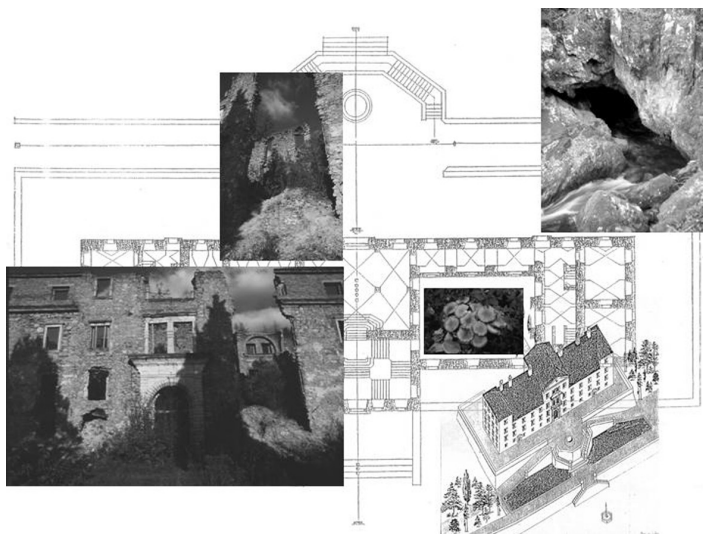
Iako je predstavljalo geografsko-stratešku zanimljivu i korisnu tačku, srazmerno malo sa dosta izrazitim prirodnim karakterom, Planinsko polje nije bilo interesantno za trajnije i opsežnije intervencije koje bi degradirale njegov prostor u većoj meri i pretvorile ga u građen ekosistem. Verovatno je to i razlog da se može još danas stanovništvo lako opredeliti za onaj način života koji pokazuje razumevanje i pripadnost njegovim vremenom stečenim odlikama.

Čovek, a time i kulturni deo ovog ambijenta pretežno je aktivan u jugozapadnom predelu doline. Tako je u dijalogu trga Planina, urbanistički organiziranog u dvema parcelama uz magistralni put, sa zamkom Haasberg, istorijski i ekonomski uslovljenim kompleksom, nastao funkcionalni i imaginarni trougao; u njegovom okviru nalaze se svi ključni elementi obeju aglomeracija. Prisutnost reke Unice, kao određenog prirodnog pojasa, predstavlja granicu i ujedno ravnopravan element pejzaža. Morfološki je Planinu, u srednjem veku zvanu Alben stvorio saobraćaj, temeljna funkcija prastare povezanosti putem ljubljanskog i postojnskog te šireg jugozapadnog predela. Preko zahtevnog prelaza „Postojnska vrata“ odvaja se još stara jamborska ili hipotetički rimska cesta u pravcu Predjame, Nanosa i Primorja i ona koja od grada Haasberg vodi u pravcu Unca, Rakeka i Cerknice.

Tačku trougla predstavlja očuvan, u tlorisu okrugao, Ravbarjev stolp – toranj – ostatak srednjevekovnog Malog grada. Lociran iznad ulaza u Planinsku jamu posle raznih vlasnika pripao je na kraju haasberškom kompleksu. U kulturnom smislu on je bio najizrazitija komponenta Planinskog polja. Danas više trag nekadašnjeg subjekta, svoj razvojni put počeo je u duhu srednjevekovnih opasnosti, koristeći pri tome starija iskustva, na vrhu brda kao utvrđen zamak. Zbog promena u načinu života ali i zbog nedaća, stalne po-

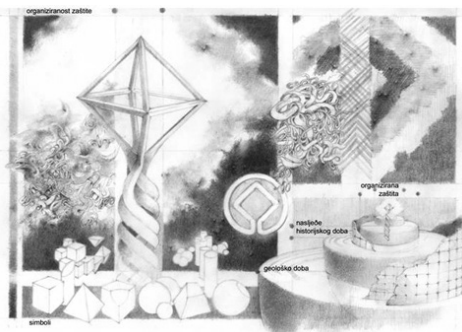

Razgibanost terena – risba

Haabsberg 2

jave koja je oblikovala ambijent, svoj je konačan oblik dobio u reprezentativnoj zgradi na početku 18. veka u doba kada su imanje vodili predstavnici aristokratske porodice Cobencel (1716). Zidan na uzvišenom terenu u osovini tačno usmerenoj preko terasasto projektiranih partera, koji nestaju u dolini, prema Ravbarjevem tornju i ulazu u Planinsku jamu kao oslonac kompoziciji koja je arhitekturu zgrade i parka povezivala sa udaljenim tačkama prostora u organiziran sistem. U njemu su se bez obzira na ekstravaganciju ideje humanizirale obe komponente, prirodna i umetnička u harmoničnu celinu. Tako su zidovi dvorca čuvali svu posebnost aristokratskog života, koji je prema vanjskom svetu, baš zbog promišljenog i neprestano sadržinski dopunjavanog odnosa do okoline, bio i opšte prihvatljiv; npr. voda, sudbinski elemenat razvijenih ambijenata je pored svog prirodnog lica bogatijeg kraškim pojavama, znači slikovitim izgledom, vlagom, zvukom i energijom omogućavala rad mlinova, pilana i sl. Ono što je inače kreacija parkova pravilom projektirala kao proizvod mašte, kao što su ritam i raznolik nivo partera, pojedine kamene forme itd., ovaj prostor je sam omogućavao. Ne treba zaboraviti i okolinu koja nije svojom vegetacijom

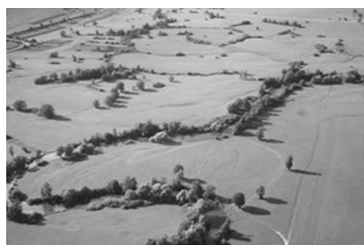
Organizacija

Organizacija

i faunom samo stvarala njegov rub, nego je ulazila u prostor zamka i svojom prisutnošću dokazivala prisutnost i nematerijalnih sadržina.⁴⁶

Zbog fizičke povezanosti među objektima ovog barokno kreiranog sistema i trga Planina vodila je pravougaono na projektiranu osovinu cesta prema naselju i u pravcu nekadašnjih privrednih objekata imanja (Malna).

Ne baš tako geometrijski strogo i ujedno podjednako otvoreno na uzvišenjima i višem terasastom rubu locirane su i ruralne aglomeracije Laze, Jarkovica i Grčarevec, te zaseoci i pojedina imanja. To su subjekti koji su uspešno održavali postojeće stanje, pre svega odnos prirode i čoveka, odnos koji se, zbog izrazitih kraških i klimatskih uslova ali i zbog određene pasivnosti kraja, nije bitno promenio.

Crtež bilja

Meandri i avio snimak rastinje

Močvara

Pored komunikacijskih kulturno-ekonomskih karakteristika ovaj prostor imao je kroz svu istoriju i značajnu geopolitičku ulogu. Fizički je od kasno antičkog doba nadalje predstavljao stratešku tačku u granici imperija ili država⁴⁷. Time je bio u većoj meri negiran kvalitet prostora značajan još samo za zajednicu koja je u njenu živela i za pojedine stručnjake; on de facto i nije postojao kao vrednost ni kao pojam.

⁴⁶ ŠTUPAR-ŠUMI Nataša, *DVOREC PLANINA (HAASBERG) PRI RAKEKU*, Varstvo spomenikov 28, Ljubljana 1986, p.p. 89–100.

⁴⁷ NAGLIČ Miha, *DEDIŠČINA RAPALSKJE MEJE*; Rupnikova linija in Alpski zid, Življenje ob rapalski meji v letih 1918–43 (47), Pegaz International, Žiri 2005; JANKOVIČ-POTOČNIK Aleksander, *RUPNIKOVA LINIJA IN ALPSKI ZID*: Utrjevanje rapalske meje med letoma 1932 in 1941, Galerija 2, Vrhnika 2004.

Skladno sa postavljenim ciljevima izvedeno je snimanje i prva analiza zvučne kulise tretiranog ambijenta. Zvuk kao nematerijalna komponenta prirodnog i kulturnog prostora dobar je indikator relacija među opredeljenim kategorijama i njegovim nosiocima; dok one proizvode očekivane efekte njegova intenzivnost, odjek i boja zavise od sezone i klimatskih uslova. Prema dobijenim rezultatima moguće je ocenjivati bioakustiku i zvukove proizvedene ljudskim radom i životom, one koji tvore organski sastav Planinskog polja odnosno aktivnog predela, i one koji su registrirani kao proizvod van njega, u pasivnom predelu. Veći uticaj ovog drugog u prostor prvoga mogao bi da znači agresiju koja ukazuje i na opasnost i opštu ugroženost autentičnosti i temeljnog karaktera Planinskog polja.

Zanimljivi su i zvuci žive i nežive prirode; oni svojim prisustvom omogućavaju merenje njihovog odnosa do „kulturnog“ dela prostora i time se može pratiti stanje postojanja i ravnoteže između oba dva pojavna subjekta. Istraživanje zvuka znači donekle pristup jednom nematerijalnom području nasleđa, ali i ulazak u dimenziju intuicije.

Posledice nenaklonjenosti opšteg razvoja, društvenih promena, destruktivnih prirodnih pojava ali i nedovoljne stručne efikasnosti, osetno su ugrozile posebno kulturni deo ovog prostora, dok vreme kao činilac uporno radi na daljoj razgradnji prisutnih artefakata. Dosadašnje analize pokazale su da su akteri ovih posledica pretežno dolazili iz drugih prostora. Ove opasnosti i dalje permanentno ugrožavaju očuvanost nasleđa. Čovek i priroda faktori su koji su bitno promenili značaj ne tako udaljenih predela; oni svojom aktivnošću čine poseban okvir, nekakav omot oko Planinskog polja. Odbrana pred potresima, većim poplavama, odronima ili požarima bila je do sada zbog razvijene svesti i načina života pojedinih zajednica uspešna. No globalnija ugroženost, kao što su već začete klimatske promene nastale zbog tople grede, traži aktivniju ali i konstruktivniju preventivu i kurativu da bi se umanjile njene posledice i možda izbegla drastičnija razgradnja.⁴⁸

Saznanja

Očekuje se da će se na osnovu ovih istraživanja struka približiti biti same problematike očuvanja kulturnog pejzaža (kulturne krajine) kao što je primer Planinskog polja. Ali treba ga razumeti i kao predeo koji je valorizacijom i katego-

⁴⁸ LAH Avguštin, *OKOLJE IN ČLOVEK*, Leksikon, ČZD Kmečki glas, Ljubljana 1995; BUBNOV Sergej, *POTRESI*, Založba Mladinske knjige, Ljubljana 1996; RIBARIČ Vlado, *POTRESI*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1984; *POTRESNI ZBORNIK*, Občinska konferenca SZDL, Tolmin, Temeljna kulturna skopnost Tolmin, Tolmin 1980; *POTRESI V LETU 1998*, ur. J. Lapajne, Uprava RS za geofiziko, Ljubljana 1999.

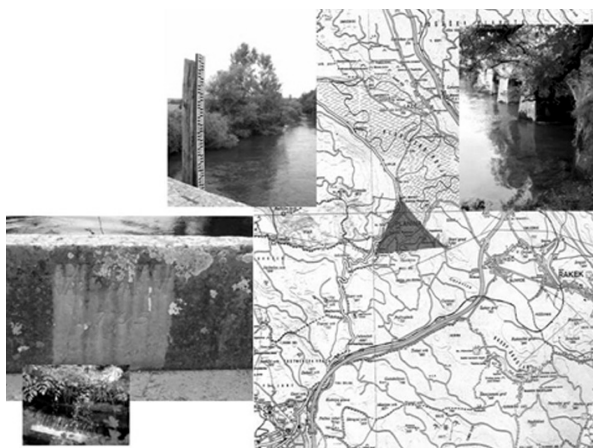
Voda

Raubareva kula

rizacijom dobio kao celina svoj status i opredeljenu važnost u oblasti nasleđa, i to zbog određenih dominantnih karakteristika pojedinih dobrina i njihovog zajedničkog prisustva u prostorno-vremenskoj dimenziji. Ali u tom kontekstu postoji i niz nekih drugih kvaliteta koji ne uživaju takav status; svojom pojavom i delovanjem oni čine nekakvo „živo tkivo“ koje ispunjuje postojeće „lakune“ i time u većoj meri nudi potporu neposrednom nasleđu, te aktivnošću stvara „bezbojnu kulisu“ koja daje vrednovanju dobrina konačan smisao i osećaj objektivnije i temeljnije ocene.

Kao što slike nisu samo slojevi boja i onoga što se još može videti kroz njihovu transparentnost, tako kulturni pejzaž u svojoj biti predstavlja slojevit kompleksnu pojavu koja, bez obzira na učinjenu kategorizaciju, može da opstane kao vrednost samo u vidu sistema delovanja svih faktora u njemu. U suprotnome, on bi materijalno i nematerijalno značio mnogo veću i nestvarniju iluziju od one koju u suštini predstavlja.

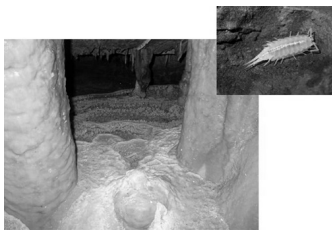
Trougao u dolini

Ne samo zbog namere da se očuvaju dobra i predeli koji ih pretvaraju u celovitu pojavu, nego i zbog održavanja njihove životne funkcije oni traže u okviru aktivne zaštite kulturnog nasleđa poseban status. Naime u kulturnom pejzažu, kao što je Planinsko polje, sjedinjeni su:

- prostor koji čoveka integrira u njegovu prirodnu sredinu,
- prostor koji čoveku nudi identitet,
- prostor koji čoveka pretvara u socijalnu ličnost,
- prostor koji čoveka uči da prepozna stvarne i apstraktne karakteristike prostora,
- prostor koji čoveka osposobljava da stvara svoju predstavu o drugim prostorima.⁴⁹

Ova gradacija od senzibilnog do logičnog prostora osnova je za kreativan proces kojim se nastalo strukturom gradi vlastita slika pravog sveta.

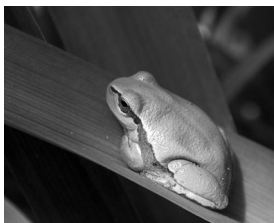
S obzirom na svoju izuzetnost, na fragmentarnost i na drugačiju skladnost sa postojećom realnošću, kulturni pejzaž kao nasleđe nije neka očuvana prošlost, nego su to artefakti odnosno vrednosti preko kojih se u sadašnjem dobu javljaju pojedini procesi, u celini ili samo sa rezultatima iz nekog prošlog vremena. Shvatiti ga kao elemenat kulturnog univerzuma, očuvane dobrine pojava i procesa, znači priznavati različite uzroke zbog kojih su nastali i postali sukreator duhovne i materijalne egzistencije određene zajednice odnosno društva. Zato znači kulturi pejzaž i sagledavanje onoga sveta koji priznaje objektivnu raznovrsnost kao tvorca celovitosti i jedinstva prirodnih i civilizacijsko-kulturnih pojmova.

Jama

Natopir

Žaba

Felis silvestris

⁴⁹ NORBERG-SCHULTZ Christian, *EXISTENCE, SPACE AND ARCHITECTURE*, Praeger Publishers, New York 1971.

Predeo u praksi prostornog planiranja u Srbiji

Rezime:

Dat je kratak prikaz stanja i problema sistema i prakse planiranja u Srbiji, posebno prostornog i envajeronmentalnog planiranja i relevantnih zakonskih osnova. Analiziran je tretman predela u zakonskim osnovama i praksi prostornog i sektorskog planiranja. Pošlo se od pretpostavke o nedostatku integralnog pristupa zaštiti i uređenju predela, koja je proverena na primeru pojedinih zakona i prakse prostornog i urbanističkog planiranja (naročito za zaštićene prostore prirodnog i kulturnog nasleđa i rubne zone gradova), zatim planova, politika i instrumenata (SPU) zaštite životne sredine i sektorskih planova i politika (zaštite prirodnog i kulturnog nasleđa, šuma i poljoprivrednog zemljišta). Ukazuje se na probleme planske implementacije, korišćenja i zaštite planiranih i podignutih zelenih površina u urbanom i suburbanom predelu. Polazeći od EU preporuka, regulative i instrumenata, analizirane su mogućnosti integrisanja koncepta predela i planiranja predela u planski proces, u prvom redu u proces prostornog planiranja. Preduslov za implementaciju koncepta predela i unapređenje prakse planiranja je sprovođenje baznih istraživanja i ustanovljavanje regionalne diferencijacije predela (predeonih jedinica) i različitih regionalnih pristupa planiranju predela. Drugi preduslov je obezbeđenje koordinacije i integrisanja prostornog, envajeronmentalnog i sektorskog planskog osnova i različitih podrški za njihovu efikasniju implementaciju, to jest za unapređenje upravljanja zaštitom i uređenjem prostora i predela.

Ključne reči: predeo, prostorno planiranje, envajeronmentalno planiranje i instrumenti, prirodno i kulturno nasleđe, urbani i suburban predeo, implementacija.

Summary:

The short review of planning system and practice in Serbia has been given, of spatial planning and environmental policies and of relevant legislation in particular. Attention has been paid to the landscape treatment in legislative grounds, and in spatial planning and practice. A few assumptions have been made, upon the lack of methodological and integrated approach to the landscape protection and management in the legislative grounds and planning practice. Strategic spatial plans and town master plans), environmental policies and instruments (SEA in particular) and particular sectoral plans and policies (for agriculture land, forestry etc) have been reviewed in attempt to check the stated assumptions. The problems of landscape and of green open space protection and maintenance have been brought up. In respect of the EU recommendations, legislation and instruments the establishment of the landscape concept and of the landscape planning and its integration into the spatial planning, environmental policies and related sectoral planning have been investigated. The pre-

requisite to the landscape concept implementation is the survey and establishment of regional landscape diversification, and of the different regional approaches to landscape planning. Coordination and integration of spatial, environmental and sectoral planning grounds and development of different implementation measures and supports are second, but not the less important prerequisite to the landscape concept implementation, namely for the space and landscape protection and management improvement.

Key words: landscape, spatial planning, environmental planning and instruments, natural and cultural heritage, urban and suburban landscape, implementation.

Uvod

Sistem planiranja u celini, a u tim okvirima i sistem prostornog planiranja, nalazi se na početku procesa re-definisanja i re-modelovanja u uslovima tranzicije, promena političkog sistema i uloge različitih upravljačkih mehanizama u Srbiji. U situaciji kada nema nagoveštaja o mogućim strategijama ekonomskog, socijalnog i političkog razvoja Srbije teško je proceniti kako i koliko dugo će se taj proces odvijati i kada će biti izgledno uspostavljanje integralnog planiranja.

Osnovna ideja ovog rada je da razmotri stanje i osnovne/ključne probleme sistema i prakse planiranja u Srbiji, u prvom redu prostornog i planiranja predela i relevantnih zakonskih osnova. Drugo, da ukaže na mogućnosti unapređenja i integracije planiranja predela u sistem prostornog, envajeronmentalnog i sektorskog/granskog planiranja. Tome u prilog može ići neophodno usklađivanje i implementacija strateških okvira, regulative i instrumenata Evropske unije u proces re-definisanja i re-konceptualizacije sistema planiranja u Srbiji.

1. Sistem i praksa planiranja u Srbiji

1.1. Sistem planiranja

Planiranje u Srbiji izgubilo je pređašnji legitimitet, a da nije steklo novi legalitet i ulogu u upravljanju i usmeravanju razvoja.

Posle perioda centralizacije (pre 1974. godine) i decentralizacije (1974–1990. godine), u poslednjoj deceniji 20. i na početku 21. veka sistem planiranja u celini, u prvom redu socio-ekonomsko planiranje, doživelo je kolaps. Prostorno planiranje je opstalo, suočeno sa brojnim problemima usled nedefinisane uloge u odnosu na druge upravljačke mehanizme, u uslovima nepostojanja osnovnih inputa iz socio-ekonomskog planiranja i sa envajeronmentalnim planiranjem u fazi formiranja.

Široko rasprostranjena odbojnost prema planiranju tokom druge polovine 90-ih, dovela je do zapostavljanja njegove nove uloge u periodu tranzicije. S druge strane, već duže vremena prisutna potreba radikalne rekonstrukcije sistema i prakse planiranja, dodatno je potencirana promenama u društvu, ekonomiji i politici.

Izradi i implementaciji različitih planova, strategija i politika kao međusobno povezanim aktivnostima u procesu planiranja i u definisanju odgovarajuće regulative, nije pridavan značaj u sferi političkog odlučivanja i upravljanja razvojem. Zbog toga je zakonskim osnovom u proteklom periodu potpuno zapostavljeno ustanovljavanje neophodnih principa, instrumenata i mehanizama za koordinaciju planskih aktivnosti i relativizaciju konfliktnih interesa u usmeravanju i upravljanju razvojem. To nije otklonjeno ni u poslednjoj generaciji zakona (2000–2006. godine).

1.2. Sistem i praksa prostornog planiranja

Zakonske osnove korišćenja, zaštite i izgradnje prostora u našoj zemlji mogu se, u poređenju s evropskim zemljama, svrstati u kategoriju ekstenzivne legislative, zajedno s Grčkom, Italijom i Španijom,⁵⁰ zbog nedostatka realnosti, doslednosti, ujednačenosti i situiranosti zakonskih rešenja. Tako na primer, oko 40 zakona ima direktan ili indirektan uticaj na korišćenje, zaštitu i izgradnju prostora. U situaciji hiperprodukcije zakona i sekundarnog zakonodavstva poseban problem predstavlja potpuna relativizacija značaja međuresornog i međusektorskog usaglašavanja njegovim svrstavanjem u usmeravajuće i neobavezujuće aktivnosti.⁵¹ To je imalo negativnog odraza i u novom zakonskom osnovu o korišćenju, uređenju i izgradnji prostora (2003).

U pogledu sadržaja, stepena obaveznosti i zastupljenosti raznih vrsta strateških i regulacionih planova po nivoima planiranja, sistem prostornog planiranja u Srbiji je relativno razvijen u poređenju sa planskim sistemima zemalja EU. Kao obavezujući i usmeravajući planski okvir i osnov strateško planiranje u Srbiji obuhvata: nacionalni/republički, regionalni, opštinski i prostorni plan za područje posebne namene (područje prirodnog i kulturnog nasleđa, infrastrukturnog koridora, lignitskog basena, turističko područje, sliv vodoakumulacije i sl.), kao i generalni plan naselja. U pogledu planskog korišćenja i zaštite prostora najznačajniju ulogu su imali i imaju prostorni planovi opština i područja posebne namene, kao i generalni (urbanistički) planovi.

⁵⁰ Prema: The EU compendium of spatial planning systems and policies, 1997.

⁵¹ Primera radi, Zakonom o državnoj upravi (2005) utvrđeno je da su mišljenja resornih organa neobavezujuća, čak i kada je reč o međuresornom i međusektorskom usklađivanju sistemskih zakona.

Izneverena su očekivanja profesionalnih planera i stručne javnosti da će, donošenjem strateškog planskog okvira na nacionalnom/republičkom nivou (Prostorni plan Republike Srbije, 1996), doći do značajnih pomaka i razvoja nove uloge prostornog planiranja, kao i do početka re-definisanja sistema planiranja u Srbiji (Maksin-Mičić, 2002).

Prisutne socijalne i probleme planerske profesije, u uslovima čestih promena regulative, analizirali su Perišić i Bojović (1997), koji kažu da: „mi možemo da pomognemo društvu samo do onog stepena do koga to društvo, odnosno politički faktori u njegovo ime, razume probleme i želi da ih reši“. Oni dalje tvrde da smo vrlo daleko od političkog konsenzusa o ciljevima i strategijama razvoja nacionalne teritorije, gradova i naselja, zato što svako veruje da su njegovi interesi najvažniji i najlegitimniji. Konsekventno, vladajuća elita ne smatra prostorno planiranje i urbane manifestacije javnog interesa za društvene prioritete. Ova konstatacija važi i danas, kao i u vreme kada je napisana.

Primeru radi, u praksi izrade i primene najnovije generacije generalnih planova za urbane centre (2003–2006. godine) uočava se nekoliko osnovnih problema i pitanja:

- koja je suština najnovije generacije generalnih planova – da li su to strateški planovi ili njihovi surogati, ili su neuspela i neprimenljiva kombinacija strateškog i regulacionog plana, odnosno nisu ni jedno ni drugo, već forma bez pravog sadržaja;
- ako se generalnim planom ne rešavaju strateška pitanja razvoja grada, od opredeljenja za širenje ili poguščavanje izgrađenosti prostora, do ekonomskih, socijalnih i envajeronmentalnih aspekata razvoja grada i njegove rubne zone, tada se postavlja pitanje zasnovanosti, procene realnih mogućnosti za realizaciju planskih koncepcija i sprovodivosti generalnog plana;
- ako nema odgovora na ključna strateška pitanja razvoja grada, čemu onda služi preuzimanje uloge regulacionog plana, to jest utvrđivanje vrlo detaljnih i generalnom planu neprimerenih urbanističkih parametara (indeksa izgrađenosti i zauzetosti) na nivou celina, blokova, namena i dr., što za rezultat ima njihovu promenu regulacionim planovima (planom detaljne regulacije), radi usklađivanja sa stvarnim stanjem i potrebama uređenja i izgradnje prostora.

Najeklatantniji primer je skoro donet generalni plan za grad Beograd (2003), koji nije rešio više strateških pitanja razvoja grada, čak ni kada je reč o saobraćajnim rešenjima, zbog kojih je morala da se pokrene inicijativa za njegove izmene i dopune već godinu dana po donošenju. S druge strane tim planom su vrlo detaljno propisani indeksi izgrađenosti i zauzetosti na nivou prostornih celina, namena, prema tipu stanovanja i dr. U praksi se generalni plan sprovodi tako što se svim planovima detaljne regulacije menjaju nereal-

no utvrđeni urbanistički parametri. Drugim rečima, regulacionim planovima menja se generalni plan, što je omogućeno/podržano i podzakonskim aktom (pravilnikom o sadržini i načinu izrade urbanističkog plana iz 2004. godine), suprotno zakonskim odredbama (Zakon o planiranju i izgradnji, 2003).

Jednom omogućeno i prihvaćeno probijanje pravila strateškog – generalnog plana, vodi dalje u promene koncepcije uređenja i izgradnje najvrednijih i najekskluzivnijih zona i celina u gradu. Trenutno u Beogradu nije u toj meri aktuelna centralna gradska zona, koliko zona Vračara, koja predstavlja deo urbanog identiteta, slike urbanog predela (urbanog pejzaža) i memorije grada. Intenzivno i ubrzano razgrađivanje nasleđene urbane matrice i ambijentalnih vrednosti Vračara, besprizornim probijanjem predviđene visinske regulacije i izgrađenosti prostora i rešenjima suprotnim koncepciji generalnog plana zarad partikularnih interesa, vodi gubitku urbanog identiteta, pejzaža i kvaliteta te gradske celine i njene ekskluzivnosti. Koja je onda namena generalnog i bilo kog urbanističkog plana? Da li je to samo planska forma i formalno pokriće gradskih i opštinskih vlasti, urbanista i arhitekata za faktičku razgradnju urbanog prostora prema partikularnim interesima zasnovanim na ekonomskoj i političkoj moći? Vredna pomena jeste činjenica da je od strane političke elite i gradskih vlasti tek s izradom Strategije razvoja turizma Srbije (2005) prepoznata jedna od najvećih vrednosti urbanog pejzaža Beograda sačuvana generalnim planom – tzv. „zeleno srce“ Grada (zona Kalemegdan – šume u forlandu Dunava – Veliko Ratno ostrvo – park „Mira“ pored ušća Save), nasuprot idejama pojedinih gradskih „graditelja“ da se na Velikom Ratnom ostrvu izgradi veliki, staklom pokriveni, zabavni park.

Novoustanovljena praksa urbanističkog planiranja u Srbiji nije poznata, niti prihvatljiva sa stanovišta planskih sistema evropskih i ostalih razvijenih zemalja.

1.3. Envajeronmentalno planiranje i praksa

Od sredine 90-ih, posle UN Conference on Environment and Development u Rio de Žaneiru 1992. godine, postupno se javljaju novi momenti u politici zaštite životne sredine u Srbiji. U najnovijem „kišobran“ zakonu o zaštiti životne sredine s kraja 2004. godine prisutna je tendencija obezbeđenja koordinacije envajeronmentalnog, prostornog i sektorskog planiranja. Po prvi put se u proces i procedure prostorno-planske i envajeronmentalne evaluacije uvodi obaveza izrade SEA (SPU – strateška procena uticaja) i ex post EIA, pored ex ante EIA (PU – procene uticaja različitih projekata). U skladu s direktivama Evropske Unije o SEA, SPU je dovedena u vezu sa strateškim, prostornim i urbanističkim planiranjem, kao i sa sektorskim planiranjem, a ex post EIA sa realizacijom investicionih projekata. Problem predstavlja metodologija izrade i integrisanja SPU u planski proces, koja je još u fazi pripreme i u EU. Postoji realna opasnost

da, bar u početku, ovaj instrument bude u formalnoj primeni, bez pravog i pravovremenog povratnog uticaja na izradu i donošenje planskih odluka i njihovu implementaciju.

Učinjen je, po prvi put, napor da se zakonskim osnovom ustanovi pristup u skladu s principima održivog razvoja. I pored toga, u praksi je prisutan veliki raskorak između normativne i stvarne zaštite životne sredine. Rezultat tog raskoraka je veliki nesklad/kontrast između nezadovoljavajućeg stanja životne sredine, s jedne strane, i ostvarenog nivoa socio-ekonomskog razvoja u Srbiji, s druge.

2. Tretman predela u sistemu i praksi prostornog i sektorskog planiranja

Cvejić, Vider i Prokić (2001) opravdano ukazuju da je planiranje predela još uvek nejasno definisana planska disciplina, koja do sada nije našla odgovarajuće i eksplicitno mesto u zakonskim osnovama, kao ni u praksi.

Zapravo, planiranje predela kakvo egzistira u planskim sistemima evropskih zemalja, i pored zalaganja brojnih stručnjaka (Bogdanović, 1973; Milinković, 1978; Janković, 1987; Gostović, 1989. i dr.),⁵² nije prihvaćeno i nema tradiciju u praksi planiranja u Srbiji, za razliku od pojedinih republika bivše SFRJ (Slovenije i Hrvatske).

U našem planskom sistemu, odnosno u prostornom i sektorskom planiranju, pa čak i u envajerontalnom planiranju, zaštita i uređenje predela su zanemareni, bilo kao specifičan planski aspekt, bilo kao poseban oblik planiranja. Pojam predela i planiranje predela nisu adekvatno situirani u seriji zakona o planiranju i uređenju prostora, zaštiti životne sredine, kao i o prirodnim resursima (poljoprivrednom zemljištu, šumama, vodama i dr.) i kulturnim dobrima.

U važećem zakonu o planiranju i izgradnji prostora pojam predela nije prisutan, kao ni planiranje, zaštita i upravljanje predelima. Štaviše, nije ustanovljen ni plan sistema zelenila i otvorenih prostora, kao sastavna komponenta urbanističkih planova. Poseban problem predstavlja previd predela i slike predela/pejzaža rubne gradske zone (suburbani predeo) i peri-urbane zone (kultivisani predeo), ruralnih naselja i područja, zaštićenih prirodnih i kulturnih dobara (kulturni predeo sa različitim podtipovima), upravo za ona područja za koja je planiranje predela i njegove slike najznačajnije. Ovaj propust nije otklonjen ni u sekundarnom zakonodavstvu (pravilnicima o sadržini i izradi prostornih i urbanističkih planova).

⁵² Prema: Cvejić (1996: 23).

Novi „kišobran“ zakon o zaštiti životne sredini ambiciozniji je i progresivniji od prethodnog, izuzev u jednom, u pristupu i tretmanu predela. I dalje se pojam predela isključivo vezuje za prirodno nasleđe, kao jedan od kriterijuma za izdvajanje i proglašavanje prirodnog dobra (nacionalnog parka, parka prirode, predela izuzetnih vrednosti). U isto vreme, nigde se u zakonskim odredbama ne pominje zaštita i uređenje predela, ni kada je reč o strategijama, planovima i programima za zaštitu životne sredine, niti za upravljanje prirodnim resursima i dobrima. Isti propusti javljaju se i u odredbama Zakona o nacionalnim parkovima (1993).

Jedino obrazloženje ovog propusta, koje se moglo čuti u neformalnim razgovorima sa pojedinim obrađivačima teksta zakona, jeste da će problematika predela biti obrađena u sistemskom zakonu o zaštiti prirode. U tom slučaju, čini se da je reč o nerazumevanju pojma i kategorizacije predela, jer je na prostoru Srbije najzastupljenija kategorija kulturnog predela. To bi značilo da se cela problematika redukuje na samo jednu kategoriju – prirodnih predela, a i ona na ograničen broj predela – na zaštićene prirodne (ili prirodni bliske) predele.

Upravo je envajermentalna regulativa, u prvom redu „kišobran“ zakon, najvažniji zakonski osnov za definisanje pojma predela, planiranja, projektovanja, uređenja i upravljanja predelom i ustanovljavanja obaveza za druge vrste planiranja, na način na koji je tim zakonom uređena oblast zaštite i upravljanja životnom sredinom. Bez toga, ne može se očekivati da tretman predela bude adekvatno uređen regulativom u ostalim sektorima/granama, u prvom redu u domenu zaštite i korišćenja prirodnih resursa i kulturnih dobara.

U važećem zakonu o kulturnim dobrima i pokušajima izrade novog zakona figurira zaštićena okolina nepokretnih kulturnih dobara, bez dovodenja u vezu s pojmom predela i slike predela, ni kada je reč o dobrima van urbanih naselja, to jest dobrima u kulturnim i prirodnim predelima.

U praksi strateškog, prostornog i urbanističkog planiranja tretman predela je fragmentaran i redukovan samo na pojedine komponente predela. Na svim nivoima prostornog planiranja tretman predela ne samo da nije integrisan u planski proces, već je predeo potpuno zapostavljen i u pogledu ekološkog, kulturološkog, socijalnog, ekonomskog, estetskog i drugih aspekata. To je slučaj i sa Prostornim planom Republike Srbije, za razliku od Strategije prostornog uređenja Republike Hrvatske (1997), kojom je izdvojeno 16 osnovnih regionalnih predeonih jedinica i utvrđene mere i propozicije za zaštitu i uređenja predela na nižim nivoima prostornog planiranja.

Slična je situacija, kao na nacionalnom nivou planiranja, i kod prostornih planova područja posebne namene, od koji se većina radi za područja sa intenzivnim prostornim i socio-ekonomskim transformacijama, kao što je izgradnja magistralnih saobraćajnih koridora, vodoakumulacija za regionalne

sisteme vodosnabdevanja, površinska eksploatacija lignita i sl. Tako se, na primer, u prostornim planovima za lignitske basene obrađuje problem revitalizacije i rekultivacije područja po završetku eksploatacije kopova, ali je vrlo malo zastupljen problem degradacije, obnove i uređenja predela.

Prvi pokušaj ove vrste učinjen je u izradi prostornog plana za područje Pan-evropskog multimodalnog saobraćajnog koridora „X” – deonica Beograd-Niš. Ideja je bila da se analiziraju uticaji autoputa na predeo i definišu mere i akcije za zaštitu, uređenje i upravljanje predelom. Prvi problem, koji se pojavio u toku izrade plana, jeste davno završena izgradnja deonice autoputa i izvršene promene i degradacija predela. Drugi problem je bio nedostatak osnovnih istraživanja tipologije predela na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou. U tim uslovima, u prostornom planu se moglo operisati samo sa globalnim tipovima predela (koji više odgovaraju nacionalnom nivou planiranja) i pretpostavkama o njihovim promenama, kao i sa opštim merama za njihovu rekonstrukciju i obnovu (Milijić, Spasić, Maksin-Mičić, 2002). Kada je reč o prostornom planu koridora „X” za deonicu Niš-Republika Makedonija, tek u njegovoj razradi na nivou regulacionog plana učinjen je napor da se uređenje pejzaža integriše u proces izrade planskih rešenja i smernica za trasu, objekte i prateće sadržaje autoputa. Sličnih pokušaja nije bilo u izradi prostornih planova za ostale deonice koridora „X” – granica Hrvatske-Beograd, granica Mađarske-Beograd i Niš-granica Bugarske.

Sledeći pokušaj učinjen je u Regionalnom prostornom planu administrativnog područja grada Beograda (2004). Plan sadrži kvalitetno obrađen segment o ciljevima, zadacima i pristupu planiranju i uređenju predeonih celina i elemenata urbanog, suburbanog i kultivisanog predela. U planskim rešenjima i propozicijama ostalih segmenata plana ne prepoznaje se uticaj planskih postavki i rešenja o uređenju predeonih celina i/ili elemenata, što ne znači da u procesu izrade planskih rešenja nije bilo potrebne međusektorske koordinacije i interakcije. Pretpostavka je da su se obrađivači sreli sa sličnim problemima kao i kod izrade pomenutog plana za deonicu koridora „X” od Beograd do Niša, što je uticalo na relativno uopšten planski iskaz i odsustvo smernica za uređenje predela i slike predela na nižim nivoima prostornog (za prostorne i urbanističke planove za prigradske opštine) i sektorskog planiranja, što se može smatrati osnovnim nedostatkom ovog regionalnog prostornog plana.

Vider (1996) diskutuje o praksi prostornog planiranja za područja prirodnog nasleđa, od kojih su neka upisana ili predložena za upis na Ramsarsku, MAB i druge liste. Ona ukazuje da se kod prostornih planova za područja prirodnog nasleđa (npr. nacionalnih parkova, rezervata Obedska bara i Sićevačka klisura) uočava nedostatak tretmana svih funkcija i kompleksnosti predela, naročito s predeonog i ekološko-biološkog aspekta.

Polazeći od stava Vider, vredan pažnje je tretman predela u izradi prostornog plana područja posebne namene za Park prirode Golija (2005), kojim je obuhvaćen i Rezervat biosfere „Golija-Studenca“ upisan u MAB listu. U predlogu ovog plana učinjen je iskorak u odnosu na prethodnu praksu prostornog planiranja područja zaštićenih prirodnih dobara. Planom se zagovaraju ciljevi zaštite kulturnog predela i očuvanja ambijentalnih, estetskih i rekreativnih pogodnosti područja, očuvanje tradicionalnog načina poljoprivredne proizvodnje i sl.; izvršena je generalna diferencijacija tipova biotopa i utvrđene opšte mere njihove zaštite, kao i opšte mere očuvanja tradicionalnog načina izgradnje i uređenja ruralnih naselja i sl. Međutim, izostalo je diferenciranje područja na predeone celine i utvrđivanje smernica i propozicija za očuvanje slike/pejzaža po tim celinama. I u ovom slučaju teško je uočiti stvarni uticaj, izuzev formalnih poziva, planskih postavki i rešenja o uređenju kulturnog predela i zaštiti biotopa na planska rešenja u drugim segmentima plana (šume, šumsko i poljoprivredno zemljište i dr.) i na plansku sintezu (plan namene prostora).

Istovremeno je prisutno zalaganje za razvoj isključivo tradicionalnog, ekstenzivnog stočarstva i ostalih poljoprivrednih aktivnosti. Takva opcija teško da je održiva, jer su zaštita travnih površina od degradacije i očuvanje demografske vitalnosti stanovništva i njihovih ekonomskih aktivnosti od podjednakog značaja za očuvanje i prezentaciju zaštićenog kulturnog (bliskom prirodi) predela Parka prirode Golija. Planiranje i uređenje predela trebalo bi, između ostalog, da omogući diferencijaciju travnih površina u pogledu njihovog graničnog kapaciteta za pašnjačko stočarstvo, radi relativizacije oprečnih interesa zaštite prirode i razvoja ekonomskih aktivnosti stanovništva. Time bi se izbegla loša praksa ustanovljena na području Nacionalnog parka Kopaonik, na kome je zabranjena ispaša stoke, što za posledicu ima degradaciju travnih površina i predela, s jedne strane, i ekonomske gubitke lokalnog stanovništva koje je prinuđeno da ispašu stoke organizuje na Pešterskoj površi, s druge (Maksim-Mičić, Nikolić, Krunić, 2003).

pozitivan pomak učinjen je i u valorizaciji zona II stepen zaštite prirodnog dobra sa predeonog stanovišta, na osnovu koje su planom predložene korekcije i proširenja obuhvata tih zona.

Bio bi još veći pomak da je isti pristup primenjen i za diferencijaciju režima zaštite i valorizaciju obuhvata „neposredne okoline i zaštite prirodnog prostora“ Manastira Studenica, s obzirom da za utvrđivanje zona sa različitim režimima zaštite kulturnih dobara i njihovog kulturnog predela nisu do sada definisani polazni kriterijumi ni od strane službe zaštite kulturnih dobara, niti zaštite prirode. Primer nejasnih i neusklađenih kriterijuma za utvrđivanje vrste i granica obuhvata zona sa različitim režimima zaštite kulturnih dobara i njihovog kulturnog predela jesu Manastir Sopoćani i srednjevekovni grad Ras. Za potrebe izrade Prostornog plana opštine Novi Pazar (2006)

nadležna služba zaštite kulturnih dobara utvrdila je zonu sa režimom I stepena zaštite na prostoru površine 25,6 km² oko srednjevekovnog grada Rasa i Manastira Sopoćani, s velikim ograničenjima za razvoj obuhvaćenih lokalnih zajednica. U elaboratu zaštite nisu navedeni i obrazloženi kriterijumi za utvrđivanje samo jedne zone najvišeg stepena zaštite i njenog obuhvata. Praktično je obuhvat zone s najstrožim režimom zaštite određen samo na osnovu najvećeg dometa vizuelne percepcije okruženja iz Manastira Sopoćani i Starog Rasa. Na taj način je obuhvaćen trostruko veći prostor od predloženog za zaštitu Predela izuzetnih odlika Ras-Sopoćani (1995), kojim je služba zaštite prirode obuhvatila izvorišnu čelenku reke Raške (počev od Vrela Raške) sa nepokretnim kulturnim dobrima i njihovom zaštićenom okolinom, ukupne površine 8,2 km² na kojoj je predviđeno uspostavljanje režima III stepena zaštite.

Zalaganja za primenu integralnog pristupa u metodologiji prostornog planiranja neće biti u potpunosti ostvarena, sve dok nedostaje kompleksan tretman predela i integrisanje planiranja, zaštite i upravljanja predelom u planski proces. To se posebno odnosi na pripremu i evaluaciju planskih opcija, gde je ovaj nedostatak najizraženiji. Uvođenjem SPU u planski proces, plan predela bi trebalo da poprimi ulogu jednog od instrumenata za evaluaciju alternativnih strategija i varijanti planskih rešenja o korišćenju, zaštiti i izgradnji prostora.

Sušтина je da je prostor Srbije predeono vrlo raznovrstan, od izrazito ravničarskih i dolinskih, do izrazito planinskih predeonih celina. Do sada nisu vršena bazna i celovita istraživanja tipologije predela, niti je ustanovljena regionalna diverzifikacija predeonih celina za teritoriju Srbije. Usled toga, javljaju se značajna ograničenja za utvrđivanje pristupa i politika zaštite i upravljanja različitim predeonim celinama i tipovima predela, kao i za definisanje adekvatnih okvira, obaveza i smernica za prostorno, envajermentalno i sektorsko/gransko planiranje.

Nešto bolja je situacija s praksom urbanističkog planiranja. I pored propusta u zakonskim osnovama o generalnim planovima naselja, zahvaljujući tradiciji i metodologiji izrade ovih planova, ustanovljenoj u „zlatnim godinama“ urbanističkog planiranja u bivšoj SFRJ i Srbiji (sredina 70-ih i 80-te), u primeni se zadržala posebna forma planiranja predela – plan sistema zelenih i rekreativnih površina. Osnovna slabost ovog, strateškog nivoa urbanističkog planiranja je zapostavljanje akvatičnih i, naročito, predela u rubnoj zoni. Upravo su ovi predeli protekle decenije bili izloženi brojnim i različitim vrstama pritiska na korišćenje i izgradnju prostora i životnu sredinu (spekulacije zemljištem, nekontrolisano ispuštanje zagađujućih materija, neplanska i nekontrolisana izgradnja i sl.).

Ti problemi se ne mogu rešavati parcijalnim prostorno-planskim rešenjima i merama sektorskih/granskih politika, već integralnim planskim pristupom, koji uključuje i planiranje i upravljanje predelom.

Ako se za planiranje sistema zelenih i rekreativnih površina može oceniti da je razvijeno na nivou strateškog urbanističkog plana, ista ocena ne važi i za regulacione planove i instrumente (urbanistički projekt), posebno na području središnje Srbije. Na području Vojvodine i središnje Srbije, u izradi regulacionih planova za urbana područja sve je raširenija loša praksa „planiranja“ otvorenih zelenih površina na neiskorišćenim („ostacima“) delovima planskog područja, koji preostanu po utvrđivanju svih ostalih namena, objekata i sadržaja u prostoru. Praksa izrade i primene urbanističkog projekta upućuje da je taj tehnički akt postao de facto osnovni planski instrument za usmeravanje uređenja i izgradnje urbanog predela, to jest za artikulaciju i kontrolu ispunjenosti partikularnih interesa u izgradnji najvrednijih gradskih celina i zona, uz minimalnu zaštitu javnog interesa ili uz odstupanje od zaštite javnog interesa, pogotovo kada se radi o javnim zelenim površinama.

Drastičan primer, koji nije vezan za nivo strateškog planiranja, već za nivo regulacionih planova (za urbane i peri-urbane zone i ruralna naselja) jeste funkcionalno i predeono potpuno neprihvatljiv način izgradnje prostora, u prvom redu stambenih, ali i različitih objekata uslužnih delatnosti, male privrede i dr. Jedan od primera je Negotin, izrazito tradicionalno-kulturološka regija Srbije, sa dugotrajnom i bogatom tradicijom narodnog graditeljstva, koja je prilagođena ravničarskom predelu. To je istovremeno i regija sa visokim stepenom migracija. Prve migracije su bile ka Sloveniji, odatle u Austriju (Koruška-Celovec) i Nemačku, da bi se najveći deo migranata zadržao i nastanio u Švedskoj. Sa promenom mesta boravka migranti su donosili nove tipove izgradnje objekata, karakteristične za predele u kojima su živeli. Čitava naselja, od kuća do dvorišta, izgrađena su i uređena pod uticajem planinskih i alpskih tipova objekata, koji nemaju nikakve veze sa predelom Negotina i njegovim graditeljskim nasleđem.

Usled neefikasne implementacije planskih odluka, izražen je problem implementacije planskih rešenja o zelenim i rekreativnim površinama. Za razliku od „zlatnih godina“ urbanizma, sa dobrom praksom podizanja i uređenja otvorenih urbanih prostora (posebno novih stambenih naselja), 90-ih započine napuštanje ranije prakse. Oskudica finansijskih i ostalih investicionih resursa dovela je do redukcije budžetskih sredstava lokalnih zajednica za uređenje građevinskog zemljišta, tako da su troškovi podizanja planiranih javnih i zajedničkih zelenih površina svedeni na minimum, da bi potom bili eliminisani. Slična situacija je i sa održavanjem postojećih javnih zelenih površina, podignutih u periodu pre 90-ih godina. Istovremeno, planirane i podignute javne zelene površine postale su predmet različitih vrsta spekulacija. Tako se danas može

govoriti o delimičnom uništenju i gubitku podignutih zelenih površina.⁵³ Kada je takva situacija sa postojećim zelenilom, može se lako pretpostaviti kakva je kada su u pitanju planirane zelene površine. Ove površine ne samo da se ne privode nameni, već nisu zaštićene od neplanskog korišćenja i re-planiranja za druge namene. Tome pogoduje i nepostojanje katastra zelenila za naselja, što olakšava donošenje odluka o re-planiranju zelenih površina za druge namene. Ovaj nedostatak predstavlja i značajno ograničenje kako za izradu strateških i regulacionih urbanističkih planova, tako i za monitoring planske implementacije otvorenih zelenih površina.

Spekulacije zemljištem i enormna bespravna izgradnja, dovele su do pojave ekstremno loše prakse potpunog zapostavljanja javnog i privatnog zelenila u neplanski podignutim naseljima u rubnoj i peri-urbanoj zoni, naročito na ulazno-izlaznim putnim pravicima u naselja. Formiranje zelenih koridora i drugih javnih zelenih površina u tim naseljima teško da će biti moguće u budućnosti, jer nema rezervnih raspoloživih prostora za ovu namenu.

Cvejić, Vider, Prokić (Ibid., s. 37) ukazuju na još neke od problema dosadašnje prakse planiranja u Srbiji. Na prvom mestu izdvajaju nerazvijenu praksu korišćenja predeonih metodologija i tehnika u procesu planiranja, za koju smatraju da je delom posledica nepostojanja potrebnih baza podataka i tehnologija njihove obrade i primene (npr. GIS, katastarski podaci, vegetacione i karte potencijala vegetacije, itd.). Drugo, ukazuju da postoji veliki obrazovni i informacioni deficit u odnosu na problematiku planiranja, zaštite i upravljanja predelima.

Ta konstatacija se mora uzeti s rezervom kada je reč o planskim osnovama gazdovanja šumama i šumskim zemljištem, koje u pogledu metodologije i tehnika izrade sadrže neophodne elemente za plan predela. Međutim, plan predela nije i formalno prisutan kao segment u izradi osnova i programa gazdovanja šumama i šumskim zemljištem. U pojedinim evropskim zemljama (npr. Nemačkoj) plan predela sastavni je deo planskog osnova gazdovanja šumama.

U ostalim sektorskim planovima i politikama predeo, planiranje i zaštita predela nisu prisutni, što predstavlja veliki propust, posebno kada je reč o poljoprivrednom zemljištu, vodoprivredi, rudarstvu, saobraćajnoj infrastrukturi i drugim velikim potrošačima prostora i uzročnicima transformacije i degradacije predela.

⁵³ Najčešće je reč o njihovom neplanskom korišćenju za građevinsko zemljište, odnosno za izgradnju privremenih i stalnih objekata uslužnih delatnosti, podzemnih garaža i sl. Svedoci smo eklatantnih primera te vrste u najstrožem centru Beogradu (podzemna javna garaža pored Starog dvora – gradske skupštine), čiju realizaciju nije moglo da spreči ni ugroženo lokalno stanovništvo, niti stručna javnost.

U envajeronmentalnom planiranju i politikama, posebno onima za oblast zaštite prirode i prirodnog nasleđa, prema Cvejić, Vider, Prokić (Ibid., s.37) nisu razjašnjene razlike između pojmova i koncepta zaštite predela i zaštite prirodnih dobara, kao ni između uloge i obuhvata zaštićenog prostora i zaštitne zone prirodnog dobra u odnosu na predeo. Kada je reč o područjima prirodnog nasleđa Vider (Ibid., s. 66) smatra da ovi nedostaci dolaze do izražaja već u toku istraživanja i ustanovljavanja zaštite prirodnog dobra. Ona ističe da postoji samo formalno pozivanje na očuvanje izuzetnih odlika predela, a da se zapravo definisanje obuhvata i evaluacija tih područja ne zasniva i na istraživanju tipova predela, njihove osetljivosti i ugroženosti, pogodnostima i ograničenjima predela za različite namene i aktivnosti, kao ni na merama zaštite i uređenja dobra i njegove zaštitne zone prilagođenih utvrđenom tipu predela. Na slične probleme u praksi zaštite kulturnog nasleđa i njihovog kulturnog predela ukazuje opisani primer Manastira Sopoćani i Starog Rasa.

Zaključna razmatranja – mogućnosti unapređenja tretmana predela u sistemu i praksi prostornog planiranja u Srbiji

Nalazimo se pred periodom utvrđivanja i potvrđivanja sistema planiranja, sticanja njegovog novog legitimiteta i uspostavljanja veće efikasnosti prakse planiranja. Potvrđivanje sistema planiranja i relevantnih zakonskih osnova obavljaće se u odnosu na EU strateške okvire, regulativu i instrumente, u prvom redu u domenu planiranja. Ta okolnost može predstavljati prednost i pogodnost za uspostavljanje i definisanje uloge i pozicije planiranja predela u sklopu razvoja sistema planiranja u celini i, u tim okvirima, razvoja pojedinih oblika planiranja.

Prethodni stav zasnovan je na najmanje dva od brojnih EU strateških okvira i instrumenata, u prvom redu na ESDP (European Space Development Perspective, 1999) i ELC (European Landscape Convention, 2000). Evropska perspektiva prostornog razvoja svrstava konzervaciju i mudro upravljanje prirodnim resursima i kulturnim predelima u jedan od tri fundamentalna cilja evropske politike prostornog razvoja. Ovim dokumentom su utvrđene i opcije politike kreativnog upravljanja kulturnim predelima: (i) uključivanje vrednosti kulturnog predela u okvire integrisanih strategija prostornog razvoja; (ii) poboljšanje koordinacije mera razvoja, posebno onih koje imaju uticaja na predele (Ibid., s. 34). U Evropskoj konvenciji o predelima generalne mere se odnose posebno na: (i) utvrđivanje predela zakonskim osnovama za dominantnu komponentu diverziteta pojedinih područja i osnovu njihovog identiteta; (ii) integraciju predela u regionalno i urbanističko planiranje, kao i u sektorske

i druge politike, koje imaju direktan ili indirektan uticaj na predele (Ibid., s. 3). Polazeći od propozicija i mera utvrđenih EU okvirima i regulacijama, kao i potrebu i pravce re-definisanja sistema planiranja u Srbiji, mogu se sagledati neke od mogućnosti za unapređenje tretmana predela, posebno kada je reč o prostornom planiranju.

Prvi, neophodan korak je situiranje i definisanje pojma predela i tretmana predela u zakonskim osnovama o zaštiti životne sredine. Sledeće je definisanje planiranja i zaštite predela u zakonskim osnovama o prostornom i sektorskom planiranju.

Što se tiče pozicioniranja tretmana predela u metodologiji strateškog planiranja, do sada su se javila dva suprotna pristupa. Prvi, koji zastupaju stručnjaci iz oblasti pejzažne arhitekture (Cvejić, 1996; Vider, 1996; Cvejić, Vider, Prokić, 2001), zalaže se za plan predela kao sektorski plan, koji bi imao ulogu obavezujućeg osnova za izradu svih strateških planova, slično praksi planiranja predela u oblasti Nordheim-Westfalen u Nemačkoj. Drugi, koji su izneli stručnjaci iz bio-tehnoloških disciplina (Jović, Medarević, 1996), suprotan je prvom pristupu i zalaže se za plan predela kao specifičan aspekt, ravnopravan ostalim i/ili kao komponentu integrisanu u izradu strateških sektorskih planova, odnosno u osnove gazdovanja šumama.

Sa stanovišta prostornog planiranja, najmanje bi četiri problema trebalo uzeti u obzir prilikom diskusije o ponuđenim pristupima tretmanu predela. Prvo, sektorski lobiji su u našoj sredini vrlo moćni, posebno lobi u šumarstvu, saobraćajnoj infrastrukturi, građevinarstvu i dr. Drugo, planerski lobi ima slabu poziciju u sklopu hijerarhije političkog i socio-ekonomskog odlučivanja, a pejzažne arhitekture nisu ušli u koaliciju sa nekim od postojećih lobija. Treće, strateško planiranje je u dubokoj krizi, koja se u mnogo manjoj meri oseća u sektorskom planiranju, posebno u odnosu na planiranje predela. Četvrto, ali ne i najmanje značajno, re-definisanjem sistema planiranja, u prvom redu sistema prostornog planiranja, ustanoviće se legalna potreba i legitimitet integralnog i interdisciplinarnog pristupa planiranju, korišćenju i zaštiti prostora.

Na tim osnovama bi trebalo proveravati ponuđene pristupe tretmanu predela u sistemu planiranja i planskom procesu. U tom smislu, čini se realniji i svrsishodniji pristup tretmanu predela kao obaveznoj komponenti strateških planova i specifičnom aspektu prostornog, envajeronmentalnog i sektorskog planiranja (zaštite i korišćenja prirodnih resursa, prirodnih i kulturnih dobara i dr.).

Istovremeno bi bilo opravdano zagovarati poseban plan uređenja predela za područja zaštićenih prirodnih dobara i kulturnih dobara u kulturnom, prirodi bliskom predelu. Slično je i sa delovima rubne zone koji nisu u obuhvatu generalnog plana urbanog naselja, gde bi plan predela bio jedan od

instrumenata očuvanja i uređenja otvorenih prostora i unapređenja slike predela.

Suštinsko za uključivanje koncepta predela u sistem i praksu prostornog planiranja jeste ustanovljavanje regionalne diverzifikacije predela/predeonih celina i različitih regionalnih pristupa planiranju predela. Da bi se ostvarilo željeno unapređenje strateškog planiranja, neophodno je preduzeti sveobuhvatna i kontinuelna bazna istraživanja tipologije predela i regionalne diverzifikacije predela/predeonih celina u prostoru Srbije.

Rezultati takvih istraživanja predstavljali bi osnov za utvrđivanje okvira, mera i propozicija za strateške planove na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou. Sledstveno tome, jedan od glavnih zadataka strateških planova i njihove implementacije – korišćenja, organizacije i izgradnje prostora, bila bi zaštita vrednosti različitih tipova predela, kao jedne od osnovnih karakteristika prostora, ali i zbog drugih razloga: ekoloških, kulturnih, estetskih i sl.

Time bi se omogućilo i ustanovljavanje zaštite i uređenja predela kao jednog od ciljeva i kriterijuma prostorno-planske i envajeronmentalne evaluacije, u sklopu strateške i ex post evaluacije planskih politika. Što se tiče posebnih metoda i tehnika, u svetlu rastuće relevantnosti aspekta interesa u planiranju, kao i zalaganja za integraciju envajeronmentalnih zahteva u strateško planiranje, izglednim se čine različite kombinacije pristupa u tradiciji kost-benefit analiza, s jedne strane, i onih koji nastaju s pojavom SPU, s druge. Pretpostavka je da će takve kombinacije, posebno razvoj SPU, olakšati definiisanje tretmana, metoda i tehnika zaštite i upravljanja predelom.

Drugi, neophodan korak jeste povećanje efikasnosti upravljanja zaštitom i uređenjem prostora i predela, koje se može obezbediti:

- koordinacijom prostornih i urbanističkih planova, enavejronmentalnih i sektorskih planova, strategija, politika, programa i instrumenata, uz razvoj zemljišne, stambene i drugih zapostavljenih politika i obezbeđenje podrške opšteekonomske politike sprovođenju zaštite i uređenja prostora i predela;
- multisektorskim pristupom, to jest primenom pogodnih kombinacija mera i instrumenata raznih politika prema planskim odlukama, tematskim oblastima i problemima koji se rešavaju u zaštiti predela (prirodnog i kulturnog nasleđa, voda i dr.);
- istraživačkom, programskom i institucionalno-organizacionom podrškom i informacionim, monitoring i kontrolnim sistemima o prostoru i životnoj sredini; i
- informisanjem i uspostavljanjem partnerstva/kooperacije na relacijama: javni – privatni sektor; državne – nezavisne institucije i organizacije; nivoi upravljanja – stanovništvo, interesne i ciljne grupe.

LITERATURA:

Cvejić J., *Planiranje predela*. U: Planiranje i uređenje predela, Udruženje urbanista Srbije, Beograd, 1996, 16–29.

Cvejić J., Vider V., Prokić S., *Planiranje predela i zaštita prirode – primeri iz prakse*. U: Planska i normativna zaštita prostora i životne sredine, Udruženje urbanista Srbije&Udruženje prostornih planera Srbije, Beograd, 2001, 33–40.

The EU compendium of spatial planning systems and policies, Regional development studies, Regional policy and cohesion, European Commission, Luxemburg, 1997.

European spatial development perspective, European Commission, Potsdam, 1999.

European Landscape Convention, Committee of Ministers of the Council of Europe, 2000. <http://www.nature.coe.int/english/main/landscape/conv.htm>

Jović D., Medarević M., *Osnovi i koncepcija planiranja uređenja prostora u okviru šumskih područja*. U: Planiranje i uređenje predela, Udruženje urbanista Srbije, Beograd, 1996, 73–83.

Generalni plan Beograda 2021., JUP „Urbanistički zavod grada Beograda“, Posebno izdanje, Beograd, 2003.

Maksin-Mičić M., *Ostvarivanje Prostornog plana Republike Srbije*. U: Prilog unapređenju teorije i prakse planiranja i implementacije, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd, 2002, 117–124.

Maksin-Mičić M., Nikolić M., Krnić N., *Održanje sela na Kopaoniku*, Izgradnja, br. 12, Beograd, 2003, 393–404.

Milijić S., Spasić N., Maksin-Mičić M., *Pristup izradi i primeni prostornog plana područja infrastrukturnog koridora na primeru autoputa E-75 deonica Beograd-Niš*. U: Noviji pristupi i iskustva u planiranju, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd, 2002, 27–34.

Perišić D., Bojović B., *Planiranje, uređenje i izgradnja prostora*. U: Saopštenja sa 20-godišnjice Smera za prostorno planiranje, Katedra za prostorno planiranje, Geografski fakultet, Beograd, 1997, 1–9.

Prostorni plan Republike Srbije, Službeni glasnik RS, knj. 1. i 2., Beograd, 1996.

Predlog prostornog plana područja Parka prirode Golija, CEP – Centar za planiranje urbanog razvoja, Beograd, 2005.

Predlog prostornog plana opštine Novi Pazar, Evropski centar za mir i razvoj Univerziteta za mir Ujedinjenih nacija, Beograd, 2006.

Regionalni prostorni plan administrativnog područja grada Beograda, JUP „Urbanistički zavod grada Beograda“, Posebno izdanje, Beograd, 2004.

Strategija prostornog uređenja Republike Hrvatske, Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja, Zagreb, 1997.

Strategija razvoja turizma Srbije, Horwath Consulting Zagreb&Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2005.

Uredba o utvrđivanju Prostornog plana područja infrastrukturnog koridora Niš-granica Republike Makedonije, Službeni glasnik RS, br. 77, Beograd, 2002.

Uredba o utvrđivanju Prostornog plana područja infrastrukturnog koridora autoputa E-75, deonica Beograd-Niš, Službeni glasnik RS, br. 69, Beograd, 2003.

Vider V., *Plan predela i sprovođenje zaštite i unapređenje zaštićenih prirodnih dobara*. U: Planiranje i uređenje predela, Udruženje urbanista Srbije, Beograd, 1996, 65–72.

Zakon o planiranju i izgradnji, Službeni glasnik RS, br. 47, Beograd, 2003.

Zakon o zaštiti životne sredine, Službeni glasnik RS, br. 135, Beograd, 2004.

Zakon o strateškoj proceni uticaja na životnu sredinu, Službeni glasnik RS, br. 135, Beograd, 2004.

Koncept i vizija naselje u harmoniji sa prirodom – savremen pristup zaštiti nasljeđa na Balkanu

„Nikada priroda ne kaže jedno a mudrost drugo“

D. Julije Juvenal

Rezime:

„Arhitektura jeste taj živi kreativan duh, koji iz jedne generacije u drugu, iz jedne epohe prema sledećoj, kreće svojim putem, postoji i rađa se u savršenoj harmoniji sa ljudskom prirodom i primamljivim okolnostima ljudske egzistencije.“ (1) Čovjek, da bi opstao, mora hitno korigovati postojeći način mišljenja, formirati novu filozofiju življenja. Neophodno je da raspolaže sa zavidnim nivoom znanja, tolerancije i spremnosti za kompromis. Uvažavanjem stručnosti svih aktera u prostoru, poštovanjem regionalnih specifičnosti, načela integralnosti i održivosti u prostoru nastojimo ponuditi nov i savremen pristup zaštiti prirodnog i kulturnog nasljeđa na Balkanu. Istraživački projekt istovremeno nudi vizionarska rješenja (model) upravljanja i uspješnog rasta naselja, ciljano mijenjajući odnos i ponašanje u prostoru, stvarajući uslove zdravog života ljudi u novom milenijumu, na istraživanoj teritoriji. Studentski radovi na zadanu temu: „Izgradnje naselja u harmoniji sa prirodom“, preispituju se i testiraju u nastavnom procesu. Prezentacija rada stručnoj javnosti za cilj ima upoznavanje iste sa teoretskim dostignućima i mogućnosti praktične primjene.

Ključne riječi: naselje, harmonija, zaštita, zdrav život, plan, održiv razvoj

Summary:

Architecture is the living spirit of creativity, which, from generation to generation, from one epoch to another, moves along its way, exists and rises in perfect harmony with human nature and attractive circumstances of human existence.“ (1) In order to survive, man has to change the current way of thinking and create a new philosophy of living. Knowledge is essential, but so is tolerance and readiness to compromise. As we attempt to offer a new, modern approach to preserve the natural and cultural heritage of the Balkans, we should take into consideration all individual factors acting in and affecting space, respect regional particularities and the principles of integrity and spatial sustainability. This research project offers visionary scenarios / a model for habitation management and growth, while purposefully changing the relation to and behaviour in space, creating healthy conditions for human existence in the studied area in the new millennium. Students works on the set topic: „Construction of habitations in harmony with nature“ have been analysed and tested during teaching, and the aim is to present and inform relevant professionals and stakeholders on their achievements and the possibilities of their implementation.

Key words: habitation, harmony, healthy life, plan, sustainability

Uvod

„Ne postoji primitivan čovjek, postoje samo primitivna sredstva. Ideja je stalna, jednako silna već od početka.“

Le Korbizje

Planiranje i projektovanje stambenog prostora prepliće se sa projekcijom života, provocira polemičke rasprave o reorganizaciji prostora za porodicu u minulom vijeku. Neophodne su stručne i naučne rasprave o definisanju pravila građenja za zdravo življenje. Kvalitativne promjene ka unapređenju života u naselju i mikrolokaciji zgrade nameću se kao imperativ. Provedena istraživanja pomijeraju razmišljanja ka suštinskim aspektima arhitekture kao okvira života u naselju. Definisanje mjesta življenja stvaranjem fizičkog okvira u kom se pobuđuje i diktira impresija, određuje vizuelni komfor i ugođaj, nastoji se univerzalni jezik arhitekture približiti studentima i praksi.

Razvoj i opstanak civilizacije usko je vezan za pitanje obrazovanja inženjera kao vitalne poluge visokoškolskog obrazovanja uopšte. To je posebno bitno kod obnove devastiranog prostora, kao što je to slučaj na ovoj teritoriji. Obrazovanje inženjera po „bolonjskom modelu“ je vjerovatno istorijska šansa da zajedno sa zemljama Evrope stvorimo jedinstven sistem obrazovanja i istraživanja. Postavlja se pitanje šta svaki pojedinac i društvo u cjelini treba da učine da bi pružili pomoć i podršku ovom procesu. Arhitektonsko-građevinski fakultet u Banjaluci je u procesu remodelovanje nastave od nastavnika kao moderatora promjena zahtijevao preduzimanje određenih koraka u primjeni principa Bolonjske deklaracije. Na predmetima Arhitektonsko projektovanje postavljen je cilj: „Mlade kolege moramo spremno dočekati i aktivno se uključiti u proces interaktivne nastave!“ Nastavni proces je osmišljen tako da stimuliše timski rad, partnerski odnos, odnosno zahtijeva aktivno učešće (čime se pobuđuje interes za ciljana istraživanja u oblasti arhitektonskog projektovanja). Ambicije i bezrezervna podrška studenata sa starijih godina u započetom procesu: mladost, entuzijizam, nastojanja da se procesi u društvu mijenjaju i unapređuju, želja za uspjehom i dokazivanjem, ohrabрили su nas da istrajemo na zacrtanom putu, bez obzira na brojne poteškoće. Istražujući mogući model zdravog života kroz semestralne i diplomatske zadatke ciljano su analizirane brojne lokacije uz Vrbas (da bi se svim građanima omogućila dostupnost rijeci i unaprijedilo postojeće stanje, ponudile alternative). Intervenirajući i u drugim dijelovima grada Banjaluke, te opštinskim centrima Derventi, Srpцу, Gradišci, Novom Gradu..., željeli smo napraviti iskorak, ali ispoštovali princip „vizije naselja u harmoniji sa prirodom.“ Ukazivanjem na nova dostignuća i tendencije u oblasti projektovanja ponuđena su određena projektna rješenja kao mogući model na zadatim lokacijama, čime bi se unapredilo postojeće stanje. *Poštujte*

ći uslove i ograničenja lokacije nastojali smo zadovoljiti: potrebe, prohtjeve i navike budućih korisnika kroz jedinstvo funkcije konstrukcije i forme, poštujući regionalne osobenosti i tradicionalne vrijednosti, kako bi se zajednički stvorio prihvatljiv i zdrav ambijent življenja stanovništva kao osnovni principi savremene arhitekture.

Slika 1. – Janjske otoke, Šipovo

Slika 2. – Bardača, Srbac

Slika 3. – Vrbanja, Kotor Varoš
Inspiracija autoru se rodila u netaknutoj prirodi

Prostorno uređenje

*„...Umjetnikovo oruđe za mjerenje nije ruka nego oko,
jer ruka djeluje, a oko sudi.“
Mikelandželo*

Uređenje prostora ne može se svesti na korišćenje, jer je ono prije svega upravljanje pretpostavkama reprodukcije života u prostoru, sa složenim odnosima koje ostvaruju učesnici u toj reprodukciji.

Prostorno uređenje je multidisciplinarna oblast koja izučava cjelinu, međuzavisnost pojava i procesa u odnosima čovjeka, razvoja i prostora u istraživanom obuhvatu. Zahtijeva ono kompleksne i sinhronizovane intervencije svih učesnika u prostoru. Kad uređujemo prostor, koji ima svoju prirodnu i istorijsku prošlost, ali i društveno prepoznatljivu budućnost, ne smije se dozvoliti da on bude mjesto događanja, već okvir i uslov integrisanja svih sadržaja i djelatnosti bitnih za razvoj ljudske zajednice, naselja, prirodnog područja, privrednog kompleksa ili graditeljske baštine.

Globalizacija uvodi nove prostorne zahtjeve i ponašanje u prostoru. Prostorno planiranje treba upotrebom stručnih metoda i sadržaja rada da odgovori na ove kompleksne prostorno-razvojne potrebe, odnosno uskladi zahtjeve sa mogućnostima – kapacitetom prirode, da bi se planski eliminisali prethodno uočeni konflikti u prostoru. Uspostava efikasnih i lako provodivih propisa iz oblasti zahtijeva provjeru mogućnosti i izradu alternativnih rješenja

sa mogućim posljedicama njihovog izbora i ocjenom strateškog uticaja na čovjekovu sredinu. Integralnim sagledavanjem i tretiranjem cijele teritorije, uz dosljedno poštovanje načela prostorno održivog razvoja, osvjetljavamo sve aspekte teritorijalnog razvoja sa modalitetima upravljanja prostorom. Uključivanje javnosti u svim segmentima korak je bliže demokratizaciji prostora kao zajedničkog dobra svih građana. Dosadašnji prostorni razvoj u Srpskoj je u velikoj mjeri opterećen stihijskom i haotičnom izgradnjom (izostaje njegovanje regionalnih i kulturnih specifičnosti i osobenosti). Razvoj naselja dešavao se, uglavnom, uz putne i infrastrukturne koridore, vrlo često, nažalost, i na izuzetno kvalitetnom poljoprivrednom zemljištu. Gradilo se i gradi mimo tradicionalnih vrijednosti i stvarnih potreba. Prioritetna aktivnost je izrada zakonom propisanih planova za cijelu teritoriju, kadrovsko osposobljavanje, informatička uvezanost stručnih institucija i organa svih nivoa. Ne smije se zaboraviti „... planiranje kao aktivnost modernih lokalnih vlasti je proces koji se nikada ne završava.“ (2) U procesu planiranja i implementacije planskih rješenja učimo cio život. Planirajući za nova pokoljenja ispravljamo sopstvene greške, stečena saznanja iz teorije ugrađujemo u praksu, stvaramo nove vizije razvoja. U timskom radu i partnerskom odnosu svih aktera u prostoru nastoje se zajednički pronaći prihvatljive vizije razvoja istraživane teritorije. Novi tip pojava i procesa nudi unapređenje kvaliteta u svojstvu zakonomjernosti u planiranju i uređenju prostora. Potpisivanjem Ljubljanske deklaracije o prostornoj (teritorijalnoj) dimenziji održivog razvoja (3) BiH je postala svjesna izazova pred kojim se nalazi prostorno uređenje. Prepoznajući značaj evropskih integracija koje su u toku, prihvatila je prostorni razvoj kao metodu dostizanja harmoničnog razvoja na teritorije Srpske u budućnosti.

Integralno planiranje i uređenje prostora

„Bog nekim ljudima daje velike darove, jer kada dobiju nastup genijalnosti tj. kreativnosti, mogu u jednom trenutku nadići ono za što su drugima potrebne godine.“

Albrecht Direr

Sveobuhvatno sagledavanje sadašnjice uz analizu prošlosti neophodan je korak ka trasiranju i iznalaženju pravilnog puta za budućnost. Moramo znati da je „...prije grada postojao zaselak, svetište, selo, još prije sela postojalo je logorište, sklonište, špilja, kameni humak; a prije toga postojala je sklonost prema društvenom životu, koja je očigledno zajednička čovjeku i mnogim drugim životinjskim vrstama.“ (4) Društveni život čovjeka je koheziona nit jedinstva koja se provlači kontinuirano kroz proces planiranja i uređenja prostora. Integralnost i predvidivost životnih procesa u prostoru bitni su i nezaobilazni para-

metri za planere. Plan ne smije biti jednostavna trodimenzionalna predstava, vizija njegovog stvaraoča u koju uvodimo ljude ili im dekretom propisujemo da tu žive. Čovjek, kao budući korisnik, mora biti tu aktivan učesnik, kreator. Planski kreiran ambijent življenja treba omogućiti svim korisnicima prostora adekvatno zadovoljenje potreba, prohtjeva i navika, kao i mogućnost iskazivanja sopstvene osobenosti. Svaki akter u prostoru treba dati lični doprinos u kreiranju zajedničkog ambijenta življenja, čime se istovremeno obavezuje da poštuje kompromisno usaglašene i propisane opšte urbane normative. U protivnom, iskazaće nezadovoljstvo nametnutim okvirom življenja, u kome je sve propisano po nečijoj želji i volji, a on se tu ništa i ne pita kao budući korisnik, a očekuje se da bude životno vezan za to mjesto. Život čovjeka je veoma kompleksan, dinamičan, oscilira u kretanju i mirovanju. „Kretanje nije samo jedno jednostavno merljivo pomeranje, korisno u planiranju, već da su, uistinu, to dve stvari. Postojeći i otkriveni pogled. Otkrili smo da je ljudsko biće stalno svesno svog položaja u okruženju, da ima potrebu za osećajem mesta i da je taj osjećaj identiteta praćen svešću o onom drugom“. (5)

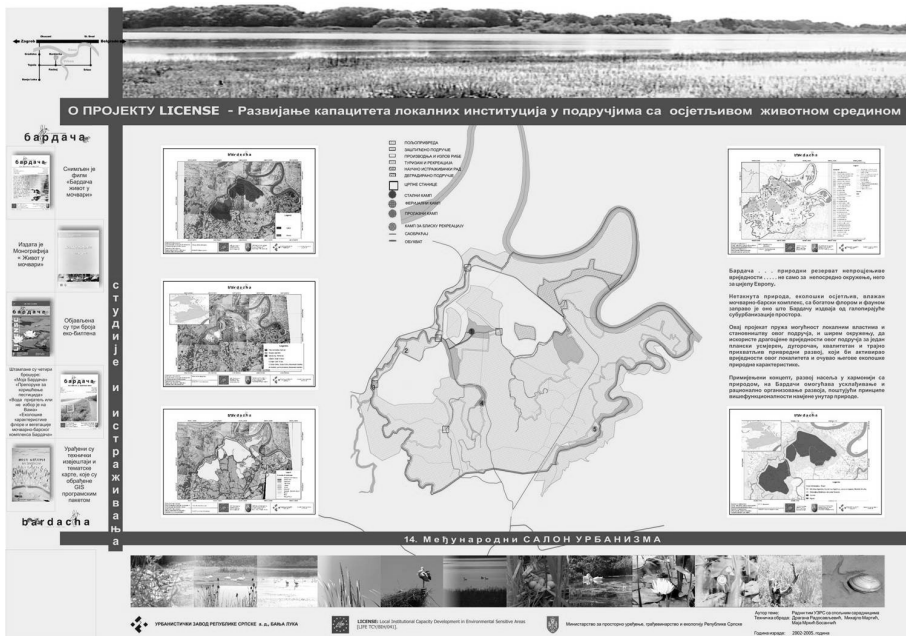
Sagledamo li to cjelovito „...u arhitekturi jedva da može nešto novo da se pronađe. Problemi u našem veku samo su izmijenili dimenziju... Dokle god ljudi koriste dve noge, dve ruke za dodir, mera njihovog tela je obavezan red veličina za čin građenja“. (6) Propisivanja načela ponašanja u prostoru bila su manje ili više uspješno provedena u praksi. Velika je opasnost kad su planska rješenja izrađivana i primjenjivana parcijalno, bez sagledavanja cjeline. U praksi ovih prostora to je, nažalost, bio dosta čest slučaj. Budućim stanovnicima neophodno je dati dovoljno slobode u formiranju svog fizičkog okvira u prostoru, poštujući određena pravila ponašanja, koja su zajednički utvrđena u planu. Prilagođavanjem planskih rješenja ljudskoj mjeri, zdravim uslovima življenja, postiže se siguran uspjeh, omogućuje efikasna primjena plana u praksi.

Načela Atinske povelje (7) postala su ograničavajući i limitirajući faktor urbanog razvoja u pojedinim segmentima. Evropski savjet urbanista preuzeo je obavezu da uočene propuste otkloni izradom Nove atinske povelje (8). Uporedimo li povelje, shvatićemo da je ispravno prastaro načelo iz prošlosti da graditi i stvarati treba „*po mjeri čovjeka.*“ *Ostaje velika dilema kako teoretski stečeno znanje i iskustvo praktično primijeniti, realizovati u čovjekovom životnom vijeku.*

Naslijeđena neriješena pitanja centralnih funkcija u urbanim naseljima, stečene loše navike ljudi (ne brinu se o zajedničkim prostorima, infrastrukturi), nepovoljno se odražavaju na funkcionisanje samih naselja, čineći problem još kompleksnijim. Postavlja se pitanje: kako izaći iz teške situacije? *Riješiti se moramo uočenih grešaka iz prošlosti, ali i ponuditi novu viziju i perspektivu za stanovnike ove teritorije* (poštujući evropske principe). „...Mislim da putokazi oko nas postoje, ali su teško uočljivi, a njihovo je čitanje velika avantura i veliki rizik.

To neki zovu – naučnim radom“. (9) Na svim nivoima vlasti opredijelili smo za približavanje i pridruženje Evropskoj uniji. Zacrtno je određen rok koji se želi ispuniti. Mnoge probleme i konflikte u prostoru treba da otklonimo. Realnost današnjice izazov je i obaveza za rješavanje u budućnosti.

Analiza planiranja, uređenja i upravljanja društvenim razvojem na istraživanoj teritoriji ukazuje na potrebu preventivnog rješavanja (do sada su uglavnom rješavane posljedice). Teritorija je suviše često posmatrana parcijalno, a problemi u prostoru rješavani izdvojeno, sami za sebe. Greške su na taj način multiplicirane, jer nisu sagledavani svi uticaji i međusobne uslovljenosti u prostoru. *Planiranje, uređenje i upravljanje prostorom su kompleksne i vrlo zahtjevne aktivnosti, koje zahtijevaju širok dijapazon znanja, entuzijazam, kompromisno usaglašen i osmišljen plan aktivnosti za čiju se realizaciju treba zalagati cijela društvena zajednica.*

Slika 4. – Primjer integralnog sagledavanja prostora u ekološki osjetljivom močvarno-barskom kompleksu Bardača

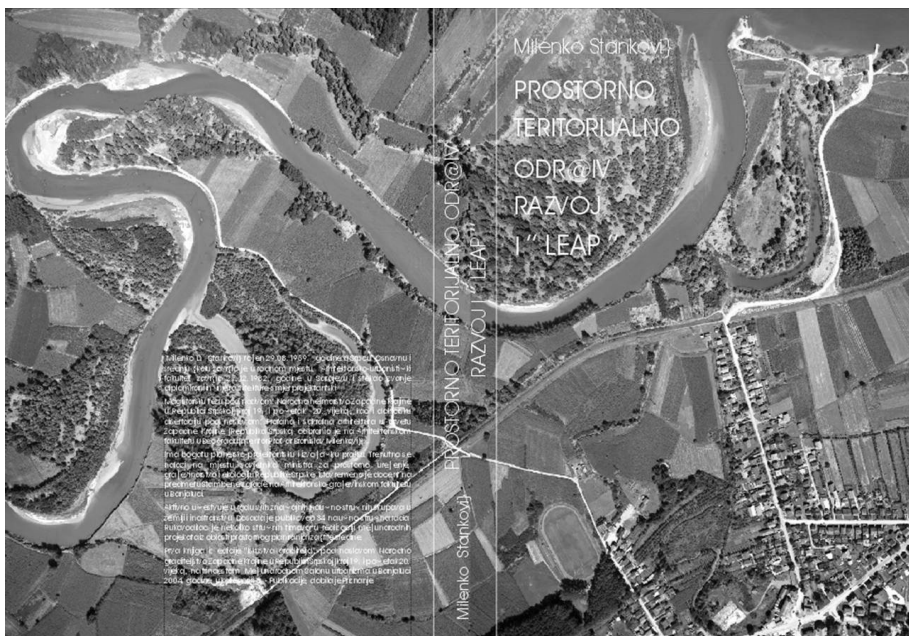
Pravila u građenju naselja

„...Izgraditi kuću moralo bi biti kao posaditi drvo ... ono mora da diše i živi u ritmu sunca i vjetrova, sjedinjeno sa tlom i mjestom“

Poznata je činjenica da su na prostoru bivše Jugoslavije postojali pravilnici o građenju zgrada, ali ne i naseljskih cjelina. Urbanistički zakoni nisu

sadržavali pravila, *pravilnik o izgradnji naselja*, sa izuzetkom Zakona o prostornom uređenju i građenju BiH. Vremenski dajući primat planu, u zakonu se izgubila bitna, izvorna, gradograditeljska sadržina u korist planerske (prestali smo se baviti izgradnjom sela i gradova, a osnovna svrha postala je izrada planova – marginalizovan je problem praktične primjene plana). Zato je potrebno uvesti *pravila u građenju naselja* (10), kako bismo uspostavili pravni red u „kući“ zajedničkog življenja. Naselje kao ljudska zajednica ima pravo i dužnost da svakom svom članu-graditelju propiše optimalne uslove koji ne ograničavaju uslove drugih članova, ali i zajednice u cjelini, odnosno približe viziju urbanog kontinuiteta i razvoja. Graditeljska pravila ne utvrđuju samo prava i obaveze graditelja, vlasnika, investitora, nego svih korisnika koji u naselju žive i rade, obezbijavaju opšte potrebe i štite javni interes u prostoru. Pravila obezbijavaju budućnost ljudske zajednice i utvrđuju plansku perspektivu naselja, stvaraju povoljne uslove u mjestu zajedničkog življenja (omogućuju zdrav život stanovništvu, nude jasnu razvojnu perspektivu). Ona ne mogu biti „slučajan“ skup pravila koji bi predstavljao „lokacijski“ pristup izgradnji naselja i ograničenja koja „guše“ razvoj, već, naprotiv, *stručni rad koji uvažava sve vrijednosti naselja, čuva ih i obogaćuje*. Pravila su postojala i kad zakona nije bilo (npr., iskustva običajnih pravila za izgradnju gradova sa prostora bivše Jugoslavije, Dubrovnika 1272, Kotora 1332. i drugih). Iskoristiti treba stečena iskustva evropskih zemalja (Francuske, Švajcarske, Njemačke i drugih koje imaju urbani kontinuitet) da bi stvorili uslove za vraćanje *pravila o izgradnji naselja* u naše zakonodavstvo. Očuvati treba vrijednosti mjesta koje naseljavamo, njegovu prirodnu i izgrađenu sredinu koju baštinimo, obezbijediti jasnu budućnost, plansku viziju razvoja. Život ljudi zahtijeva potrebu postojanja pravila u izgradnji naselja. Zakonodavcu ne pripada imperativ da o njima odlučuje, nego obaveza da ih izvršava. Pravila se utvrđuju za urbanističku cjelinu (zonu, kvart, četvrt..., pretežnu namjenu u dijelu naselja) čime se obezbijeduje životna i funkcionalna cjelina za stanovnike i naselje. Praksa je pokazala da se cio grad ne može „ugurati“ u jedan pravilnik, odnosno to bogatstvo raznolikosti se ne smije „gušiti“ pravilima, već, naprotiv, to treba čuvati i obogaćivati. Istovremeno i graditelja treba učiniti sigurnim, jer se do sada ostavljalo previše prostora za „tumačenje“ opštinskoj/gradskoj upravi.

Novi zakon o uređenju prostora treba uraditi u skladu sa argumentovanim smjernicama iz Prostornog plana Republike Srpske. Definirati treba strukturu i nivoe prostorno-planske dokumentacije, vodeći računa o evropskim iskustvima, ali u skladu sa stvarnim potrebama, koje se usklađuju sa mogućnostima opština i gradova.

Slika 5. – *Prostorno održiv i teritorijalno prihvatljiv razvoj za sva vremena kao svjetski fenomen. Vrba se ulijeva u Savu uzvodno - asocijacija*

Savremeni principi

*„Dobro naroda je vrhovni zakon“
Ciceron*

Partnerski odnos preporučuje se pri usaglašavanju mišljenja stručnjaka, vlasti i korisnika kod svih aktivnosti u prostoru, ali i kod sanacije prostora poslije završene eksploatacije.

Prostorno planiranje i zaštita sredine su po svojoj prirodi multidisciplinarnе djelatnosti koje su pored ovih zakona u pojedinim dijelovima uređeni propisima iz oblasti korišćenja poljoprivrednog i građevinskog zemljišta, šuma, voda, ruda, saobraćaja, energetike, zaštite kulturno-istorijskog nasljeđa i prirode, zaštite od elementarnih nepogoda i ratnih dejstava, zakona o komunalnim djelatnostima., pa je neophodno međusobno usaglašavanje tih zakonskih propisa i podzakonskih akata. Treba mijenjati sopstvenu svijest, stvarati odgovornog planera, političara, pozitivno uticati na sve aktere u prostoru, uskladiti razvoj prirode i čovjeka. Izmijeniti treba odnos prema investitorima – strankama u postupku. Ponuditi im moramo više potencijalnih mogućnosti, uređenih lokacija, na tržišnim principima, uz uvažavanje vlasništva i zaštitu javnog interesa. Efikasnim i praktičnim savjetima mijenjati treba dosadašnji odnos na relaciji službenik-stranka, njegovati stručni i profesionalni odnos

(službenika u funkciji građana). Razvojem i izgrađivanjem sistema uprave koji omogućuje stručno, profesionalno, efikasno i korektno, svim građanima završi posao u rekordno kratkom vremenu.

Nezaobilazni zadatak svake generacije je da doprinose sređivanju odnosa u ljudskoj svijesti i naselju. Naša generacija treba dati svoj doprinos u izgradnji naselja za 21. vijek. Zadatak i cilj politike gradova i opština treba biti stvaranje ugodne, partnerski uspostavljene sredine, koja omogućuje zdrav život svom stanovništvu. Gradovi i opštine koji postignu optimalne uslove življenja uspješnom prevencijom, rješavanjem konflikata u prostoru privući će ulagače, stvoriti povoljne uslove za život, ponuditi jasnu razvojnu budućnost i perspektivu.

Sugestije

„...ideje propadaju čim se prihvati kompromis... treba se vratiti zanatima... graditi sa fantazijom bez obzira na tehničke poteškoće...“

Valter Gropijus

Vrijeme je da se zapitamo: šta moramo učiniti za buduća pokoljenja? U domenu arhitekture došlo se do saznanja o upotrebi štetnih i opasnih materijala po zdravlje korisnika.

Integralno planiranje omogućuje očuvanje neobnovljivih resursa, uz minimalno korišćenje prirodnih izvora, stimulišući iznalaženje alternativnih. Izbalansiran razvoj naselja i prirode preventivna su mjera za dobrobit stanovništva. Monofunkcionalne zone, kao princip razvoja u urbanoj teoriji i praksi, traže preispitivanje i napuštanje (osim tamo gdje se to ne kosi sa zdravljem i javnom bezbjednosti ljudi). Multifunkcionalne zone sa usklađenim životnim i

Slika 6. – Crkva brvnara u Palčkovicima. Prnjavor
Savršena harmonija prirodne i izgrađene sredine –
moguć proces (pouka istorije)

Slika 7. – Bardača, Srbac

radnim funkcijama štede kretanje i energiju, smanjuju zagađenje., čime dobijaju na značaju. Raznovrsnost i raznolikost arhitekture kreativnim rasporedom fizičke strukture u prostoru zamjena su za monotoniju, tipizaciju i sivilo iz prošlosti. *Ljudska mjera naselja i zdrava životna sredina u njima nezaobilazne su i neprolazne vrijednosti.*

Uvažavanjem koncepta integralnog planiranja i uređenja naselja afirmacija filozofije održivog razvoja zahtijeva sveobuhvatno i kompromisno upravljanje prostorom, uz kompleksno sagledavanje i rješavanje prirodne životne sredine, kao i sistema infrastrukture u naseljima. Otklanjanje uočenih negativnih uticaja u prostoru trajna su aktivnost i obaveza. Pozitivna promjena svijesti o izgradnji perspektivnijeg prostora jasan je putokaz u budućnost. Postojanje radioaktivnog otpada (od municije sa osiromašenim uranijumom) sa aspekta prostornog planiranja i zaštite zahtijeva preduzimanje adekvatnih mjera kako bi se svi akteri u prostoru adekvatno zaštitili.

Prostorno-funkcionalna organizacija naselja mora nuditi promjenjivost, fleksibilnost i adaptibilnost. Afirmacija zdravih naselja sa kvalitativno poboljšanim uslovima života i rada, uz poseban akcent na staništu, lokaciji, mjestu zbiivanja u prostoru, u kome je *prirodan čovjek* nosilac aktivnosti, centralna figura stvaranja fizičke strukture i dimenzionisanja životnog okvira – trajan je zadatak i obaveza. Neprekidnost promjena u društvenim procesima formiraće novu urbanu sliku, urbani pejzaž koji će zadovoljiti sve aktere u prostoru, u kome će sve aktivnosti biti usklađene sa prirodnim i regionalnim osobenostima.

Kod planiranja svih aktivnosti u prostoru i naseljima moraju se uključiti multidisciplinarni timovi stručnjaka svih profila. Planerova ideja vodilja je *vjera u život*, sa kompromisno usaglašenim planskim opredjeljenjima. Nemoguće je izraditi kvalitetan plan ako sami planeri nemaju pozitivan osjećaj, ne vjeruju u budućnost... održivost sopstvenog, planski osmišljenog prostora.

Zaključak

„Ako je u duši svetlost, u čoveku je lepota. Ako je u čoveku lepota, u kući je harmonija. Ako je u kući harmonija, u državi vlada red. Ako u državi vlada red, u svetu je mir.“
kineska poslovica

Upravljanje realizacijama kod ekološki prihvatljivog građenja od nas traži utvrđivanje trostrukih parametara:

... „*gdje*“ se realizacije ostvaruju kroz preciziranje mjesta (kuća, naselje...), teritorije i njihovog sklopa (fizički, reprodukcioni...);

... „*kada*“ se odvijaju kroz sagledavanje trenutaka, sekvenci trajanja i ritma „ponavljanja“;

... „šta“ predstavljaju kao sadržaj kojim se uspostavljaju i ostvaruju realizacije putem upravljačkih aktivnosti, funkcija i djelatnosti.

Ponudeni koncept i vizija naselja u harmoniji sa prirodom, integralna zaštita prirodne i izgrađene sredine, sa preporukom hitne harmonizacije zakona o zaštiti graditeljskog nasleđa i prirode uz adekvatan nadzor i kontrolu institucija, nudi se kao mogući model zajedničke zaštite nasleđa Balkana. „Proučavati prirodu, voljeti prirodu, biti blizu prirode. Nikada nećete pogriješiti.“ (Ovo su riječi arhitekta Frenk Lojd Rajta i jasna poruka provedenih istraživanja.)

FUSNOTE I LITERATURA:

Wright, Frank Lloyd, *An American Architecture*, Edgar Kaufmann (ed.), Horiyon Press, New York, 1955.

Hornell, Mark, *Planing as Process and Product*, URBO BiH, broj 2.

Ministri država članica Savjeta Evrope (svih 45 zemalja članica) na 13. konferenciji evropskih ministara odgovornih za prostorno planiranje potpisali su u Ljubljani 16–17. septembra 2003. *Deklaraciju o prostornoj (teritorijalnoj) dimenziji održivog razvoja*

Mumford, Lewis, *Grad u historiji, njegov postanak, njegovo mijenjanje, njegovi izgledi*, Naprijed, Zagreb, 1968, str. 7.

Cullen, Gordon, *Gradski pejzaži*, Građevinska knjiga, Beograd, 1990, str. 11.

Krier, Rob, *Gradski prostor u teoriji i praksi na primjerima gradskog jezgra Štutgarta*, Građevinska knjiga, Beograd, 1991, str. 48.

Atinska povelja, 1933.

Nova atinska povelja, Strazbur, 1998, strana 1–15.

Radović, Ranko, *Forma grada, osnove, teorija, praksa*, predgovor, Stilos, Novi sad, Beograd, 2003, str. 166.

Krstić, Branislav, *Graditeljska pravila*, istraživački projekat na postdiplomskim studijama Arhitektonskog fakulteta u Beogradu, 1997.

Doc. dr Slađana PETRONIĆ

Republički zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa
Republike Srpske, Odeljenje Pale

Povezanost prirodnih i kulturno-istorijskih vrijednosti sa turizmom na Jahorini

Rezime:

Na Jahorini su obavljena naučno-stručna istraživanja sa ciljem utvrđivanja prirodnih, kulturno-istorijskih i stečenih vrijednosti.

U obuhvatu granice (oko 10.000 h) istraživana je i obrađena fauna, flora i vegetacija, šume i šumska zemljišta, turizam, stanovništvo i kulturno-istorijsko nasljeđe. Primjenjen je interdisciplinarni princip u valorizaciji ovoga područja koji je rezultirao utvrđivanjem koncepta zaštite zasnovanog na osnovnom cilju usklađenog razvoja zaštite prirode, kulturno-istorijskog nasljeđa i postojećeg inkorporiranog turizma na ovome području koji je bitan korisnik ovoga prostora. Uništavanje šuma, osnovnog i najvećeg prirodnog resursa, direktno utiče na kvalitet područja i opstanak turizma odnosno turističke infrastrukture. Nedomaćinskim korišćenjem šuma uništava se zemljište, pojavljuju se klizišta i jaruženja, iz toga razloga se moraju tražiti putevi za trajno međusobno dopunjavanje i otklanjanje svega što ometa njihovu vezu. Svako dalje uništavanje prirode u najširem smislu, pogotovo šuma na ovome području nanosi direktnu štetu turizmu i prirodi, jer ih ostavlja bez svoje prirodne baze i osnovnih uslova za razvoj. Opasan neprijatelj prirodi i turizmu na ovome području je neplanska, stihijska, nekontrolisana i neracionalna gradnja.

Predložene mjere zaštite u budućem zaštićenom području Jahorina podupiru turizam kada je riječ o pasivnoj i aktivnoj zaštiti. Zbog toga, budući naučno-istraživački rad na ovome području mora biti prioritetan i kontinuiran, radi provjere zacrtanih mjera i donošenja pravovremenih odluka o eventualnim promjenama u prirodnoj sredini.

Prethodna istraživanja su omogućila da se izdvoje područja-zone, a to su:

- Zone temeljnih vrijednosti sa izuzetnim prirodnim i kulturno-istorijskim vrijednostima: Gola Jahorina, Zlatna dolina, Vrelo Prače i Stansko vrelo, Mali javor, Mala dvorišta, Vrelo Miljacke sa Gradinom i Ravna planina.
- Mješovite zone (zona zaštitnih šuma, zona sa kulturno-istorijskim nasljeđem, zona naselja, zona turizma, zona izvorišta vodosnabdjevanja, zona lovni rezervat i zona oko vodoprivrednih objekata).
- Kulturne zone (poljoprivrednih pejzaža, arheološke i kulturno-spomeničke zone, etnološke zone sela s tradicionalnom arhitekturom).

Ključne riječi: Jahorina, interdisciplinarnan, valorizacija, priroda turizam, kulturno-istorijsko nasljeđe, zone.

Rekonstrukcija urbanih objekata u starim gradskim jezgrima i njen uticaj na spomenike kulture u Vojvodini

1. Uvod

Virtuelno, svaki pejisaž izaziva asocijaciju na kulturu, jer je, ukoliko i nije fizički uobličen od strane čoveka, zavisao od čovekove percepcije, bilo jednostavno posmatran ili idejno analiziran u smislu očuvanja, intervencije ili promene, a često i samo literarno opisan.

Iz tog razloga, koristeći frazu „kulturni pejisaž“, nemam nameru užeg preciziranja i određenja neke posebne vrste pejisaža, nego podvlačim, pre svega, neophodnost načina sagledavanja pejisaža kroz uočavanje interakcije koja se dešavala kroz istoriju, interakcije čiji smo svedoci i koja će i u budućnosti biti konstantna, a radi se o interakciji između prirode i čoveka.

2. Lična i kolektivna dimenzija u doživljavanju pejisaža

Sama kultura podrazumeva u sebi ličnu, tj. posebnu i estetsku dimenziju, u vrlo bliskim odnosima i sa umetnošću, kroz svesno dizajnirane objekte, kroz ideje koje imaju u sebi nameru kreiranja neke nove vrednosti, te kolektivnu, odnosno reprezentativnu i primenjenu dimenziju, čiji se uticaj ogleda u verovanjima, načelima, običajima i načinu komunikacije u okviru jedne grupe ljudi.

Ako ove dve dimenzije, ličnu i kolektivnu, primenimo i pokušamo da pronađemo u pojmu pejisaža, sagledavamo da se lične, estetske i posebne dimenzije pejisaža ogledaju, u recimo, radu pejisažnih arhitekata, inženjera hortikulture, ali i kroz slikarstvo ili fotografiju pejisaža, čime se određen predeo svrstava u kategoriju „vredan slikanja“ ili „vredan fotografisanja“. Kolektivna dimenzija u percepciji pejisaža oslikava se kroz osećaj jednog predela gledanog sa jedne tačke gledišta, a koja je najčešće veća od „mesta“ a manja od „regiona“, karakteristično za grupu ljudi koji posmatran pejisaž doživljavaju, recimo, svojim zavičajem, pa do određenja bliskog „svemu što vidimo kada izađemo“ (Pierce Lewis 1979).

Dakle, kulturni pejisaž može biti definisan kao geografsko područje, u kojem su uključeni prirodni rezervati divljih životinja i biljaka, kultivisane zone poljoprivrednog zemljišta ili tereni namenjeni domaćim životinjama, sa prisutnim obeležjima istorije, aktuelnih događaja, osoba i simbola koji obeležavaju određene kulturne ili estetske vrednosti.

Istorijski pejisaž, za razliku od umetničkih dela, ima osobinu da je i aktuelno okruženje. Mi, u doslovnom smislu reči, moramo ući u njega i sa njime saživeti (Catherine Howett, 1987).

Većina javnih nastupa, rasprava, okruglih stolova, debata, teza ili konferencija poput ove ima za glavnu temu, kada je kulturni pejisaž u pitanju, traženje adekvatnih odgovora i smernica akcija koji se odnose na očuvanje značajnih istorijskih i prirodnih mesta i očuvanje postojećih istorijskih i kulturnih spomenika. Svedoci smo, međutim, da se pridev značajnog mesta ne može uvek sa sigurnošću definisati, jer se pojam istorijskog ili kulturnog razlikuje od kulture do kulture, ali i od same lokacije. Pejisaž koji se sviđi određenoj grupi ljudi koja ga posmatra, u tom kontekstu ostaje „nevidljiv“ za formalnu kategorizaciju, a česta je pojava da, u kontekstu ljudskih socijalnih grupa, značajno mesto za jednu grupu, može nekoj drugoj grupi da bude čak i uvredljivo. Takođe, postoje slučajevi da se, uz mesto kategorizovano kao posebno istorijski ili kulturno značajno, u samom „komšiluku“ nalazi naizgled „običan“ objekat ili mesto, a koje za lokalno stanovništvo te zone ima nemerljiv emotivni ili kulturni značaj.

Kampovi sa prikolicama na obalama mora u vreme sezone od ključne su važnosti za ekonomiju jednog područja, iako mogu da ugroze senzibilitet posmatrača pridošlog da na tom području pronade pejisaž koji asocira na slike Monea ili Renoara. Međutim, bilo kako bilo, kamp prikolice uz viševekovna drva masline ili savremen urbani kvart lociran uz neki spomenik kulture, deo su kulturnog pejisaža. Sam sâm, za vreme studija u Rimu, pored zgrade u kvartu Tuscolano, svoj automobil parkirao uz Arco di Travertino, slavoluk iz doba Rimske imperije, stvarajući na taj način, zajedno sa mnogobrojnim komšijama, novi izgled rimskog urbanog pejisaža.

Iako određeni program očuvanja kulturnog pejisaža može biti kreiran da obuhvati vrlo široku lepezu tipova tretiranih pejisaža, najčešći je slučaj da se smernice očuvanja određenih pejisaža ne donose kao posebne imperativne ili zakonski regulisane mere. Sami arhitekti ili zajednice mogu pristupiti menjanju određenog pejisaža ili kreiranju novog. U tom slučaju, menadžment očuvanja kulturnog pejisaža, koji kroz svoje aktivnosti sprovode nadležni Instituti ili Zavodi, bavi se donošenjem smernica za pozitivnom promenom, kao i smernicama prevencije negativne promene.

3. Kulturni pejzaž kao mesto reprodukcije ljudskog društva

Urbana geografija, kao pojam koji u sebi podrazumeva socijalno-prostornu dijalektiku smeštenu u gradove, objekte, zajednice i kulture, okruženje je u kom čovek sve više obitava.

Urbani predeo, međutim, nije jednostavan odraz ekonomije ili politike jednog područja, već, najčešće, rezultat svakodnevnih socijalnih aktivnosti koje u urbanoj zoni kreiraju i restrukturiraju prostor i daju identitet. Gradovi konstantno kreiraju nove prostore i odnose, reprodukujući kroz celu istoriju viđene pojave socijalne nepravde, klasne razlike, fizičkog odnosa javne i privatne površine, izvedenih na mnogobrojne načine koji nam svojim pojavama otvaraju široko polje istraživanja.

Socijalna geografija, usredsređena na socijalno-prostorne teorije o kulturi i društvu, doživljava obrt u poimanju 80-ih godina XX veka, kada se, ilustrativno rečeno, počinje shvatati pre kao „glagol“ nego kao „imenica“, tj. suštinski više nego pojam koji se može koristiti i iznositi olako. „Kultura“ je množina, kontradikcija, pluralizam, formalno ili neformalno kategorizovana, bazirana na socijalnoj aktivnosti i njome kreiranih kategorija kao uzrokom razlika i kreacije identiteta. Ima svoj koren u polu, seksualnim opredeljenjima, etničkoj pripadnosti, rasi, regionalnoj privrednoj i političkoj situaciji, međunarodnim odnosima, lokalnim odnosima moći uključenih socijalnih grupa, ima snagu pregovaračke pozicije i potrebu za pregovaranjem. Ovim se dolazi do sagledavanja ovih interakcija kao ključnih osobina i karakteristika polja na kom se razmenjuju i menjaju mišljenja, a u kom su socijalni odnosi dominacije i subordinacije definisani i u priličnoj meri prihvaćeni.

Rasprava o pejzažu kao čovekovom okruženju, a ponavljam da je pejzaž, čim ga percipiramo na ovaj ili onaj način „kulturni“, sagledavanje je, dakle, pejzaža kroz multidisciplinarno ukrštanje arhitekture, antropologije, ekologije, likovne umetnosti, urbanog dizajna, hortikulture, itd. Denis Cosgrove je, kao jedan od autora, često citiran kao autor „novog fokusa“ u studijama pejzaža, u kom je važan aspekt dat ikonografiji, odnosima moći i „načinima posmatranja“, u traženju tačnije odrednice od same definicije kulturnog pejzaža kao „prirode oblikovane čovekovom aktivnošću“.

Čovek, sa dimenzijama koje nosi u sebi, a koje su u pejzažu vidljive fizički ili imaju samo emotivnu, duhovnu, ikonografsku ili simboličku dimenziju, kulturni pejzaž svrstavaju u kategoriju za koju je, zbog te povezanosti, jako teško tvrditi da se radi samo o konkretnom čovekovom okruženju. Kako je to naglasio Don Michell, kulturni pejzaž „radi“ na naturalizaciji i regulaciji socijalnih odnosa sa uključenim posledicama privrednih slabosti i socijalne nepravde. Ukratko, kulturni pejzaž više je fizičko mesto na kome se ljudsko društvo

reprodukuje, kroz biološki, ali i socijalni kontekst svog postojanja, uključujući i reprodukciju svojih postojećih odnosa moći i održavanja ili kreiranja ideologija.

4. Osećaj pripadnosti društvu – pejzaž kao „arena“ kulturne evolucije

Kultura je rezultat i nezamenljiva dimenzija socijalnog okruženja. Može li se, stoga, govoriti o njoj kao nečemu jednostavno prisutnom u individualnom umu? Iako konstantno implementirana od strane društva u akcije i percepcije njegovih članova, sama kultura nikako ne može biti shvaćena kao jednostavan okvir za akcije i način poimanja članova socijalnih grupa jednog društva. Ljudsko društvo više je od jednostavne slagalice raznolikih ljudskih „delova“.

Ljudsko društvo, u stvari, nudi mogućnost sinhronizacije individualnih osećaja i međusobne interakcije, kroz kreirane akcije zajednice koje vode nekom opšte – ili bar većinski prihvaćenom cilju, stvarajući, od primarne zajednice i njenih ritualnih plesova, do današnjeg, recimo, vojnog drila, mehanizam lakšeg opstanka, ali i utvrđivanje jasnih socijalnih odnosa, kroz uspešnije ili manje uspešno uspostavljanje osećaja emocionalne solidarnosti kao humanog aspekta te sinhronizacije.

Sam pejzaž, kao fizičko mesto ovih dešavanja, možemo dakle, pronaći i u samoj prirodi čovekovog uma, u njegovoj genezi i biološkoj potrebi „bektva od slobode“. Njegova promena uvek je rezultat kulturnog konteksta kao kičme čovekove aktivnosti, a vrlo često i mesto na kom se, opisano u analizi urbane geografije, razmenjuju mišljenja, odmeravaju snage i postavljaju socijalni odnosi, vidljivi u pejzažu u ostavljenim ili postojećim simbolima estetske ili duhovne vrednosti.

5. Kopiranje kao način adaptacije kulture

Da bih opisao određene mentalne predstave i procese, koji su i „polje na kome se seju“ kulturne norme i implementira kultura jednog društva njenim članovima, nazvaću ih, priznajem, malo nevešto, „shemama“ ili „razlozima“. Radi se, u stvari o biološki, istorijski ili regulativno oformljenim shemama ličnog prihvatanja i korišćenja određenih kulturnih simbola, njihovog dizajna i procedure korišćenja u kulturi jedne grupe.

Jasno je da, kopirajući estetske, duhovne ili socijalne vrednosti jedne kulture i pokušaj da se isti prenesu u svoju, moramo računati da se kompletn postupak najčešće završava u jednostavno fizičkom aspektu, bilo da je to tetovaža nekog pisma na ramenu, plesni korak ili dizajniran komad metala

koji simbolizuje neku i nečiju vrednost. U ovom slučaju, mentalna percepcija i proces kao razlog ove upotrebe, malopre nazvan shemom, a koji je doveo do upotrebe konkretnog predmeta nije ista kod dve osobe, iako je fizički rezultat vrlo sličan. U tom slučaju ne govorimo o prenošenju kulturne vrednosti sa „uma na um“, već je jednostavno u pitanju vizuelno kopiranje objekta, simbola ili procesa. Primeri koje mogu navesti da ilustrujem ovu pojavu su, recimo, venčanja pripadnika japanske srednje klase u Evropi po hrišćanskim običajima (sve sa smokingom i belom venčanicom), zatim, svojevremeno biranje „Kriсталne prizme“ kao filmske nagrade u kinematografiji Srbije (američki dizajn sale, „oskarovski“ kriterijum biranja odeće, amerikanizacija načina prezentacije i sadržaja govora zahvalnosti posle uručene statue), ali uz „deset s' lukom i užičkim kajmakom“ čiji miris dopire od vrata pored ulaza u „Sava Centar“. Verovatno je većina prisutnih u sali poželela skori kraj ceremonije i odlazak u komšiluk. Da ne trošim vreme analizom „Hare Krišna“ folklornih grupa u Virovitici ili Lajpcigu, na primer... Navedene ilustracije samo treba da nam pokažu koliko lako fizički aspekt jedne kulture može biti prenet na drugu sa lakoćom, ali često bez pomenutih shema, odnosno originalnih mentalnih razloga i procesa koje ih prate.

6. Urbana geografija Vojvodine, fizički aspekt

Kao rezultat multikulturalnih, multinacionalnih istorijskih i savremenih kretanja u vojvođanskom društvu i njegovom okruženju, urbana geografija starih gradskih jezgara vojvođanskih gradova, slično kao i u oblasti cele podunavske regije tzv. Zapadnog Balkana – Mađarske, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i dela Rumunije, vrlo je kulturološki vredna i bogata. Posebno ukoliko uzmem u obzir gore navedene analize same kulture, pejisaža, njihove sinergije u pojmu kulturni pejisaž, tako i u simbolici estetskih i socijalnih vrednosti koje su kroz istoriju bile prisutne u tim urbanim zonama, možemo, kombinujući analizu kulturnog pejisaža sa, recimo, analizom muzike, doći do približne predstave kulturnih prioriteta, tj. shema ili razloga mentalnih percepcija ili procesa koji su izrodili takav urbani pejisaž.

Sama urbana koncepcija naseobina na teritoriji Vojvodine datira iz perioda Austrougarske imperije, koja je, kao administrativno čvrsto uspostavljena, ali i kadrovski dobro potkovana država urbanizovala veliki deo teritorije današnje severne Srbije. Ne pominjem ovom prilikom jedan od najvećih master planova Evrope, koji je i jedan od najvećih primera kulturnog pejisaža regiona Jugoistočne Evrope, realizovan na teritoriji današnje Srbije, a što je isušivanje močvara i regulacija reka mrežom kanala, koje je u tadašnjem planu održivog

razvoja bio zamajac prosperiteta i ekonomske moći regiona u vreme merkan-tilizma.

Sam urbanistički koncept zasnivao se na formi kruga ili krsta. Krug, ili nemački Ring, bio je koncept namenjen gradovima i varošima, po principu urbanizacije Beča, a ogledao se u kružnom prstenu saobraćajnice koja okružuje centar i odvaja ga od periferije. Živeti „unutar Venca“, na primer, čak i danas se u Somboru smatra prestižnim, tj. ima i emotivnu, ali i jaku socijalnu dimenziju.

Sela su, urbanistički, postavljena na bazi „krsta“, tj. na raskrsnici glavnog i poprečnog puta. U široj organizaciji prostora, svako selo ima „atar“, tj. poljoprivredne površine namenjene glavnoj privrednoj grani. Rezultat je toga da sela u Vojvodini leže na desetak kilometara jedno od drugog, uz i danas aktuelne magistralne pravce. Grad je bio berza proizvoda i zanatski centar, a pijac postavljen unutar Venca.

Ovakva dva geometrijski različita koncepta intervencije u vojvođanskom pejzažu, imaju i danas vrlo jasno ukorenjen kulturni i socijalni osećaj, jer je nesporno, dakle, da li neko živi u gradu ili na selu...

Anegdota, svojevrsna potvrda uticaja urbanog dizajna na kulturne navike

Važi priča o svojevremenom događaju u jednoj kafani u selu Sivac, gde su seljani, ne mogavši da se saglase da li je Kula grad ili selo, pozvali izvesnog Đureka, koji je važio za čestitog i pametnog čoveka, da presudi u sporu i da odgovor. Đurek je „spor“ rešio odmah, rekavši: „Ljudi, ja kad idem u Kulu na pijacu idem u papučama, a kad idem u Sombor moram obuti cipele...“ Sombor ima „ring“, Kula raskrsnicu. U današnjim „sporovima“ između Kuljana i Somboraca, dakle, odmah ispliva Đurekova priča, koju Somborci, naravno, vrlo rado citiraju.

7. Rekonstrukcija objekata u gradskim jezgrima vojvođanskih gradova

U istorijskom aspektu urbanizacije gradova Vojvodine i limitrofnim zonama, potpun je uticaj srednjeevropske, tj. podunavske austrijsko-nemačke barokne arhitekture. Radi se o vrlo važnom istorijskom kulturnom pejzažu koji danas trpi određene rekonstrukcije i intervencije. O samoj problematici građevinske zaštite tih jezgra od, recimo, kapilarne vlage, budući da je zona urbanizovana na prostoru isušenih močvara, sa visokim podzemnim vodama, ne bih širio temu iz razloga mog diletantizma na tom polju, ali bih kao rezultat same fizičke pojave podzemnu vodu naveo kao razlog adaptacije čovekovog skloništa,

odnosno kuće, kroz plan koji je često umesto podruma predviđao ostavu ili, rečeno tradicionalnim lokalnim žargonom, „špajz“.

8. Sakralni objekti kao deo kulturnog pejisaža i filozofija njihovog dizajna

Interesantno je napomenuti da je sama arhitektonska forma pravoslavnih bogomolja urađena u baroknom stilu, sasvim različito od moravske arhitekture na bazi „trikonhosa“. Sasvim je slična, u formi i veličini, katoličkim i protestantskim crkvama u selima i gradovima Vojvodine. Ako se ceo urbani dizajn posmatra sa hipotetičkog stava pragmatične austrijske carice Marije Terezije, u čije je vreme urbanizovan region, vrlo je moguće da razlog leži u smanjenju razlika u ovom uvek mnogonacionalnom području, te stvaranje percepcije u svakom od stanovnika da nije mnogo drukčiji od „onih drugih“. Pretpostavka proističe i iz inteligentnog i u praksi dokazanog prostornog plana koji je predviđao tačan raspored srpskih, mađarskih ili slovačkih sela, a koji je međuetničku, međuveršku i multikulturalnu koegzistenciju izrodio u jedno od karakterističnih vojvođanskih kulturnih nasleđa.

Današnjim rekonstrukcijama, ne menja se bit i suština sakralnih objekata. Oni i dalje ostaju bogomolje, konzervirane i sačuvane ili oronule, ali često sa narušenom autentičnošću. U smislu da je u vreme gradnje i eksploatacije, regulisana boja fasade baroknih objekata na celoj teritoriji Austrougarske imperije i naložena je žuta boja u svojim nijansama. U toku današnjih dana, gradski arhitekti ne vode računa o toj autentičnosti, pa smo svedoci te promene u mnogo slučajeva. Ljubitelji „citroena“, recimo, znaju da se ID 19 iz 1959. godine nije mogao dobiti u metalik nijansi. U smislu čuvanja takvog automobila kao kulturno-tehnološkog primerka, „oldtajmera“, ni danas ga u auto-muzejima ne možemo videti van „palete koja je deo njegove autentičnosti. Primer je, iako možda malo „kabast“, ilustracija moje lične likovne i kulturne percepcije tih objekata.

Primer koji je aktuelan je sve češća arhitektura bazirana na obliku trikonhosa (deteline sa tri lista, izvorno grčkog plana, prihvaćenog u srednjevekovnoj Srbiji, u Moravskom stilu, n.pr.), na novoizgrađenim crkvama u nekim vojvođanskim selima (Novi Banovci, Bajmok, itd.), preuzetog iz tradicionalnog kulturnog pejisaža i urbanog dizajna. Ukoliko je forma, a ne suština jednog sakralnog objekta važna, onda smo, u današnjoj Evropi svedoci da pravoslavna crkva Svetog Đorđa u Somboru liči na protestantsku, a neka crkva u okolini Kraljeva na džamiju Aja Sofija u Istanbulu. Sličnost u dizajnu sakralnih objekata, dakle, inteligentno je korišćena u vreme Austrijske imperije, da u kulturološkom i socijalnom poimanju svih svojih stanovnika stvori utisak zajednič-

ke prošlosti, mogućeg suživota i perspektive. Već pomenuti prenos fizičkog oblika jedne kulture u drugu nije drugoj opasnost, bez usvajanja „shema“ o kojima sam govorio navodeći, između ostalog, primer venčanja Japanaca po hrišćanskim običajima. Ali je jedan od važnih detalja koji može biti značajna armatura u današnjem aktuelnom približavanju Evropi i evropskim integracijama na području Jugoistočne Evrope i osećaju kulturne pripadnosti istom.

9. Urbana arhitektura sombora kao kulturni pejzaž podvrgnut intervenciji, modifikaciji i rekonstrukciji poslednjih nekoliko decenija

Kao što sam maločas pomenuo u osvrtu na rekonstrukciju objekata sakralne arhitekture, takođe smo svedoci da se u oblasti urbane arhitekture dešava danas u Vojvodini veliki broj rekonstrukcija i modifikacija.

Da li kuća može biti spomenik kulture? Bez dileme, odgovor je da. Naravno, kuća na osami može da bude spomenik kulture sama za sebe, ali jedan kvart ili staro, istorijsko gradsko jezgro, spomenik je u svoj svojoj dimenziji, autentičnosti i kontekstu.

Nejasno da li namerno ili nehotično, na kraju krajeva potpuno je nebitno, ali politika koju su „gradski oci“ na prostorima vojvođanskih gradova sprovodili u domenu komunalne politike, uvek je bila ograničenog efekta u smislu očuvanja istorijskih centara u gradovima.

Ako danas uporedimo rezultate koje je, u smislu očuvanja i organizacije starih gradskih jezgara, učinila lokalna uprava i gradski arhitekti u nekom nemačkom ili austrijskom gradu, a što nam kao paralela može koristiti, budući da se u arhitektonskom i istorijskom korenu radi o skoro identičnom kulturnom pejzažu, prvo što uočavamo je vrlo striktna politika dozvola kada su određene delatnosti u pitanju.

Komercijalne delatnosti predviđene u starim gradskim jezgrima uglavnom su vezane za trgovinu i ugostiteljstvo. Naravno, neophodnost da se održi autentičnost samog istorijskog centra grada dovodi nas i do etičke potrebe očuvanja starih zanata, kao svojevrstne „ulaznice“ u grad njegovim stanovnicima u prošlosti, danas najčešće turističke atrakcije. Povećanjem standarda država, regija i lokalnih uprava, došlo je, a taj trend se nezadrživo nastavlja, do sve veće ekskluzivnosti ovih lokacija. Povećanjem broja stanovnika u gradovima, njihovim sve većim i bržim širenjem po nekom ustaljenom i sličnom arhitektonskom standardu (uniformisani rezidencijalni kvartovi), stara su jezgra ostala oaze istorije i samog identiteta grada i šire zone, koje se, skoro po automatizmu, nameću kao turističke i istorijski značajne lokacije. Samo tržište uticalo je na visinu cene određene nekretnine ili njenog zakupa, a što je umnogome

doprinelo smanjenju pogodnih delatnosti. Posledice su vrlo diskutabilne, ukoliko se lokalnom politikom dozvola ne reguliše.

U slučaju gradova Vojvodine i njihovih starih gradskih središta, a ponovo ću uzeti Sombor za primer, jer najbolji uvid u situaciju imam u svom mestu boravka, svedok sam rekonstrukcija gradskog centra, kako u pojedinim slučajevima rekonstrukcije zgrada, tako i do rekonstrukcije zajedničkih površina.

Prvo što se sećam da je parter, koji je bio urađen u granitnoj kocki „osmići“ ili nešto većoj, presvučen asfaltom. I danas se, rekonstruišući podzemnu infrastrukturnu mrežu, nailazi na taj sloj. U aktuelnom trenutku gradska vlast razmišlja o uređenju Glavne ulice u Somboru, ne razmišljajući o mogućnosti jednostavnog skidanja asfalta i „pretresanja“ postojeće granitne kocke, već o kopiranju arhitektonskog rešenja sa Ulice Kneza Mihajla u Beogradu, čija procena troškova i izrade odlaže realizaciju projekta i ostavlja ovu akciju na „status quo“ na neodređeno vreme. Danak nedavno provedene „modernizacije“ je i asfalt na Apatinskom putu, jedan od sedam pravaca zrakasto postavljenih od Venca, tj. pomenutog „Ringa“ presvučen umesto „klinkera“, ciglarskog proizvoda autentičnog za područje, narodski nazvanog „svilena žuta cigla“, vidljivog još samo na delu jedne ulice u Subotici. Naravno, ne ispunjava takav parter današnje standarde po pitanju saobraćaja, ali – ako je dobar u, recimo, starom jezgri Bratislave ili Praga, imam li razloga da budem skeptičan oko njegove upotrebe i u Somboru, Subotici ili Zrenjaninu? Da spomenem ili... bolje ne, ali šta je tu je – da su izvađeni klinker i kocka otkupljena od strane nemačkih i austrijskih trgovinskih preduzeća i izvezena od strane naših giganata kao otpad pre dvadesetak i nešto više godina, kao idealan materijal za uređenje starih gradskih jezgra... To ne znači da smo bili toliko jaki da je Evropi bio dobar i naš otpad. To nam se samo činilo i u ovom, kao i mnogim slučajevima koje smo jedva preživeli po vrlo originalnim shvatanjima...

Ono što se u jednom gradu vidi, kada čovek ne gleda u zemlju, su njegove građevine. Što se tiče pomenute „nedavno provedene modernizacije“, a tu sam dužan napomenuti da pod pojmom nedavne imam u vidu relativnu veličinu u korelaciji sa starošću objekata i samog gradskog središta, svedok sam da je, poslednjih nekoliko decenija barokna arhitektura dobila:

- okvire izloga radnji i prodavnica najčešće urađenih od metala;
- sasvim druge delatnosti u svojim komercijalnim lokalima – podeljeni među bivšim „gigantima“ i društvenim preduzećima nudili su najrazličitiju robu, uključujući i, na primer tepihe i sanitarne uređaje (koje, ako ih kupite na toj lokaciji, a kao lojalan građanin poštujuete saobraćajne propise o zabrani saobraćaja, kasnije peške nosite do najbližeg parkinga...);
- nekoliko samoposluga prehrambene robe i prodavnica robe široke potrošnje;

- arhitektonsku nakazu u vidu Robne kuće „Beograd“, projektovane, očigledno napamet bez i najobičnije posete „terenu“;
- bivšu zgradu gradskog Municipia, nazvanu među stanovništvom Starom gradskom kućom, koja je do početka XIX veka bila sedište lokalne uprave, kao „Gradsku kafanu“. Njene su dveri koje vode u atrijum dugo bile zatvorene, zatvarajući i prolaz između dva trga. Prostor koji se sam svojim postojanjem i elementarnom logikom i etikom nudi kao idealan za neka kulturna i socijalna događanja. Ruku na srce, nekada su događanja u tom smislu i organizovana, ređe kao kamerni i “a capela” koncerti u letnjoj sezoni, a češće kao svadbe i sl.;
- nekoliko manifestacija godišnje na Trgu Svetog trojstva – trgu na kom spomenik Svetom trojstvu više ne postoji, kao ni park koji je tu ranije bio uređen – iz razloga, po urbanoj legendi, prejake asocijacije na takav spomenik u Baji (Mađarski „grad pobratim“ po svemu sličan Somboru, udaljen 60-ak kilometara).

10. Aktuelni trendovi u rekonstrukciji starog gradskog jezgra kao kulturnog pejzaža, modernizacija dizajna ambijenta socijalne reprodukcije i turističke destinacije

Ako sam, iz bilo kog pasusa koji sam do sad napisao, nekom možda delovao prestrog u pogledu na arhitektonske i građevinske poduhvate u istorijskom središtu svog grada, ovaj osvrt biće pravi primer da od goreg ima gore, jer uključuje i kritiku upućenu ne samo našoj regionalnoj zajednici, nego i široj, a pod time podrazumevam i međunarodnu zajednicu. Nego, da krenemo redom...

Novo vreme koje, aplicirajući neke standarde „starih dobrih vremena“, time još više liči na novo nama koji se tako starih ni ne sećamo, vratio nam je Gradskog arhitektu, instituciju i osobu od poverenja u toj oblasti, plaćenog od strane građana i time, naravno, autorizovanog da im ulepša život u tom, za većinu, najdražem mestu na svetu. Ne dvoumim se uopšte da je određena emocija koja čoveka veže za jedno mesto najčešća u vezi sa mestom stanovanja. Neću uopšte napominjati da se, u slučaju Gradskog arhitekta radi o politizovanoj instituciji, nego ću, kao stanovnik grada izneti moje lično mišljenje o tome šta se propušta ili popušta u ovoj oblasti. Kao likovnom umetniku dajem sebi za pravo podrazumevanje neke dodatne težine oko diskusija arhitektonskog i dizajnerskog objekta.

Komercijalna delatnost o kojoj sam govorio uzimajući u obzir Nemačku i Austriju, te njihove istorijske gradske centre, nije, na žalost „prekopirana“. Nije

sramota prekopirati nešto što je dobro! Kamo sreće za nas da je kopiran „pežo 205“ kada je projektovan „yugo“. Ako uzmemo u obzir relativnu činjenicu da su, u najčešćim slučajevima, sve pametne stvari u nekom svom korenu ili obliku već negde viđene, a da, najčešće, samo glupost može da bude stopostotno originalna, iz jednostavnog prirodnog razloga retkosti generičnih promena, onda ne postoji nekakav razlog da uklanjate spomenik koji je sličan nekom postojećem ili se stidite primene nekih dostignuća koja su drugi realizovali. Ali – stvari „na terenu“ stoje prilično loše.

Ne samo da nismo uspeli primeniti ono što je neko već realizovao, nego nismo uspeli očuvati ni ono što smo imali. Među tim pojavama i sadržajima, čak i nešto što je bilo i svojevrsan i već „serviran“ brend, a u vezi je sa kulturnim pejсаžom, njegovom autentičnošću i tradicijom.

„Fijaker stari ulicama luta...“ još samo u čuvenoj pesmi o Somboru. Nije da nemamo konja svih rasa i veličina, te fijakera na raspolaganju i starih zanatlija vičnih da im udahnu novi život, već se fijaker, gledano kroz zakonsku regulativu, pojavljuje kao prevozno sredstvo koje je nemoguće registrovati! Fijaker nije zaprežno vozilo kao druga, njime se voze ljudi. Zbog toga, naravno, potreba registracije, a s' njom u vezi i mogućnost obaveznog osiguranja putnika, koja nije slučaj sa drugim zaprežnim vozilima. Do 1976. taj je član Zakona o bezbednosti saobraćaja postojao, kasnije ne. Elem – da takve nedostatke u sadržaju današnjeg kulturnog pejсаža grada opišem kroz jednu hipotetičku priču, pustiću mašti na volju:

„...Snimajući film o somborskom siru, a na poziv Pedra Almodovara, stigao Bred Pitt u radnu posetu Somboru. Zamišljen kao veliki hit, „Sir 2“ je nastavak filma „Sir 1“ koji je snimljen u Italiji i govorio o parmezanu. Ugostili Breda, dali mu sobu u hotelu „Internacion“ u kojoj ima tehnoloških inovacija kao što su TV sa daljinskim i topla voda, organizovali svečani ručak, hvalili svoju tradiciju i grad, službeni tumači iz vesele Opštine prevodili mu pesme o Somboru, te on požele da se vozi fijakerom... Pod laganim uticajem, na obližnjem salašu nelegalno i van CE normativa destilisanog, alkohola, učini mu se da u ambijentu kitnjaste barokne arhitekture nedostaje baš topot kopita i fijaker. Pita on prolaznike za fijaker i niko ne zna da ga uputi... Samo jedan od mase prolaznika, koji je, kao dete u vreme Kubanske krize, poslednji put bio u Gradskom muzeju, reče da je tamo jedini fijaker. Gledaj i ne pipaj. Očajan, on ode peške na pijac da kupi somborskog sira, jednog od glavnih trgovinskih artikala u tradiciji robne razmene u gradu. Da ne dužim priču, pojeo je, kasno popodne, posle mnogo pešačenja, pizzu. Zaključio je da tamburaši lažu i to je, kao glavni utisak, ispričao prijateljima za vreme svinjokolja, oko Dana Republike, par nedelja kasnije u Holivudu.“

Nije važno kolika je šansa da Almodovar snimi film o siru ili da Brad Pitt dođe u Sombor, već činjenica da svakodnevno, veliki broj ljudi čije se mišljenje ne čuje, zapita sebe o nekom autentičnom proizvodu, zanatu ili usluzi. To

nas uvodi u analizu situacije koja je iako neformalizovana, postala pravilo u današnje vreme. Izuzetaka ima, ali u poznatom kontekstu o pravilima...

Dizajn kulturnog pejzaža, sa svojim sadržajima, mora da odgovori na zahteve i potrebu i socijalne i kulturne reprodukcije stanovništva. Naravno, bez privredne aktivnosti ta je reprodukcija nemoguća. Ali – da li je danak privredi i privrednicima previsok, u odnosu na dve pomenute ništa manje važne oblasti života? Da li je Gradski arhitekta institucija koja treba da usmeri tokove i aktivnosti privrednika, koji sa njegovom strukom inače ne moraju da imaju dodira? Pa, naravno. Ali – sam Gradski arhitekta mora biti na određenom profesionalnom nivou, postdiplomski obučen i u još nekoj oblasti, te podržan od strane zakonodavca i administracije. U tom slučaju ne bi se dešavalo da, recimo:

- pasaži u palatama u šetališnoj zoni nisu komercijalizovani, a time ponuda poslovnog prostora eventualno udvostručena, što bi umanjilo pritisak i omogućilo šire fondove od ostvarene dobiti, eventualno usmerene na konzervaciju starog gradskog jezgra, koje mora podrazumevati neke tradicionalne, u tržišnoj utakmici čak neophodno subvencionisane delatnosti koje čine deo jezgra u etičkom i tradicionalnom smislu;
- ne postoji klasifikacija delatnosti koje su pogodne za stari centar grada. Banke i finansijske institucije „izgurale“ su zanatske radnje, privatne pekare figuriraju kao jedina delatnost koja donosi profit iako najčešće podrazumevaju i proizvodnju u istom objektu, pod uslovima koji su sve sem etičkih, a kamoli tehničkih osvrta na zaštitu uposlenih, nameće se ponuda sportske opreme bednog kvaliteta, itd.;
- arhitektonske prepravke ili dodaci objektima u vidu nepismeno napisanih i još gore tehnički izvedenih reklama, rasvete i natpisa, primer „pizzerija“, „Shanell“ i sl.;
- pojavu da je, recimo, „Reiffeisen banka“, sređujući poslovni prostor za svoju filijalu u Somboru, uredila fasadu samo u prizemlju, bez sređivanja kompletne fasade na inače jednospratnoj zgradi u centru. Propust u pravilima koje Opština postavlja pred zakupca ili štednja po svaku cenu kao deo savremenih tržišnih odnosa, tek – jedna se svetska kompanija obrukala za par hiljada evra, neki prisutni zanati još su više „ugušeni“, a u gradu ruglo. Ako sam samo ja to primetio – i to je previše! „Bunker“ koji je prvobitno bila izgradila „Societe General“ je bio još gori potez, čak do te mere neverovatan, da su čak i Opštinari tražili da se promeni uređenje te filijale. Ovde nije u pitanju problem privrednika koji ne razumeju arhitekturu, dizajn, likovnu umetnost ili tradiciju, koliko činjenica da ni „Reiffeisen“ ni „Societe“ tako nešto u Beču ili Parizu ne bi ni pokušali;

- nemogućnost pravne registracije nekih tradicionalnih zanata (fjaker služba, već pomenut primer), a kamoli eventualna politika njihovog održavanja kroz subvencije;
- čisto materijalna dimenzija davanja u zakup opštinskih lokala na gradskom šetalištu, bez osvrta na obostrane obaveze i njihovo sprovođenje i kontrolu;
- olako uzeta, a kao vrhunsko opravdanje iznošena, a time i „izblajhana“ činjenica o „trgovačkom društvu, koje, eto, došlo i kod nas... Samo se gleda taj prokleti dinar...“ i slične, u svojoj biti nepoštene poštalice koje nas svrstavaju na liniju manjeg otpora u odnosu na vrednosti koje su, nedvosmisleno, važne većini ljudi koji u životu komuniciraju sa svojim okruženjem.

11. Šta preduzeti? Predlog nekih smernica lokalne politike, koje mogu ublažiti devastaciju ambijenta u starim središtima vojvođanskih gradova

Pitanje je, prevashodno, neophodnosti jedne šire akcije, koja podrazumeva nediskutabilnu potrebu postojanja nekih delatnosti i lokacija, a koja su, izgubivši tržišnu utakmicu, zadržala mnogo od svoje vrednosti dovoljno snažne i šarmantne za očuvanje kulturnog pejisaža urbanog centra jednog starog grada. Kroz očuvanje ovih vrednosti, njihovom inteligentnom upotrebom kroz „brendiranje“, došlo bi se, neosporno, do jedne sasvim nove-stare grane prirede, pogodne i fleksibilne, koja bi uz mala ulaganja dala u budućnosti značajne rezultate, bez kršenja ambijentalnih, etičkih i likovnih pravila kulturnog pejisaža kom, po izvoru, pripada. Zanatstvo.

Naravno, spreman sam odmah odgovoriti i na eventualnu primedbu o nedostatku sredstava da se to ostvari, jer – uvek je zanatstvo opstajalo uz „baznu industriju“ i uvek je zavisilo od tržišta, pijace. Danas je ta „centralna“ pijaca, verovatno, u londonskom Sitiju, ali – ne svaka transakcija suvenira biva realizovana tamo. Zašto pogrešno tumačenje globalizacije stvara smernicu koja smeta da se od „starinske pijace“ napravi folklor, festival, turistička atrakcija ili znamenitost. Pa jedna je od činjenica i rezultata globalizacije u mondološkom smislu upravo težnja ljudi da posećujući mesta traže lokalno i autentično! Ljudi vole tržnice. Setite se reportaža sa „buvljaka“ u Londonu ili Beču. Osnov pijace je proizvod – ne potcenjujte zanat! Primer: Da li biste, da vas put nanese u Parmu, dali svoj „ford focus“ za tonu pršuta „San Daniele“? Dajte ga i to odmah, ali sumnjam da će Vam neko ponuditi razmenu! Tona vašeg automobila, a u njemu i nema više, možda i vredi 15.000 eura, a to je puno manje od iste količine pršuta ili parmezana. U Italiji. Da, radi se o zemlji koja je očuvajući

zanatstvo, očuvala i privredu, opismenila industrijalce i stara gradska jezgra sa svim svojim sadržajima ostavila autentičnim. I ušla u G8... Davno.

Postoje, naravno i neke vrlo praktične i svakodnevne akcije koje bi trebale biti predmet zahteva zakupcima, u vidu klasifikacije aktivnosti i slično. Naravno, ne možete i ne treba da probate sprečiti „Hypo“ da u vašem gradu otvori filijalu, ali ga možete ugovorno vezati da je dužan održavati fasadu i periodično je obnoviti, uz smeškom saopštenju „varijantu popusta“ u tu svrhu ili regulativno regulisanim ugovorom. Od zakupa koji plaćaju „veliki“ morao bi se osnovati fond koji bi bio usmeren, ne na rešavanja dnevnopolitičkih problema, a što je najčešći slučaj, već na očuvanje samog ambijenta gradskog jezgra, omogućavajući mu neophodnu evoluciju po privrednim, kulturnim i duhovnim merilima i navikama njegovih stanovnika.

12. Zaključak

Samo očuvanje istorijskih vrednosti jednog gradskog središta podrazumeva potenciranje tradicionalnih delatnosti koja mu daju „dušu“ i utiču na njegov „puls“. Zanat je u svetu u zamahu. Iz jednostavnog standardom uslovljenog trenda potražnje „custom“ proizvoda. Ono što je nekad bio običan obučarski proizvod, uz dobru kampanju, danas je ekskluzivna roba na tržištu.

Naravno, ne bih da se na kraju posebno osvrćem na priču o tome koliko je edukacija, međunarodni sistem transfera znanja u formalnom, te konferencije, tematski seminari i razmena iskustava kao neformalni oblik edukativne razmene, danas važnija nego ikad. Pretpostavljam da će to biti predmet rasprave većine prisutnih eksperata iz raznih oblasti. U tom smislu samo bih podvukao neophodnost koja se sama iznedrila, neophodnost osnivanja posebne međunarodne kancelarije za vođenje brige o nasleđu starih gradskih jezgara Jugoistočne Evrope i tzv. Zapadnog Balkana, a koja bi bila tehnički i intelektualni partner i koordinator nacionalnim, pokrajinskim i gradskim zavodima koji brinu o zaštiti starih urbanih središta.

Pred sebe je, u svojoj misiji međunarodne edukacije i naučnog istraživanja problema razvoja uopšte, takav cilj postavio Evropski centar za mir i razvoj Univerziteta za mir Ujedinjenih nacija. Ostaje, kao deo zaključka, jedan apel i poziv za zajedničkom akcijom i neophodnom sinergijom na lokalnom, ali i regionalnom i nadnacionalnom nivou, koja bi trebala, na kraju krajeva ili u biti da nas podseti i na ono što smo bili, ono što jesmo, ali i da nas nauči da postanemo ono što želimo. Akcija i edukacija o razvoju koja će nas „protresti“ bez „rukavica“, a čiji je jedan od prvih rezultata i ova Konferencija.

Jelena KADIĆ, Ljubica SRDIĆ, Goran KALINIĆ,
Snežana GLIGORIĆ, Jelena SAVIĆ

Republički zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa,
Banja Luka

Valorizacija kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa opštine Šipovo

Savremeni koncepti zaštite, u većini slučajeva, više ne podrazumijevaju samo zaštitu pojedinačnih objekata kulturnog i prirodnog nasljeđa, već i zaštitu njihovog šireg okruženja, koje na neki način podržava opstanak i egzistenciju samog zaštićenog dobra. Praksa je takođe pokazala da se rijetko koje zaštićeno dobro može posmatrati kao izolovano, slobodno stojeće. Kao što će pokazati primjer opštine Šipovo, tragovi ljudskog postojanja i djelovanja upravo su najintezivniji tamo gdje postoji i obilje prirodnih resursa, tako da je praktično nemoguće izdvojiti pojedinačna dobra i na pravi način ih pojedinačno zaštititi.

Interdisciplinarni tim Republičkog zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa Republike Srpske pristupio je rekognosciranju prostora opštine Šipovo prvobitno u cilju valorizacije kulturnog i prirodnog nasljeđa za potrebe izrade planske dokumentacije. Međutim, na samom terenu je konstatovano da navedeni prostor sadrži čitav niz prirodnih i kulturnih vrijednosti, počev od bogatih vodotokova, jezera, izvora, prašume, pećina do arheoloških nalazišta iz svih epoha: praistorije, antike, srednjovjekovnih gradova i utvrđenja, nekropola i slično, te, na našim prostorima rijetko sačuvanih, vrijednih primjera narodnog graditeljstva.

Geografski položaj

O kakvom je prostoru zapravo riječ? Područje opštine Šipovo se nalazi na prostoru Dinarida, na jugu od glavnog grebena planine Vitorog, da bi idući prema sjeveru zahvatala vitorošku krašku visoravan, koja se na istočnom dijelu spušta u dolinu rijeke Janj, a na zapadu u dolinu rijeke Plive. Sjeverno od doline Plive granica zahvata obronke planine Lisine. Zapadno od doline rijeke Janj je masiv Stolovac sa prašumom Janj.

Slika 1. – Položaj opštine Šipovo

Etnološko nasljeđe i narodno graditeljstvo

Etnološko nasljeđe i narodno graditeljstvo su bitni elementi kulturnog identiteta određenog područja, koji se naročito ogleda u očuvanju njegovih regionalnih posebnosti. Proučavanjem sela, odnosno seoskih domaćinstava, koje uključuje vrijeme nastanka, porijeklo imena, strukturu i organizaciju kao posljedicu organizacije porodice i načina privređivanja itd., dolazimo do saznanja koja su presudna za određivanje principa očuvanja narodne baštine.⁵⁴ Osnovni principi očuvanja baštine podrazumijevaju tzv. integrativnu zaštitu, gdje se zaštita graditeljskog naslijeđa ne može odvojiti od zaštite prirodnog okruženja određenog spomenika i, šire gledano, zaštite životne sredine. Ovaj sklad graditeljstva i prirodnog okruženja ne znači konzerviranje zatečenog stanja i zaustavljanje svake promjene, već poboljšanje i oplemenjavanje življenja postizanjem viših standarda i kvaliteta.⁵⁵

Kad je riječ o seoskim naseljima na području opštine Šipovo, prije svega se misli na oblast Janj.⁵⁶ Seoska naselja, odnosno sela u administrativnom smislu, na ovom području su uglavnom razbijenog tipa, prije svega usljed

⁵⁴ Nada Živković, *Ruralne celine, pojedinačni objekti, groblja i pojedinačni spomenici*, Zbornik o zaštiti narodnog graditeljstva, Loznica, 2002.

⁵⁵ B. Petrović, *Nasleđe i savremena arhitektura*, Zaštita spomenika narodnog graditeljstva, Beograd, 1984.

⁵⁶ Rade Rakita, *Janj 1. i 2*, Banja Luka, 2003.

brdsko-planinskog reljefa. Pored navedenih objekata, zanimljivi su i mlinovi za mljevenje žita. Na šipovskom području nekada ih je bilo mnogo, jer mnogo je i vodenih tokova. Prije svega, izvori Pljeve i Janjske Otoke, ali i pogodne lokacije drugih rijeka i rječica bili su nekada, prema priči mještana, puni mlinova. Većina ih danas ne postoji.

Tokom rekognosciranja terena, u periodu od 9. do 20. maja 2005. godine, na području opštine Šipovo evidentirano je 18 lokaliteta objekata narodnog graditeljstva. Ne znači da je ovo konačni broj ovakvih objekata, ali morali smo, na osnovu određenih kriterijuma (stepen očuvanosti, okruženje objekta, potencijali), da napravimo izbor. U najvećoj mjeri, riječ je o ruralnim cjelinama, ali ima i nekoliko pojedinačnih objekata, kao i četiri lokaliteta starih mlinova. Pored ovih objekata, evidentirano je i nekoliko seoskih grobalja, na kojima su primijećeni stariji nadgrobnici. Pored svoje primarne funkcije, mjesta za sahranjivanje, groblja su istorijska svjedočanstva o nastajanju i postojanju ljudskih naselja, svjedočanstva o životu određenih porodica i pojedinaca. Takođe, groblja su i kulturno-istorijske cjeline i, kao dio određene kultne tradicije, značajan pokazatelj emotivnih, umjetničkih, religijskih i drugih aspekata narodnog duhovnog života.

Graditeljsko nasljeđe

Na osnovu analize postojećeg stanja i korišćenja elemenata informaciono-dokumentacione osnove, izvršena je valorizacija prostora i objekata Šipova. U spisku evidentiranih lokaliteta vezanih za nasljeđe u okviru obuhvata zadatka, graditeljsko nasljeđe obuhvata manji dio. Lokaliteti se nalaze uglavnom van samog Šipova i prvenstveno su to objekti narodnog graditeljstva.

Slika 2. – Narodno graditeljstvo

Slika 3. – Narodna nošnja

Prema kriterijumima metodološkog pristupa, u Šipovu nisu zastupljeni objekti spomeničkih vrijednosti (pod kojima se podrazumijevaju oni objekti za koje je izvršena valorizacija, odnosno proglašenje spomenikom ili dato rješenje o prethodnoj zaštiti na osnovu njegovih istorijskih, arhitektonskih, stilskih ili drugih karakteristika). Takođe nisu evidentirani objekti arhitektonskih vrijednosti (pod kojima se podrazumijevaju objekti koji predstavljaju uspješna arhitektonska ostvarenja zrelijih stilskih i proporcijskih odnosa kao predstavnici određenog perioda).

Od objekata ambijentalne vrijednosti, koji prema kriterijumima metodološkog pristupa predstavljaju ostvarenja karakteristična za određeno područje, odnosno ulice za koje su dio identiteta sa usklađenim osnovnim karakteristikama (gabariti, otvori, proporcije, materijali), evidentirana je pravoslavna crkva u centru Šipova.

Prilikom rekognosciranja terena, evidentirano je više crkava van samog Šipova izgrađenih na mjestima starijih objekata, o čemu ne postoji dovoljno pouzdanih podataka (crkve u Pljevi, Babićima, Strojicama). Manastir Glogovac, koji je više puta rušen, danas je novi objekat, izuzev zvonika iz 1892.

Slika 4. – Crkva u Šipovu

Slika 5. – Manastir Glogovac

Arheološko nasljeđe

Svojim smještajem u dolini Plive, okruženo rijekama Janj i Lubovom, sadašnje opštinsko sjedište je svojim položajem bilo interesantno za naseljavanje od davnina. Veliki broj rijeka bogatih ribom, plodno tlo za ratarstvo, prostrani pašnjaci za stočarstvo, sve je to značilo izvor hrane od koje je uvijek zavisio život.

Veliki problem na cijelom prostoru je stepen istraženosti, vrlo rijetka sistematska arheološka iskopavanja i istraživanja. Zbog takvog stanja, naša saznanja o prošlosti su oskudna i fragmentarna, pa i slika koju imamo samo djelomično odgovara zbivanjima u prošlosti.

Slika 6. – *Stećci*

Slika 7. – *Hrid – djevojački kamen*

Istorijske okolnosti su za širi region unutar kojeg je Šipovo, vrlo slične, ali svaki kraj ima neke specifičnosti po kojima je prepoznatljiv.⁵⁷ Prošlost ljudskog postojanja u grubo dijelim na: praistorijsko, antičko i srednjovjekovno razdoblje. Dosada se antički period, kako po značaju, tako i po broju dosad otkrivenih lokaliteta, smatra za najznačajniji period na teritoriji opštine Šipovo.⁵⁸

Iz praistorijskog perioda najviše ima gradina koje datiramo u bronzano doba. Mezeji, pleme koje se u literaturi zajedno sa drugim plemenima zajednički nazivaju Iliri, naseljavalo je i ovaj prostor današnje opštine Šipovo. Gradine su bile mjesta njihovog boravka i zato su vrlo značajne kao mjesta proučavanja života tog perioda.

Šipovo je najbogatije nalazima iz antičkog i kasnoantičkog perioda. U Šipovu je ubicirano municipalno središte iz antičkog perioda, što je potvrđeno epigrafskim nalazom. Bojanovski je ovo naselje identifikovao kao Baloie. Takođe pronađene su i bazilike, mauzolej, sarkofazi, grobnice, natpisi, dijelovi arhitektonskih elemenata, reljefi rimskih božanstava.⁵⁹ Nalazi potvrđuju i postojanje metalurške djelatnosti u ovom kraju.

Značajan elemenat razvoja antičkog Šipova je i njegovo mjesto na itinerarskoj cesti Salona – Servitium (Solin kod današnjeg Splita i Gradiška). Uz ovu glavnu saobraćajnicu, jednim putem je bilo vezano za drugu itinerarsku cestu Salviae – Sarnade – Leusaba – Servitium.⁶⁰

U srednjem vijeku ovo područje je predstavljalo privredni centar. Razvijano je rudarstvo, metalurgija, grnčarstvo, trgovina, stočarstvo. Na osnovu

⁵⁷ Jelena Mrgić-Radojčić, *Donji Kraji, Krajina srednjovjekovne Bosne*, Beograd, Banja Luka, 2002.

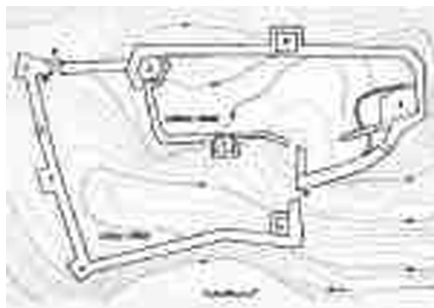
⁵⁸ *Arheološki leksikon BiH*, Sarajevo, 1988.

⁵⁹ Enver Imamović, *Antički votivni i nadgobni spomenici u BiH*, Sarajevo, 1986, Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo, 1988.

⁶⁰ Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo, 1988.

Slika 8. – Vaganski natpis

Slika 9. – Tlocrt grad

arheoloških nalaza može se reći da je proizvodnja keramike bila naročito razvijena.

Iz ovog perioda prisutni su lokaliteti sa mramorovima (stećcima), zatim veliki broj lokaliteta sa ostacima crkava, kao i jedan broj utvrđenja. Jedan od najznačajnijih lokaliteta je srednjovjekovni grad Soko.⁶¹ Međutim, u ranijim istraživanjima, akcenat je bio na lokalitetima iz antičkog perioda, tako da je srednji vijek još uvijek nepoznanica.

Arheološki, prostor opštine Šipovo, predstavlja pravo arheološko blago. Prilikom obilaska terena utvrđeno je postojanje oko 100 lokaliteta. Ovde se mora napomenuti i da je jedan dio lokaliteta uništen tako da je konačan broj arheoloških nalazišta mnogo veći. To nas obavezuje na tijesnu saradnju sa lokalnim vlastima, kao i na saradnju sa drugim institucijama koje mogu imati uticaj na arheološku sliku opštine.

Prirodno nasljeđe

Prostor je opštine Šipovo je geomorfološki raznolik, ali ukomponovan u tipičnu brdsko-planinsku cjelinu. Prema klimatskoj rejonizaciji na području opštine Šipovo vlada umjereno-kontinentalna, planinska i subalpska klima, sa određenim uticajima i drugih, u zavisnosti od modifikacije elemenata reljefa.⁶² U obilju prirodnih vrijednosti: hidroloških, geoloških, te rezervata prirode, posebno se izdvajaju rijeke Pliva, Janj (sa posebnim naglaskom na Janjske otoke) i Sokošnica, Vaganska pećina,⁶³ te tresetišta i prašuma Janj.

Rijeka Pliva (Pljeva) – Izvor Plive nalazi se ispod sela Majevec, jugozapadno od Šipova. Izvorište je razbijenog tipa i čine ga dvije zasebne grupe vrela:

⁶¹ Ivo Bojanovski, Sokol na Plivi, Naše starine XIII, Sarajevo, 1972.

⁶² Rade Rakita, *Geografskoistorijska i antropogeografska studija 1*, Banja Luka, 2003.

⁶³ Goran Dujaković, *Pećine i jame Republike Srpske*, Banja Luka, 2004.

Slika 10. – Janjske otoke

Slika 11. – Glogovac-sedra-crni bor

istočna i zapadna grupa. Oko 1,5 km iz izvora teku dvije zasebne rijeke koje se potom spajaju čineći rijeku Pljevu. Njena slivna površina je procijenjena na oko 615 km².

Rijeka Janj je desna pritoka rijeke Plive u koju se uliva kod Šipova. Izvire ispod Plazarice (kod Koprivnice). Od izvora pa do ulaska u klisuru zvanu Tuk rijeka se naziva Vaganac. U toj klisuri iz jedne bankovite krečnjačke stijene izbija jako vrelo zvano Janjsko vrelo, odakle rijeka nosi ime Janj. Janj je dug 31 km. Površina sliva je 222,4 km². Jugozapadno od Donjeg Čuklića na dodiru verfena i neogena, rijeka Janj taloži debele naslage sedre preko kojih pravi živopisni kompleks otočića i slapova koji se pod Sokolinom sužavaju, a zatim prave dva posebno živopisna slapa.

Sokošnica je lijeva pritoka Plive. Površina sliva iznosi 62,3 km², a dužina glavnog toka oko 19 km.

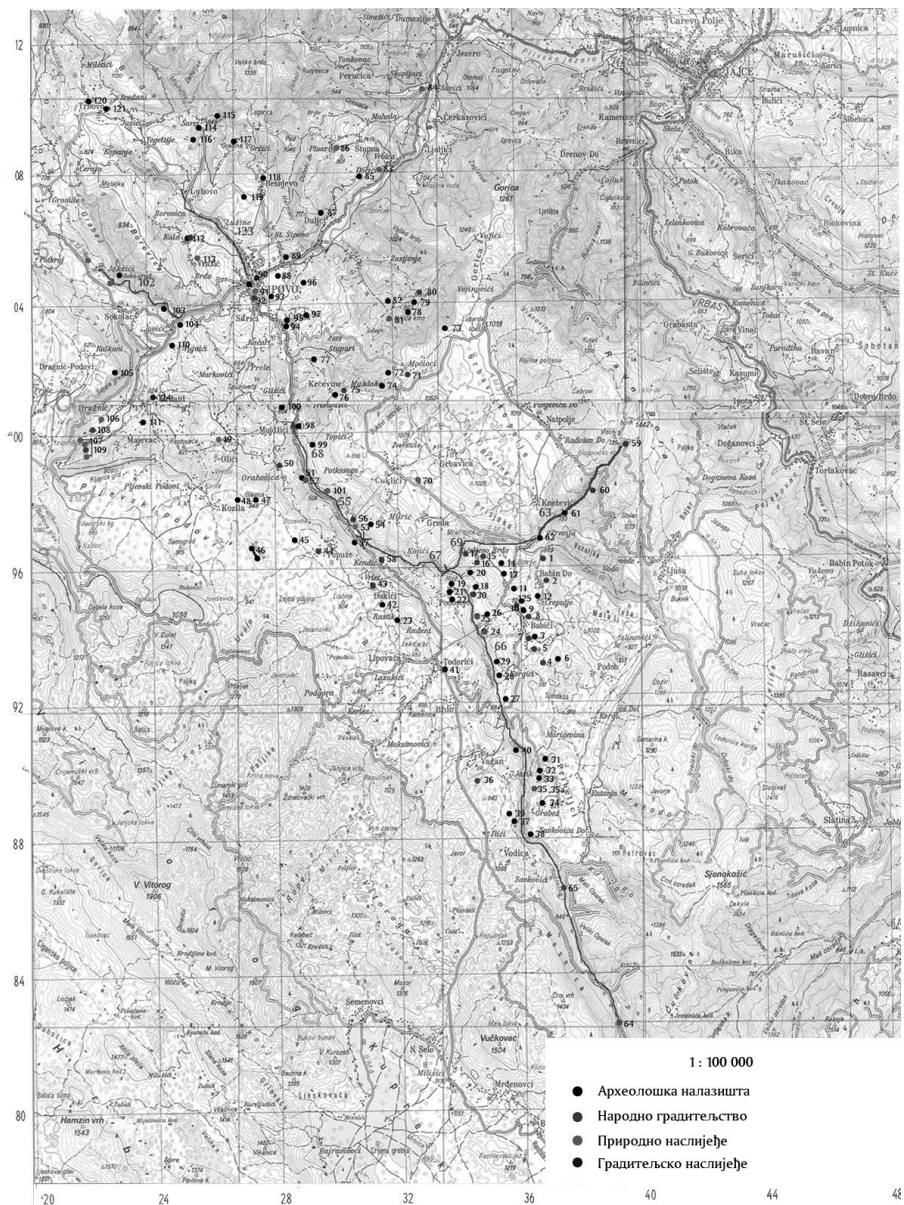
Osim tih većih vodotoka javlja se niz manjih rijeka i potoka: Volarica potok, Lubovačka rijeka, rijeka Trnavica itd.

Prašumski rezervat Janj je od 1954. godine zaštićen kao strogi prirodni rezervat, jer je posljednji ostatak prašumskih kompleksa toga kraja.⁶⁴ Nalazi se na zapadnim padinama masiva Stolovaš. Ukupna površina rezervata Janj iznosi 295,0 hektara.

Na području opštine konstatovana je i raznovrsnost biljnog i životinjskog svijeta.

⁶⁴Dr Zoran Maunaga, *Plan gazdovanja za šume sa posebnom namjenom u strogim rezervatima prirode Janj i Lom*, Šumarski fakultet, Banja Luka, 2001.

Savremeni koncept zaštite prirode ne podrazumijeva samo zaštitu prirodnih rijetkosti, već se temelji na aktivnoj zaštiti, korišćenju i unapređenju prirodne sredine. Sklad između prirodnih vrijednosti, kulturno-istorijskog nasljeđa i privrednih aktivnosti u cilju međusobnog usklađivanja znači poseban pristup planiranju prostora, odnosno pejzaža.

Karta lokaliteta prirodnog i kulturno-istorijskog nasljeđa Opštine Šipovo

Zaključak

Prilikom terenskih istraživanja za potrebe izrade Valorizacije osnove kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa Opštine Šipovo, stručni timovi Republičkog zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa Republike Srpske evidentirali su preko 120 lokaliteta koji su od značaja posmatrano sa aspekta zaštite nasljeđa. Iako se manji broj lokaliteta odnosi na graditeljsko nasljeđe (pravoslavna crkva u samom Šipovu, kao i objekti narodnog graditeljstva, koji su posebno obrađeni), neophodno je, u skladu sa strategijom integrativnog planiranja, i, uže posmatrano, integrativnog upravljanja kulturnim nasljeđem, valorizaciju izvršiti koristeći multidisciplinarni pristup, čiji je krajnji cilj ukupno očuvanje i povećanje kvaliteta teritorije.⁶⁵

Sveobuhvatno istraživanje, koje bi uključivalo istraživanje kulture, privrede, staništa i životne sredine, predstavlja bazu rješenja koja bi bila od koristi i selu i društvu u cjelini. Cilj je da se zaustavi dalja depopulacija sela, omogućući povratak na selo zainteresovanim građanima, da se ostvari ujednačeno naseljavanje državnih teritorija, naročito pograničnih zona, a prije svega da se zaštititi životna sredina, kao i podigne nivo opšteg standarda i kulture u ruralnoj sredini.

Vrijednost, raznovrsnost, specifičnost, očuvanost, brojnost, kako prirodnih, tako i stvorenih vrijednosti karakterišu područje opštine Šipovo, što nas opredjeljuje da to područje u budućnosti istražujemo i posmatramo kao zaštićeni kompleks u kategoriji zaštićeni pejzaž (park prirode po ranijoj kategorizaciji). Cilj nam je zaštititi ovaj prostor na način koji će da omogućući očuvanje svih prirodnih i kulturnih vrijednosti u svom odgovarajućem okruženju, te da tako zaštićene vrijednosti postanu osnova za opstanak i razvoj cijelog područja. Posebno se to odnosi na stvaranje uslova za bolji život lokalnog stanovništva kroz djelatnost u oblasti turizma, rekreacije, sporta, proizvodnje zdrave hrane, ljekovitog bilja, itd., korišćenjem prirodnih resursa na uravnotežen način.

LITERATURA:

Nada Živković, *Ruralne celine, pojedinačni objekti, groblja i pojedinačni spomenici*, Zbornik o zaštiti narodnog graditeljstva, Loznica, 2002.

B. Petrović, *Nasleđe i savremena arhitektura*, Zaštita spomenika narodnog graditeljstva, Beograd, 1984.

Rade Rakita, *Janj 1. i 2*, Banja Luka, 2003.

⁶⁵ Na osnovu Euro-mediteranske povelje o integrativnoj valorizaciji kulturnog nasljeđa, preliminarna verzija, Rim, 2002. (objavljeno u publikaciji *Evropske konvencije i preporuke u oblasti kulturnog nasljeđa*, prevod Vesna Leković, EXPEDITIO – Centar za održivi prostorni razvoj, Kotor, 2005).

Jelena Mrgić-Radojčić, *Donji Kraji, Krajina srednjovjekovne Bosne*, Beograd, Banja Luka, 2002.

Arheološki leksikon BiH, Sarajevo, 1988.

Enver Imamović, *Antički votivni i nadgrobnici u BiH*, Sarajevo, 1986; Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo, 1988.

Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo, 1988.

Ivo Bojanovski, *Sokol na Plivi*, Naše starine XIII, Sarajevo, 1972.

Rade Rakita, *Geografskoistorijska i antropogeografska studija 1* Banja Luka, 2003.

Goran Dujaković, *Pećine i jame Republike Srpske*, Banja Luka, 2004.

Dr Zoran Maunaga, *Plan gazdovanja za šume sa posebnom namjenom u strogim rezervatima prirode Janj i Lom*, Šumarski fakultet, Banja Luka, 2001.

Evropske konvencije i preporuke u oblasti kulturnog nasljeđa, prevod Vesna Leković, EXPEDITIO – Centar za održivi prostorni razvoj, Kotor, 2005)

Zaštita, čuvanje i prezentacija kulturno-istorijskog i prirodnog nasleđa – principi i iskustva

Rezime:

Sva duhovna kretanja na Balkanu u vreme velikih integracionih procesa današnje Evrope, ukazuju na potrebu da se svi njeni narodi potrudu oko stvaranja slike osobe-nog identiteta kojim svedoče svoju pripadnost evropskom jedinstvu. U savremenoj nauci sve više se uočavaju široke međe evropske civilizacije, kao i različiti izvori nje-ne duhovnosti u kojoj je Balkan sa Mediteranom bio njena drevna kulturna kolevka, što stanovnike ovih prostora obeležava i izvesnim nadnacionalnim jedinstvom! Iz tih razloga izuzetnu pažnju zaslužuje kulturno nasleđe balkanskih prostora, posebno zemalja bivše Jugoslavije, na kome su se u kreativnoj simbiozi susretali uticaji Istoka i Zapada, hrišćanstva i islama. Ovakvi duhovni spojevi, čiji odraz vidimo u spomenicima kulture – graditeljstva, slikarstva, skulpture, predmetima primenjene umetnosti, narodnog stvaralaštva, istorijskih zbivanja i literature, ukazuje na razumljiv način međuzavisnost balkanske i evropske kulturne baštine, koju pored nedovoljne proučenosti ugrožavaju mnogi sudari Zapada i Istoka još od vremena osvajanja i pohare Carigrada od strane Krstaša 1204. godine, što je bio jedan od najtežih kulturoloških zločina u evropskoj istoriji.

Kroz kratak prikaz stanja i problema zaštite spomenika kulture i iskustava u spomeničko-zaštitnoj praksi Evrope i Jugoslovenskih zemalja posle Drugog svetskog rata, iznose se neki od najbitnijih primera na kojima su primenjeni, shodno pravnom zakonodavstvu, savremeni interdisciplinarni postupci i metodi konzervacije – dosledni principu striktnog sprovođenja zaštite kulturnog i prirodnog nasleđa.

Praksa zaštite kulturnog nasleđa kao i opšte shvatanje ovog pojma, ukazuju na potrebu za neprestanim njegovim nadgledanjem kao i nadgradnjom novih saznanja u veoma osetljivoj oblasti višestране ugroženosti kulturne baštine, što nameće široku aktivnost u njenom očuvanju i koordiniranje u kulturnoj saradnji kroz Evropsku uniju i UNESCO. Implementacija nekih evropskih projekata o kojima izlaže prof. dr Alfonso Ojeda, sa Univerziteta u Madridu, profesor po pozivu ECPD, mogla bi na prostorima bivših jugoslovenskih zemalja ići upravo preko Evropskog centra za mir i razvoj Univerziteta za mir Ujedinjenih nacija. Na taj način, u uslovima upravno-administrativne izdajenosti nekadašnjih jugoslovenskih zemalja, prostor jedinstvenog kulturnog nasleđa mogao bi biti posredstvom jednog profesionalnog „medijatora“ u stručnom smislu povezan među sobom, ali i sa balkanskim i evropskim, kao i mediteranskim regionima u cilju praćenja i razmene savremenih naučnih i konzervatorskih iskustava u domenu zaštite kulturnog i prirodnog nasleđa.

Očuvanje i promovisanje kulturno-istorijskog i prirodnog nasleđa kao zajedničkog evropskog kulturnog, socijalnog i ekonomskog identiteta, uz poštovanje osobenosti svake nacije, nameće se kao civilizacijski imperativ.

Zaštitna služba, danas je u celom kulturnom svetu državna briga. Ona se oslanja na svestrano izgrađen sistem proučavanja i dokumentovanja stanja spomenika, problematike i metoda ispitivanja, istorijskog opredeljivanja i dijagnoziranja bolesti oštećenih spomenika, kao i nadzora nad njima. Polazna tačka je svuda temeljno poznavanje spomenika datog područja, čiji je temelj spomenička topografija. Pritom, pravi temelj zaštitnog rada predstavlja svestrana dokumentacija o stanju spomenika i vrsti nastalih oštećenja. Istorija života pojedinih spomenika i poznavanje tehnike njihove izrade podjednako pruža uslove za pravilne zaštitne zahvate, uz korišćenje najegzaktnije naučne metode, tako da zaštita spomenika danas više nije gola praksa koju obavljaju pojedinačni stručnjaci ili entuzijasti, već je to svestrano, multidisciplinarno izgrađen sistem proučavanja i tehničkih poduhvata. Nosilac odgovornosti jeste istoričar umetnosti, specijalizovan kao konzervator, a izvršilac radova tehničar, specijalizovan kao restaurator. Prvi treba da bude temeljan naučni poznavalac spomeničkog materijala, no ni drugi ne sme biti samo tehničar, već čovek sa umetničkim osećanjem, upućen u estetski potencijal spomenika koji se obrađuje.

Na temelju spomeničkog zakonodavstva, „kulturna dobra“ tj. spomenici se svrstavaju u: *nepokretne i pokretne* i to kao predmeti koji su zbog svoje arheološke, istorijske, sociološke, etnografske, umetničke, urbanističke, prirodnjačke i drugačije naučne ili kulturne vrednosti značajni za društvenu zajednicu. Definicija pojma „*spomenik kulture*“ je veoma kompleksna, što je pokazalo i iskustvo sa spomeničkim zakonodavstvom a i nastojanje Komiteta za spomenike pri UNESCO-u da se nađe što preciznija formulacija njegove sadržine, naročito kada je bilo potrebno, u Konvenciji o zaštiti spomenika kulture u slučaju oružanog sukoba, odrediti sadržinu tog pojma.

Slično spomeničkom zakonodavstvu stoji stvar sa primenom osnovnih *principa zaštite* u praksi. I tu se iz dana u dan sukobljavamo sa realnim životom, koji donosi dramatična zbivanja naročito kroz ratna razaranja i pustošenja spomenika i čitavih urbanih celina kulturnog nasleđa, ne hajući za Konvencije niti idealne vrednosti koje su predmet zaštite spomenika. Brutalna sukobljavanja i rušenja civilizacijskih tekovina, odražavaju se i na primeni konzervatorskih principa u obnovi spomenika. Tako, već više od sto godina proklamovanog načela „*konzervirati, a ne restaurirati*“ i to od strane kompetentnih ljudi onoga vremena kao što su u Francuskoj bili Charles de Montalambert i Victor Hugo, a što je bila posledica poluvekovne nesigurnosti u traženju pravog puta i suprotstavljanje štetnoj praksi u ophođenju sa onim što je posle razaranja za vreme velike revolucije trebalo spasavati i zaštititi u bitnim istorijskim karakte-

ristikama. No, uprkos aksiomi toga saznanja, moralo je proteći još mnogo vremena dok to načelo nije zaista pobedilo tek početkom našeg XX stoleća. Vreme egzaktnog historicizma primenilo je najpre to načelo u smislu restauracije u neko tobožnje prvobitno stanje, uobražavajući da je sposobno istorijski verno rekonstruisati spomenike iz daleke prošlosti i to ne samo u njihovom fizičkom sastavu, već i u njihovoj estetskoj suštini. Novo geslo bilo je: „*restaurirati u prvobitno stanje*“! Zaboravljalo se pritom, da su veoma retki spomenici, osobito u oblasti arhitekture, kod kojih je bilo moguće izvršiti restauraciju po prvobitnom stanju, jer su oni bili podvrgnuti tokom života neprestanom menjanju. Uprkos dobroj nameri i prividnoj pouzdanosti, tako primenjeno načelo štetilo je spomenicima, njihovoj dokumentarnoj i estetskoj suštini. Puritanstvo, kome se pribeglo u cilju jednolikosti stilskog izraza ili istorijske dokumentarnosti, u suštini je nje lišava kao i patine, posledice prirodnog života spomenika koja mu daje draž starine. Često se grešilo upravo u smislu poremećaja estetskog utiska kod gotskih katedrala, a i drugih time što su ih oslobađali skromnih zgrada koje su ih okruživale, a koje je život povezivao sa tim sakralnim spomenikom! On je, skoro uvek živa hronika dotičnoga grada, određene društvene zajednice, kao i svoje funkcije u životu naroda.

Danas je nezamislivo da bi se neko usudio da „spomenički koriguje“ odnosno stilski puritanistički interveniše na čuvenoj gotičkoj katedrali Zagreba, kako je to svojevremeno učinio, svakako u najboljoj nameri Bollé.

Međutim, još je teže shvatiti, da je u današnjem vremenu, pored svih konvencija o negovanju kulturnog nasleđa nakon devastacija u Drugom svetskom ratu, 1992. godine u građanskim sukobima na prostoru Jugoslavije, srušena mostarska Saborna crkva, impozantna građevina čija je vertikala dominirala gradom na Neretvi, kojom prilikom je srušen i drevni mostarski Stari most, simbol grada!

Posle više od sto godina razvitka savremene zaštite spomenika, danas su načela jasna, kako u pogledu teoretskih osnova, tako i u pogledu zakonodavstva, metoda rada i organizacionih oblika upravljanja spomeničkom baštinom. Mada je postignut veliki napredak, život neprestano stvara nove nepredvidive situacije, a u vezi s tim izaziva potrebu za revizijom već utvrđenih stavova, te ni zaštita spomenika ne čini izuzetak.

Istorija zaštite spomenika, koja je značajna za naše doba, otkriva nam niz situacija koje se stalno menjaju, tražeći stalno novu primenu, ako ne i reviziju utvrđenih principa. Sledstveno tome i zaštita spomenika zavisi od svih mogućih uslova, koji joj smetaju da valjano obavlja svoj posao. To dokazuje da ona zavisi od raspoloženja datog vremena, koje proističe iz društvenih i ideoloških promena, iz nacionalističkih i estetskih iluzija, pa čak i iz mode. Prilično statičan odnos prema zaštiti spomenika s početka XX stoleća, smenila je dinamična faza između dva svetska rata, a još dinamičnija posle Drugog svetskog rata.

Činilo se povremeno, da su uzdrmani svi temelji postavljeni u pređašnjem razvitku, ali se ipak na kraju pokazalo da je jedina garancija za uspješan rad na zaštiti spomenika vernost osnovnim načelima i obazriva primena tih načela pod novim uslovima.

Delatnost na polju zaštite spomenika u pojedinim zemljama danas je olakšana time što je posao stručnjaka svestrano zasnovan na nauci i praksi i što oni raspolažu svim potrebnim spekulativnim i tehničkim pomoćnim naučnim granama, pored toga što su potpomognuti od strane međunarodnih stručnih institucija i što raspolažu iskustvima stečenim u drugim zemljama. U tom pogledu položaj zaštite spomenika je znatno povoljniji, ali je i znatno komplikovaniji, jer su faktori koji ometaju harmonično primenjivanje principa zaštite mnogobrojniji i, pre svega, bezobzirniji. Među tim faktorima još uvek je najopasniji i najjači sam stvaralac kulture i njenih spomenika – čovek: rušitelj spomenika. Boriti se sa čovekom rušiteljem spomenika danas je teže nego što je bilo pre pedeset godina kada je Dvoržak u svom „Katehizisu zaštite spomenika“ mogao opasnosti za kulturne spomenike svoditi na neke lične mane čoveka i društva i iznositi mišljenje da je sa njima moguće boriti se putem prosvetavanja i poboljšanja čoveka kao moralno odgovornog bića. Sve te opasnosti postoje i danas, ali u mnogo opasnijim oblicima, posebno kada ih prividno potpomogne želja za „kulturnim napretkom“ u vidu neprimerenih turističkih intervencija ili temeljnih narušavanja prirodnih lepota i retkosti.

Razaranja spomenika uvek prati ratove, ali i revolucije, bile one političke, verske, nacionalne ili socijalne – spomenici protivničke strane su uvek žrtve. Nemoćne su i bez ikakvog dejstva i međunarodne Konvencije o zaštiti spomenika kulture u slučaju ratnih sukoba, kao što se pokazalo širom Evrope u zbivanjima tokom Drugog svetskog rata, ali i nedavnim ratnim događanjima tokom komadanja Jugoslavije.

Prirodne katastrofe, prvenstveno zemljotresi, česti na Balkanu, oštetili su ili sasvim porušili mnoge spomenike ali i gradove, neke nastale još od antičkih vremena. Tek kada nevolje popuste, i tlo se smiri, čuvari spomenika dolaze do reči, da spasavaju ono što je potres ili „Oluja“ poštedela.

Novija istorija gradova, posle svih revolucija i velikih ratova koji su se na evropskim prostorima izređali od kraja XVIII veka do danas, pruža nam mnogobrojna svedočanstva o borbama oko načela u pogledu rekonstrukcije razorenih urbanističkih celina i o nastojanjima konzervatora da se spase istorijsko nasleđe.

Jedan od prvih arhitekata konzervatora urbanista, nakon Drugog svetskog rata, koji je shvatio da se u uslovima totalnog razaranja drevnog urbanog jezgra Varšave – *Starog Mjesta*, ne može slediti nekadašnja aksioma „konzervirati a ne restaurirati“, Poljak, Ciborovski, na temelju iscrpne dokumentacije obnovio je u potpunosti staro varšavsko urbano jezgro. Rodoljubivi Poljaci su

sačuvali ne samo dokumentaciju, već i komadiće do temelja razrušenog Kraljevskog dvorca, ulomke skulpture, čak zidnih tapeta i pokućstva i u potpunosti obnovili varšavski dvorac zahvaljujući dobro organizovanoj konzervatorskoj službi na čelu sa arhitektom Tadeušom Polakom. Restauriran je i čuveni teutonski viteški dvorac *Malbork* kod Gdanjska. Da dokažu svoja istorijska prava na granice, poljski arheolozi su vršili arheološka istraživanja u močvarnom priobalju Odre i Nise.

Jedan od najlepših parkova sveta sa vodoskocima, maštom umetnika ugrađenih u rastinje carskog vrta uz *Petrov dvorec* kod Petrograda, za vreme trogodišnje nemačke opsade Lenjingrada divljački razoren, danas je obnovljen. Nakon velikih ratnih razaranja Zadra, konzervatori su uspešno obnovili urbano jezgro starog grada.

U modernom konzervatorstvu najozbiljniji pokušaj za utvrđivanje glavnih principa restauriranja svakako predstavlja italijanska *Carta di restauro* iz 1932. godine, koja analizira najtipičnije moguće konkretne primere i utvrđuje za njih načelan postupak saglasno aksiomu „konzervirati a ne restaurirati“, imajući jedino za cilj da obezbedi dalji život spomenika time što će ga fizički osigurati i zaštititi od daljeg propadanja. Formulaciju tih principa, *Carta di restauro* svodi na poznatih 11 tačaka.

Carta di restauro, bila je baza za svu kasniju razradu i nadogradnju konzervatorskih preporuka i zakonodavstva u oblasti zaštite spomenika kulture i prirodnih retkosti, poput opšteusvojene *Venecijanske povelje*, koja postaje za sve, nezaobilazni konzervatorski kodeks u službi zaštite, očuvanja i prezentacije kulturno-istorijskog i prirodnog nasleđa.

U duhu principa *Carte di restauro* izgradio je svoj metod slavni italijanski konzervator, inženjer *Fernando Forlati*, proto di San Marco, koji je svojim tehničkim inovacijama, izvedenim na ugroženim spomenicima u *Bolonji*, *Veneciji*, *Veroni*, *Trevizu*, ali i na našoj crkvi *Svete Sofije u Ohridu*, stvarajući čuda, dokazao da je moguća i najstrožija primena tih načela prilikom spasavanja spomenika takvog kakav je, time što bi mu se povećala otpornost putem najsavremenijih tehničkih intervencija, a da se ne promeni najbitniji spoljni izgled spomenika. Suočivši se sa očajnim stanjem italijanskih spomenika na završetku Drugog svetskog rata, mnogi su se odrekli osnovnog principa „konzervirati, a ne restaurirati“, budući spremni na „restauraciju u prvobitnom obliku“, slično onome što je tražio istoricizam iz druge polovine XIX veka. Ogorčen pustošenjem spomeničke Firence, kod *Ponte Vecchio*, čuveni istoričar umetnosti *Bernardo Berenson*, predlagao je obnovu u prvobitnom obliku, „rifare“. Forlati se, međutim, odlučno zalagao za vernost osnovnom principu, ističući da više nije reč o obnovi, već o restauraciji – *“Non si tratta più di rifare, ma di restaurare”!* Ove,

naizgled finese u terminologiji, čine bitnu razliku u praksi, što nažalost mnogi poslenici zaštite ne uočavaju, te sledstveno tome ni u radu ne primenjuju. U toj situaciji, kada je ogroman broj najvažnijih i nenadoknadivih spomenika u Italiji predstavljao bezoblične ruševine, ovaj Forlatijev princip, kao dosledniji konzervatorskom kredu, mada je mogao izgledati kao teoretski i nerealan, pokazao se kao srećnije rešenje i da je spomenike moguće restaurirati iz ruševina upotrebljavajući uglavnom sačuvani materijal, a da se pri tom nije moralo odreći principa i obnavljati izgled staroga iz novog materijala u duhu shvatanja druge polovine XIX veka.

U celokupnoj spomeničko-zaštitnoj praksi posle Drugog svetskog rata, Forlatijev metod je najveći doprinos svrsi očuvanja spomeničkog nasleđa. Tu se ne radi o dogmatskoj primeni aksioma, kome je, kako se činilo, Drugi svetski rat oduzeo svako pravo da se ponovo javi, već da sve zavisi od ličnosti čoveka i njegovog nedogmatskog, živog odnosa prema spomeniku. Da se ne radi o formalnim načelima, već o primeni tih načela od strane čoveka stvaraoaca, pa makar stvarao i iz bezobličnih ruševina, Forlati zaključuje: „Restauracija spomenika bazira na osećaju koji rezultira iz umetničko-istorijskog znanja“. Nijedna od tih komponenata ne sme nedostajati, a steći ih možemo jedino putem duge, skromnošću i ljubavlju stečene prakse. Prilikom radova na konzervaciji crkve Svete Sofije ohridske, gde je on maestralno primenio svoj sistem konsolidacije građevine, posvedočen prethodno u Trevizu, imala sam sreću da u svojstvu asistenta Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture (koji je uz podršku UNESCO-a vodio radove), budem dodeljena Forlatiju za saradnika. Tom prilikom, uz mnoge stvari od njega sam naučila „da kada konzervator izađe iz spomenika, ne treba da se vidi da je u njemu bio“! To mi je uvek bilo na pameti po završetku naših konzervatorskih radova u manastirima Morači, Zavali, Pivi, Krupi ... kao i uspostavljanju manastirskih riznica.

Bitan momenat u poslu oko restauriranja spomenika je da se restauracijom ne povredi estetsko osećanje gledaoca. Uspeh može osigurati jedino restaurator sa finim estetskim osećanjem koji ne vlada samo tehnikom posla, već je istovremeno stvaralački duh, arhitekta, slikar ili vajar, koji se zajedno sa istoričarem umetnosti-konzervatorom, podređuju značaju datog spomenika bez želje da lični estetski pogledi dođu do izražaja. Dokumentarni i estetski potencijal spomenika određuju meru konzervatorske odnosno restauratorske intervencije. Pri tom treba istaći da konzervator zna da je spomenik puno vredan jedino u ambijentu za koji je bio stvoren i u kojem je proveo svoj život. Zato ga ne treba izdvajati iz ambijenta, nego ga *in situ* čuvati koliko god je moguće. Dužnost je konzervatora da svoja zaštitarska nastojanja proširuje na čitav ambijent, koji na svoj način svedoči o vremenu, prostoru i istorijskim prilikama u kojima je spomenik nastao.

Ne tako davno, u proteklom stoleću, dogodilo se izmeštanje značajnih spomeničkih celina, svetskog istorijskog i umetničkog značaja, radi izgradnje hidroelektrana u Asuanu na Nilu, Mratinja na Pivi i Trebišnjice. U Egiptu se pod pokroviteljstvom UNESCO-a, pored premeštanja drevnih kolosalnih skulptura, u Farasu dogodila i potpuna razgradnja hramova iz VII veka ukrašenih koptskim freskama. Danas su te dragocene freske među malobrojnim očuvanim, jednim delom smeštene u Muzej u Kartumu, a njihov veći i lepši deo je u Narodnom Muzeju u Varšavi, gde ih je odnela konzervatorska ekipa Poljaka predvođena Mihajlovskim, koji je izvodio spasilačke radove. Prema važećem protokolu konzervatori su na to imali pravo!

U slučaju manastira Pive, trobrodne crkve sa oko 1300 m² fresaka, visokim duboreznim, pozlaćenim ikonostasom, ikonama i kompletnim crkvenim mobilijarom, nismo želeli da se ponovi slučaj iz Farasa. Prema elaboratu koji sam načinila sa saradnicima i uz podršku Komisije, sastavljene od crkvenih, državnih i stručnih međunarodnih i domaćih autoriteta, na novom lokalitetu oko 300 m više, u približno istoj pejzažnoj orijentaciji, danas preneti manastir izgleda kao da je „preleteo“! Mada se prilikom katastrofalnog zemljotresa koji je uskoro, 1979. pogodio Crnu Goru zaključilo, da bi on plitko fundirane temelje Uspenskog manastira u Pivi ozbiljno oštetio, mišljenja smo da bez velike potrebe ne treba spomenike izmeštati sa mesta nastanka. Korisna strana ovog poduhvata, pored mnogih tehničkih saznanja o gradnji spomenika, bila je veoma studiozna priprema dokumentacije o stanju spomenika, njegovom spomeničkom značaju, ali i činjenica da je konzervatorski projekat Pive, kao nekada Svete Sofije u Ohridu okupio čitav niz mladih konzervatora iz svih krajeva zemlje, pa i inostranstva, postavši ekskluzivno konzervatorsko učilište.⁶⁶ Oni koji su u Svetoj Sofiji ohridskoj pre četvrt veka uz eminentne domaće i svetske stručnjake kao što su bili arhitekti *F. Forlatti*, *I. Froidevaux*, pomoćnik generalnog inspektora zaštite spomenika u Francuskoj i istoričar umetnosti, *Cezare Brandi*, direktor Centralnog instituta za restauraciju u Rimu, inače veliki teoretičar problematike restauracije spomenika, a i saveta naših profesora i konzervatora *A. Deroka*, *Đ. Boškovića* i *Z. Blažića*, savladali metodologiju rada u tretiranju spomenika ukrašenih freskama, sada su u Pivi prenosili znanja mlađima, u čemu su bili pomognuti i od nove, mlađe grupe svetskih eksperata, direktora ICCROM-a *H. Plederleita*,

⁶⁶ Kao rukovodilac *Projekta Premeštanja manastira Pive*, povremeno sam u svojstvu profesora na postdiplomskim studijama organizovanim za usavršavanje stručnjaka u domenu zaštite spomenika kulture pri ICCROM-u u Rimu, dovođila svoje inostrane studente na praksu u Pivu, da in situ upoznaju proces rada na ovom jedinstvenom projektu tada izvođenom u svetu.

B. Fildena i P. Philippot-a, kao i finskog arhitekta-konzervatora Juke Jokileta, eksperta pri ICCROM-u.⁶⁷

Savremeni principi, postupci i metodi konzervacije, primenjeni na crkvi Svete Sofije, kao i nova proverena iskustva i znanja stečena u Pivi, koja su nadgradila prethodna, uz angažovanje raznih specijalnosti konzervatorskih poslenika, posvedočili su visok stepen znanja u ovoj oblasti. Stalni kontakti sa istaknutim institucijama konzervatorske struke širom sveta, omogućavali su razmenom iskustava i stručnjaka, rešavanje veoma složenih problema zaštite u svim oblastima tretiranja kulturnog nasleđa, pokretnih i nepokretnih spomenika, kao i prirodnih retkosti na jugoslovenskim prostorima.

Dosledni principu striktnog sprovođenja zaštite kulturnog i prirodnog nasleđa, zakoni Jugoslavije, a potom i zemalja naslednica upućuju državne organe i ustanove zaštite da se u svome radu na zaštiti spomenika kulture oslanjaju na saradnju imalaca spomenika, građana i zainteresovanih društvenih organizacija, obavezujući ih istovremeno kao nosioce zaštite da u ovoj saradnji stimulatивно deluju na jačanje interesa kod ovih faktora za čuvanje i zaštitu spomenika i na njihovu saradnju na utvrđivanju predmeta i prostora koji imaju spomeničko svojstvo.

U brzini životnih tokova modernog vremena i u skladu sa potrebama nove tehnologije za novim resursima, često su ugrožene prirodne lepote i retkosti – reke, pećine, šume, zeleni svedoci vremena, ali i drvo kao deo prirodnog i kulturnog nasleđa, neraskidivo vezano za čovekovu kulturnu evoluciju. Od prašumskog područja Perućice, sačuvanog drevnog drveta duda iz XII veka, još iz vremena Svetog Save u porti Pečke patrijaršije, stotine vrsta drveća koje prekrivaju naše planine, do gradskih parkova, učinili su da prošlogodišnja manifestacija „Dani evropske baštine“ u Beogradu, bude u znaku prirodnog i kulturnog nasleđa na temu „DRVO“. Svečano otvaranje bilo je pod stogodišnjim platanom ispred Konaka kneza Miloša u Topčideru. Jedinstveni spomenik iz Drugog svetskog rata čini 441 drvo breza zasađenih u blizini Požarevca na prostoru pogibije 441 ruskog vojnika pri oslobađanju Istočne Srbije. Sadnice breza za ovaj jedinstveni park sećanja donete su iz Rusije.

Interdisciplinarna istraživanja novijeg vremena, pored ostalog posvećuju dužnu pažnju i izučavanju starih tehnologija metalurgije Evrope, posebno Balkana i Srbije. Arheometalurška nalazišta, javljaju se kao nova kategorija kulturnih dobara.

⁶⁷ Grupa arhitekata predvođena V. Kneževićem i S. Slovinićem izvršila je temeljna snimanja manastirskog kompleksa, dok je najdelikatniji deo posla, premeštanje fresaka izveden od eminentnog jugoslovenskog restauratora D. Nonina sa saradnicima među kojima je bilo još veterana sa radova u Sv. Sofiji ohridskoj.

Zaštita istorijskog razvoja i progresa, zahteva detaljnu analizu postojećeg graditeljskog nasleđa i njegovo smisleno uklapanje u proces unapređenja moderne gradske strukture.

Savremeni principi zaštite i planifikacije, raspoređuju i dele određene osnovne vrednosti svetskog značaja koje čine celinu kulturnog nasleđa. Većina evropskih zemalja ujedinjene su u okviru različitih državnih i nevladinih organizacija, koje razvijaju saznanje evropskih naroda o njihovoj zajedničkoj prošlosti u oblasti umetnosti, graditeljstva i prirodnih bogatstava, te brigu o bitnosti očuvanja ruralnog i urbanog kulturnog nasleđa.

Konzervatorstvo je u Jugoslaviji, a i susjednim balkanskim zemljama, posebno Rumuniji i Bugarskoj, posle Drugog svetskog rata značajno napredovalo, ali konzervatorski zavodi i muzeji nisu mogli odjednom da isprave propuste stoleća, tim više, što je posao konzerviranja dug, delikatan a zahteva i naučnu obradu svakog spomeničkog objekta i umetničkog predmeta na kome se interveniše.

Stradanja spomeničkog nasleđa na prelazu XX u XXI vek u sukobima širom sveta, koji su devastirali čitava područja drevnih civilizacija (poput uništavanja Armenskih sakralnih spomenika u srednjevekovnoj prestonici *Ani*, na tursko-armenskoj granici, u Avganistanu, na Kipru, kao i srpskih manastira i crkava na *Kosovu i Metohiji*), nameću potrebu hitnih i velikih pregruća konzervatora, a time i odgoj dobro i svestrano obrazovanih mladih konzervatorskih naraštaja.

Srpske svetinje na Kosovu i Metohiji u plamenu – 17. marta 2004. godine
Serbian relics in Kosovo and Metohija in burning flame – 17.III.2004.

LITERATURA:

Periodika: ZBORNIK Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture, Beograd; SAOPŠTENJA Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture Beograd, VARSTVO SPO-MENIKOV, Ljubljana; NAŠE STARINE, Sarajevo; MUZEJI – muzeološko-konzervatorski časopis, Zagreb; BOLLETINO dell'Instituto Centrale del Restauro, Roma; OSTERREICHE ZEITSCHRIFT fur Kunst und Denkmalpflege, Wien; BULLETIN de l'Institut Royal du Patrimoine Artistique, Bruxelles; OCHRONA ZABYTKOW, Warszawa; RAD Vojvođanskih muzeja, Novi Sad.

F. Forlati: La basilica di San Marco attraverso i suoi restauri, Trieste 1975.

C. Brandi: Teoria del Restauro, Rome, 1963.

Idem: Il restauro dell'opera d'arte secondo l'istanza della storicità, Boll.ICR.1952, Il ristabilimento dell'unita potenziale dell'opera d'arte, Boll. ICR. Rome, 1950.

Z. Blažić: Konzervatorski radovi na freskama i crkvi Svete Sofije u Ohridu, Beograd, 1955.

M. Muraro: Tecniche della pittura murale veneta (Pitture murali nel Veneto e tecnica dell'affresco), Venezia, 1960.

Pe L. Mora: Metodo per rimozione di incrostazioni su pietre calcaree e dipinti murali (Atti della commissione per lo sviluppo tecnologico della conservazione dei beni culturali), Roma, 1972.

P. Philippot and P. Mora: The conservation of wall paintings (The Conservation of Cultural Property), Museum and Monuments, UNESCO, 1967.

H. Plenderleith: Conservation of a Thracien Tomb with Mural Paintings at Kazanlak – Bulgaria, UNESCO Commission, 1966 (polycopie)

H. Jędrzejewska: The conservation of wall-paintings from Faras, Bul.Mus.Nat. Warszawa, 1966.

A. Skovran: Le transport de l'église du monastère de Piva. Problèmes de méthode et d'organisation, Comité de l'ICOM pour la conservation, Madrid, 1972 (polycopié)

N. Kurtović-Folić: Stanje i pravci razvoja zaštite urbanističko-arhitektonskih celina u svetu, Saopštenja, Beograd, 2006.

B. Jovanović: Arheometalurška nalazišta – Nova kategorija kulturnih dobara, Saopštenja, Beograd, 2006.

Z. Ivković: Zaštita i prezentacija spomenika narodnog neimarstva u muzeju „Staro selo“ u Sirogojnu, Saopštenja, Beograd, 2005–2006.

Branislav Krstić: Zakonodavstvo arhitektonske zaštite, Beograd, 2006, Izdavač Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Beograd.

Jelena Vilus: Pravna zaštita kulturnih dobara, Evropski centar za mir i razvoj (ECPD) Univerziteta za mir Ujedinjenih nacija, Beograd, 2007.

Landmarks Foundation vol. 4 Protecting Sacred Sites Globally New York, New York 10021.

dr Nađa KURTOVIĆ-FOLIĆ, dr Gordana MILOŠEVIĆ,
dr Mirjana ROTER-BLAGOJEVIĆ, mr Ana NIKEZIĆ

Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu i Arheološki institut SANU

Arheološki park kao integrisani deo kulturnog predela – savremeni pristup zaštiti i prezentaciji arheološkog nalazišta medijana kod Niša

Rezime:

U želji da se ispitaju mogućnosti savremenog pristupa uređenju i prezentaciji arheološkog nalazišta Medijana kod Niša, koji bi podrazumevao integrativni pristup njegovoj zaštiti i aktivnije korišćenje lokaliteta kroz nove nestandardne oblike njegove prezentacije i korišćenja, na Arhitektonskom fakultetu u Beogradu je, u okviru nastave na Posebnom programu 2 – Razvoj i teorija arhitekture i umetnosti, sa studentima pete godine, realizovan projekat uređenja prostora i prezentacije arheoloških ostataka. Projekat je osmišljen u saradnji sa stručnjacima sa Arheološkog instituta SANU, koji neposredno rade na zaštiti ovog lokaliteta, i iz Direkcije za izgradnju grada Niša, koji su inicirali izradu projekta uređenja prostora Medijane.

Cilj je bio da se kroz studentske predloge uređenja budućeg arheološkog parka pomogne lokalnoj samoupravi u iznalaženju najpovoljnijeg pristupa korišćenju i uređenju arheološkog nalazišta Medijana, kao dela specifičnog prirodnog predela na kome su u antičko doba podizane vile rustike na velikim poljoprivrednim imanjima sa rezidencijalnom i privrednom funkcijom. Jedna od vila, za koju se pretpostavlja da je bila carsko imanje, danas predstavlja kulturno dobro velikog značaja za Srbiju, ne samo zbog svojih kulturno-istorijskih i arhitektonskih vrednosti, već i u funkciji razvoja kulturnog turizma na ovom području.

Projektom je, takođe, pokrenuta ideja da ovaj lokalitet, zbog svog izuzetnog naučnog značaja, preraste u naučno-istraživački centar na kome bi se kroz seminare i radionice usavršavale arhitektae, arheolozi i drugi stručnjaci iz oblasti zaštite, kako iz zemlje, tako i iz inostranstva. Aktiviranjem prostora (uvođenjem savremenih nameina i njegovim korišćenje kroz različite naučne, edukativne, kulturne, privredne i druge aktivnosti, koje odgovaraju njegovom karakteru i vrednostima) omogućilo bi se adekvatno upravljanje lokalitetom, a od sredstava dobijenih njegovom turističkom prezentacijom i korišćenjem obezbedilo bi se kvalitetno održavanje i organizovanje daljih istraživanja.

1. Vrednovanje i integrativna zaštita kulturnih predela

Usmeravanje pažnje ljudi ka vrednostima okruženja, koje često predstavlja specifičan spoj prirodnih i građenih elemenata, nije novijeg datuma. Herb

Stovel ukazuje da je poklanjanje pažnje *pejzažu* (*landscapes, landshaft, pay-sage*) započelo u 18. veku kroz putopise evropske obrazovane elite, a da je američki geograf Karl Šauera (Carl Sauer) 1929. godine definisao značenje pojma „*kulturni pejzaž*“ rečima: „*Kulturni pejzaž oblikovala je kulturna grupa iz prirodnog pejzaža.*“⁶⁸ Time su u našem prirodnom okruženju izdvojeni prostori koji su svoje kulturne vrednosti dobili delovanjem ljudi. Ipak, konstatovano je da je, i pored relativno ranog shvatanja kulturnih vrednosti koje su tokom vremena, delovanjem ljudi, stekli pojedini prirodno vredni prostori, sporo tekao proces uključivanja ovih prostora u sistem zaštite svetske kulturne baštine. U *Venecijanskoj povelji* 1964. godine se ukazuje na potrebu šireg shvatanja pojma *istorijskog spomenika*, koji ne podrazumeva samo pojedinačna graditeljska dela već i urbane i ruralne sredine u kojima se nalaze dokazi o određenoj civilizaciji, značajnom razvitku ili istorijskom događaju.⁶⁹ Kasnije se, uvođenjem pojma *spomeničko mesto*, koje se u *Konvenciji Komiteta svetske kulturne baštine* iz 1972. godine definiše kao „*kombinovanog dela čoveka i prirode*“, dalje proširuje i obogaćuje pojam kulturnog nasleđa.⁷⁰ Više od jedne decenije kasnije *Konvencija o zaštiti arhitektonskog nasleđa Evrope* (Granada, 1985), kod obrazlaganja na šta se sve odnosi izraz „*arhitektonsko nasleđe*“, navodi „*lokalitete*“ i definiše ih, na sličan način kao što su prethodno definisana „*spomenička mesta*“, kao „*...zajednička djela čoveka i prirode, odnosno područja koja su djelimično izgrađena i dovoljno osobena i homogena da se mogu topografski definisati, koja su od izuzetnog istorijskog, arheološkog, umetničkog, naučnog, socijalnog ili stručnog značaja.*“⁷¹ Na samom početku novog milenijuma *Evropska konvencija o predelu* (Firenca, 2000) povezuje kulturni predeo sa idejom o potrebi da se postigne održivi razvoj baziran na uravnoteženim i harmoničnim odnosima između socijalnih potreba, privrednih delatnosti i životne sredine.⁷² Ističe se da predeo ima značajnu ulogu ne samo u oblasti ekologije i životne sredine, već i na kulturnom i socijalnom planu. On predstavlja značajan potencijal za privredne delatnosti, jer zaštita, upravljanje i planiranje predela mogu da omoguće i ekonomski napredak. Predeo se shvata „*...kao osnovna komponenta životnog okruženja stanovništva, kao izraz ravnopravnosti njihovog zajedničkog kulturnog i prirodnog nasleđa i temelja njihovog identiteta.*“⁷³

⁶⁸ H. Stovel, *Kulturni pejzaž: novi pristup očuvanju kulturnog nasleđa*, u: *Glasnik DK* 27 (2003), 14.

⁶⁹ J. Jokileto, *Konzervacija između prakse i teorije*, u: *Glasnik DK* 27 (2003), st. 12.

⁷⁰ H. Stovel, *Kulturni pejzaž: novi pristup očuvanju kulturnog nasleđa*, u: *Glasnik DK* 27 (2003), 14.

⁷¹ Evropske konvencije i preporuke u oblasti kulturnog nasleđa, EXPEDITIO, Kotor 2005, 7–8.

⁷² Isto, 17.

⁷³ Isto, 19.

Spoznaja vrednosti i značaja koji pojedini kulturni pejzaži imaju za razvoj lokalne zajednice, ali i za ukupno čovečanstvo, dovelo je i do njihovog kandidovanja za upis na *Listu svetske kulturne baštine*, što je u velikoj meri proširilo i obogatilo ukupno svetsko nasleđe. Ipak, *Komitet svetske kulturne baštine* do 1992. godine nije razvio metode i procedure koje bi pomogle u identifikaciji ili opisivanju kulturnih pejzaža radi njihovog upisa na *Listu*. Uočeno je da je najveći problem predstavljalo definisanje njegove suštinske vrednosti – interakcije čoveka i prirode kroz vekove, koja kod predela definiše njegov suštinski karakter i smisao mesta.⁷⁴ Iz tog razloga je *Komitet svetske kulturne baštine* usmerio svoje delovanje na potrebu da kroz određene preporuke bliže definiše pojam kulturni pejzaž. U donetim preporukama izdvajaju se tri osnovne kategorije kulturnih pejzaža: 1. *jasno definisani pejzaži* koje je osmislio i stvorio čovek (vrtovi i parkovi); 2. *organski nastali pejzaži*, koji nastaju iz društvenih, ekonomskih, administrativnih ili verskih imperativa i postoje u današnjem obliku usled spajanja sa svojim prirodnim okruženjem ili kao odgovor na svoje prirodno okruženje; i 3. *asocijativni kulturni pejzaži*, kod kojih su materijalni kulturni dokazi nevažni ili čak nepostojeći.⁷⁵ Bliže definisanje pojma i sagledavanje njegovih osnovnih karakteristika omogućilo je da se na *Listu* upiše preko trideset kulturnih pejzaža, od kojih većina pripada kategoriji *organski nastalih pejzaža*. ICCROM je u okviru programa *Integrativne prostorne i urbane konzervacije* organizovao u Rimu 2002. godine radionicu čiji je cilj bilo unapređenje upravljanja pejzažima koji imaju vrednost kulturnog nasleđa, a u pripremi su *Smernice za upravljanje kulturnim pejzažima Svetske kulturne baštine*.⁷⁶

I kod *kulturnih pejzaža*, odnosno *kulturnih predela*, kao i kod drugih vrsta kulturnog nasleđa, pojavljuju se brojni problemi inicirani delovanjem na njihovoj zaštiti i uključivanju u savremeni život. Jedan od najvažnijih je problem očuvanja autentičnosti prostora prilikom intervencija na njihovoj zaštiti i obnovi. *Dokument autentičnosti* iz Nare je 1994. godine ukazuje da istorijsko mesto treba da bude istinsko svedočanstvo kulture i tradicije koju predstavlja, a da je njegova autentičnost izražena u materijalnim i nematerijalnim aspektima građevine. Autentičnost se naglašava kao kvalitet koji se smatra za osnov vrhunske univerzalne vrednosti jednog prostora.⁷⁷

Drugi značajan problem je očuvanje integriteta mesta, odnosno stanja koje je neko mesto steklo do današnjeg vremena. Teži se očuvanju vizuelnog, strukturalnog i funkcionalnog integriteta mesta. Smatra se da posebno zna-

⁷⁴ H. Stovel, Kulturni pejzaž: novi pristup očuvanju kulturnog nasleđa, u: Glasnik DK 27 (2003), 14.

⁷⁵ Isto, 15.

⁷⁶ Isto, 14–15.

⁷⁷ J. Jokileto, *Konzervacija između prakse i teorije*, u: Glasnik DK 27 (2003), 11–12.

čajna identifikacija mogućih savremenih funkcija, koja se zasniva na analizi urbane strukture i evolucije tipologija građenja. Zaključeno je da poznavanje značaja i karaktera istorijskog mesta i građevina u njemu značajno utiču na rehabilitaciju prostora. Davanje novih namena istorijskim prostorima, takođe, veoma zavisi od njihovog prostornog kapaciteta. I najmanje intervencije u prostoru u smislu njegove prezentacija u funkciji spomenika kulture, predstavljaju novu namenu i nameću znatne izmene u duhu savremenog doba. *Preporuka o očuvanju i savremenoj ulozi istorijskih prostora (Safeguarding and Contemporariz Role of Historic Areas, UNESCO, 1976)* nas savetuje da: *Svaki istorijski prostor i njegovo okruženje bi trebalo sagledati u svojoj celokupnosti kao koherentnu celinu čija ravnoteža i specifična priroda zavise od stanja delova od kojih su sastavljeni i koji uključuju ljudske aktivnosti koliko i građevine, organizaciju prostora i okruženje.*⁷⁸ Iz tog razloga Juka Jukileto smatra da je konzervacija istorijskih prostora kompleksan i dinamičan proces koji mora obuhvatiti sve aktere u procesu planiranja i menadžmenta i da treba da ga prati edukacija kako bi se on učinio održivim.

Pored toga, *Preporuka koja se odnosi na zaštitu kulturnog i prirodnog nasleđa (UNESCO, 1972)* ističe da je cilj zaštite i prezentacije nasleđa razvoj čoveka, te da nasleđe treba da postane faktor razvoja. Danas se nasleđe sve više posmatra kao jedan od suštinskih aspekata regionalnih razvojnih planova i planiranja uopšte. Smatra se da priprema i postavljanje odgovarajućih strategija korišćenja i prezentacije nasleđa moraju da počnu od poznavanja i razumevanja istorije i resursnih potencijala prostora, te da je krajnji cilj da se ostvari uravnotežena integracija svih relevantnih pitanja unutar procesa planiranja. Iz tog razloga prilikom planiranja razvoja nekog prostora potrebno je uspostaviti neku vrstu ravnoteže, u okviru koje će biti očuvani značenje i vrednosti spomeničkih mesta sa kompleksnom istorijom.⁷⁹

2. Stvaranje „kulturnog predela“ u rimskoj imperiji

Proučavanjem razvoja rimskog urbanizma može se uočiti svojevrsno uobličavanje „kulturnog predela“, koje je nastalo iz specifičnog poimanja odnosa prirodnog okruženja i građene sredine od strane rimskog društva. Za razliku od prethodnih civilizacija, naročito Egipatske i Grčke, prirodno okruženje je drugačije tretirano i to je značajno uticalo na njihovu filozofiju svakodnevnog života. Grci su prirodno okruženje poimali kao mnoštvo individualnih mesta, definisanih prostora koja izgledaju kao predodređena za ljudsko naseljavanje.

⁷⁸ Isto, 13.

⁷⁹ Isto.

Grčki pejisaž izgleda ovaploćen različitim prirodnim silama koje ne prihvataju tako lako ljudsku dominaciju. Na pojedinim mestima nalaze se prirodni elementi specifičnih oblika ili funkcija, kao što su oštre, strme stene, izvori, pukotine u zemlji i sve te posebnosti su manifestacija prirodnog poretka i zbog toga se stvara poseban odnos između čoveka i njegove okoline. Interpretacija ovih karakteristika na različite načine uslovlila je okupljanje ljudi koji su stvarali polis.

Nasuprot ovakvom stavu prema prirodi, Rimljani su težili centralizaciji, koja je bila ovaploćena u prestonici, gradu Rimu. Grad Rim je bio *caput mundi*, i svi putevi u imperiji su polazili od stuba *miliarium aureum*, koji je bio postavljen u podnožju Kapitola. Usled takvog shvatanja, „rimski pejisaž“ ne može se porediti sa egipatskim ili grčkim. Rimljani su, za razliku od svojih prethodnika, težili da gospodare prirodom, a to se manifestovalo kroz susticanje puteva iz cele države u jedan centar, grad Rim. Nivo i mreža puteva predstavljaju osnovno obeležje rimskog graditeljstva. Čvorna mesta u takvoj mreži imaju posebno mesto, a njihov značaj je iskazivan kroz osovine gradskih kapija i trijumfalnih lukova.⁸⁰ To ne znači da Rimljani nisu osećali snagu prirodnog okruženja. Određena mesta su bila birana i posvećivana zbog svoje osobenosti. *Genius loci* je latinski koncept, koji se do danas često pominje, vrlo često pogrešno tumači, a povremeno i zloupotrebljava. Prema antičkom verovanju svako „nezavisno“ biće je imalo svog genija, odnosno „čuvara duha“. Taj duh daje život ljudima, ali i mestima, prati ih tokom celog života ili trajanja, određuje njihov karakter i suštinu. Čak i bogovi imaju svoje genije, što objašnjava suštinsku prirodu ove specifične koncepcije. Stari Rimljani su smatrali da je njihovo okruženje stvoreno od definisanih osobina. Činjenica da se usaglašavaju sa genijima mesta na kojem će stvarati naselje i živeti, za Rimljane je bila od životnog značaja, i njihov opstanak je zavisio od „dobrog“ odnosa sa tim mestom, kako u fizičkom tako i u duhovnom smislu. Tokom istorije *genius loci* je ostao živa realnost, iako ne uvek pod istim nazivom, često pogrešno tumačen, pa i zloupotrebljavan. U mnogim tekstovima i delima druge prirode uočljivo je da se fenomen svakodnevnog života objašnjavao pozivanjem na pejisaž i urbani kontekst.

Ipak, umesto da se ograniče na interpretaciju karaktera prirode pri stvaranju naselja, Rimljani su uveli drugačiji sistem reda kao opšti način. Izbor okruženja i usađivanje naselja izgleda da se obavljalo prema zajedničkoj, opštoj organizaciji koja je konkretizovala jednu istu kosmološku sliku. Ortogonalnosti i osnovj simetričnosti, koji su bili prisutni još u egipatskom urbanizmu, Rimljani su dodali centar kao središte tog reda. Na taj način od statičke slike sveta

⁸⁰ Videti odeljak *Realizacija projekta Ulazne kapije u kompleks*.

stvoren je dinamičan univerzum, u kojem su mogućnost odlazaka i povrataka, kao i osvajanje okruženja dobili značaj primordijalnih životnih značenja. Takav stav je nastao kao izraz kosmičkog reda, već unapred utvrđenog u saglasnosti sa bogovima. Izbor mesta, njegovo zauzimanje, omeđivanje i unutrašnja prostorna organizacija, nezavisno od karakteristika prirode u koju se naselje usađuje, sledio je jedan opšti prostorni koncept, pa zato sva rimska naselja potvrđuju kosmički poredak u svom zametku, stvarajući tako svojevrstan „*kulturni predeo*“ ili „*kulturni pejzaž*“, koji ima određene sličnosti i sa savremenim tumačenjem ovog pojma.

U tom smislu, *Medijana*, prvobitno naselje sa luksuznim vilama rimskih patricija, po svojim karakteristikama može se tretirati kao deo „*kulturnog predela*“ stvorenog i prepoznatog još u III veku naše ere.

3. Integrativna zaštita i prezentacija arheološkog lokaliteta medijana kod Niša

Navedene preporuke iz međunarodnih dokumenata i istorijski aspekti tumačenja mesta i kulturnog predela bili su uključeni kao teorijska baza i putokaz kojim se rukovalo prilikom rada sa studentima na ispitivanju mogućnosti revitalizacije prostora arheološkog nalazišta Medijana kod Niša i njegove prezentacije u vidu arheološkog parka integrisanog u prirodni pejzaž i aktivno uključenog u savremeni život grada. Projektom je pokrenuto pitanje zaštite i prezentacije prostora Medijane ne samo kao arheološkog lokaliteta od velikog značaja, kako je on danas kategorisan, već kao šireg kulturnog predela koji je zasnovan u kasnoantička vremena i na njemu su sačuvani sadejstva čoveka sa njegovim prirodnim okruženjem. Po svojim karakteristikama prostor Medijane ima osobine *organski nastalih pejzaža*, koji su produkt društvenih i ekonomskih imperativa i svojim značenjem i istorijskom ulogom neraskidivo su povezani sa svojim prirodnim okruženjem.

Prirodne i spomeničke vrednosti Medijane

Korišćenje prirodnih uslova kod organizovanja naselja bilo je posebno negovano u antičkoj rimskoj državi. Grupe geodeta, planera i vojne inženjerije brižljivo su birali mesta za podizanje utvrđenja i gradskih naselja i u njima planirali i gradili različite infrastrukturne delove. Ovakav opšti princip planiranja bio je primenjivan u svim provincijama Rimskog carstva.

Jedan od najznačajniji antičkih gradova u centralnim oblastima Balkana bio je *Naisus*. Naselje se obrazovalo u središtu kotline u kojoj se sticalo više značajnijih puteva i koja je bila izuzetno pogodna za razvoj poljoprivrede i

stočarstva.⁸¹ Položaj grada na raskrsnici puteva, plodna kotlina i pogodan raspored rudišta na obroncima okolnih planina pružali su dobre uslove za ekonomski razvoj grada i njegovo značajno mesto u trgovini. Navedene prirodne pogodnosti omogućavale su kontinuirano razvoj antičkog grada, ali i drugih naselja u niškoj kotlini.⁸² Uspon grada vezuje se i za istorijske okolnosti da je u njemu rođen i vaspitavan car Konstantin Veliki. Tokom čestih poseta prvog cara hrišćanina i njegovih naslednika grad je izrastao u značajno rimsko naselje sa carskom rezidencijom.⁸³

Grad je bio i važna stanica na starom vojničkom putu (*via militaris*), koji je povezivao Podunavlje, današnji Arčar u Bugarskoj (*Ratiaria*) i Lješ u Albaniji (*Lissus*). Ka severu put je vodio ka *Viminacijumu* i *Singidunumu*.⁸⁴ Na široj teritoriji grada obrazovao se i niz lokalnih saobraćajnica (*viae vicinales*) čiji su pravci potvrđeni prema rasporedu usputnih stanica, ostacima naselja i nekropola, kao što su današnji Pirot (*Tures*), Prokuplje (*Hameum*), Rutevac (*Presidium Pompei*), Knjaževac (*Timacum Minus*) i dr.⁸⁵ Prema P. Petroviću osnovno zanimanje stanovnika *Naisusa* bila je poljoprivreda. Niška kotlina sa dvema rekama Nišavom i Južnom Moravom bila je veoma plodna i u antičko doba. Arheološki podaci ukazuju na poljoprivredna dobra (*villae rusticae*) u neposrednoj okolini grada. Na široj teritoriji grada takođe je bila razvijena putna mreža ka naseljima sa vilama na Medijani, Gorici, Viniku, Ribniku i dr., u kojima su stalno ili povremeno boravili stanovnici *Naisusa*. Zanatstvo i trgovina bile su druge značajne delatnosti u *Naisusu* i okolini. Prema kasnoantičkom spisu *Notitia dignitatum*, koji se odnosi na kraj IV i početak V veka, ovde su postojale organizovane radionice (*fabrica*) za izradu vojne opreme, ali i radionica za izradu predmeta od plemenitih metala. Fabrike su bile organizovane kao delovi vojnih jedinica.⁸⁶

⁸¹ Niška kotlina je izduženog oblika, 44 km u pravcu zapad-istok i 22 km u pravcu sever-jug, na prostoru koji zahvata površinu od oko 630 km². M. Kostić, *Niška kotlina*, Niš 1967, 296.

⁸² G. Milošević, Istorijski razvoj kuće u Ponišavlju – Oblici i način gradnje, u: Zbornik radova Tradicionalna estetska kultura: Estetska dimenzija kuće, Centar za naučna istraživanja SANU i Univerzitet u Nišu, Niš 2006, 99–117.

⁸³ Osnovne podatke o gradu i njegovoj okolini vidi u: P. Petrović, *Naissus – zadužbina cara Konstantina, Rimski carski gradovi i palate u Srbiji* (ed. D. Srejić), Galerija SANU, knj. 73, Beograd 1993, 57–81; isti, *Villa and Domus, Tribuni at Mediana*, in: *The Age of Tetrarch*, A symposium held from 4th to 9th October 1993. (ed. D. Srejić), Belgrade 1995, 231–243; isti, *Medijana, rezidencija rimskih careva*, Beograd 1994; Isti, *Hronika iskopavanja. Medijana. Antičko naselje sa vilama*, *Starinar* 47 (1996), Beograd 1996, 296–297.

⁸⁴ P. Popović, *Naissus – zadužbina cara Konstantina*, 55–61; isti, Niš u antičko doba, 69, 89–90.

⁸⁵ *Isto*, 89–90.

⁸⁶ P. Popović *Medijana, rezidencija rimskih careva*, 126. i dalje; isti, *Naissus – zadužbina cara Konstantina*, 68–69.

Najpoznatije naselje u neposrednoj blizini *Naisusa* bila je *Mediana*, predgrađe, udaljeno od grada 3 rimske milje.⁸⁷ Tokom III veka na ovom mestu obrazovalo se naselje sa reprezentativnim vilama rimskih patricija. Izvesno je da je položaj naselja bio veoma pogodan i posebno biran. Medijana se nalazila na trasi glavnog rimskog puta koji je vodio ka Serdici i Konstantinopolju. U osnovi to je bilo poljoprivredno imanje koje se vremenom razvilo u carsko imanje, *patrimonium*, tako da predstavlja specifičan spoj utilitarne i reprezentativne funkcije, što je posebno bilo izraženo u dispoziciji i arhitekturi podignutih građevina.

Pažnja putnika i istraživača starina odavno je usredsređena na ovaj prostor. Austrijski putnik i ilustrator Feliks Kanic prvi je u drugoj polovini XIX veka svojim crtežima i beleškama skrenuo pažnju evropske javnosti na prirodne i arheološke vrednosti Medijane.⁸⁸ Početkom tridesetih godina XX veka osnovano je *Muzejsko društvo za Medijanu* i iznad malog nimfeuma sa vrednim mozaicima je podignuta zgrada muzeja (1936), koja danas predstavlja značajan istorijski primer muzeološke prezentacije arheoloških ostataka i antičkih mozaika u Srbiji u prošlom veku (sl. 1).

Slika 1. – Prikaz iskopavanja na Medijani 1935. godine, crtež ing. V. Holdanovića.

⁸⁷ P. Petrović, *Villa and Domus, Tribuni at Mediana*, 231–243; isti, *Medijana*, rezidencija rimskih careva. 22–23.

⁸⁸ F. Kanic, *Srbija, zemlja i stanovništvo, od rimskog doba do kraja XIX veka*, knj. 1–2, Beograd 1985.

U savremeno doba sistematska arheološka istraživanja prostora⁸⁹ pokazala su da na prostoru Medijane postoji oko 80 kasno-antičkih građevina, od kojih je veliki broj uništen usled izgradnje industrijskih postrojenja i stambenih naselja u predgrađu Niša, kao i auto-puta za Pirot, a da prethodno nisu ni istražene, ni dokumentovane. Arheološkim istraživanjima je utvrđeno da je naselje Medijana zahvatalo površinu od oko 80 ha. Od te površine danas je moguće istražiti i prezentovati severni deo naselja, površine 40 ha, koji se nalazi na prostoru vodoprivrednog sistema JKP Medijana⁹⁰ (sl. 2).

Slika 2. – Panorama pejzaža arheološkog nalazišta Medijana, prostor reprezentativne vile sa peristilom

U Medijani je vrlo uočljiva podela prostora na stambeni i ekonomski deo. Središnje mesto u naselju zauzima vila sa peristilom, termama i malim triklinijem. Ovaj kompleks građevina odvojen je ogradnim zidom od ostalih delova naselja. Na pristupnom južnom delu otkriveni su ostaci monumentalne ulazne kapije, koja upućuju na to da je vila sa peristilom imala posebno mesto u Medijani i da je korišćena kao carska rezidencija. Na istočnom, severnom i južnom delu naselja bile su izgrađene luksuzne vile, terme i drugi manji objekti različite namene. U zapadnom delu naselja (u blizini vile) nalazi se skladište (*horreum*)

⁸⁹ Sistematska istraživanja započeta su 1956. godine i trajala su do 1989. godine. Rukovodioci istraživanja bili su M. Grbić i N. Petrović-Spremo, a potom Lj. Zotović. Zbog izgradnje sistema zaštite od otpadnih voda i infiltracionih bazena istraživanja su obnovljena 1994. godine pod rukovodstvom P. Petrovića. Od 2000. godine arheološka ispitivanja usmerena su ka uređenju i prezentaciji u okviru projekta Arheološki park Medijana i pod rukovodstvom M. Vasića i G. Milošević.

⁹⁰ M. Vasić, G. Milošević, *Arheološki park Medijana. Od ideje do stvarnosti*, Beograd 2004. (Studija izvodljivosti, načinjena za Direkciju za izgradnju grada Niša).

sa kompleksom vojničkih baraka sa radionicama. Skladište sa radionicama čini ekonomsko i privredno središte medijanskog naselja. Na zapadnoj periferiji, prema gradu nedavno su otkriveni objekti raznovrsne organizacije, plana, veličine i konstrukcije, za koje se pretpostavlja da predstavljaju usamljene, izdvojene vile i građevine, koje pripadaju ranijem selu (*vicus*).⁹¹ Posebno značajan nalaz predstavljaju i ostaci manje ranohrišćanske crkve sa Hristovim monogramom od mozaičkih kockica u malterisanom podu, i koji potvrđuju prisustvo pripadnika hrišćanske religije na kraju 4. ili početku 5. veka na ovom delu područja⁹² (sl. 3).

Slika 3. – Arheološki ostaci termi i horeuma u prirodnom okruženju

Izvesne prirodne pogodnosti lokaliteta mogu se prepoznati i danas. Po-brđa na jugu blago se spuštaju prema Nišavi koja na potezu od Sićevačke klisure prema današnjem centru Niša meandrira i plavi pojedine delove kotline. Zbog toga su antički objekti bili pomereni od toka reke. Prostor ovog dela kotline bio je posebno pogodan za poljoprivrednu delatnost i po svoj prilici da je u antičko doba i korišćen u tu svrhu. Mikroklimatski uslovi na ovom delu deonice uz trasu rimskog puta uslovljavali su veliki broj sunčanih i suvih dana, što je verovatno bio i glavni preduslov za gradnju velike žitnice (*horemum*). Građevina se nalazi oko 150 m zapadno od centralnog dela, orijentacije istok – zapad i površine 2430 m². Centralni prostor zauzima skladište – žitnica, u čijem su središtu dva reda stubaca između kojih su veći *pitosi* od keramike, ukopani u pod. Na zapadnom delu građevine nalaze se prostorije oficijelnog karaktera. Građevina je svakako pripadala carskom domenu i služila je za skupljanje poreza u naturi (*anona*). Arheološka evidencija sa ranijih istraživanja ukazuje da je izvesno postojanje još jedne velike građevine slične organizacije i konstrukcije na istočnom delu lokaliteta i koja je po svoj prilici imala funk-

⁹¹ P. Popović, *Hronika iskopavanja. Medijana. Antičko naselje sa vilama*, u: *Starinar* 47 (1996), Beograd 1996, 296–297.

⁹² M. Vasić, *Hronika iskopavanja Medijane 2000–2002. godine*, u: *Starinar* LIII–LIV (2003–2004), 288–294.

ciju skladišta. Postojanje ove građevine samo je još jedna potvrda o prirodno pogodnim uslovima koji su bili poznati rimskim graditeljima. Moglo bi se zaključiti da je prostor između Naisusa i Medijane, kao i deo od Medijane ka Sićevačkoj klisuri bio korišćen kao poljoprivredno zemljište u privatnoj i državnoj svojini i sa kojeg se letina stokirala u skladištima na Medijani.

Nalazi oruđa od gvožđa koja su korišćena pri obradi zemlje (ralo, motika, pijuk i dr.), skupljanju letine (srpovi) i pri drugim radovima u polju potvrđuju da je na jednom delu naselja bila dominantna poljoprivreda.⁹³ Na teritoriji Medijane bilo je, po svoj prilici, razvijeno i gajenje konja i ovi su poslovi bili u domenu vojske. Velika dvorišta pojedinih vila tumače se upravo kao prostori za čuvanje i gajenje ovih životinja.⁹⁴

Veće prisustvo vojske, verovatno iz redova detaširanih jedinica raspoređenih u Naisusu i okolini bile su između ostalog u funkciji uskladištenja i izrade predmeta neophodnih za vojsku i dvor. Jedan deo vojske bio je svakako stacioniran u zidanim objektima tipa baraka na Medijani. Položaj i raspored građevina na Medijani ukazuje na strateški birano mesto koje je dovoljno blizu grada na jednoj strani, ali i koje je bilo moguće kontrolisati i braniti sa obližnjeg brda na jugu. Prisustvo vojske na Medijani izvesno potvrđuje značaj ovog kompleksa u vreme kasne antike. Zbog toga je voda bila drugi važan prirodni resurs u antičko doba. U najranijoj graditeljskoj fazi Medijane, iz polovine ili sa kraja 3. veka snabdevanje vodom bilo je organizovano iz brojnih zidanih bunara. Njihovi ostaci potvrđeni su tokom arheoloških istraživanja. Visok nivo podzemnih voda i relativno pogodan pedološki sastav zemljišta omogućavao je brzo kopanje i gradnju ukopa do šljunkovitih slojeva koji su bili stabilni, ali su omogućavali i solidno filtriranje vode.

U IV veku, u vreme vladavine Konstantina Velikog i njegovih naslednika izgrađen je sistem za kaptiranje vodom, tipa vodotoranj (*Castellum aquae*). Objekat je smešten na blagoj padini, višoj za oko 200 m, i oko 500 metara jugozapadno od vile. Podužnom osom orijentisan je u smeru sever-jug. Ima karakterističan, izdužen plan ukupne površine 560 m². Podeljen je na veći bazen (A), i manji bazen (B). Objekat je služio za kontinuirano snabdevanje vodom objekata na Medijani. Moglo bi se pretpostaviti da je kaptaža vode prvenstveno korišćena za implivium u vili sa peristilom, za terme i vilu sa oktogonom. U osnovama ovih građevina nađeni su ostaci olovnih i keramičkih cevi za razvođenje vode. Za plodne površine u vikusu korišćena je i dalje voda iz bunara. Ostaje otvoreno pitanje izvora za kaptiranje vode. Izvesno je da je voda sistemom kanala kaptirana iz pravca istoka. Hidrografske karakteristike ovog

⁹³ P. Petrović, Niš u antičko doba, 124–126. I. Popović, *Antičko oruđe od gvožđa u Srbiji*, Beograd 1988. passim.

⁹⁴ S. Drča, *Medijana, objekat B*, u: Niški zbornik 9, Niš 2000, 21–37.

područja ukazuju da bi ovi kanali mogli biti izgrađeni do određenih izvora u Niškoj Banji, ali nije isključena ni mogućnost nekog izvora u blizini današnjeg sela Jelašnica. Zbog toga je neophodno u budućim istraživanjima predvideti geološka i aeroistraživanja koja bi mogla da pruže odgovore na ova pitanja.

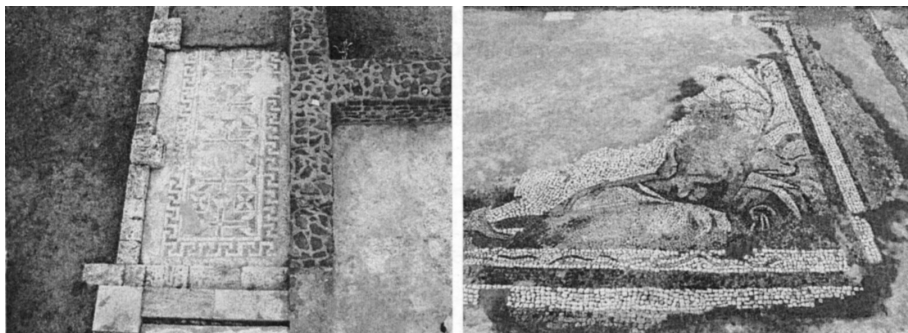
Zbog svojih izuzetnih prirodnih bogatstava prostor Medijane danas nije samo vredan građeni prostor sa ostacima brojnih i izuzetno vrednih kasnoantičkih građevina, već je i kvalitetan ambijent sa svim prirodnim i vizuelnim karakteristikama potrebnim za zdrav i kvalitetan boravak ljudi. Zatalasani brežuljci, bogatstvo vodenih tokova uticali su da se na njemu podignu rezervoari za kaptiranje vode za piće kojom se snabdevaju stanovnici ovog regiona. Izgradnja prvog niškog vodovoda na Medijani započela je 1936. godine, kada je uspostavljena i prva muzejska čuvarska služba. Zaštita prostora pogodnog za eksploataciju vode u savremenim uslovima pogodovala je da se čitav prostor stavi pod kontrolu i time spreči divlja gradnja i nekontrolisana prodaja zemlje. Usled tako nastalih okolnosti Arheološki park na Medijani treba posmatrati kao arheološko nalazište izuzetne važnosti na jednoj strani, i izuzetno važan vodeni potencijal i privredno središte za grad Niš na drugoj strani. Zabrana korišćenja hemijskih sredstava zbog sprečavanja zagađenja vodenog podzemlja stvorila je oazu parkovski i ekološki ispravnog zemljišta unutar gradske infrastrukture. U tom smislu treba planirati korišćenje novostvorenih prirodnih resursa na delovima arheološki sterilnog zemljišta Medijane.

Južni delovi naselja doživeli su sasvim drugačiju sudbinu. Izgradnjom i širenjem kompleksa Elektronske industrije najveći delovi antičkih slojeva i građevina nepovratno su uništeni. Trenutni uslovi i stanje u ovim pogonima pripadaju danas industrijskoj arheologiji. Zbog toga je potrebno ponuditi nove programe i projekte koji bi ovo industrijski devastirano područje usaglasili sa potrebama antičkog naselja i njegove artikulacije uklopili u savremene tokove života.

Plan zaštite i uređenja prostora Medijane

Akcije koje su do sada sprovedene na prostoru Medijane obuhvatale su samo iskopavanja ostataka građevina, temeljnih zidova i ponegde delova zidova iznad nivoa poda, i njihovu preventivnu zaštitu. Otkriveni dekorativni elementi (delovi stubova i parapeta) i mozaik u nimfeumu prezentirani su na neadekvatan način u staroj zgradi muzeja, ali su izuzetno lepi i dobro očuvani mozaici na tremu peristila vile samo preventivno zaštićeni i nisu dostupni posetiocima i istraživačima⁹⁵ (sl. 4).

⁹⁵ U prošlosti su postojali pokušaji da se uredi prostor Medijane, koji nisu realizovani. Arh. Nevenka Petrović-Spremo je 1965. godine predlagala uređenje severnog dela lokaliteta, prostora oko sale za audijenciju vile sa peristilom i izgradnju nove muzejske zgrade.

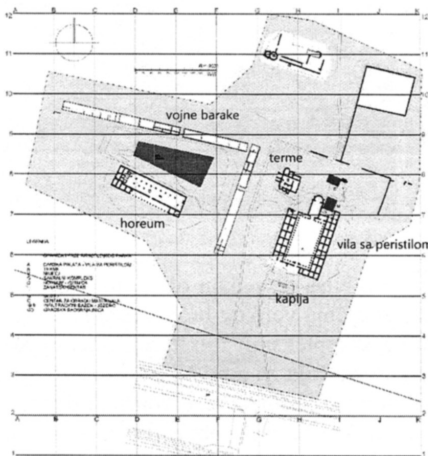

Slika 4. – Arheološki nalazi podnih mozaika u vili sa peristilom

U novije vreme lokalna samouprava grada Niša je, nakon obimnih istraživanja centralne zone lokaliteta i utvrđivanja postojanja velikog broja značajnih ostataka, zauzela stav da je neophodan znatno kompleksniji i aktivniji pristup ovom prostoru od velikog kulturnog i istorijskog značaja za grad Niš, ali i zbog njegove savremene funkcije kao vodoprivrednog područja sa rezervoarima pijaće vode. Naselje Medijana se nalazi na veoma frekventnom saobraćajnom pravcu koji povezuje centralnu i jugoistočnu Evropu, što ga čini izuzetno dostupnim za strane i domaće turiste. On se može povezati i sa drugim značajnim kulturno-istorijskim mestima i znamenitostima u okolini kako bi se na ovom prostoru oživeo kulturni turizam.

U usvojenoj planskoj regulativi ovaj prostor je predviđen za uređenje kao arheološki park i izrađen je idejni projekat uređenja u saradnji Arheološkog instituta SANU i Zavoda za urbanizam grada Niša. Projektom je predviđeno uređenje središnjeg dela nalazišta, na površini od oko 15 hektara, u okviru koga bi se sproveli radovi na tehničkoj zaštiti i prezentaciji ostataka vile sa peristilom, termi, ranohrišćanske bazilike i vile sa oktagonom. Deo prostora na kom se nalaze ostaci žitnice i vojničkih baraka, u čijem se središtu danas nalazi bazen za vodosnabdevanje grada, predviđen je da, pored prezentacije arheoloških nalaza, dobije i rekreativnu namenu, kao savremeno uređen parkovski prostor. Projektom je promovisana ideja da se u skladu sa savremenim pristupom integrisanoj zaštiti istorijskih prostora arheološko nalazište uključi u savremeni život, ne samo kroz spomeničku prezentaciju, već i kroz aktivno korišćenje u rekreativne svrhe. Cilj je bio da se izuzetno značajan kulturno-istorijski prostor sa izuzetno značajnim materijalnim ostacima prezentuje domaćoj i svetskoj javnosti na moderan način u sadejstvu sa svojim okruženjem i njegovim velikim prirodnim vrednostima i lepotama. Njegova savremena prezentacija i korišćenje omogućili bi i ostvarenje određene ekonomske dobiti za lokalnu društvenu zajednicu, ali bi omogućili i održavanje prostora i finansiranje daljih akcija na istraživanju i zaštiti. Uređenje prostora Medijane

omogućilo bi i njeno uključivanje u evropske kulturne i naučne tokove (kroz organizovanje skupova, radionica, izložbi i sl.), sa posebnim akcentom na edukaciji mladih (sl. 5).

Slika 5. – Postojeće stanje i pejzaž centralne zone arheološkog lokaliteta Medijana

Studentski projekat uređenja Arheološkog parka Medijana

Tokom izrade idejnog predloga uređenja *Arheološkog parka Medijana* inicirana je ideja da se angažovanjem nastavnika i studenata sa Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Beogradu⁹⁶ pomogne lokalnim stručnjacima u iznalaženju najoptimalnijeg rešenja za unapređenje ovog prostora. Cilj je bio da se kroz vizuru budućih arhitekata sagleda prostor i ispita što više mogućih scenarija za njegov budući život, ali bez nametanja suviše krutih okvira i ograničenja. Za studente i njihove mentore⁹⁷ to je bio pionirski poduhvat jer program vezan za uređenje arheološkog lokaliteta nije bio obrađivan u nastavi. To je bila jedinstvena prilika da studenti provere svoju kreativnost i sposobnost da poštujući brojna neminovna ograničenja koje nameću principi zaštite i sam karakter

⁹⁶ U realizaciji projekta su učestvovali studenti završne pete godine studija, polaznici Posebnog programa 2 – *Istorija i teorija arhitekture i umetnosti*: Mirjana Antić, Duška Boškovoć, Sanja Bošković, Jelena Glišić, Kosana Grkinić, Slađana Grujić, Jelena Ilić, Lidija Jandrić, Goran Kovačević, Miladin Marković, Marijana Masnikosa, Dominik Orlić, Jovana Paunović, Dalibor Pantić, Marica Radivojević, Višnja Sretović i Branko Cvetičanin.

⁹⁷ Projekat su vodile Nađa Kurtović-Folić, Mirjana Roter-Blagojević i Ana Nikezić sa Arhitektonskog fakulteta u Beogradu, uz pomoć Ane Radivojević sa Arhitektonskog fakulteta u Beogradu i Gordane Milošević iz Arheološkog instituta SANU. Kao saradnici su im pomagali Dragana Mecanov i Marko Nikolić.

prostora ostvare savremena maštovita i inovativna rešenja. Time je realizovan značajan pomak u njihovoj edukaciji jer su kroz projekat i kontakt sa nastavnicima i stručnjacima sa domaćih i inostranih instituta ovladali određenim specijalizovanim veštinama i znanjima koja im mogu pomoći u budućoj praksi na rešavanju sličnih problema.

Kompleksnost zadatka se ogledala u potrebi rešavanja brojnih raznorodnih aspekata budućeg uređenja prostora – od uređenja celokupnog prostora arheološkog parka i prezentacije arheoloških ostataka, do osmišljavanja i oblikovanja novih građevina savremene namene. Uviđajući velike potencijale koje prostor Medijane ima za razvoj Niša i njegove okoline jedan od glavnih ciljeva projekta bio je da se ispituju mogućnosti da se prostor aktivira tokom cele godine i da se na njemu jednovremeno i usaglašeno odvijaju raznovrsne aktivnosti – kulturne, edukativne, naučne, rekreativne, privredne i sl. Trebalo je da se u ovom zaštićenom prostoru funkcionalno reši i oblikuje veoma složena struktura u okviru koje će jasno biti definisani brojni raznorodni elementi – granica prostiranja budućeg arheološkog parka; vrsta i dispozicija novih sadržaja; pravac i kategorija kolskih pristupa i parkinga i tok pešačkih komunikacija i mesto slobodnih prostora, pjaceta i odmorišta, kojim će se omogućiti istovremeni boravak korisnika različitih kategorija (naučnoistraživački timovi, rekreativci, turisti, školske ekskurzije i sl.); spomenička prezentacija arheoloških nalaza i ispitivanje mogućnosti rekonstrukcije pojedinih starih građevina u meri u kojoj to omogućavaju podaci dobijeni istraživanjima ili na osnovu analogije sa sličnim građevina iz istog perioda; oblikovanje novih građevinskih formi za smeštaj multifunkcionalnog naučnoistraživačkog centra i drugih pratećih sadržaja neophodnih za savremeno funkcionisanje arheološkog parka (turističkog informacionog centra, restorana, sanitarnih punktova i sl.); i ispitivanje mogućnosti unošenja pojedinih komercijalnih sadržaja povremenog karaktera i sa ograničenim brojem posetilaca, koji ne bi ugrozili vrednost zaštićenog prostora (kao što je povremeno organizovanje kulturnih i privrednih manifestacija – koncerata, pozorišnih predstava, sajмова i sl.).

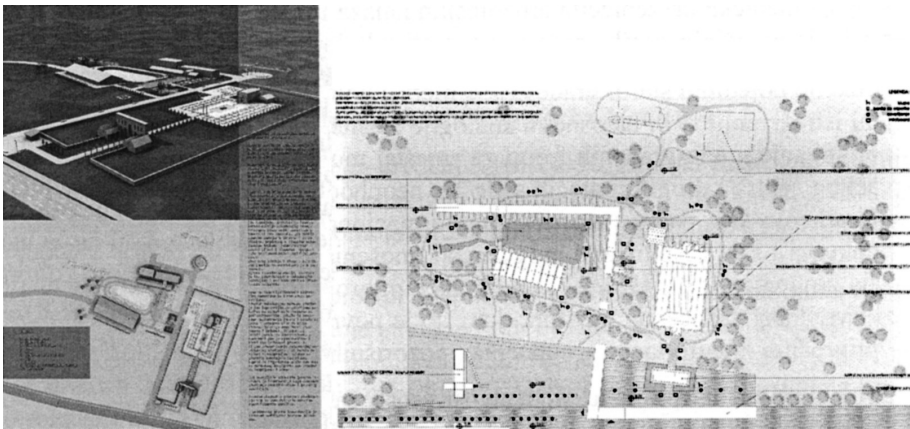
Kroz svoj rad na projektu studenti su prošli savremeni metodološki postupak predviđen za integrativni pristup zaštiti i prezentaciji nasleđa. Rad na ovako složenim problemima podrazumeva veoma dobro upoznavanje sa samim mestom, njegovim istorijskim i kulturnim značajem. Neophodno je veoma dobro proučiti postojeću dokumentaciju o istraženim građevinama i relevantnu literaturu koja razmatra kulturu, običaje, način života i graditeljstvo u provincijama Starog Rima. Neophodno je dobro poznavanje istorijskih uslova u kojima je Medijana nastala, pretpostavljeni tok njenog razvoja, arhitektonskim i konstruktivnim karakteristikama građevina, tehnikama grđenja, primenjenim materijalima i slično. Cilj je bio da se uspostavi relacija između

arhitekture građevina pronađenih na Medijani i arhitekture građevina iste namene i značaja sa drugih evropskih lokaliteta.

Pored toga studenti su se upoznali i sa brojnim primerima do sada realizovanih arheoloških parkova u okruženju kod kojih su primenjeni različiti pristupi od najminimalnijih intervencija koje podrazumevaju samo prezentaciju konzerviranih ostataka i anastilozu do velikih zahvata na delimičnim ili potpunim rekonstrukcijama pretpostavljene autentične arhitekture.⁹⁸

Kroz izradu istorijskih, urbanističkih i arhitektonskih analiza prostora i građevina, prezentaciju i razmenu prikupljenih podataka i uzajamnu diskusiju, studenti su kritički tumačili prikupljene podatke. Na osnovu prikupljenih podataka i analiza oni su formirali svoj stav prema budućem tretmanu prostora. Rad na sagledavanju i prikupljanju što više podataka o samom prostoru bio je izuzetno značajan jer je predstavljao podlogu za dalji rad i uticao je na iznalaženje najprikladnijeg pristupa i sagledavanje prostora u njegovoj ukupnosti.

Krajnji cilj projekta bilo je urbanističko rešenje celine i razrađivanje pojedinih segmenta prostora, kao i detaljni idejni projekti prezentacije arheoloških ostataka starih građevina ili oblikovanje nove savremene strukture za smeštaj novih sadržaja (sl. 6).

Slika 6. – Dva pristupa rešavanju uređenja arheološkog parka Medijana, studentski projekti

Konačni studentski projekti su imali veoma moderan pristup koji je promovisao aktivan odnos prema istorijskom prostoru kao mestu koje je podređeno savremenim ljudima i vremenu, gde se posetioci tokom raznovrsnih aktivnosti susreću sa istorijom. Mada su istorijski karakter i veliki kulturni značaj

⁹⁸ Posebno je za studente bilo važno predavanje arh. dr Ulrike Vulf-Rajd (U. Wulf-Rheidt) iz Nemačkog arheološkog instituta u Berlinu, koja ih je iscrpno i ilustrativno uputila u osnovne principe i metodologiju proučavanja, zaštite i prezentacije arheoloških lokaliteta u svetu.

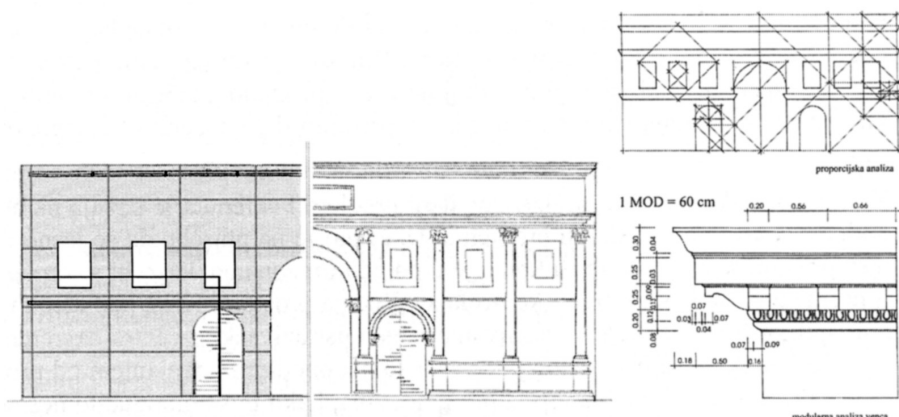
prostora istaknuti kao poseban kvalitet prostora, oni nisu dominantni i pre-naglašeni, već su podređeni prirodnim kvalitetima prostora. Prirodni i istorijski ambijent su tretirani kao specifičan okvir koji objedinjuje i daje posebno značenje i kvalitet odvijanju brojnih savremenih aktivnosti, što prostoru daje posebnost i neponovljivost.

Kroz studentske projekte su dati određeni predlozi i skrenuta je pažnja na neophodnost rešavanja određenih problema. Ukazano je na potrebu da se jasno definišu pristupi kompleksu i reši kretanje u pojedinim zonama, kako bi se omogućili nesmetano funkcionisanje i kontrola korišćenja prostora. Kroz ponuđena rešenja ispitivana je mogućnost zasnivanja naučnoistraživačkog centra savremenog karaktera u okviru arheološkog parka, ali sa neophodnim odvajanjem od prostora sa arheološkim ostacima značajnih građevina, kako bi se omogućilo nesmetano odvijanje naučnih aktivnosti paralelno sa ostalim rekreativnim i turističkim aktivnostima u parku.

Prilikom rešavanja funkcija i oblikovanja pojedinih mikroambijenata i građevina ispitivani su različiti pristupi. Oni su se kretali od minimalnih intervencija u prostoru i maksimalnog poštovanja postojećeg stanja građevina, do zalaganja da stare građevine delimično ili u potpunosti rekonstruišu, u pretpostavljenoj visini i formi, i ožive kroz novu savremenu namenu. Rekonstrukcije su se kretale u okvirima idealnih rekonstrukcija u tradicionalnim tehnikama građenja i materijalima ili smelih savremenih interpretacija u modernim konstrukcijama i materijalima. Zajednički pristup kod svih rešenja je bilo poštovanje integriteta i autentičnosti mesta, uz isticanje njegovih istorijskih i kulturnih vrednosti, istovremeno sa njegovim oživljavanjem i korišćenjem za brojne savremene sadržaje.

Kroz individualne studentske projekte posebna pažnja je posvećena oblikovanju prostora sa ostacima reprezentativne ulazne kapije ograđenog kompleksa vile sa peristilom. Presentacija ulazne kapije je razmatrana u tri varijantna rešenja – njenu rekonstrukciju u izvornom pretpostavljenom obliku, rekonstrukciju u pretpostavljenom volumenu u vidu savremeno oblikovane multifunkcionalne građevine u čijem donjem nivou se prezentiraju konzervirani ostaci temeljnih zidova kapije i izgradnju savremene strukture koja na spoljašnjem licu ka pristupu u kompleks ima repliku pretpostavljenog originalnog izgleda kapije, a sa unutrašnjeg lica ka vili je rešena u vidu savremene strukture sa koje sagledava arheološki park i okolni predeo (sl. 7).

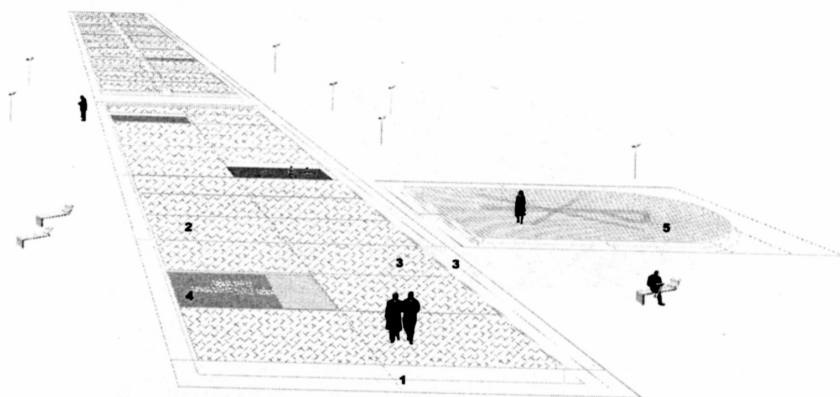
Vila sa peristilom je, zbog svog značaja kao pretpostavljena carska rezidencija, kod svih predloga zauzela centralno mesto i primarnu ulogu u presentaciji arheološkog parka. I u njenom tretmanu su ispitivane različite mogućnosti presentacije, od konzerviranja ostataka zidova i rekonstrukcije samo pojedinih delova radi zaštite i presentacije mozaika, do potpune rekonstrukcije u pretpostavljenom originalnom volumenu i nadograđivanja originalnih

Slika 7. – Artikulacija fasadnog platna antičke kapije, proporcionalna analiza kapije i detalja friza antičke kapije, studentski projekti

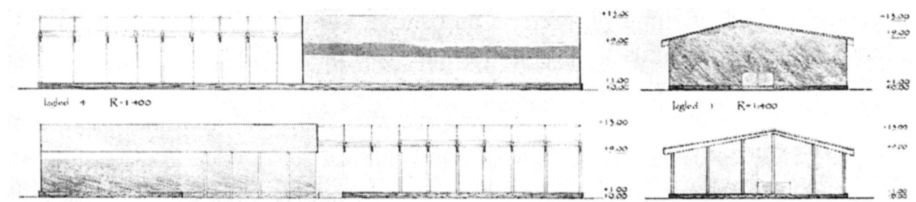
ostataka antičkih zidova primenom savremenih materijala uz jasno diferenciranje novih delova od starih. Kod potpune rekonstrukcije pretpostavljenog izgleda carske vile sleđeni su najsavremeniji pristupi prezentacije arheoloških nalaza koji su u novije vreme prisutni u svetu, ći je cilj da se budućim posetiocima najvećoj mogućoj meri približi originalni izgled antičkih građevina, način života u antici i atmosfera koja je vladala u domovima, što ima izuzetan edukativni značaj, posebno za mlađe uzraste posetilaca.

Studentski projekti su posebnu pažnju posvetili uređenju središnjeg dela lokaliteta, kao specifičnog i izuzetno vrednog mikroambijenta sa koga su prezentirani ostaci male ranohrišćanske crkve, koja ima poseban značaj i simboliku u okviru celine (sl. 8).

Slika 8. – Savremeno rešenje prezentacije ostataka ranohrišćanske crkve i vojnih baraka u ambijentu arheološkog parka, studentski projekat

Nekadašnji ekonomski deo kompleksa sa horeumom i vojničkim barakama opredeljen je za prijem različitih stalnih i povremenih komercijalnih sadržaja ugostiteljske, sajamske, zanatske i sl. Sam horeum je kod svih predloga rekonstruisan u pretpostavljenom originalnom izgledu, ali u vidu nove zaštitne strukture od savremenih materijala, koja štiti antičke ostatke. U isto vreme ona omogućava korišćenje prostora za organizovanje savremenih sajamskih i kulturnih manifestacija. Oživljavanje i aktivno korišćenje horeuma daje velike mogućnosti aktiviranja celog okolnog prostora i doprinosi ekonomskoj isplativosti projekta uređenja arheološkog parka i njegovog održavanja (sl. 9).

Slika 9. – Rekonstrukcija horeuma sa savremenom interpretacijom fasadnog platna, studentski projekat

Posebno značajan segment studentskih projekata bio je iznalaženje prostora pogodnog za izgradnju naučnoistraživačkog centra i njegovog oblikovanja u skladu sa spomeničkim vrednostima i značajem prostora. Za ovu namenu studenti su predložili ili izgradnju savremene građevine u pristupnoj zoni, van prostora sa arheološkim nalazima, ili aktiviranje prostora sa ostacima baraka i radionica, čije bi jedno krilo bilo rekonstruisano uz maksimalno sleđenje pretpostavljenog originalnog izgleda i primenu autentičnih materijala, ali u savremenoj obradi (sl. 10).

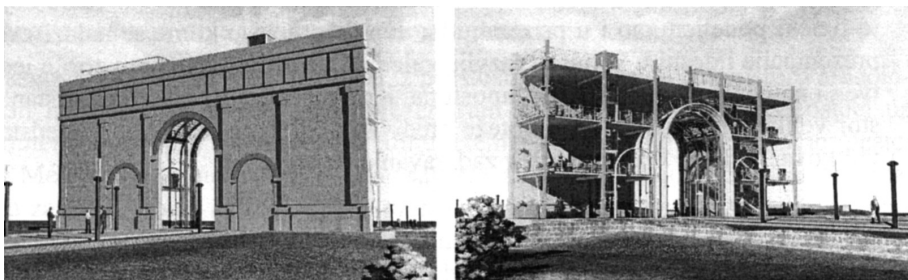
Slika 10. – Rekonstrukcija vojnih baraka sa namenom naučnoistraživačkog centra, studentski projekat

4. Realizacija projekta *ulazne kapije u kompleks*

Kao kruna napornog i rezultatima bogatog rada studenata, a posredstvom izložbi studentskih radova organizovanih u Beogradu i Nišu, razvila se vizija o realnim i raznovrsnim potencijalima budućeg *Arheološkog parka Medijana* kod Niša.

Prvi u nizu projekata koji se istakao svojim potencijalom i značajem za celinu parka je *Projekat ulazne Antičke kapije*. Kako arheološke iskopine temeljnog zida pružaju dovoljno podataka za prezentaciju i izlaganje, to je bilo moguće pristupiti izradi idejnog projekta, a na osnovu idejne skice studenta Kosane Grkinić. Objekat se nalazi u osi glavnog ulaza za posetioce, u zoni između *Pristupnog trga* i *Vile sa peristilom*, kao objekat zaštite i prezentacije arheoloških iskopina *Antičke kapije* iz doba Konstantina, oko 310. godine nove ere. Arheološke iskopine antičke kapije svojim položajem u kompleksu i dimenzijom od 31 x 2 m, govore o njenom značaju i nedvosmisleno ukazuju na značaj koji je lokalitet imao u doba Konstantina i njegovih naslednika. Iako sačuvana samo u temeljnim i neznatno u nadzemnom delu, na osnovu odnosa iskopine kapije i neposrednog okruženja, uočena je povezanost monumentalne arhitekture gradskih kapija i arhitekture trijumfalnih kapija. Tako je ova ideja definisala osnovni koncept prezentacije u ovom delu nalazišta usmeren na revitalizaciju prilazne antičke komunikacije pravac sever-jug i podizanje savremene interpretacije „*antičke kapije*“ kao prostora koji istovremeno čuva arheološke iskopine, prezentuje ih i predstavlja višenamenski prostor namenjen korisnicima arheološkog parka Medijana.

Kako arheološki ostaci kapije u temeljnim i neznatno sačuvanim nadzemnim delovima ne pružaju dovoljno podataka za potpunu rekonstrukciju, izrada zamišljenog idealnog modela nad ostacima kapije ne bi bila prime-

Slika 11. – Idejno rešenje Antičke ulazne kapije – kod koje je na pročelju okrenutom ka lokalitetu reinterpreteran, u kamenu, njen pretpostavljeni originalni izgled, dok je pročelju okrenutom ka pristupnom putu i gradu dat savremeni izgled, izražen u staklenim transparentnim fasadama (projekat arh. Ane Nikezić i stud. arh. Kosane Grkinić)

rena u smislu poštovanja autentičnih podataka. Usled tako nastale situacije, primenjen je alternativni prikaz izgleda kapije koji u arhitekturi sadrži zidno platno sa svedenim stilskim prikazom geometrijske podele prvobitne kapije i pretpostavljenim konstrukcijskim elementima. Nasuprot njemu postavljena je staklena pregrada koja prostorno i vizuelno povezuje novoformirani unutrašnji prostor kapije. Ovaj prostor obuhvata debljinu temeljnog zida kapije i čuva je za buduća pokoljenja bez mogućnosti devastiranja spomenika (sl. 11).

Ovako zamišljena prezentacija antičke kapije uvodi posetioca iz savremenog okruženja u prostor antičke Medijane, odnosno vile sa peristilom. Prolaskom kroz kapiju počinje neposredno angažovanje posetioca u ovom trenutku usmereno na prostor antičkog vrta u peristilu. To je lagana transparentna struktura u kojoj se odvija niz različitih aktivnosti raspoređenih na dve galerije i krovnoj terasi. Galerije postavljene na određenim visinskim rastoja-

Slika 12. – Idejno rešenje pristupne zone arheološkog parka i prezentacije ostataka ranohrišćanske crkve (projekat arh. Ane Nikezić i stud. arh. Kosane Grkinić)

njima omogućavaju posetiocu da postepeno doživi prostor parka u svojoj celosti (sl. 12).

Objektu se prilazi kroz središnju zonu koja istovremeno predstavlja i prolaz ka *Vili sa peristilom*. Ulazi su organizovani sa leve i desne strane prolaza, kroz klizna vrata sa automatskim otvaranjem. Obezbeđeni su i požarni izlazi iz objekta na levoj i desnoj bočnoj fasadi. *Antička kapija* ima višenamenski karakter i predstavlja mesto na kome se posetilac informiše, na kome uči o arheološkom parku i upoznaje se sa pojedinostima arheoloških iskopina. To je istovremeno i galerija, i prodavnica, i sala za prezentacije i vidikovac i muzej. Prema projektnom zadatku dimenzionisani su program i sadržaji objekta. U prizemlju se nalaze prodavnica sa leve strane i ulazna zona galerije sa desne strane. Prizemna zona takođe predstavlja i prostor prezentacije arheoloških iskopina koje se kroz staklenu površinu poda mogu sagledati i bliže istražiti.

Na prvom etažu objekat je fizički podeljen kao i u prizemlju na dva dela: levi u kome se nalazi sala za prezentacije i desni u kome se razvija galerija. Na drugoj etaži prostor je jedinstven i namenjen izlagačkim delatnostima. Krovna etaža predstavlja koristan prostor velike terase sa koje se proteže predivan pogled na park i koja predstavlja vidikovac i mesto kraćeg i dužeg zadržavanja u parku.

5. Zaključak

Iniciranje projekta uređenja *Arheološkog parka Medijana* od strane Grada Niša je veoma značajno za našu sredinu i njeno uključivanje u procese evropske kulturne integracije. Značaj koji ima ovoj arheološki lokalitet prevazilazi lokalne okvire i neophodno je da se kroz savremenu prezentaciju i aktivno korišćenje domaća i evropska javnost bolje upoznaju sa njegovim istorijskim, kulturnim i arhitektonskim vrednostima. Prirodni kvaliteti ovog prostora uticali su da se on od najranijih vremena razvijao kao poljoprivredno područje, na kom su još u antičko doba zasnovana poljoprivredna dobra sa letnjikovcima za odmor. Bogatstvo vodotokova uticalo je da se u savremeno doba na ovom prostoru izgrade rezervoari za snabdevanje vode, što zahteva da mu se posveti posebna pažnja radi očuvanju njegovog dobrog ekološkog stanja.

Akcije na uređenju *Arheološkog parka Medijana* sledile su savremene inicijative vezane za potrebu održivog razvoja prostora i korišćenja prirodne i kulturne baštine kao pokretača unapređenja života društvene zajednice. Prirodno i arhitektonsko nasleđe kao neobnovljivi resursi zahtevaju posebnu pažnju i tretman koji neće narušiti njihove izvorne vrednosti, već će kroz savremene vidove njihovog korišćenja doprineti njihovom očuvanju i unapređenju. Iz tog razloga su sve akcije bile usmerene ka integrativnom pristupu graditeljskom nasleđu i njegovom korišćenju kao pokretača razvoja okolnog prostora.

Kroz rad na projektu uređenja arheološkog parka promovisana je ideja o neophodnosti saradnje lokalne zajednice i obrazovno-naučnih ustanova na iznalaženju što boljeg rešenja prezentacije i aktivnog života kulturnog dobra, uz učešće i trening budućih stručnjaka koji će se u praksi susretati sa obnovom i revitalizacijom starih građevina ili sa projektovanjem novih građevina u zaštićenom prostoru. Pored toga, projekat je doprineo i razvijanju svesti javnosti o značaju očuvanja arhitektonskog nasleđa kao elementa kulturnog identiteta i izvora inspiracije i kreativnosti sadašnjih i budućih generacija. Takođe je značajno unapređen program očuvanja i prezentacije arhitektonskog nasleđa Medijane, jer je ukazano na potrebu shvatanja prirodnog i kulturnog nasleđa kao bitnog činioca koji definiše buduće politike u oblasti planiranja razvoja određenog prostora. Pored toga ispitane su mogućnosti savremenog

korišćenja zaštićenog prostora u skladu sa današnjim potrebama, kao i rekonstrukcije delova starih građevina u svrhu njihovog oživljavanja i prihvatanja novih namena.

Nasuprot konzervativnom pristupu iz prošlosti, kod koga su na prostoru arheoloških lokaliteta uglavnom samo prezentirani konzervirani arheološki ostaci uz primenu anastilozne i vraćanja pojedinih elemenata na njihovo originalno mesto, na Medijani je iniciran potpuno nov savremeni pristup arheološkim lokalitetima. On zastupa veoma aktivan odnos prema zaštićenom prostoru kod koga se u arheološki park, osim spomeničke prezentacije arheoloških ostataka i rekreacije, unose brojni savremeni sadržaji koji treba da obezbede dinamičnije i sadržajnije korišćenje prostora. Cilj je da se izbegne dosadašnja praksa da prostori sa prezentiranim arheološkim ostacima aktivno ne učestvuju u životu okruženja, već da su samo pasivni svedoci antičkog doba. Samo dobijanjem savremene aktivne uloge prirodni prostori sa očuvanom kulturnom baštinom mogu postati aktivni sudeonici u savremenom životu, čime im se vraća njihov stari značaj i funkcija značajnog pokretača ekonomskog, društvenog i kulturnog razvoja zajednice.

LITERATURA:

Vučenović, S. (2004) *Urbana i arhitektonska konzervacija, tom 1, Svet-Evropa*, Društvo konzervatora Srbije, Beograd

–, (2005) *Evropske konvencije i preporuke u oblasti kulturnog nasleđa*, EXPEDITIO, Kotor

Feilden, B. M. (1982) *Conservation of Historic Buildings*, Butterworth, Oxford

Filden, B. M. – Jukileto, J. (2005) *Smernice za upravljanje područjima svjetskog kulturnog nasleđa*, Centar za kulturno nasleđe, Kotor

Jukileto, J. (1999) *A History of Architectural Conservation*, Butterworth-Heinemann, Oxford (ponovljeno izdanje 2002)

Jukuleto, J. (2003) *Konzervacija između prakse i teorije*, Glasnik DK 27, 9–14.

Kanic, F. (1985) *Srbija, zemlja i stanovništvo, od rimskog doba do kraja XIX veka*, knj. 1–2, Beograd

–, (2004) *Kulturno nasleđe, Izbor najznačajnijih dokumenata Saveta Evrope u oblasti kulturnog nasleđa*, Centar za očuvanje nasleđa Kosova i Metohije MNEMOSYNE, Beograd

Milošević, G. (2006) *Istorijski razvoj kuće u Ponišavlju – Oblici i način gradnje*, u: Zbornik radova Tradicionalna estetska kultura: Estetska dimenzija kuće, Centar za naučna istraživanja SANU i Univerzitet u Nišu, Niš, 99–117.

Popović, P. (1994) *Medijana, rezidencija rimskih careva*, Beograd

- , (1993) *Rimski carski gradovi i palate u Srbiji* (ed. D. Srejović), Galerija SANU, knj. 73, Beograd, 57–81.
- Stovel, H. (2003) *Kulturni pejzaž: novi pristup očuvanju kulturnog nasleđa*, Glasnik DK 27, 14–19.
- . (2004) *Workshop on Education in Conservation in Europe*, ENHSA, Leaven

Srpski srednjovekovni manastiri – mesta stapanja kulture i predela

Rezime:

Srpski manastiri u srednjem veku predstavljali su vodeću snagu u domenu vere, duha, morala, ali i kulturne i političke moći u kojima je nastajala i razvijala se srpska kulturna tradicija.

Manastiri kao specifične prostorne strukture čiji se položaj vezivao za prirodu i njenu raznoliku lepotu, ukazuju na ostvarenu ideju o sadejstvu izgrađenog prostora kodiranog kulturnim obrascem i prirodnog okruženja, što je preduslov za prepoznavanje kulturnog predela. Proces evolucije građenja vekovima se nastavljao na nasleđenoj prostorno arhitektonskoj matrici, a takav odnos je doprinosa neremećenju ravnoteže ostvarene između prirodnog okruženja i izgrađene sredine. Ove jedinstvene urbane celine prepoznate i valorizovane kroz kulturno nasleđe dugi niz godina predmet su naučnog proučavanja koje je unapređivalo njihovo očuvanje i zaštitu.

Sve češće se pojavljuje zloupotreba srpske srednjovekovne kulturne baštine, budući da se političke konstrukcije reflektuju na svim nivoima društva, a za njeno proučavanje, očuvanje i unapređenje iz godine u godinu opada interesovanje.

Promene prostornog identiteta najznačajnijih srednjovekovnih manastirskih celina govore o sve prisutnijem diskontinuitetu u očuvanju graditeljske tradicije i ugrožavanju njenog prirodnog okruženja, te se identifikacijom i preispitivanjem nastalih okolnosti nameće potreba za integrativnim pristupom zaštiti manastirskih celina i nužnim stvaranjem takve kulturne politike koja će razvijati svest o „izuzetnim univerzalnim vrednostima.“

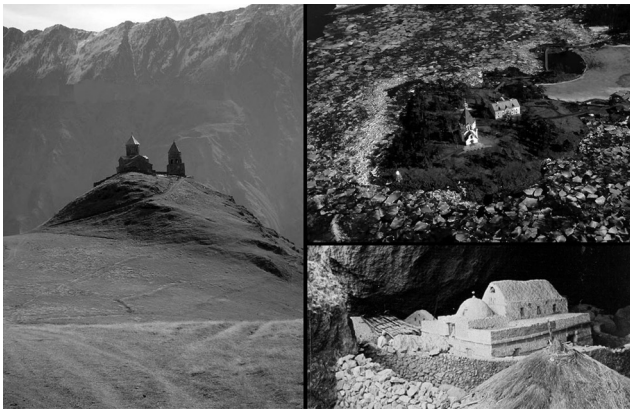
Svako preispitivanje određenog istorijskog razdoblja u kome je nastajala i razvijala se kultura jednog naroda, suočava se sa problemom „porekla“. Tražanje za poreklom, nastankom i opstankom posebnih urbanih celina kao što su manastiri u srednjem veku, ukazuje na neodvojivost prirode i fizičke strukture, duhovnosti i prakse.

Usmeravanje pažnje na specifičnost manastirskih kompleksa i njihovo prvobitno integrisanje u netaknuti prirodni ambijent, podstiče na upoznavanje manastirskog prostora iz odnosa prirode i prirode stvaranja, odnosno građenja. Takav pristup vodi ka otkrivanju onih označitelja čijim se dešifrovanjem može rekonstruisati smisao odnosa arhitekture i predela, ukazujući na poreklo davno ostvarene ideje o sadejstvu izgrađenog prostora kodiranog kulturnim

obrascem i prirodnog okruženja, što je preduslov za prepoznavanje kulturnog pejzaža.⁹⁹

Odabir mesta za gradnju i planiranje kompozicione organizacije manastirskog utvrđenja, moglo je imati raznolike razloge. Većinom su to u prvim vekovima širenja hrišćanstva, mesta postradanja mučenika, stolpnika ili svetitelja, nad čijim se moštima gradila crkva, a zatim se usložnjavao i formirao manastir. Često je mesto bivalo predodređeno „svetilištem“ ranijih epoha.¹⁰⁰ Međutim, najvećem broju izgrađenih manastira prirodne karakteristike su davale oznaku svetog mesta.

Topografije lokacija, čija se raznolikost može tumačiti kosmologijskim aršinima, izražavaju i komponuju prirodni pejzaž u kojima se prepoznaje „mesto“. Pitanje čitanja prostora u koji se smešta manastir kao specifično naselje, implicira na proces koji sadrži i duhovno značenje, a potiče od energija koje poseduje priroda (sl. 1).

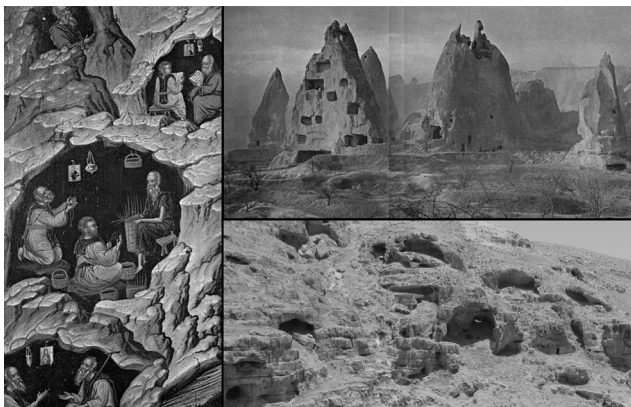

Slika 1. – Sinergija prirode i arhitekture

Sa pojavom hrišćanstva i nastankom manastirskih naseobina koncept ograđenog svetog mesta se prostorno razvijao i usložnjavao ispoljavajući simbolički smisao teoloških zamisli. U tom pogledu, ako je Hristovo ovaploćenje predstavljalo primanje celokupne materijalne tvorevine, a crkva jeste „telo ovaploćenog logosa“ koji je centralni objekat organske arhitektonske celine koju čini manastir, onda se manastirsko naselje sa svojim prirodnim okru-

⁹⁹ „Paysage culturelle“, „Cultural Landscapes“ vodi poreklo od definicije o zaštiti kulturnog i prirodnog nasleđa sadržanoj u „The Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage“, UNESCO 1972.

¹⁰⁰ O fenomenima koji su određivali karakter svetilišta videti u: Fletcher, B.: *History of architecture on the comparative method* (London: 1961); Kandić, O.: *Utemeljenje crkava u srednjem veku*, Zograf (Beograd) 9, (1978), str. 12–14.

Slika 2. – Prirodno ostvarenje asketskog ideala

ženjem može tumačiti kao mikrokosmički prostor preobražaja sveta u jedinstvenu oboženu stvarnost. Zato se manastiru od najranijih vremena pripisuju metaforična određenja Grad Božiji, Nebeski rajski grad, Božija država.¹⁰¹

Prve skupine hrišćanskih monaha organizovanih bilo kinovijski ili anahoretski, ponikle u III i IV veku, a za izbor svog obitavališta birale su pustinje ili pećine Egipta, Sirije i Palestine kao prirodno ostvarenje asketskog ideala¹⁰² (sl. 2).

Smisao monaškog načina života, čija je težnja usmerena na odricanje od sveta i svega svetovnog, u tajni prirode udaljene od stvarnosti, našao je svoje otelotvorenje kroz stanište, formiranjem posvećenog prostora.

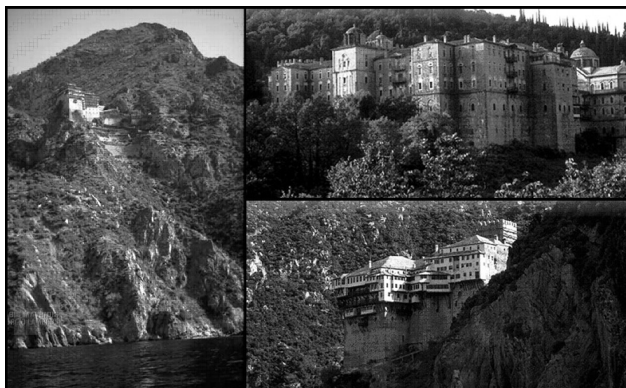
Sveta Gora čije vizuelno i etimološko značenje upućuje na svetu planinu koja se izdiže iznad mora, u arhetipskoj simboličkoj predstavi *axis mundi* najbliža je tačka, mesto na kome se dodiruju nebo i zemlja. Sam karakter prirodne morfologije, vode kao simbola večnosti i sunca kao rajске svetlosti, Atos je učinilo državom monaštva (sl. 3).

U formiranju pojedinačnih manastira trojična hijerarhijska struktura, analogna trojičnom teološkom dogmatu, imala je ključni značaj. Na makro nivou, raznolikost prirode, smatrala se delom koje je sazdan Božijom promišljju. Sa svojim energijama ona je na podjednakom udaljenju između svetog i svetovnog. Granica između predela kao stvorenog i crkve kao izgrađene mesto je posvećenog prostora, dok je sama crkva označena svetim mestom.¹⁰³

¹⁰¹ Augustin: *The City of God*, 420, knj. XIV (Harvard University Press, 1998), str. 404–406.

¹⁰² Mojsilović, S.: *Prostorna struktura manastira srednjovekovne Srbije*, Saopštenja (Beograd) XIII (1981), str. 10, 21; Popović, S.: *Raspored kapela u vizantijskim manastirima*, Saopštenja (Beograd) XVII–XVIII (1995–96), str. 23–25.

¹⁰³ Elijade, M.: *Symbolism the Sacred and the Arts* (New York: Continuum, 1985), str. 105–109.

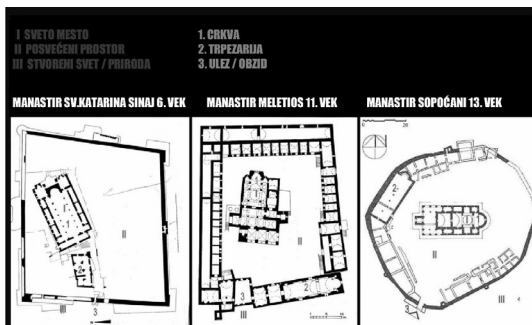

Slika 3. – Sveta Planina, Božija država, Božiji grad

U hijerarhijsko simboličnom smislu, prostor izvan granice manastirskog obzida je prirodno okruženje, odnosno predeo i stvoreni svet koji pripada kاتفاتيčkim određenjima, granicu svetog i profanog sazdaje manastirski obzid sa ulazom kao simboličkim prelazom iz opšteg u posvećeni prostor, a sakralno zdanje se nalazi u središtu i jeste sveti prostor koji se zasniva na apofatičkim načelima, odnosno večnoj duhovnoj težnji sjedinjenja sa Bogom¹⁰⁴ (sl. 4).

Hijerarhijska šema prepoznaje se i u definisanju osnovnih prostornih označitelja manastirskog kompleksa crkve, trpezarije i manastirskog zida, čineći prioriternu sakralnu zonu u prostornom sklopu manastira.¹⁰⁵

Sa osnivanjem utvrđenih monaških centara na teritoriji srednjovekovne Srbije, arhitektura manastira se for-

Slika 4. – Hijerarhijsko simbolično komponovanje prostora

¹⁰⁴ Jedan od najznačajnijih hrišćanskih mislilaca, Pseudo Dionisije Areopagit (6. vek), ostavlja spise sabrane kao "*Corpus Areopagiticum*" u kojima raspravlja o tri teologije i hijerarhijama koje su osnovi njegovog učenja, koje je snažno uticalo na celokupnu graditeljsku i umetničku praksu srednjovekovnog hrišćanstva. Analogije u hijerarhijsko simboličnom smislu uspostavljene su na ovim filozofsko teološkim principima. Pseudo-Dionysius, A.: *The Complete Works*, (prev. C. Luibheid, P. Rorem), (London: Society for the Promotion of Christian Knowledge, 1987).

¹⁰⁵ Popovich, S.: *The trapeza in cenobitic monasteries: Architectural and Spiritual Context*. *Dumbarton Oaks Papers* (Washington) 52, (1995), pp. 288–289; Mojsilović, S.: *Prostorna struktura manastira srednjovekovne Srbije*, Saopštenja (Beograd) XIII (1981), str. 22.

mirala prema kinovijskom načinu života, ali je i anahoretski gotovo paralelno prisutan. Po svom prostornom konceptu manastir se sastojao iz manastirskog utvrđenja i mnogobrojnih poseda. Znajući za bliske veze i direktne uticaje koji su stizali iz Vizantije i sa Sv. Gore, jasno se može uočiti, a zatim i potvrditi hijerarhijska simbolika crkve kao središta, trpezarije i obziđa kao ključnih konstanti, koje se sreću još u konceptima prvih manastirskih zajednica smeštenih u karakteristične predele.

Prirodne osobenosti prostora predstavljale su ključne odrednice i za pozidavanje manastira u srednjovekovnoj Srbiji. Srpski manastiri građeni su većinom ili gotovo uvek u blizini vode, bilo da je to reka ili izvorska voda.¹⁰⁶

Slika 5. – Manastir Đurđevi stupovi (XII vek)

Slika 6. – Manastir Studenica (XII vek)

Neposredni pejzaži govore o raznolikosti predela te se manastiri Nemanjićkog perioda odlikuju otvorenim dominirajućim položajima, što izvesno simbolički ukazuje na državnu i kulturnu snagu tadašnje zemlje.¹⁰⁷ Dominantnu poziciju najvišeg brda, srednjovekovnog Rasa zauzeo je manastir Đurđevi stupovi (sl. 5).

Slika 7. – Manastir Đurđevi stupovi (XII vek)

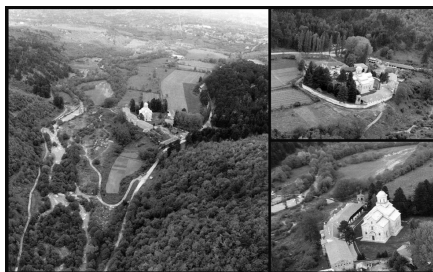
Studenica se smestila na prirodnoj zaravni usečenoj u goru, severnom stranom okrenuta prema vodi (sl. 6). Na prostranoj odsečenoj padini leže Sopoćani (sl. 7).

¹⁰⁶ Pavlović, D. St.: *Naši srednjovekovni pisci o izboru mesta i položaju spomenika kulture*, Saopštenja (Beograd) IX (1970), str. 47; Popović, S.: *Krst u krugu* (Beograd: Prosveta – RZZZSK, 1996), str. 68.

¹⁰⁷ Popović, S.: *Krst u krugu* (Beograd: Prosveta – RZZZSK, 1996), str. 70.

Slika 8. – Manastir Mileševa (XIII vek)

Slika 9. – Manastir Dečani (XIV vek)

Uz obalu reke locirani su manastir Mileševa (sl. 8) i Sv. Arhanđeli kod Prizrena, a na uzvišenoj ravnici iznad koje protiče reka nalazi se manastir Dečani (sl. 9).

Promene koje su se odigravale na kulturno-političkom polju, kao i izmene prostornih granica države, reflektovale su se i na izbor mesta i tradiciju gradnje manastira.

Slika 10. – Manastir Manasija (XV vek)

U oblasti moravske srednjovekovne Srbije karakter mesta se menja, a izbor mesta se prikazuje kao zatvoren i zaklonjen¹⁰⁸ (sl. 10).

Logika kojom su se vodili vladari, vlastela ili monasi pri formiranju manastirskih naselja proisticala je iz višeznačnosti i dihitomije koju priroda poseduje, njene pristupačnosti ili nedostupnosti, pitomosti ili divljine, bogatstva ili siromaštva.

Izvori za istraživanje strukture srpskih srednjovekovnih manastira, nešto izmenjene slike danas, su i biografije vladara i svetitelja u kojima se pominju i manastiri, kao i razlozi pri izboru mesta za njihovo podizanje.

U najstarijoj biografiji sa kraja 12. veka, koju piše Sv. Sava opisujući život svoga oca Stefana Simeona Nemanje stoji: „Naš sveti manastir ovaj (Studenića), kao što znate, bilo je ovo mesto pusto lovište zverova. Kada je došao u lov, gospodin naš i samodržac Stefan Nemanja, koji je carevao svom srpskom zemljom, i kad je on lovio ovde, izvoli mu se da ovde, u ovom pustom mestu, sagradi manastir na pokoj i umnoženje čina monaškog.“¹⁰⁹

Još izrazitiji primer o traganju za mestom za gradnju Dečana opisuje Danilov učenik: „I tako podigavši se gospodin kralj (Stefan Dečanski) sa ovim pre-

¹⁰⁸ Nav. delo, str. 71.

¹⁰⁹ Sveti Sava: Sabrani spisi (Beograd: Prosveta 1986), str. 97; Pavlović, D. St.: *Naši srednjovekovni pisci o izboru mesta i položaju spomenika kulture*, Saopštenja (Beograd) IX (1970), str. 48.

osvećenim i sa nekolicinom vlastele, pođe tražiti takvo mesto, na kome će se sazidati ovaj hram. I hodeći nađoše ravno mesto na obali reke zvane Bistrice, i videvši gospodin moj reče: „Evo mesta izabrano za hram Bogu...“ i narekoše ga hram gospodnji na ime praznika Vaznesenja Gospodnjeg, zvano mesto slavni Dečani.¹¹⁰ A u Teodosijevom delu o Sv. Savi prikazana je jedna od najizraženijih slika sa Svete Gore u kojoj su priroda i monaški dom u neodvojivoj sprezi: „Ovi (monasi), dakle, u visokim gorama nastanjeni s jelenima, nebo kao crkvu, a Hrista u duši izobražena gledajući, kolibe tesne travom ukrašene imadahu, u kojima trpljahu, šumom drveća i cvrkutom ptičijim poučavani, a uz to od njih i pozvani da hvale Boga... Jedni stanovahu u raselinama stena i u pećinama zemlje, i na morskoj steni kao ptice savivši gnezdo seđahu, kišom i vetrima šibani, suncem i vrućinom paljeni, zimom i mrazom mrzli, ubogi behu i ništi...“¹¹¹

Ovo kratko približavanje srednjovekovnom duhu, koji se danas još integralno jedino može prepoznati na Sv. Gori, ukazuje da se i duhovnim modelovanjem prostora integriše prirodni predeo i monaški anahoretski način života odslikavajući čoveka i prirodu u neraskidivoj vezi.

Sudbina najznačajnijih zadužbina srpskih vladara i vlastele bila je praćena čestim rušenjima i obnavljanima, prezidivanjima i dogradnjama koja se nedvosmisleno nadgrađivala na ostacima starijih epoha. Najčešće je stradala arhitektura manastirskih zgrada, dok su crkve uspevale bar u izvesnom smislu da zadrže svoj prvobitni oblik, dok je predeo ostajao uglavnom neizmenjen.

Sistematska istraživanja srednjevekovne manastirske arhitekture u Srbiji započeta su tek u drugoj polovini XX veka, da bi značajniji arheološki poduhvati u prostornom definisanju i konzervaciji srednjovekovnih manastirskih kompleksa bili sprovedeni znatno kasnije, što je bio izuzetan doprinos za srpsku kulturu i nauku.

Valorizacija velikog broja srednjovekovnih manastira i homogenost njihovog položaja u prirodnom predelu doprinela je prepoznavanju „izuzetnih univerzalnih vrednosti“, te su Studenica, Đurđevi Stupovi, Petrova crkva, Ras sa Sopoćanima, odnedavno i Manastir Dečani, Gračanica i Pečka Patrijaršija kao nasleđe u opasnosti, upisani u Listu Svetske kulturne i prirodne baštine UNESCO-a, predstavljajući jedinstveno svedočenje o srpskom kulturnom i prirodnom nasleđu. Očuvanje autentičnosti i vrednosti svih istorijskih faza u životu spomenika i njegove okoline, promene bazirane na principima minimalnih intervencija, postulati su kojima se treba upravljati kada je u pitanju očuvanje i unapređenje i kulturnog nasleđa. Nepoštovanje i nepreduzimanje mera u skladu sa smernicama i preporukama za upravljanje područjima Svet-

¹¹⁰ Danilovi nastavljajući: *Danilov učenik, drugi nastavljajući Danilovog zbornika*, Beograd: Prosveta, 1989, str. 57.

¹¹¹ Teodosije: *Žitija* (Beograd: Prosveta 1988), str. 117.

skog kulturnog i prirodnog nasleđa može dovesti do skidanja spomenika sa Liste.¹¹²

Stanje u kome se danas nalazi većina srednjovekovnih manastira u Srbiji govori o sve prisutnijem diskontinuitetu u očuvanju graditeljske tradicije, ugrožavanju njenog prirodnog okruženja, te se identifikacijom i preispitivanjem nastalih okolnosti nameće pitanje odgovornosti i kulturne politike u domenu zaštite, očuvanja i unapređenja kulturnog nasleđa.

Da je situacija obespekujavajuća govore izraziti procesi koji se poslednjih godina odvijaju u zaštićenju okolini manastira Đurđevi Stupovi, Petrove Crkve, intenzivne su dogradnje i izgradnje u Žiči, Sopoćanima, Mileševi naročito i druge.

Dugogodišnjim predanim i upornim radom generacije istraživača su detaljno proučavale i naučno saopštavale otkrivanje tragova kulture, koji su i kroz arhitekturu srednjovekovnih ostataka, definisanjem prostornih matrica manastira, njihovom konzervacijom postajali svedočanstvo o životu i razvoju srpske kulturne tradicije.

Uočava se intenzivno opadanje vrednosti i skrnavljenje ne samo kulturno-istorijskog, već i specifično urbanog kao i arhitektonskog identiteta srednjovekovnih manastirskih celina i njihove okoline, koji su većinom valorizovani kao spomenici kulture od izuzetnog značaja.

Najdrastičnije intervencije realizovane su i realizuju se u manastiru Mileševa i njegovoj zaštićenju okolini. Manastir Mileševa smatra se jednim od najvećih „svetilišta“ srpskog naroda. Osnovan je gradnjom crkve 1218. godine, posvećene Vaznesenju Hristovom, u kojoj se nalazi riznica živopisa svrstana u najbolja ostvarenja poznovizantijske umetnosti.¹¹³ Veliki ugled ovaj manastir je stekao prenošenjem moštiju Sv. Save iz Trnova 1236. godine.¹¹⁴ U Mileševi je krunisan ban Tvrtko Prvi za kralja Bosne i Srbije 1377. godine.¹¹⁵

Početakom 16. veka to je najbogatiji i najugledniji srpski manastir u kome je postojala važna štamparija ćiriličnih knjiga.¹¹⁶ Mnogo puta u istoriji ovaj manastir je rušen i obnavljan, te se nije mogao sačuvati u svom prvobitnom obli-

¹¹² Filden B. M, Jokileto J.: *Upravljanje područjima svjetskog nasljeđa*, u: Smjernice za upravljanje područja svjetskog nasljeđa (Kotor: 2005), str. 23–34.

¹¹³ Petković S.: *Nastanak Mileševe, Mileševa u istoriji srpskog naroda* (Beograd: SANU 1987), str. 1–8.

¹¹⁴ Marinković R.: *Domentijanov opis prenosa moštiju Sv. Save iz Trnova u Mileševu*, Mileševa u istoriji srpskog naroda, Beograd: SANU 1987, str. 121–135.

¹¹⁵ Ćirković M. S.: *Mileševa i Bosna*, Mileševa u istoriji srpskog naroda (Beograd: SANU 1987), str. 137–142.

¹¹⁶ Nilević B.: *Uloga Mileševe u Historiji srpskog naroda u BiH*, Mileševa u istoriji srpskog naroda (Beograd: SANU 1987), str. 175–185.

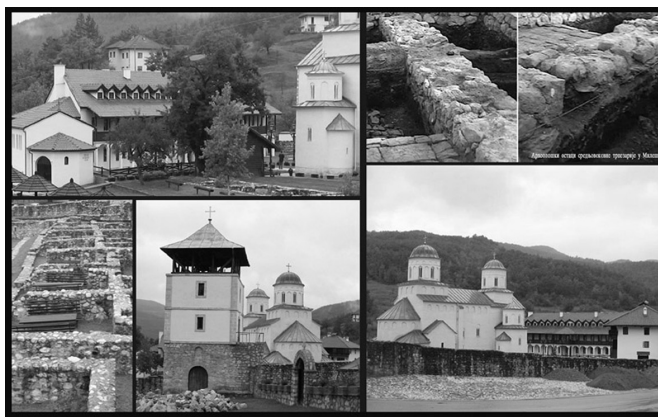
ku, ali se kroz njega može čitati istorija srpske države i duhovnosti. Poslednja velika obnova ovog manastira bila je u 19. veku. Srednjovekovnih manastirskih građevina u to doba nije bilo nad zemljom.

Sveobuhvatna sistematska istraživanja manastirskog kompleksa počela su 1980. godine, a od 1984. se paralelno sa iskopavanjima odvijala i konzervacija pod rukovodstvom Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Beograda.¹¹⁷ Definisan je granica manastirskog kompleksa unutar koga su otkriveni ostaci manastirskih građevina. Konzervirani arheološki slojevi prezentovani su u dva nivoa, na nižoj koti iz 13. veka i na višoj koti iz 17. veka.¹¹⁸ To je svakako bio veliki istraživački poduhvat i veliko otkriće.

Devastacija manastirskog kompleksa i njegovog okruženja otpočela je pre više godina izgradnjom ekonomije i ribnjaka izvan srednjovekovnog manastirskog jezgra, čiji prostor pripada zaštićenoj okolini.

Intervencije su nastavljene i unutar manastirskog kompleksa, što je ostavilo znatne posledice. Rekonstruisan je konak sa kraja 19. veka, dobivši izgled neprimeren svim konzervatorskim principima, otkriveni su arheološki ostaci srednjovekovne manastirske trpezarije unutar konaka, koji bivaju zatrpani.

Zvonik čija je originalna dispozicija bila naspram zapadnog portala crkve, premešten je i postavljen nad jugoistočnom kapijom u sasvim novom ruhu. Izgrađena je zimska kapela, zidana kapija, betonskim zidovima ograđena je lokacija za monaško groblje neposredno uz istočni obimni zid, sazidana je kapela na samovoljno određenoj lokaciji za monaško groblje (sl. 11).

Slika 11. – Promene prostornog identiteta manastira Mileševa (XIII vek)

¹¹⁷ Mojsilović-Popović S.: *Istraživanje srednjovekovnog manastira – manastir Mileševa*, Saopštenja (Beograd) XV (1970), str. 25–34.

¹¹⁸ Mojsilović-Popović S.: *Manastir Mileševa*. Istraživačko-konzervatorski radovi u 1984, Glasnik DKS (Beograd) 9, (1986), str. 62–64.

Slika 12. – Promene prostornog identiteta manastira Mileševa (XIII vek)

Sve to nije bilo dovoljno, već su srednjovekovni ostaci manastirskih zgrada na severoistočnoj strani manastira „iščupani“ radi nove gradnje, izvan postojeće matrice, bez ideje aktera o duhovnom i moralnom sagrešenju (sl. 12).

Postavlja se pitanje, kada je i zašto izgubljen korak u zaštiti i očuvanju ovog posebno, ali i drugih dragulja srpske kulture i duhovnosti. Da li je moguće ponovo ga sagledati, vratiti mu izvorni izgled i značenje u svojoj nadistorijskoj i nadnacionalnoj pojavnosti?!

Nameće se potreba za apel kulturnoj, političkoj, crkvenoj upravi da se nađu rešenja i obustavi sve češća zloupotreba srednjovekovne kulturne baštine, koja je dovela do relativizacije i improvizacije, a u cilju podizanja pre svega svesti o neponovljivim vrednostima kulturnog nasleđa kao autentičnog svedočanstva istorije i kulture srpskog naroda. Njihova obaveza bi morala biti da se preciznije definišu održivi obrasci koji bi obezbedili usklađenost u odgovornostima i upravljanju, kada je u pitanju, kako naučno proučavanje i dokumentovanje, tako i zaštita, unapređenje i očuvanje kulturne i prirodne baštine.

Sa druge strane, integrativnim pristupom u planiranju, zaštiti i valorizaciji manastirskih celina, predupredile bi se pojave sa kojima se sve češće suočava stručna javnost, a ispravnim metodološkim postupcima i multidisciplinarnim pristupom prevazišli bi se i povezali problemi valorizacije, konzervacije kulturnog nasleđa sa novim funkcijama koje nužno iziskuje život u manastirima.

Uočavanje neraskidive veze prirodnog i kulturnog nasleđa kao polazišta za prepoznavanje i posmatranje kulturnog pejzaža, ukazuje na mogućnost uspostavljanja novih relacija u razumevanju i valorizaciji prostora srednjovekovnih manastira, čime bi svaka nova intervencija u ovakvim jedinstvenim strukturama morala biti višestruko preispitana. Na taj način bi se zaštitila i davno

uspostavljena duhovna ravnoteža koju poseduju priroda i priroda građenja ostvarena kroz manastir.

LITERATURA:

- Augustin: *The City of God, 420, knj. XIV* (Harvard University Press, 1998)
- Danilovi nastavljači: *Danilov učenik, drugi nastavljači Danilovog zbornika* (Beograd: Prosveta, 1989)
- Elijade, M.: *Symbolism the Sacred and the Arts* (New York: Continuum, 1985)
- Kandić, O.: *Utemeljenje crkava u srednjem veku. Zograf* (Beograd) 9, (1978)
- Marinković R.: *Domentijanov opis prenosa moštiju Sv. Save iz Trnova u Mileševu, Mileševa u istoriji srpskog naroda* (Beograd: SANU, 1987)
- Mojsilović, S.: *Prostorna struktura manastira srednjovekovne Srbije. Saopštenja* (Beograd) XIII (1981)
- Mojsilović-Popović S.: *Istraživanje srednjovekovnog manastira – manastir Mileševa. Saopštenja* (Beograd) XV (1970)
- Mojsilović-Popović S.: *Manastir Mileševa. Istraživačko-konzervatorski radovi u 1984. Glasnik DKS* (Beograd) 9, (1986)
- Nilević B.: *Uloga Mileševe u Historiji srpskog naroda u BiH, Mileševa u istoriji srpskog naroda* (Beograd: SANU, 1987)
- Pavlović, D. St.: *Naši srednjovekovni pisci o izboru mesta i položaju spomenika kulture. Saopštenja* (Beograd) IX (1970)
- Petković S.: *Nastanak Mileševa, Mileševa u istoriji srpskog naroda* (Beograd: SANU, 1987)
- Popović, S.: *Raspored kapela u vizantijskim manastirima. Saopštenja* (Beograd) XVII-XVIII (1995–96)
- Popović, S.: *Krst u krugu* (Beograd: Prosveta – RZZZSK, 1996)
- Popovich, S.: *The trapeza in cenobitic monasteries: Architectural and Spiritual Context. Dumbarton Oaks Papers* (Washington) 52, (1995)
- Pseudo-Dionysius, A.: *The Complete Works*, (prev. C. Luibheid, P. Rorem), (London: Society for the Promotion of Christian Knowledge, 1987)
- Sveti Sava: *Sabrani spisi* (Beograd: Prosveta, 1986)
- Teodosije: *Žitija* (Beograd: Prosveta, 1988)
- Fletcher, B.: *History of architecture on the comparative method* (London: 1961)
- Filden B. M., Jokileto, J.: *Upravljanje područjima svjetskog nasleđa*, u: Smjernice za upravljanje područja svjetskog nasleđa (Kotor: 2005.)
- Ćirković M. S.: *Mileševa i Bosna, Mileševa u istoriji srpskog naroda* (Beograd: SANU, 1987)

Muzej na otvorenom „Kalenić“ – primer održivog modela zaštite i revitalizacije kulturnog i prirodnog nasleđa (rezultati, problemi i iskustva)

Rezime:

U svetu, a pokazalo se i kod nas, seoska arhitektura i tradicija najbolje su očuvane u okviru etno-muzeja, etno-parkova, i u okviru specifičnih turističkih naselja koja su sutuirana u odabranim prirodnim prostorima. Odluke i prednosti koje pruža očuvana, zdrava prirodna sredina, dobre osobenosti seoskog života, tradicionalne vrednosti i delatnosti i proizvodnja zdrave hrane privlače različite kategorije turista.

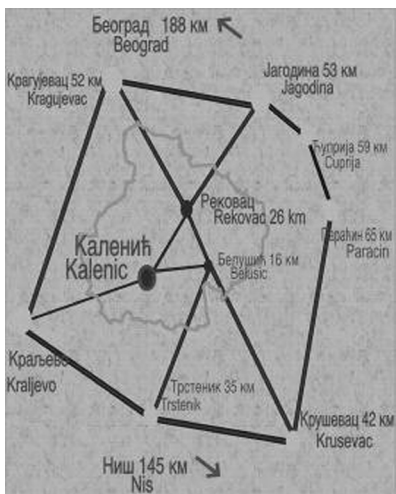
Koncept Muzeja na otvorenom pruža mogućnost održivog razvoja same teritorije na kojoj se nalazi. Razvoj kulturnog, seoskog, sportskog i drugih vidova turizma, kao i razvoj svesti ljudi o sopstvenom identitetu, višestruko mogu da utiču na dobrobit lokalne zajednice. Otvaranje novih radnih mesta, plasiranje sopstvenih proizvoda, edukacija stanovništva, povezivanje oblasti sa ostalim turističkim destinacijama, neki su od aspekata na koje razvoj ustanove može da utiče.

Baveći se uređenjem i prezentacijom zaštićenog područja manastira Kalenić (1407), Muzej na otvorenom „Kalenić“ doprinosi zaštiti prirodnog područja i kulturnog pejzaža u kome je smešten. Odgovarajuća planska dokumentacija, brižljiv odabir sadržaja, jasno određeni kapaciteti koji definišu kritičan broj turista, definisane nadležnosti, menadžment koji podrazumeva fleksibilnost i mogućnost prilagođavanja savremenim potrebama, moderni načini upravljanja, uključivanje privatnog sektora, povezanost sa relevantnim institucijama, neki su od preduslova za funkcionisanje ovakvog modela. Muzej na otvorenom „Kalenić“ daje primer dobre prakse kako potrebe zaštite istorijskog, kulturnog i duhovnog nasleđa u ruralnim sredinama, uz sadržaje koji omogućuju održivost ovakvih projekata, mogu biti zadovoljene kroz aktiviranje raspoloživih resursa samog kulturnog pejzaža.

Abstract:

It has been proved world wide as well as in our country that rural architecture and tradition are best preserved within ethnical museums, ethnical parks and within specific tourist inhabitants situated in selected natural environments. Characteristics and advantages of healthy, preserved natural environment, traditional values of rural life and production of healthy food attract different categories of tourists.

The concept of the Open Museum provides the possibility of sustaining the development of the very area it occupies. Development of cultural, rural, sport and other aspects of tourism as well as the development of people's awareness of their own identity can encourage the prosperity of the local community in many ways. Provision of new jobs, local products marketing, education of population, connecting

Slika 1. – Položaj opštine Rekovac i Levač

this area with other tourist destinations are some of the aspects that can be affected by the development of this institution.

By dealing with landscaping and promotion of a protected area of Kalenic Monastery (1407) Open Museum “Kalenic” helps preserving the protection of the natural environment and cultural milieu of the area. Appropriate urban planning documentation, careful selection of contents, clearly established maximum capacity of tourists, defined authorizations, flexible and open minded management capable of adjusting to contemporary needs, incorporation of private sectors and cooperation with relevant institutions are some of the prerequisites for sustainability of this model. Open Museum “Kalenic” is a good example of how the need

for protection of historical, cultural and spiritual inheritance in rural environments with contents that help projects such as this to survive, can be satisfied through vitalization of available resources of the cultural milieu.

U mnogim pejzažima prirodno i kulturno nasleđe su neraskidivo povezani. Veliki broj mesta zaista ima kompleksne resurse i mnogostruke vrednosti. Jedan od takvih prostora je i zaštićeno područje manastira Kalenić (sl. 1).

Manastir Kalenić se nalazi u centralnoj Srbiji, oblasti poznatoj kao Levač (sl. 2 i 3) i situiran je na živopisnim obroncima Gledičkih planina (922 m). Levač je deo Šumadije i jedan je od najpitomijih delova centralne Srbije (sl. 4). Prirodni potencijal su brežuljkasti predeli između Juhora i Gledičkih planina, čisti izvori, reke, klisure, lekovito bilje, divljač. Spomenici kulture iz različitih perioda bitno su obeležje levačkog kraja. Sedište ove privredno nerazvijene regije je Rekovac, varošica formirana duž regionalnog puta Kragujevac-Kruševac.

Manastir Kalenić (sl. 5) je spomenik kulture naše srednjevekovne baštine po kome je Levač nadaleko poznat. Podignut je početkom XV veka (1407–

Slika 2. – Zaštićeno područje manastira Kalenić

Slika 3. i 4. – Levač

Slika 5. – *Manastir Kalenić*

1413) za vreme vladavine despota Stefana Lazarevića. Više puta je paljen, rušen i opustošen od strane Turaka, a isto tako više puta obnavljan.

Manastir predstavlja vrhunski domet moravske škole i jedan je od najlepših naših srednjovekovnih manastira. Zbog izuzetnih arhitektonskih, umetničkih i kulturno-istorijskih vrednosti je među prvima stekao svojstvo spomenika kulture u martu 1948. godine, a kasnije je proglašen za nepokretno kulturno dobro od izuzetnog značaja.

Crkva Vavedenja presvete Bogorodice je najraskošnija crkvena građevina moravskog stila. I po živopisnom, koloristički prefinjenom fresko-slikarstvu manastir Kalenić spada u red najlepših spomenika moravske arhitekture i umetnosti početka XV veka.

Stručna restauracija izvršena je 1928/1929. godine, a poslednja obnova je započeta 1992. godine, kada je zamisao Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture da se manastir Kalenić iz stanja zapuštenosti i zaboravljenosti dovede u red velikih i uređenih manastira, uspešno sprovedena do 1997. godine.

Uređenjem objekta, porte i prilaza manastiru, Kalenić je započeo novu fazu svog trajanja i 2007. slavi 6. vekova svog postojanja. Obnovljen građevinski, on ponovo postaje kulturni i duhovni centar, ne samo levačkog i šumadijskog kraja, već i čitave Srbije i dobija ulogu koju je nekada imao, kada su ga posećivali pripadnici kraljevske porodice, članovi Vlade, pesnici i naučnici.

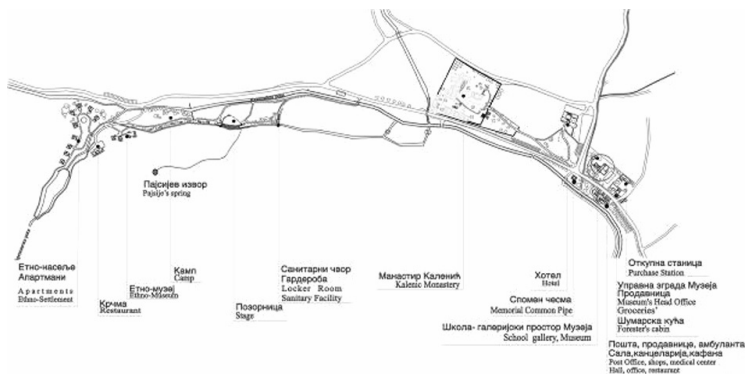
Nakon opsežnih konzervatorskih radova Kalenić je postao jedan od najbrižljivije uređenih manastira u Srbiji, što je još više naglašavalo zapuštenost njegovog okruženja, sela i pristupa (neuređeni slobodni prostori, neregulisani vodotokovi, nedostatak kanalizacije, vodovoda i javnog osvetljenja). Na desnoj obali Kaleničke reke, uzvodno od manastira, nalazi se prostor tradicionalnog okupljanja velikog broja posetilaca Sabora „Prođoh Levač, prođoh Šu-

madiju“ (sl. 6), smotre narodnog stvaralaštva, koji se održava preko 30 godina. Na prostoru saborišta je, takođe, nedostajala neophodna infrastruktura, koja bi zadovoljila potrebe više hiljada posetilaca u toku manifestacije i potrebe ogromnog broja izletnika i kampera na ovom prostoru u toku sezone, koji bez ikakve kontrole devastiraju jedinstveni prirodni ambijent. Takođe, u okruženju manastira nisu postojali nikakvi servisi za tranzitne i stacionarne turiste, koji su dolazili u Kalenić zbog njegove lepote, duhovnosti i prelepog okruženja.

Analize potreba i evidentiranih problema, kao i želja Opštine Rekovac da adekvatno iskoristi svoje prirodne i kulturno-istorijske potencijale, oslanjajući se na ekološki čiste tehnologije, nezagađeno zemljište, vodu i vazduh, rezultirale su da se naselje, srednjovekovni manastir, saborište i još uvek očuvano prirodno okruženje tretiraju kao jedinstvena prostorna celina tj. zaštićeno područje manastira Kalenić. Sledeći korak je bila izrada Plana detaljne regulacije (sl. 7) od strane Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture koji daje rešenja i uslove za uređenje naselja, zaštitu područja nepokretnog kulturnog dobra manastira Kalenić, zaštitu prirodnog prostora i razvoj novih delatnosti – seoskog turizma, stacionarnog hotelskog turizma i narodne radinosti. Sagleđavanje iskustava organizovanja sličnih prostora, potreba održivosti, zadovoljavanje potreba turista i uslovi koje je diktiralo samo prirodno okruženje su bili kriterijumi na osnovu kojih je izvršen odabir predviđenih sadržaja. Pored uređenog kampa, otvorene pozornice, saborišta i sadržaja u centru sela, došlo se na ideju da se jedan deo prostora iskoristi za prezentaciju narodne arhitekture. U svetu, a pokazalo se i kod nas, seoska arhitektura i tradicija najbolje su očuvane u okviru etno-muzeja, etno-parkova, i u okviru specifičnih turističkih naselja (sl. 8), gde su odabrani objekti zadržali sve spoljne karakteristike,

Slika 6. – Sabor narodnog stvaralaštva „Prođoh Levač, prođoh Šumadiju“

Slika 7. – Plan detaljne regulacije zaštićenog područja manastira Kalenić

Slika 8. – Planirano etno-naselje

a opremljeni kao apartmani visoke turističke kategorije, situirani u odabranim prirodnim prostorima, veoma su interesantni za određenu kategoriju turista.

Neuspeli pokušaj prezentacije narodnog graditeljstva na Tari se od nebrige srušio, a u Šumaricama u Kragujevcu izgoreo, tako da je jedan od uspešnih primera u Starom selu u Sirogojnu uzet kao uzor u nekim segmentima organizacije.

Razmišljajući o modelu institucije koja bi se bavila implementacijom plana uređenja i zaštite područja manastira Kalenić, SO Rekovac je donela odluku o osnivanju Muzeja na otvorenom „Kalenić“ (sl. 9), čija je uloga u daljem razvoju Levča višestruka. Njegova svrha je da zaštiti i čuva okolinu manastira Kalenić, prirodne vrednosti, narodno graditeljstvo, tradicionalne zanate i delatnosti, osnovna obeležja narodne kulture, kao i da ih prikaže posetiocima na najbolji način. Kulturni razvoj Levča, podmlađivanje i edukacija stanovništva, razvoj svesti ljudi o sopstvenom identitetu bitni su aspekti

Slika 9. – Muzej na otvorenom „Kalenić“

na koje Muzej može da utiče, što nam otkriva čitav spektar mogućih socioloških i društvenih promena.

Nakon osnivanja Muzeja pristupilo se izradi potrebne projektne dokumentacije koja se odnosi na infrastrukturu i rešavanje imovinskih odnosa, kako bi se stvorili svi preduslovi za početak izgradnje vodovodne i kanalizacione mreže, postrojenja za prečišćavanje otpadnih voda i regulaciju

vodotokova. Takođe je izrađena dokumentacija za rešavanje pristupne saobraćajnice i parking prostora.

Osnivanje Muzeja je samo prva faza jednog šireg koncepta razvoja Kalenića i njegove okoline, gde je zamišljeno da Muzej bude, po broju zaposlenih, institucija srednje veličine. Oslanjajući se na kulturno nasleđe kao razvojni resurs oblasti, Kalenić će moći da ponudi sadržaje interesantne različitoj publici: seoski turizam, prezentacija i prodaja domaćih proizvoda, izdavačka delatnost, prikazivanje tradicionalnih zanatskih postupaka u muzeju, kulturne manifestacije, likovne kolonije, izložbe, letnje i zimske škole, boravak dece u prirodi sa odgovarajućom nastavom i kursovima, jednodnevni izleti, stručni skupovi, seminari, predavanja, pripreme sportista, rekreativni sadržaji (trim staze, pešačke ture do drugih spomeničkih lokaliteta, vidikovci, prirodne atrakcije), lovni i ribolovni turizam itd. (sl. 10). Turizam je jedan od faktora koji definiše samoodrživost ovakvog projekta, ali je isto tako i zagađujući faktor, zato što transformiše teritoriju, da bi zadovoljio potrebe modernog turista. Zato je bilo

potrebno naći ravnotežu između težnje za očuvanjem originalnosti teritorije i zaštite prirodne sredine, sa jedne strane, i zadovoljenja potreba i ekonomije, sa druge. Usvojenim planom je precizno definisan broj turista koji područje može da primi u jednom trenutku, a da pri tome ne ugrozi koncept zaštite i funkcionisanja ostalih sadržaja. Na osnovu ovih pretpostavki projektovana

Slika 10. – Radni sastanak u prirodi

je i potrebna infrastruktura. Predviđeni kapaciteti za stacionarne turiste predviđaju sledeće kategorije smeštaja: ekskluzivni apartmani u etno-selu, uređeni kamp, smeštaj u privatnim kućama u okviru seoskog turizma i hotel.

Muzej na otvorenom finansira Opština Rekovac, kao osnivač. Time su pokrivene plate zaposlenih i osnovni materijalni troškovi. Muzej ima za sada dvoje zaposlenih gde se potreba za različitim stručnim saradnicima i drugom radnom snagom rešava ugovorima o povremenim poslovima. Na taj način je izbegnuto gomilanje radne snage koja bi zbog specifičnosti rada institucije u jednom delu godine, tj. van sezone opterećivala budžet. Izradom

Slika 11. – Uživanje u prirodnim atrakcijama

projekata i konkurisanjem za finansijska sredstva kod nadležnih ministarstava, donatorskih kuća i sličnih institucija, Muzej je uspeo da obezbedi većinu sredstava potrebnih za izvođenje predviđenih projekata. Dobrim menadžmentom, Muzej može i svoje osnovne delatnosti, kao što su program zaštite, kulturne manifestacije, izložbe i sl. da finansira iz sopstvenih prihoda. Zaista je širok spektar delatnosti koje kroz različite vrste usluga (edukativne radionice, radionice zaštite, manastirski turizam, rekreacija u prirodi, aranžmani koji podrazumevaju upoznavanje sa narodnom arhitekturom, tradicionalnim zanatima, prirodnim atrakcijama i sl.) (sl. 11) mogu omogućiti da institucija ne bude na teretu opštinskog budžeta. Na taj način se izbegava još jedan veoma bitan čini-lac, a to je da rad i opstanak Muzeja zavisi od trenutne političke scene. Negativna iskustva nekih od sličnih institucija su pokazala da negovanje kulturne baštine i zaštita prirodnih resursa često zavise od političkih faktora, što može biti veoma opasno, naročito u zemljama koje ne poseduju izrađene strategije razvoja i zaštite.

U praksi se mogu videti problemi koji nastaju kada se krene sa razvojem kulturnog i drugih vrsta turizma u okviru kulturnih pejzaža. U pokušajima da se razvoj ovakvih vidova turizma, zasnovanih na tradiciji, autentičnosti teritorije, prirodnim resursima i narodnoj arhitekturi prepusti privatnoj inicijativi, bez preciziranih nadležnosti i uslova zaštite, dolazimo do pogrešne interpretacije istorijskog, kulturnog i duhovnog nasleđa. Šteta je još veća kada se sagledaju posledice upropašćivanja objekata, predmeta i prirodnog okruženja, koji nam, sa često prisutnim elementima kiča, ne mogu poslužiti na čast, a još manje kao reprezentativne destinacije kojima ćemo se predstaviti u svetu

ponude kulturnog turizma. Sa druge strane imamo mogućnost da ovakvim prostorima upravljaju institucije osnovane od strane države, koje su po svojoj prirodi neprilagodljive uslovima tržišta i, logično, ne poseduju preduzetničku inicijativu.

Kompromis između ovih dijametralnih modela možda predstavlja jedno od rešenja. Opština ili druga nadležna institucija mora svakako biti inicijator prepoznavanja i zaštite ovakvih područja i naručilac planske dokumentacije koja se uklapa u prostorne planove (ako postoje). Ulaganjem u infrastrukturu, pripremanjem potrebne dokumentacije vezane za zaštitu, pripremanjem lokacija za definisanu gradnju ili uređenje, ostvaruju se preduslovi za modele zajedničkog ulaganja gde se privatni sektor uključuje u rad sa jasno definisanim uslovima i pravilima. Model joint venture je pogodan iz razloga što svi učesnici u procesu razvoja mogu da se bave delatnostima iz svojih delokruga, a da pri tom svi imaju koristi. Još jedna od uloga Muzeja je i da može da koordinira inicijativama privatnog sektora i pomaže im u oblasti kreiranja, menadžmenta i marketinga proizvoda i ponuda, tako da se ne odstupa od osnovnog razvojnog plana, a pri tom održi fleksibilnost i mogućnost prilagođavanja potrebama tržišta. Zadatak Muzeja je da prati dešavanja i trendove, održava kontakte sa turističkim organizacijama i agencijama, promoviše destinaciju, saraduje sa sličnim institucijama.

Muzej na otvorenom „Kalenić“ je ustanova u razvoju, sa mnogim nedostacima, naročito kada je u pitanju ozbiljniji pristup zaštiti prirodnog nasleđa, ali je i primer dobre prakse kako potrebe zaštite istorijskog, kulturnog i duhovnog nasleđa u ruralnim sredinama, uz sadržaje koji omogućuju održivost ovakvih projekata, mogu biti zadovoljene kroz aktiviranje raspoloživih resursa samog kulturnog pejzaža.

Koncept kulturnog pejzaža u kontekstu očuvanja kulturnog i prirodnog nasleđa

Rezime:

U savremenoj konzervaciji opšte je prihvaćen stav da se teritorija tretira kao globalni resurs, a ne zbir pojedinačnih resursa. U tom smislu koncept kulturnog pejzaža dao je značajan doprinos disciplini, kako u proširenju pojma kulturnog dobra tako i u razvoju konzervatorskih politika. Iako je anticipiran Konvencijom o zaštiti svetske kulturne i prirodne baštine iz 1972. godine, od 1992. godine, kada je prihvaćen od strane Komiteta za Svetsku baštinu kao kategorija nasleđa koje se može upisati na Listu Svetske baštine, koncept kulturnog pejzaža predstavlja bitnu komponentu kulturnog i prirodnog nasleđa i shvata se kao resurs koji značajno može da utiče na kulturne, društvene i ekonomske aktivnosti teritorije. Istovremeno, ne prestaje da bude tema svih debata koje se ozbiljno bave očuvanjem kulturnog i prirodnog nasleđa, na međunarodnim i nacionalnim nivoima.

Rad se sastoji iz dva dela: prvog, koji daje širi teorijski okvir konceptu i bavi se njegovom istorijom, filozofijom, evolucijom i potencijalima u kontekstu očuvanja kulturnog i prirodnog nasleđa i, drugog, koji ima akcenat upravo na potencijalima kulturnog pejzaža, kao mogućeg pristupa u očuvanju nasleđa – na primeru dve studije slučaja: Činkve tere (Cinque Terre), u Ligurijskom zalivu, u Italiji i Sremskih Karlovaca, istorijskog grada u Srbiji. Insistiranje na kulturnoj, geografskoj i tipološkoj različitosti izabраних primera, s jedne strane, ali i nalaženjem sličnosti i veza između te dve studije slučaja, međunarodnog i nacionalnog projekta, s druge strane, ima za cilj da ilustruje neslućene mogućnosti pristupa u operativnim i odgovornim zadacima očuvanja nasleđa.

Abstract:

In modern conservation, the assumption that the territory is not conceived as a sum of single resources, but as a global resource, is generally accepted. Accordingly, the concept of cultural landscape has made significant contribution to the discipline, in the sense of enlargement of the notion of cultural property, as well as in development of the conservation policies. Although it was anticipated by the Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage (1972), since 1992 by accepting from the UNESCO World Heritage Committee as a category of heritage which can be inscribed in the World Heritage List, the concept of cultural landscape presents an important component of cultural and natural heritage and it has been understood as a resource that could essentially influence the cultural, social and economic activities of the territory. At the same time, it has become the key issue of all debates that were seriously dealing with the conservation of cultural and natural heritage, at the international and national levels.

The paper consists of two parts: the first one which offers a broader theoretical framework and deals with history, philosophy, evolution and potentials of the concept in the context of the cultural and natural heritage preservation; the second part focuses on the potentials of the cultural landscape as a possible approach in the heritage conservation – on the examples of two case studies: Cinque Terre in the Liguria bay (Italy) and Sremski Karlovci, historic town in Serbia. The objective of insisting on cultural, geographical and typological diversity of the chosen examples and of finding out resemblances and interfaces between these case studies (an international and a national project) is to illustrate enormous possibilities of this approach to the operational and responsible tasks of the heritage conservation.

Teorijski okvir: istorija i definicija koncepta

Danas se konzervacija i očuvanje kulturnog i prirodnog nasleđa prihvataju kao značajan deo moderne kulture i u širem smislu razmatraju se u kontekstu održivog razvoja. Opšte je prihvaćen stav da se teritorija shvata kao globalni resurs, a ne kao zbir pojedinačnih resursa. U tom smislu i pojam kulturnog pejzaža nije više nov u terminologiji discipline, u engleskom jeziku, drugim jezicima, pa i ovom kojim mi govorimo. Ne može se, međutim, reći da je odmah naišao na nepodeljenu podršku svih konzervatorskih krugova, posebno u Evropi. Bilo je kritika, pa i ciničnih komentara, poput onih da su ga izmislile zemlje koje ne poseduju „klasično“ nasleđe, kako bi otvorile put svojim dobrima za upis na Listu Svetske baštine. Kao i druga proširenja pojma kulturnog dobra i ovaj koncept je provocirao različite stavove, za one konzervativnije bio je to samo još jedan trend koji ne zavređuje ozbiljnu pažnju, za druge pak izazov koji nudi nove mogućnosti u definisanju konzervatorskih politika. Svedjedno, interesovanje je bivalo sve veće, koncept se razvijao, postepeno osvajaio disciplinu. Danas, kada više nema dileme da moderna konzervacija ide u pravcu integrisanja kulturnih i prirodnih dobara, kulturni pejzaž ne prestaje da bude tema svih debata koje se ozbiljno bave očuvanjem kulturnog i prirodnog nasleđa, na međunarodnim i nacionalnim nivoima.

Kada govorimo o pojmu kulturnog pejzaža, nužno je naglasiti da ga treba razlikovati od zaštićenog pejzaža (protected landscape) koji ima akcenat na prirodnom okruženju, očuvanju biodiverziteta i celine ekosistema. Iako se i jedan i drugi odnose na pejzaže kojima su odnosi čoveka i njegovog prirodnog okruženja tokom vremena definisali njihov suštinski karakter, kod kulturnog pejzaža akcenat je na ljudskoj istoriji, kontinuitetu kulturnih tradicija, društvenim vrednostima i težnjama.¹¹⁹

¹¹⁹ Mitchell N, Buggey S, *Protected Landscapes and Cultural Landscapes: Taking Advantage of Diverse Approaches*, Landscape Stewardship: New Directions in Conservation of nature and Cul-

Iako se u istorijskom praćenju pojma ide daleko, ponekad do praistorije ili srednjeg veka, reč "landscap" prvi put su upotreбили Holanđani krajem 15. veka da označe nacrtani ili naslikani predeo. Ideju o ovakvom korišćenju termina preuzeli su Englezi "landscape", potom Nemci "Landschaft", i drugi. Ubrzo je pojam stekao dvostruko značenje i koristio se da označi predeo na slici, ali i predeo koji je „portretisan“. U tom kontrapunktu između samog mesta i portreta mesta, između prirode i umetnosti, nalazimo i trag onih shvatanja o tretiranju mesta kao slike i aktivne potrebe da se ona poboljša, koja su vodila ka razvoju uređenja vrtova i pejzažne arhitekture. Konceptualno poreklo pojma, kako ga mi danas shvatamo, nalazi se u rukopisima nemačkih istoričara i francuskih geografa druge polovine 19. veka. Ipak, kulturni pejzaž kao termin stvoren je početkom 20. veka. Sam termin, a posebno ideja koju on otelotvoruje promovisana je od strane američkog profesora Karla Soera (Carl Sauer) definicijom iz 1925. da je „kulturni pejzaž oblikovala kulturna grupa iz prirodnog pejzaža. Kultura je agens, prirodna sredina medijum, a kulturni pejzaž rezultat“.¹²⁰

U međunarodnom konzervatorskom kontekstu, pojam kulturnog pejzaža anticipiran je definicijom kulturne i prirodne baštine u Konvenciji o zaštiti Svetske kulturne i prirodne baštine iz 1972.¹²¹ (čl. 1, stav 2. i 3)¹²², koja je ustanovila jedinstveni međunarodni pravni instrument priznavanja i zaštite kulturnog i prirodnog nasleđa „izuzetne univerzalne vrednosti“. Ali tek je revizijom Operativnih smernica za primenu Konvencije, od strane Komiteta za Svetsku baštinu, na 16. zasedanju 1992¹²³, ova Konvencija postala prvi međunarodni pravni akt u priznavanju kulturnog pejzaža. Revizija smernica bazirana je na preporukama sa međunarodnog ekspertskog skupa u mestu La Petit Pjer

ture, The George Wright Forum 17 (1) 2000, 35–46.

¹²⁰ Fowler P, *World Heritage Cultural Landscapes, 1992–2002: a Review and Prospect*, in: Cultural Landscapes: the Challenges of Conservation, World Heritage 2002, Shared Legacy, Common Responsibility, Associated Workshop, 11–12 November 2002, Ferrara – Italy, World Heritage Papers 7, UNESCO World Heritage Centre 2003, 17.

¹²¹ The Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, UNESCO 1972.

¹²² Član 1, stav 2: „Grupna zdanja: grupe izolovanih ili povezanih građevina, koje po svojoj arhitekturi, jedinstvu i uklopljenosti u pejzaž predstavljaju izuzetnu univerzalnu vrednost istorijske, umetničke ili naučne tačke gledišta“; stav 3: „Znamenita mesta: dela ljudskih ruku ili kombinovana dela ljudskih ruku i prirode kao i zone, uključujući tu i arheološka nalazišta koja su od izuzetnog univerzalnog značaja s istorijske, estetske i etnološke ili antropološke tačke gledišta“.

¹²³ UNESCO: *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, World Heritage Committee, Sixteen session, Santa Fe, USA, 7/14 December 1992.

(La Petite Pierre)¹²⁴ u Francuskoj, koje su unete u članove 36–40 Operativnih smernica. Komitet je, u stvari, prepoznao da kulturni pejzaži imaju vrednosti po sopstvenom pravu da se razlikuju od naučnih i perceptivno zasnovanih estetskih kvaliteta dobara vrednovanih zbog svojih prirodnih karakteristika.

Članom 36, smernice određuju odnos između vrednosti kulturnog nasleđa i prirodnih resursa prihvatajući da kulturni pejzaži predstavljaju „zajednička dela prirode i čoveka“ kako je navedeno u članu 1. Konvencije. „Oni su prikaz evolucije ljudskog društva i naselja tokom vremena, pod dejstvom fizičkih ograničenja i/ili mogućnosti koje pruža prirodna sredina i sukcesivnih društvenih, ekonomskih i kulturnih snaga, kako spoljnih tako i unutrašnjih. Treba ih odabirati na osnovu njihove izrazite univerzalne vrednosti i njihove reprezentativnosti u smislu jasno definisanih geografsko-kulturnih regiona, kao i na osnovu njihove sposobnosti da ilustruju osnovne i jedinstvene kulturne elemente takvih regiona“.¹²⁵

U članu 37. definiše se termin „kulturni pejzaž“ kao „različitost manifestacija interakcije između ljudskog roda i njegovog prirodnog okruženja“. Po ovoj definiciji, „kulturni pejzaž nastaje u međusobnom odnosu kulture i prirode, koji tokom vremena oblikuje okruženje i stvara pejzaže današnjice“.¹²⁶

Smernice, takođe, uključuju konzervaciju prirodnog nasleđa u definiciju kulturnog pejzaža pozivajući se na ulogu kulturnih pejzaža u održivom korišćenju zemljišta i njihov značaj za održavanje biodiverziteta. Tako, po članu 38: „Kulturni pejzaži često odražavaju specifične tehnike održivog korišćenja zemljišta, obzirom na karakteristike i ograničenja prirodnog okruženja u kome su uspostavljeni, kao i specifičan duhovni odnos prema prirodi. Zaštita kulturnih pejzaža može doprineti modernim tehnikama održivog korišćenja zemljišta i može održavati ili poboljšati prirodne vrednosti pejzaža. Kontinuirano postojanje tradicionalnih oblika korišćenja zemljišta podržava biološku raznovrsnost u mnogim regionima sveta. Zaštita tradicionalnih kulturnih pejzaža je prema tome od pomoći u očuvanju biološke raznovrsnosti“.¹²⁷

Komitet je usvojio tri kategorije kulturnih pejzaža koje je, takođe, integrisao u Operativne smernice, član 39:¹²⁸

¹²⁴ UNESCO: *Revision of the Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*: Report of the Expert Group on Cultural landscape, La Petite Pierre (France, 24–26 October 1992).

¹²⁵ UNESCO: *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, World Heritage Committee, February 1994, Član 36.

¹²⁶ Ibidem, Član 37.

¹²⁷ Ibidem, Član 38.

¹²⁸ Ibidem, Član 39.

- 1) Najprepoznatljiviji je jasno definisan *pejzaž koji je namerno osmislio i stvorio čovek*. Tu spadaju vrtovi i parkovi napravljeni iz estetskih razloga i koji su često (ali ne i uvek) povezani sa religijskim ili drugim spomeničkim objektima i celinama.
- 2) Druga kategorija su *organski razvijeni pejzaži*. Oni nastaju iz početnih društvenih, ekonomskih, administrativnih i/ili verskih imperativa i razvili su svoj današnji oblik usled spajanja sa ili kao odgovor na svoje prirodno okruženje.

Takvi pejzaži svojim oblikom i karakteristikama odslikavaju taj evolutivni proces. Oni se mogu podeliti u dve osnovne podgrupe:

- Reliktni (ili fosilni) pejzaž je onaj čiji je evolutivni proces završen u nekom trenutku u prošlosti, bilo naglo ili tokom vremena. Međutim, njegove značajne karakteristike, koje ga izdvajaju, još uvek su vidljive u materijalnom obliku.
 - Kontinualni pejzaž je onaj koji i dalje ima aktivnu društvenu ulogu u savremenom društvu, blisko povezanu sa tradicionalnim načinom života, i čiji evolutivni proces još uvek traje. Istovremeno on pruža značajan materijalni dokaz svoje evolucije tokom vremena.
- 3) U poslednju kategoriju spada *asocijativni kulturni pejzaž*. Uključivanje ovih pejzaža na Listu Svetske baštine opravdano je usled moćnih verskih, umetničkih ili kulturnih asocijacija prirodnog elementa pre nego materijalnih kulturnih dokaza, koji mogu biti beznačajni ili čak nepostojeći.

Veličina kulturnog pejzaža za upis na Listu Svetske kulturne i prirodne baštine zavisi od njegove funkcionalnosti i razumljivosti. U svakom slučaju, odabrani uzorak mora biti dovoljno značajan da adekvatno ilustruje celokupni kulturni pejzaž koji predstavlja. Ne treba isključiti mogućnost nominovanja dugih linearnih oblasti koje predstavljaju kulturološki značajne mreže transporta i komunikacija (čl. 40).¹²⁹

Ponuđene kategorije temeljno su proučavane i diskutovane u periodu posle njihovog definisanja. Nije bilo zahteva da se one izmene, niti jasno izražene potrebe. Bilo je, međutim, i ozbiljnih primedbi, naročito povodom 10-godišnjice prihvatanja kulturnog pejzaža za upis na Listu Svetske baštine, 2002. Uglavnom zbog toga što su više „konceptualne“ nego funkcionalne, što se više bave prirodom pejzaža nego plasiranjem onoga što ih je napravilo kulturnim pejzažom. Diskusije u pravcu definicije pejzaža kao agrikulturnog, industrijskog ili urbanog, stavljene su u drugi plan i one su više brinule one koji su izrađivali nominacione dosijee, u smislu kako da definišu ili smeste no-

¹²⁹ Ibidem, Član 40.

minovani pejzaž u određenu kategoriju. Jer u praksi mnogi kulturni pejzaži imaju karakteristike više od jedne ponuđene kategorije, ali se najčešće bez teškoća mogu opisati glavnom, prvom, kategorijom.

Ono što je nesporno u svim raspravama je prihvatanje da su kulturne pejzaže stvorili ljudi, svojim iskustvom i angažovanjem na sopstvenom okruženju, da su oni dinamički i evolutivni sistemi koji obuhvataju prirodni prostor, fizičke strukture i procese, mesta i lokacije, naselja, staze, pamćenje i kulturna značenja, kao i da dobijaju sve veću ulogu i jačaju uticaj na međusobne odnose resursa.

Ima i stavova da se skoro svi pejzaži mogu smatrati „kulturnim“, u smislu da su ih modifikovali ljudi, kao i da postoji ograničen broj kulturnih pejzaža koji imaju vrednost i značenje nasleđa zahvaljujući njihovom velikom istorijskom, tradicionalnom i/ili savremenom značaju. Zagovornici takvih stavova uvode termin „pejzaž koji je stekao vrednost nasleđa“ (heritage landscape) da bi opisali takve prostore i skrenuli pažnju na novozelandske pejzaže kao važan segment njihovog nasleđa. Ideja o heritage landscape nastala je iz njihovog stava da su ti pejzaži slabo prihvaćeni uprkos njihovoj vrednosti i značaju. Razloge za neprihvatanje nalaze u nedostatku načina za opažanje pejzaža u postojećoj skali. Koncept heritage landscape obuhvata materijalni pejzaž (njegove fizičke oblike) i kognitivni pejzaž (ono što se opaža) i uključuje prirodne oblike zemljišta koji su oblikovani ljudskim aktivnostima i/ili koji dobijaju značenje ljudskim angažovanjem. Predloženi pristup uključuje identifikaciju različitih dimenzija nasleđa povezujući ih tako da njihova interkonekcija može biti prepoznata. Istovremeno nudi način za prihvatanje i definisanje nasleđa u širokom rasponu, koji može dugoročno pomoći u očuvanju pejzaža kao fundamentalnom za naše osećanje istorije i identiteta.¹³⁰

Mogućnost upisa na Listu Svetske baštine dala je kulturnom pejzažu novi značaj. Obuhvatajući svu različitost interakcija između ljudi i njihovog prirodnog okruženja koncept počinje da predstavlja bitnu komponentu kulturnog i prirodnog nasleđa i shvata se kao resurs koji značajno može da utiče na kulturne, društvene i ekonomske aktivnosti teritorije. Konvencija o zaštiti Svetske kulturne i prirodne baštine postala je, u stvari, prvi međunarodni pravni instrument za identifikaciju, zaštitu, očuvanje i prenos budućim generacijama kulturnih pejzaža od izuzetne univerzalne vrednosti.

Do danas na Listu Svetske baštine upisana su 53 dobra kao kulturni pejzaži. Ako znamo da su 2002. bila upisana 32 kulturna pejzaža, sadašnji broj svakako svedoči o ekspanziji koncepta. Kulturni pejzaži na Listi obuhvataju

¹³⁰ Stephenson J, *Heritage Landscapes: A Landscape Approach to the Identification, Conservation and Interpretation of Historic and Cultural resources*, Draft Methodology for a Heritage Landscape Study, ICCROM 2002.

sve tipove pejzaža. U praksi međutim, najveći broj upisanih pejzaža ne pripada kategoriji „jasno definisanih pejzaža koje je namerno osmislio i stvorio čovek“ kao što je Versaj, već „organski nastalim pejzažima“ i „kontinualnim“ pejzažima, kao što je dolina Loare ili vinska regija Tokaj u Mađarskoj.

Između 1992. i 2001. održano je 14 ekspertskih skupova posvećenih kulturnim pejzažima. Oni su predstavljali važan korak za implementaciju odluka Komiteta. Istovremeno su razvijane metodologije za identifikaciju pejzaža, definisana uputstva za klasifikaciju i evaluaciju, raspravljano je o specifičnom pravnom okviru, menadžmentu, društvenim i ekonomskim pitanjima i naravno, najviše o problemima konzervacije i očuvanja. Skoro svaki skup rezultirao je posebnim preporukama koje se tiču prepoznavanja, identifikacije, zaštite i menadžmenta kulturnih pejzaža u njihovom specifičnom tematskom i regionalnom kontekstu. Neki od ovih skupova bavili su se sasvim specifičnim temama kao što su agrikulturni pejzaži, posebno vinogradarskim pejzažima u Evropi ili pirinčanim terasama u Aziji. Ekspertski skup o evropskom pejzažu iz 1996.¹³¹ naglasio je važnost živih kulturnih pejzaža u evropskom kontekstu, uključujući ruralne pejzaže, koji svedoče o načinu života u prošlosti i ostvaruju relevantan kontinuitet u sadašnjosti. Sastanak u Bjalistoku (Bialystok) u Poljskoj, 1999,¹³² preporučio je da se postojeći sistem određivanja i upravljanja zaštićenim prostorima proširi na kulturne pejzaže, uz usmeravanje i pomoć Uneska. U „razvojnim procesima“ preporučeno je da potencijal kulturnog pejzaža treba da bude ojačan identifikovanjem i podržavanjem specifičnih kvaliteta i karakteristika regiona. Ne treba zaboraviti, međutim, da menadžment kulturnih pejzaža zahteva vitalnu lokalnu i regionalnu ekonomiju. Eksperti su takođe preporučili da se ustanovi saradnja između odgovornih lokalnih, regionalnih, nacionalnih i internacionalnih tela i razvojnih činilaca. Integracija se može videti i u povezivanju aktivnosti planiranja, finansiranja i monitoringa.

Evropska konvencija o pejzažu iz 2000. godine¹³³ nastala je kao reakcija na promene koje su se desile u okviru Liste Svetske baštine od 1992. Zaobilazeći „izuzetne univerzalne vrednosti“ kao primarni indikator Svetske baštine, ponudila je alternativni okvir tražeći od zemalja EU da priznaju da svi pejzaži imaju neku od vrednosti nasleđa, kao i da sve te vrednosti zahtevaju pažljivo razmatranje u dugoročnom upravljanju i evoluciji svih pejzaža. Ovakav pristup ohrabruje države da definišu prisustvo vrednosti nasleđa u svim pejzažima i opredele se za odgovarajuću politiku i instrumente koji ne bi afirmisali samo

¹³¹ *Report on the Expert Meeting on European Cultural Landscape of Outstanding Universal Value*, (Vienna, Austria, 21 April 1996).

¹³² *Report on the Regional Thematic Expert Meeting on Cultural Landscape in Eastern Europe*, (Bialystok, Poland, 29 September – 3 October 1999).

¹³³ *European Landscape Convention*, Council of Europe, Florence 2000.

konzervaciju pejzaža, već i pejzažno planiranje, obnovu degradiranih prostora i stvaranje novih pejzaža. Kao i Konvencija o zaštiti Svetske baštine i Evropska konvencija prihvata da je pejzaž nastao kao rezultat odnosa između čoveka i prirode, ali nudi i nove kategorije: pejzaž od izuzetne važnosti, obični pejzaž i degradirani pejzaž. Važno je, međutim, da oba pristupa insistiraju da pejzažna politika mora da uzme u razmatranje strukturu prirodnog okruženja i istorijsko nasleđe koji postaju ključni faktori u konzervaciji i razvoju.

Nova pažnja koja je ovom Konvencijom ukazana kulturnom pejzažu u evropskom kontekstu, pokrenula je italijanske eksperte na razmišljanje o prevenciji rizika za ovu vrstu nasleđa i eventualnom uključivanju kulturnog pejzaža u projekat „Karta rizika“¹³⁴ koji je pokrenut 1990. godine sa ciljem da uspostavi sistem monitoringa nad stanjem dobara, koji bi imao aktivnu administrativnu, stručnu i naučnu podršku. Držeći da je tema valorizacije i očuvanja pejzaža izuzetno aktuelan motiv, koji zahteva dalje produbljivanje argumentacije, italijanski stručnjaci su, pre Konvencije, inicirali prvu Nacionalnu konferenciju o pejzažu, koja je održana u Rimu 1999.¹³⁵ čime je pokrenut niz istraživanja u materiji kulturnog pejzaža, na nacionalnom nivou. Evropska konvencija je, međutim, podstakla ideju o neophodnosti prevencije rizika, prepoznavanjem opasnosti koje prete pejzažima, ali i unapređenjem odnosa između održavanja i konzervacije i održivog razvoja teritorije.

Nastavljajući se na debate Komiteta za Svetsku baštinu u prethodnim godinama, posebno u odnosu na probleme prouzrokovane povećanjem broja industrijskih i vinogradarskih pejzaža iz evropskih zemalja, ukazala se potreba za jednom sveobuhvatnom evaluacijom koja je i urađena i prezentovana na radionici u Ferari 2002.¹³⁶

Evaluacija je obeležila desetogodišnjicu koncepta kulturnog pejzaža, ali je u isto vreme bila zasnovana na naučnim debatama i pristupima koji su pokrenuti četrdeset godina ranije, prvom međunarodnom Preporukom o lepoti i karakteru pejzaža i lokacija koju je usvojio Unesco 1962.¹³⁷ Radionica u Ferari je obezbedila kritički okvir za budući rad i osnovu za preporuke prezentovane na Kongresu u Veneciji 2002. koji je obeležavao 30 godina Konvencije o zaštiti Svetske kulturne i prirodne baštine. U isto vreme, potvrdila je da kulturni pejzaži predstavljaju „genetski zalag za žetvu sutrašnjeg sveta“. Oni su osnova kul-

¹³⁴ Ferroni A. M, Guido M. R, *Carta del Rischio e paesaggio culturale*, Istituto Centrale per il Restauro, Roma 2001–2002.

¹³⁵ *I Conferenza Nazionale del Paesaggio*, Roma, Ottobre 1999.

¹³⁶ *Cultural Landscapes: the Challenges of Conservation*, World heritage 2002, Shared Legacy, Common Responsibility, Associated Workshops, Ferrara – Italy, 11–13 November 2002.

¹³⁷ *Recommendation concerning the safeguarding of Beauty and Character of Landscapes and Sites*, 11 December 1962.

ture, identiteta i verovanja ljudi koji žive u njima. Oni su osnova dugoročnog opstanka i integrativnog održivog razvoja regiona izvan zaštićenih prostora. Njihovo uključivanje na Uneskovu Listu značilo je važan korak ka međunarodnom priznavanju ovog tipa nasleđa, kao što je ohrabrilu nacionalne i regionalne vlasti da poboljšaju mere zaštite i konzervacije.¹³⁸

Prezentacije Radionice u Ferari jasno svedoče o proširenju koncepta kulturnog pejzaža sa samog spomenika ili onoga što predstavlja pozadinu ljudskog naselja ili vizuelni kontekst lokacije. U isto vreme, javljaju se dileme kako postupati sa konzervacijom i menadžmentom „ako se sve može nazivati kulturnim pejzažem“.

Ono što je novo u pažnji koja se poslednjih desetak godina ukazuje kulturnom pejzažu je svest da i pejzaži, kao sastavni deo kulturnog nasleđa, poseduju karakteristike i procese koji zahtevaju zaštitu, konzervaciju i menadžment. Drugim rečima, koncept je prevazišao granice pojma koji izražava divljenje mehanizmima transformacije prirodnog okruženja i stigao je do trenutka kada nudi seriju operativnih sredstava za poboljšanje definicije i brige za sve oblike nasleđa.

U tom kontekstu, novi pristup očuvanju nasleđa polazi od unapređenja interakcije između kulturnog i prirodnog nasleđa. Stvarna prednost prihvatanja kulturnog pejzaža nalazi se u mogućnosti da se primeni holistički „način posmatranja“ pri proceni onoga što treba da se čuva i čime treba da se upravlja. To je pristup koji podstiče shvatanje nasleđa kao celine integrativnog sistema međusobno povezanih delova. Odnos između samih delova u takvom okviru dobija veću važnost od samih delova.

Dok se konvencionalni pristupi nasleđu fokusiraju na stanje konzervacije posebnih karakteristika i elemenata nasleđa, kulturni pejzaž zahteva potpuno drugačiji pristup, onaj koji se zasniva na ključnim procesima koji su oblikovali i koji nastavljaju da definišu karakter pejzaža tokom vremena. Poljoprivredna politika bi, na primer, mogla biti prepoznata kao najjači faktor u održavanju ili gubljenju vrednosti nasleđa u ruralnim pejzažima. Stoga odlučivanje i integrisanje brige za kulturne pejzaže u politike razvoja i legislativu, postaje realni i nužni izazov za profesionalce u oblasti konzervacije. I zahteva, naravno, unapređenje komunikacija između disciplina, veću interdisciplinarnu saradnju i multidisciplinarno povezivanje.

Ciljevi upravljanja održivim razvojem uključuju podržavanje načina života i ekonomskih aktivnosti koje integrišu znanja pojedinca i zajednice u me-

¹³⁸ Rössler M, *Linking Nature and Culture: World Heritage Cultural Landscape*, in: *Cultural Landscapes: the Challenges of Conservation*, World heritage 2002, Shared Legacy, Common Responsibility, Associated Workshops, Ferrara – Italy, 11–13 November 2002, World Heritage Paper 7, 10–15.

nadžment, čineći čoveka odgovornijim u odlučivanju o promenama društvenih uslova i okruženja. Prebacivanje od pristupa koji je fokusiran na prostor ka potrebi da se razmatraju svi procesi promena i struktura u pejzažu zahteva nove kompetentnosti i nove metodologije. Posebno kada se radi sa kulturnim vrednostima u običnim pejzažima, u nezaštićenim prostorima ili drugim utvrđenim prostorima, postoji potreba da se prepoznaju akcije koje mogu proizvesti strukturalne promene u okruženju. To mogu biti agrikulturne politike, investiranja u infrastrukturu, nove ekonomske strategije, politike zapošljavanja i druge promene, koje se moraju razmatrati u kontekstu različitih nacionalnih i lokalnih politika i odlučivanja.

Upravljanje vrednostima nasleđa u kulturnim pejzažima je važna tema i u programima obuke ICCROM-a.¹³⁹ Briga za menadžment istorijskih gradova i pejzaža bila je važna komponenta ICCROM-ovih kurseva, još od 1960. godine. Međutim, program integrativne prostorne i urbane konzervacije (ITUC)¹⁴⁰ koji je pokrenut 1995. godine, posebno se fokusirao na integrisanje brige za kulturno nasleđe u održivom planiranju, menadžmentu i razvoju urbanih i ruralnih naselja. Prostorna komponenta programa usmerena je na široki raspon pitanja, između ostalih: na interakciju između gradova i teritorije, strategije razvoja živih pejzaža, kao i upravljanje pejzažima, stvorenim (projektovanim) i fosilnim (reliktnim). Naglasak obuke bio je na održivom upravljanju vrednostima nasleđa u pejzažima u kontekstu različitih kultura i tradicija prisutnih u današnjem svetu. Kulturni pejzaž je prisutan i u drugim programima ICCROM-a (Africa 2009 Programme, Living Heritage Programme) ali su, na neki način sva iskustva prethodnih programa rezimirana u međunarodnoj pilot radionici koja je posvećena menadžmentu kulturnih pejzaža, koja je održana novembra/decembra 2002. u Rimu. Iskustva ove radionice svedoče da je ključna briga za održivo upravljanje kulturnim pejzažima slična širom sveta. Globalne promene i širenje uspešnih iskustava ojačavaju napore i ohrabruju profesionalce da unaprede i poboljšaju menadžment i nađu argumente za odgovarajuću konzervaciju kulturnih pejzaža. Štaviše, povezivanje internacionalnih i regionalnih politika utiče u velikoj meri na sve nas, kao što mogućnost učenja iz tuđih iskustava, uticaja i posledica, uveliko može doprineti razvoju uspešnih strategija menadžmenta i ohrabriti profesionalce u svim sredinama. Kulturni pejzaž kao pristup očuvanju nasleđa definitivno nudi okvir koji može obu-

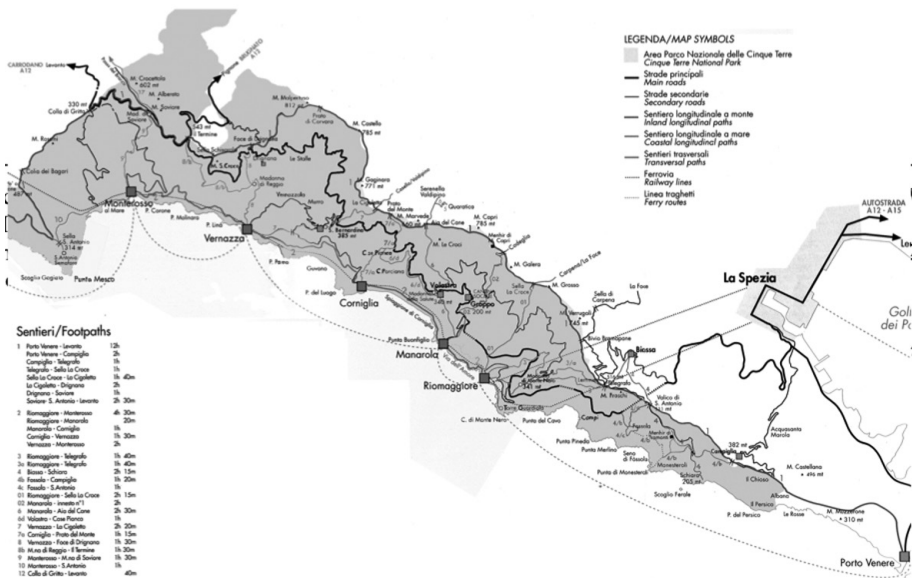
¹³⁹ Lisitzin K, Stovel H, *Training Challenges in the Management of Heritage Territories and Landscapes*, in: *Cultural Landscapes: the Challenges of Conservation*, World Heritage 2002, Shared Legacy, Common Responsibility, Associated Workshops, Ferrara – Italy, 11–13 November 2002, World Heritage Paper 7, 33–36.

¹⁴⁰ Integrated Territorial and Urban Conservation (ITUC), program u okviru ICCROM-a od 1995–2005.

hvatiti sve međusobno povezane činioce u sistemu zaštite i očuvanja kulturnog i prirodnog nasleđa, unaprediti njihove odnose, elemente i procese koji moraju biti dovedeni u isti prostor odlučivanja, sa ciljem da podrže pristup menadžmentu koji će održavati značenje i vrednosti pejzaža u svoj njegovoj kompleksnosti.

Studija slučaja 1: Činkve Tere

Činkve Tere (Cinque Terre) je kulturni pejzaž na Listi Svetske baštine od 1997. godine. Puni naziv dobra je Portovenere, Činkve Tere i ostrva (Palmaria, Tino i Tineto),¹⁴¹ ali je poznatiji pod prvim nazivom Činkve Tere. Radi se o priobalnom području u blizini La Specije (La Spezia) koje pokriva 15 kilometara Ligujske obale, između Portovenerea i Činkve Tere (sl. 1).

Slika 1. – Činkve Tere, geografska karta

Kulturni pejzaž uključuje predeo koji čine strmi, terasasti obronci brda na kojima se više od deset vekova gaji grožđe za proizvodnju vina, pet naselja (otuda i naziv Cinque Terre – pet zemalja ili sela) – Riomaggiore, Manarola, Corniglia, Vernazza i Monterosso,¹⁴² Nacionalni park i marinu. Upisan je na Listu Svet-

¹⁴¹ Portovenere, Cinque Terre ed isole (Palmaria, Tino e Tinetto).

¹⁴² Riomaggiore, Manarola, Corniglia, Vernazza, Monterosso.

Slika 2. – Činkve Tere, terase

Slika 3. – Činkve Tere, terase

ske baštine kao „organski razvijen jedinstven primer kontinualnog pejzaža, zbog vrednosti kulturnog i prirodnog nasleđa, harmonične interakcije između ljudi i prirode, koja je stvorila pejzaž izuzetnih estetskih kvaliteta koji ilustruje tradicionalni način života, koji je trajao jedan milenijum na ovom prostoru i koji nastavlja da ima važnu društveno-ekonomsku ulogu u životu zajednice“. Upisom na Listu dato je priznanje i neverovatnim ljudskim naporima da se odbrani zemlja od mora i sačuva u obliku mnoštva terasa u suhozidu na kojima se gaji vinova loza¹⁴³ (sl. 2, 3).

Pet sela, Činkve Tere, nastala su u kasnom srednjem veku (sl. 4, 5, 6). Postoje sličnosti među njima, u tipologiji građevina, vezi sa morem, karakterističnom vegetacijom, maslinjacima, gajenju vinove loze na terasastom terenu, ali svako ima i sopstvene društveno-ekonomske karakteristike. Gajenje vinove loze i terasasti teren su ono što ih najupečatljivije približava. Terasa u suhozidu građene su od blokova peščara, povezane šljunkom.

Do pre dvadeset godina nije bilo nikakvih aktivnosti u oblasti konzervacije i očuvanja nasleđa. Iz više razloga. Ovo je bio prostor kome se teško pristu-

Slika 4. – Činkve Tere, Riomadore

Slika 5. – Činkve Tere, Manarola

¹⁴³ Besio M, *Il vino del mare, Il piano del paesaggio tra i tempi della tradizione e tempi della conoscenza*, Marsilio Ed, Venezia 2002.

palo, relativno izolovan, gde su se tradicionalni običaji mnogo duže zadržali nego u drugim delovima Italije. Neverovatan je podatak da su sva sela imala pristup moru, čak su početkom 19. veka železnicom povezani sa La Specijom i Đenovom, ali je drumski saobraćaj izgrađen tek 1976. godine. Prosečna starost stanovnika bila je oko 70 godina, sela su napušтана,

Slika 6. – Činkve Tere, Vernaca

85% terasa koje su izgrađene i održavane preko hiljadu godina propalo je zbog neodržavanja. Istovremeno dramatično je opadala zainteresovanost zajednice da se sačuva tradicionalni način života. Čak je pretila opasnost da se veština gradnje i popravki terasa u suhozidu izgubi ili sasvim nestane jer mladi ljudi nisu bili zainteresovani za očuvanje ove tradicije.

Dalji ekonomski pad zaustavila je vlada odvojivši pomoć koja je trebalo da oživi gajenje vinove loze i poveća produktivnost revitalizacijom napuštenih terasa. Međutim, pomoć Vlade bila je samo podsticaj za radikalnu promenu koju je izvela lokalna zajednica. Pre svega, svojom spremnošću da pristupi inovativnom rešavanju problema aktivno se uključujući u čitav niz različitih akcija koje imaju za cilj rekvalifikaciju prostora. Novoformirani Nacionalni park, koji upravlja teritorijom, koordinira dugoročni program intervencija na graditeljskom nasleđu, terasama, marini, infrastrukturi, sa namerom da podrži proces održivog razvoja lokalnih ambijentalnih i kulturnih resursa i postigne aktivnu zaštitu pejzaža. Počinje sistematski da ostvaruje prihod od turista, naplaćujući ulaznice, a prihod usmerava na izradu pilot projekta za popravku terasa. Uz pomoć World Monuments Fund-a i saradnju Univerziteta u Đenovi, napravljene su detaljne studije evolucije teritorije i njenih transformacija tokom vremena. Sopritendenza per i Beni e le Attività Culturali za Liguriju radila je Program za očuvanje kulturnog pejzaža i menadžment plan.¹⁴⁴ Programom su predviđene intervencije na pejzažu, kao i izvođenje konzervatorskih radova na objektima u ruralnim delovima oblasti. Nacionalni park ima sve aktivniju ulogu u upravljanju i razvoju teritorije. U neprestanom je traženju novih načina aktiviranja stanovništva u očuvanju nasleđa, animiranja za učestvovanjem putem

¹⁴⁴Besio M, *Conservation Planning: The European Case of Rural Landscape*, in: *Cultural Landscapes: the Challenges of Conservation*, World Heritage 2002, Shared Legacy, Common Responsibility, Associated Workshops, Ferrara – Italy, 11–13 November 2002, World Heritage Paper 7, 60–67.

različitih oblika zakupa zemlje u razvoju i poboljšanju vinogradarstva. Čak se pokušalo sa besplatnim dodeljivanjem vinograda na korišćenje, sa uslovljavanjem popravke terasa i obrade zemljišta. Uveden je jednotračni sistem za transport grožđa sa stepenastih brežuljaka, kao zamena za teško prohodne pešačke staze i ranije korišćenje magaraca za nošenje tereta, napravljena je efikasna mreža navodnjavanja terasa, izvršena restauracija urušenih zidova u suhozidu (sprečavajući tako moguće odrone i klizanje terena) i krenulo se sa stvaranjem kooperativa.¹⁴⁵

Novi odnos prema zatečenom nasleđu, upravljanje resursima kao potencijalima razvoja, kao i određivanje limita promena, mobilisalo je stanovništvo u razvoju turizma i ekonomski stabilizovalo teritoriju.

Principi, kriterijumi i strategija na kojima počiva dugoročni Plan očuvanja kulturnog pejzaža Činkve Tere potencijalno su primenljivi i izvan ovog specifičnog slučaja. Mogu se odnositi na sve ruralne pejzaže koji su doživeli duboke promene u nastojanju lokalne zajednice da prilagodi svoje prirodno okruženje zadovoljenju proizvodnih potreba, da obezbedi opstanak zajednici i, u isto vreme, sačuva i brigu za teritoriju i autentičnost pejzaža. Ovakva vrsta mediteranskih vinogradarskih pejzaža koji svedoče o harmoničnim, simbiotičkim i dugotrajnim odnosima između ljudi, zajednice i prirode, nije retka u evropskom kontekstu. Oni su dokaz viševjekovne tradicije održivog ruralnog života koji još uvek može da ima važnu društvenu i ekonomsku ulogu u životu lokalne zajednice.

Studija slučaja 2: Sremski Karlovci

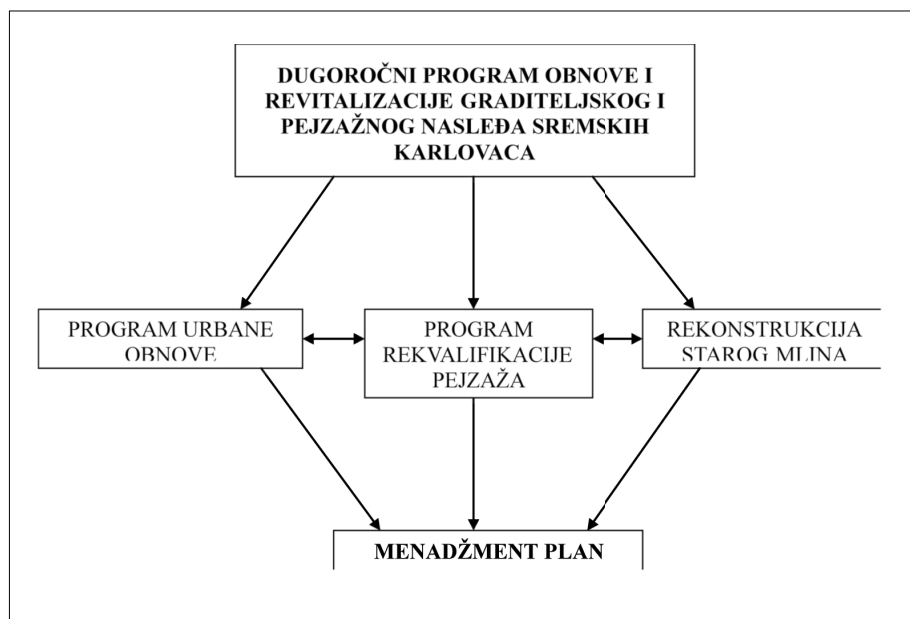
Studija slučaja koja se ovde prezentuje deo je jednog šireg projekta pod nazivom Dugoročni program obnove i revitalizacije graditeljskog i pejzažnog nasleđa Sremskih Karlovaca. Sa stanovišta konzervacije, Karlovci su veoma složen i izazovan zadatak. Pre svega zbog toga što se nigde u Srbiji, kao u Karlovcima, ne vidi toliko jasno tesna povezanost istorijskog grada sa teritorijom i njenim resursima. Ipak, stanje spomeničkog fonda i njegovog prirodnog okruženja krajnje je zabrinjavajuće. Nekontrolisana gradnja, neadekvatne intervencije, neodržavanje, ubrzana transformacija pejzaža i priobalja, u velikoj meri su devastirali nasleđe i degradirali ukupni vizuelni doživljaj prostora.

Uprkos obavljene valorizacije nasleđa, utvrđivanja za prostornu kulturno-istorijsku celinu, kategorisanja za prostornu kulturno-istorijsku celinu od izuzetnog značaja za Republiku, pa i postojanja posebnog Zakona o obnovi kul-

¹⁴⁵ De Marco L, Stovel H, *Cinque Terre: a landscape carved from stone*, In: World heritage Review 33, 2003, 54–65.

turno-istorijskog nasleđa i podsticanju razvoja Sremskih Karlovaca, problem jedne kompleksnije strategije aktivnosti vezanih za ovu celinu dugo je stajao otvoren. Konvencionalni pristup, koji je primenjivan, nije sagledavao nasleđe kao resurs ni teritoriju u celini i bio je više usmeren u pravcu istorijskih istraživanja i tehničke zaštite pojedinačnih građevina. Bez dugoročnih programa, koji jedini mogu garantovati kontinuitet procesa obnove, nije bio metodološki adekvatan za ovu vrstu nasleđa.

Stavovi koji su formulisani 1994,¹⁴⁶ u pravcu globalnog sagledavanja nasleđa Karlovaca i definisanja granice zaštićenog prostora mnogo šire od prostora obuhvaćenog važećom Odlukom o utvrđivanju prostorne kulturno-istorijske celine Starog jezgra, bili su polazište za razmišljanje o novom projektu/ programu koji bi teritoriju Sremskih Karlovaca tretirao kao kulturni pejzaž. Oni su u međuvremenu ažurirani i dopunjeni novim saznanjima u oblasti urbane konzervacije, kulturnog pejzaža i menadžmenta i čine sastavni deo jednog šireg projekta na kome je stručni tim Republičkog zavoda, počeo da radi 2003. godine i čiji je koncept postavljen u elaboratu Dugoročni program obnove i revitalizacije graditeljskog i pejzažnog nasleđa Sremskih Karlovaca¹⁴⁷ (sl. 7).

Slika 7. – Sremski Karlovci, šematski prikaz projekta

¹⁴⁶ Godine 1994. Stručni tim za istraživanje, zaštitu i revitalizaciju Sremskih Karlovaca, koji su činili saradnici Republičkog, Pokrajinskog i Opštinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture, započeo je sa aktivnostima na urbanoj obnovi Sremskih Karlovaca.

¹⁴⁷ Šekarić B, Dugoročni program obnove i revitalizacije graditeljskog i pejzažnog nasleđa Sremskih Karlovaca, Glasnik Društva konzervatora Srbije 28 (Beograd 2004), 94–98.

Opšti cilj projekta je stvaranje dugoročnog programa urbane i pejzažne obnove kroz revalorizaciju i poboljšano koordiniranje postojećih resursa i definisanje menadžment plana, kao specifičnog cilja projekta, koji bi doprineo očuvanju autentičnosti graditeljskog i prirodnog nasleđa i karaktera samog mesta i omogućio buduću viziju Sremskih Karlovaca, kao istorijskog grada, poput brojnih primera u svetu.

Projekat polazi od integrativnog pristupa kulturnom nasleđu, identifikuje resurse i definiše strateški program akcija, artikuliranih preko tri aspekta (programa), koji se vide kao potencijali lokalnog razvoja u budućoj viziji teritorije.

- Prvi aspekt odnosi se na urbanu obnovu i revitalizaciju graditeljskog nasleđa.
- Drugi aspekt vidi *rekvalifikaciju pejzaža* kao potencijalnog resursa, polazeći od metodološkog pristupa koji podrazumeva tretiranje prirodnog pejzažnog okruženja teritorije kao neodvojivog dela graditeljskog nasleđa.
- Kao značajan doprinos lokalnom razvoju, treći aspekt projekta predlaže revitalizaciju jednog istorijskog industrijskog objekta – *starog mlina* – u polifunkcionalni kulturni centar, koncipiranog kao eksperimentalna jedinica koja integriše različite funkcije u optici razvoja kulturnog turizma.

Svaki od ovih aspekata radi se kao posebna studija i predstavlja integrativni deo Dugoročnog programa obnove i revitalizacije graditeljskog i pejzažnog nasleđa Sremskih Karlovaca. Istovremeno, oni su izvor podataka za izradu menadžment plana, kao specifičnog cilja projekta. Ovaj nivo projekta treba da predloži model menadžmenta za prostornu kulturno-istorijsku celinu, koji se razvija oko sistema aktivnosti vezanih za urbanu i pejzažnu rekvalifikaciju jednog prostora od izuzetnog kulturnog i istorijskog značaja, sa namerom da se postignu i pozitivni društveno ekonomski rezultati na planu održivog lokalnog razvoja.

Povoljan geografski položaj Sremskih Karlovaca, istorijski pejzaž u okruženju i istorijsko graditeljsko nasleđe, stvorili su uslove za tretiranje teritorije kao kulturnog pejzaža. Prepoznajući ovaj pejzaž kao „delo koje je stvorila priroda i čovek“ kao „organski“ i „kontinualni“ pejzaž koji sadrži autentični kvalitet i diverzitet i ilustruje „evoluciju ljudskog društva i naselja tokom vremena, pod dejstvom fizičkih ograničenja i/ili mogućnosti koje pruža prirodna sredina i sukcesivnih društvenih, ekonomskih i kulturnih sila, kako spoljnih tako i unutrašnjih“ projekat predlaže jednu novu i aktivnu ulogu ovog pejzaža kao potencijalnog resursa održivog razvoja teritorije.

Grad smešten na obroncima Fruške gore, na desnoj obali Dunava, okružen vinogradarskim pejzažom, zajedno sa istorijskim graditeljskim nasleđem, pruža izbalansiranu sliku kulturnog nasleđa i njegovog prirodnog okruženja

(sl. 8). Jedinствен kulturni pejzaž predstavlja značajno svedočanstvo interakcija između nasleđa koje je stvorio čovek i ambijentalnog nasleđa teritorije i poseduje karakteristike jasno definisanog geografskog kulturnog prostora koji može da ilustruje sve glavne kulturne elemente regiona. Prostor Nacionalnog parka Fruška gora, vinogradi i Dunav predstavljaju najznačajnije pejzažne elemente koji su razvili izuzetno aktivnu ulogu u kvalitetu teritorije. Tokom istorije oni su povezani sa urbanom strukturom mesta, uvek na prepoznatljiv i jasan način, prepun značenja (sl. 9).

Slika 8. i 9..

Posebno je Dunav imao veliki uticaj na obrazovanje kulturnog identiteta prostora stvarajući jak dinamički odnos između ljudskog i pejzažnog elementa, kao važan put povezivanja i kao prirodni rezervat karakteristične vegetacije (sl. 10, 11). Od regulisanja njegove obale i rečne zone, izgradnjom železnice Beograd- Novi Sad, 1883. godine, i izmeštanja saobraćaja iz gradskog tkiva na današnju poziciju magistralnog autoputa M 22/1 1939. godine, uvek je bio prisutan kao kvalitet ambijenta. Međutim, njegov potencijal nikada nije do kraja razvijen i iskorišćen na kulturnom, ekološkom, društvenom, ambijentalnom i ekonomskom planu.

Slika 10. i 11.

Polazeći od činjenice da iako predstavljaju pogodan resurs svi ovi pejzažni elementi su degradirani, zanemareni i nerazvijani – projekat predlaže njihovu rekvalifikaciju (sl. 12, 13). Ona se razvija kroz jasno definisanu strategiju ciljeva i smernica za revalorizaciju ambijentalnih resursa kroz različite aktivnosti, akcije i preporuke vezane za istoriju pejzaža i teritorije:

- Aktivnosti zaštite, očuvanja i menadžmenta, sa ciljem očuvanja morfologije pejzaža i kontinuiteta interakcija između istorijskog pejzaža i kulturnog nasleđa;
- Valorizacija transformacija kulturnog pejzaža;
- Akcije koje se odnose na ekološki pristup teritoriji;
- Revitalizacija napuštenih vinograda sa mogućnošću korišćenja vinograda u najam;
- Rehabilitacija starih laguma i napuštenih postojećih podruma;
- Unapređenje proizvodnje lokalnih i arhivskih vina, marketinške akcije vezane za promociju i brendiranje istorijskih vina;
- Izvoz arhivskih vina (evokacija na vreme 18. veka, kada su vina sa ovog prostora bila prisutna na evropskim dvorovima);
- Muzej vinogradarstva, muzej pčelarstva;
- Unapređenje tradicionalnih manifestacija vezanih za vinogradarstvo (Grožđen-bal);
- Revalorizacija zone oko Dunava (izgradnja šetališta, usluga, rečne plovidbe, restorani, promocija kulturnih aktivnosti vezanih za reku, internacionalni događaji i manifestacije);

Slika 12. i sl. 13.

- Jačanje i osavremenjivanje aktivnosti Nacionalnog parka Fruška gora, u edukativnom i rekreativnom smislu;
- Insistiranje na tesnoj komunikaciji između svih učesnika u Programu rekvalifikacije pejzaža kao potencijala lokalnog razvoja (stručnjaka i predstavnika lokalne zajednice);
- Edukacija stanovništva o vrednostima, rizicima i očuvanju kulturnog pejzaža.

Ovde su navedene samo neke aktivnosti Programa rekvalifikacije pejzaža. One se, naravno, mogu ažurirati i dalje razvijati, ali treba imati u vidu da je ovaj segment još uvek u fazi koncepta, da je iniciran od strane službe zaštite spomenika kulture, ali i da je potrebno da se postigne saglasnost drugih institucija i resornih ministarstava da bi se započelo sa njegovom realizacijom. Da bi doveo do željenih rezultata, nužno je da se priprema i razvija u tesnoj saradnji svih kompetentnih institucija za kulturno i pejzažno nasleđe – Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture, Zavoda za zaštitu prirode Srbije, ali i aktivno uključivanje drugih učesnika u sistemu zaštite i očuvanja nasleđa, pre svega lokalne zajednice, Opštine Sremski Karlovci i građana Karlovaca.

LITERATURA:

Assunto R, *Il paesaggio e l'estetica*, Giannini, Napoli 1975.

Boriani M, Scazzosi L (a cura di), *Natura e architettura, La conservazione del patrimonio paesistico*, Clup, Milano 1987.

Annuario Europeo dell'Ambiente 1990, Istituto di studi e documentazione per il territorio DOCTER, Pirola, Milano 1990.

Von Droste B, Plachter H, Rössler M, *Cultural Landscape of Universal Value, Components of a Global Strategy*, Fischer Verlag, Jena 1995.

Scazzosi L, (a cura di) *Politiche e culture del paesaggio, Esperienze internazionali a confronto*, Gangemi Editore, Roma 1999.

Beresford M, Philips A, *Protected Landscapes: A Conservation Model for the 21st Century*, The George Wright Forum, Volume 17, Number 1, 2000.

Brown J, Mitchell B, *The Stewardship Approach and its Relevance for Protected Landscapes*, The George Wright Forum, Volume 17, Number 1, 2000.

Mitchell N, Buggey S, *Protected Landscapes and Cultural Landscapes: Taking Advantage of Diverse Approaches*, The George Wright Forum, Volume 17, Number 1, 2000.

Rössler M, *World Heritage Cultural Landscapes*, The George Wright Forum, Volume 17, Number 1, 2000.

Besio M, *Il vino del mare, Il piano del paesaggio tra i tempi della tradizione e tempi della conoscenza*, Marsilio Editore, Venezia 2002.

Cleree H, *Analysis of the World Heritage List and Tentative Lists: Cultural and Mixed Properties*, ICOMOS, Paris 2003.

Fowler P, *World Heritage Cultural Landscapes 1992–2002*, World Heritage Papers 6, UNESCO World Heritage Centre, Paris 2003.

Cultural Landscapes: the Challenges of Conservation, World Heritage 2002, Shared Legacy, Common Responsibility, Associated Workshops 11–12 Novembre 2002, Ferrara – Italy, World Heritage Papers 6, UNESCO World Heritage Centre, Paris 2003.

Viminacijum arheološki lokalitet kod Kostolca – pećine grob sa freskama br. g. 2624

Rezime:

U članku se iznose neka iskustva o dislokaciji zidnih slika. Posebno je obrađen najnoviji metod primenjen pri dislokaciji i prezentaciji zidnih slika sa arheološkog lokaliteta VIMINACIUM kod Požarevca.

Grobnica je otkrivena u proleće 1983. godine. U njoj su se bile oslikana sva četiri zida. Slika sa čeon, zapadne strane predstavljala je poprsje, mlade žene, veličine 110 x 112 cm. Sa suprotne strane bila je prikazana muška figura koja donosi darove, istovetnih dimenzija. Na bočnim stranama nalazile su se predstave pauna koji piju iz kantarusa, dimenzija 124 x 252 cm. Slike su bile relativno dobro očuvane.

Grobnica je bila građena u obliku nepravilnog kvadra, užih gornjih strana, tako da su čeon strane u obliku trapeza. Prevagnulo je mišljenje kolega arheologa da se zidovi groba mogu porušiti, jer takvih grobova ima mnogo u Viminacijumu, svi su snimljeni, opisani i objavljeni. Odlučili smo da zidne slike prebacimo na lagane prenosive nosače, poštujući formu zidova. Da slike izložimo u formi kakvoj smo ih zatekli, sa neravnim, nejednakim i blago povijenim zidovima pri dnu i u uglovima.

Grob od opeke je izrezan sa spoljne strane tj. do debljine oko 30–50 mm. Na ovaj način izbegli smo rezanje slika na više delova i pružena nam je mogućnost da svaku od njih četiri skinemo ponaosob. Primenjene su klasične metode lepljenja dvoslojnih flastera animalnim lepkovima.

Po skidanju slike su prenete u atelje Zavoda gde je urađena nova, noseća konstrukcija zidnih slika od višeslojnih kompozitnih materijala. Slojevi su tako sačinjeni da je deo sa originalnim malterom izolovan i odvojen od ostalih delova nosača čime je pružena mogućnost da se u svako doba može ponovo skinuti originalni sloj.

Noseći materijal bio je aluminijumski isteg (perforirana i istegnuta aluminijumska ploča). Smešten između dve staklene tkanine bio je potpuno ukrućen i u potpunosti je preuzeo funkciju zida. U nekim slučajevima, da bi se dobila veća čvrstina korišćena su dva sloja ovog aluminijumskog istega. Prikaz slojeva: 1. bojeni sloj sa originalnim malterom 5 mm, 2. krečni malter sa dodatkom perlita i akrilnog veziva, oko 5 mm, 3. izolacioni sloj: polistiren folija 3mm, 4. staklena tkanina, 5. nosač aluminijumski isteg, sa poliesterom i obojenim perlitom u njemu gradili su čvrstu noseću armaturu slike. Debljina ovog sloja do 30 mm, 6 staklena tkanina. Zidne slike očišćene su kombinacijom hemijskog i mehaničkog tretmana.

Abstract:

Experience gained with dislocation of wall paintings is discussed in more detail. Particular attention was paid to the most recent method used in dislocation and presentation of wall paintings from the archaeological site VIMINACIUM by Požarevac.

The tomb was unveiled in the spring of 1983. All four walls were painted. The painting on the front, western side was a presentation of a bust of a young woman, 110 x 112 cm in size. On the opposite side there was a presentation of the same-sized male figure bringing gifts. On the lateral sides there were 124 x 252 cm presentations of peacocks drinking from a kantharos. The paintings were relatively well preserved.

The tomb was built in shape of irregular ashlars with upper sides narrowing and with trapezium formed front sides. The archaeologists were of opinion that the tomb walls could be demolished since there were plenty of similar graves in Viminacium and they have all been documented and publicized. Therefore we decided to transfer the wall paintings onto the light, portable supporters, which were to follow the shape of the walls, The paintings would then be displayed in the form we found them, with uneven, unequal and slightly bent walls at the bottom and in the corners.

The brick tomb was cut out from the outside reaching up to 30-50 mm thickness. Thus we did not have to cut the paintings into parts and we could dismantle each of the four of them separately. Classical methods of sticking two-layered pads with animal-origin glue were applied.

After the paintings were dismantled they were transferred to the atelier of the Republic Institute for Protection of Cultural Monuments. There a new, supporting construction for the wall paintings was done from many-layered composite material. The layers were made to enable isolations of the original plaster and separated from other parts of the support. This provided us with the opportunity to dismantle the original layer at will.

The aluminium plate perforated following a regular pattern and stretched was used as supporting device. Placed between two fibreglass layers it was stiff and functioned as a wall. In some cases to achieve more strength two layers of this aluminium device were used.

Description of layers: 1. coloured layer with 5 mm of the original plaster, 2. lime plaster with perlite and acrylic medium added, about 5 mm, 3. Insulation layer, polystyrene sheet, 3 mm, 4. fibreglass, 5. the supporting aluminium plate, with polyester and coloured perlite which made the solid supporting frame for the painting. Thickness of this layer is up to 30 mm, 6. fibreglass. Wall paintings were cleaned by combination of chemical and mechanical treatment.

Skidanje i prezentacija zidnih slika

Jedan konzervatorski pristup

Skidanje zidnih slika i njihovo prenošenje na novu podlogu oduvek je predstavljalo ne samo težak poduhvat, već u mnogim slučajevima, veoma rizičan posao. Postupak pripreme slika za skidanje iziskivao je temeljna ispitivanja ne samo bojenog sloja, već i podloge, odnosno maltera i zida nosača.

U zavisnosti od primenjene tehnike slikanja zidnih slika, umnogome je zavisio postupak skidanja i upotrebljeni materijal u procesu skidanja ili za izradu nove podloge na koju će biti prebačena slika. Sasvim je drugačiji postupak kada je u pitanju zidna slika izvedena secco tehnikom ili slika nastala tehnikom ulje na zidu, u odnosu na fresco zidnu sliku. Svaka od ovih tehnika traži drugačiji pristup prilikom skidanja i postavljanja materijala na novu podlogu. Prema našem iskustvu do sada su se veći problemi javili kada su se zidne slike vraćale na zid nove građevine. Iz ovog razmatranja ne treba isključiti ni mozaik, svedjedno da li je u pitanju zidni ili podni, jer se i u ovim slučajevima pojavljuju specifični, mada daleko manji problemi.

U Srbiji, odnosno na prostorima bivše Jugoslavije, bilo je više uspešno ostvarenih poduhvata u svim nabrojanim tehnikama. Više puta je zavisilo od znanja ljudi koji su sprovodili taj postupak, a isto tako od samog postupka. Nažalost, bilo je i negativnih rezultata koji su se pokazali posle izvesnog vremena. Problemi su se javljali zbog česte inkompatibilnosti originalnog sloja zidnih slika koji se skidao i novog nosača, zbog toga su slike bledele, menjale kolorit, ljuspale se i pulverizirale.

Koliko god da postupak skidanja zidnih slika izgleda težak i komplikovan, on se ipak lakše može savladati i uglavnom se izvodi bez većih problema. Međutim, prilikom odabira i postavljanja novih podloga pojavljuju se teškoće kojima ćemo se još dugo baviti.

U ovom radu pokušaćemo da prikažemo jedan postupak koji je u sebi rešio probleme skidanja zidnih slika i njihovu aplikaciju na novu podlogu. Naš fokus interesovanja je metod prilikom aplikacije skinute zidne slike na novu podlogu, a da se u slučaju potrebe ceo postupak može ponoviti, odnosno da li je moguće unapred obezbediti mogućnost da se zidna slika može bez velikih teškoća ponovo skinuti sa nove podloge i postaviti na drugu¹⁴⁸.

Ceo poduhvat je ležao na prethodno stečenom iskustvu u Istituto Centrale del Restauro u Rimu gde je potpisnik ovog teksta bio na specijalizaciji 1964. godine kod prof. dr Paolo Moro i imao mogućnost da se susretne sa rešenjem ovog problema. Tada je armatura pravljena od aluminijumskih L i T profila, uz korišćenje staklene tkanine i epoksi smole. To iskustvo je preneto

¹⁴⁸ Ovaj postupak prihvaćen je kao metod Republičkog zavoda koji je kasnije primenjivan u svim slučajevima gde je bilo potrebno izvršiti skidanje zidnih slika. U Viminacijumu su sve novootkrivene grobnice tretirane na ovaj način. Posebno je bio interesantan slučaj fragmenata zidnih slika pronađenih u štu studeničke zapadne kule. Fragmenti su bili nepravilnih formi, sa jako naglašenim i deformisanim uglovima, jer su se neki od njih prvobitno nalazili u uglovima prostorije.

pri izradi nosača za skinute zidne slike iz Porečke Ade 1966. godine.¹⁴⁹ Kao punilac služila je drvena piljevina što je ipak nosilac činilo težim.

Slika 1. – Priprema grobnice za dislokaciju

Dislokacija zidnih slika iz grobnice na arheološkom lokalitetu Viminacium

Na poznatom, velikom arheološkom lokalitetu Viminacium kod Kostolca,¹⁵⁰ u blizini Požarevca, prilikom iskopavanja otkrivene su velike oslikane grobnice (sl. 1). Iskopavanja su vršena u okviru projekta Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture i Arheološkog instituta na istraživanju prostora gradnje termoelektrane Drmno. Prva je otkrivena u proleće 1983. godine pod brojem br. 2624. 2- skeletni grob.

Prilikom pregleda otkrivenog groba utvrdili smo sledeće: njegove dimenzije bile su: 240 x 160 cm, a sagrađen je opekom veličine 12 x 42 x 5,5 cm. Vezivo je bilo blatno. Pod je takođe bio popločan i omalterisan malterom debljine 1 cm. Na četiri zida grobnice nalazile su se zidne slike.

Slika sa čeone, zapadne strane predstavljala je poprsje pokojnice, mlade žene, veličine 110 x 112 cm (sl. 2). Sa suprotne strane bila je prikazana muška figura koja donosi darove, istovetnih dimenzija (sl. 3). Na bočnim stranama nalazile su se predstave pauna koji piju iz kantarusa, dimenzija 124 x 252 cm (sl. 4).

¹⁴⁹ Tada su zbog izgradnje brane na Dunavu i potapanja ostrva, skinute zidne slike sa zidanog ikonostasa crkve iz 1818. godine na Porečkoj adi koji je bio delo Arsenija Jakšića.

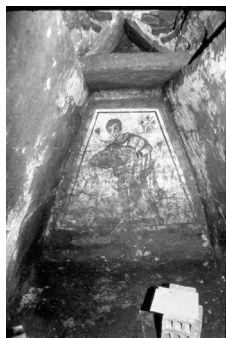
¹⁵⁰ KORAĆ M., Late Roman Tomb with Frescoes from Viminacium, *Starinar* XLII (1991), Beograd 1993, 107–122.

KORAĆ M., 1994, *The paintings in the Late Classical Tombs in Viminacium, The Age of Tetrarchs, A Symposium held from the 4th to the 9th october 1993.*

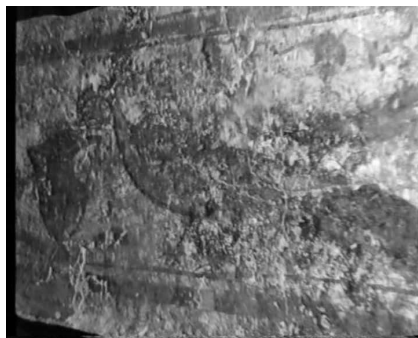
Ed.D. Srejić, The Serbian Academy of Sciences and Arts, Beograd 1995, 166–184.

Slika 2. – *Lik pokojnice sa zapadne strane*

Slika 3. – *Muška figura sa istočne strane*

Slika 4. – *Predstava paunova sa bočne severne i južne strane*

Slike su bile relativno dobro očuvane.

Bojeni sloj nanet je na troslojan krečni malter od kojih je prvi, donji, bio sačinjen sa dodatkom peska i pleve i služio je kao veza između opeka i fresko maltera. Drugi sloj iznad njega, hidroforan¹⁵¹, bio je urađen sa dodatkom tucane cigle, a gornji (intonaco) od čistog krečnog maltera nije bio precizno uglaćan, tako da su se na površini slika videli potezi mistrije nastali prilikom nanošenja maltera (sl. 5).

Grobnica je bila građena u obliku nepravilnog kvadra, užih gornjih strana, tako da su čeonu stranu u obliku trapeza. Bojeni sloj čeonih strana bio je bolje očuvan nego na bočnim i na njemu se videla tanja prozirna staklasta skrama petrificiranih soli. Pošto su bile pod uglom od oko 60°, bočne strane su trpele veća lučenja soli, eflorescenciju i petrifikaciju, tako da se na njima nalazila debela prljavobela, neprozirna, hrapava skrama, ispod koje nije moglo ništa da se razazna.

Razmatrali smo više mogućnosti za prezentaciju groba, odnosno slika iz groba. Prva mogućnost da se sačuva i prenese ceo grob nije prihvaćena, jer forma groba nije omogućavala dobru muzejsku prezentaciju zidnih slika. Velika količina vlage i soli u zidovi-

Slika 5. – *Vidljivi tragovi poteza mistrije*

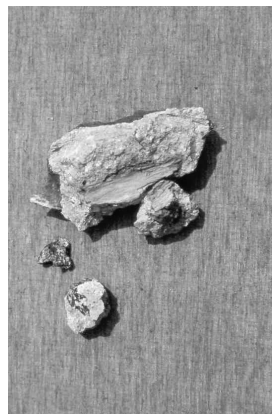
¹⁵¹ Ovakav malter susrećemo i u kasnijim vremenskim periodima, naročito prilikom obrade zidovih prostorija koje treba da čuvaju vodu kao što je na primer cisterna na Đurđevim stupovima kod Novog Pazara i drugi.

ma groba dovodila je u pitanje zaštitu i opstanak bojenog sloja tokom i posle sušenja. Osim toga, termoelektrana kao investitor postavio je vremenski rok do kada se taj prostor mora osloboditi. Nije bio prihvaćen ni predlog da se skinu zidne slike, a zidovi groba sačuvaju, jer da bi se bočne zidne slike izvadile iz groba morale bi se iseći u više komada. Konačno je prevagnulo mišljenje kolega arheologa da se zidovi groba mogu porušiti, jer takvih grobova ima mnogo u Viminacijumu, svi su snimljeni, opisani i objavljeni.

Da bi pospešili sušenje zidova i taj proces usmerili ka spoljašnjosti, grob smo potpuno oslobodili okolne zemlje, a pri dnu bočnih i čeonih strana načinili veće otvore kako bi poboljšali cirkulaciju vazduha unutar i oko groba (sl. 6). Tokom noći kada se nije radilo, preko bojenog sloja postavljana je pulpa koja je sakupljala soli da bi se kristalizacija završila na njoj, a napolju je radilo nekoliko kalorifera kako bi pospešili isparavanje vlage spolja. Interesantno je da smo prilikom uklanjanja zemlje oko grobnice pronašli komad drveta koji je majstor zidar uglavio između opeka, kao reper, kako bi za njega vezao kanap radi kontrole redova opeke i uglova zidanja, kako se i danas radi (sl. 7).

Slika 6. – Otvori za provetranje

Slika 7. – Drveni reperi zidara koji su zidali grobnicu

Prilikom obrade bojene površine i pripreme za skidanje zidnih slika trudili smo se da što više oslobodimo površinu boje od slojeva iskristalisanih soli i osposobimo je za postavljanje flastera pomoću kojih ćemo skidati zidne slike. I pored truda, u teskobnim uslovima u kojima se u grobnici radilo, nismo imali neke značajnije rezultate u pogledu čišćenja bojenog sloja. Uglavnom se sve svodilo na uklanjanje nataloženih i petrificiranih soli.

Nismo želeli da zidne slike skinemo i prezentiramo na način kako se do tada kod nas radilo. Zbog toga smo se odlučili da ih prebacimo na lagane prenosive nosače, ali ne klasičnim metodama kojima bi se skinute slike izravnale i zategle na odgovarajuće ojačane drvene ili aluminijumske ramove. For-

Spoljna obrada zidova grobnice

ma zidova nas je inspirisala da pronađemo način da slike skinemo i izložimo u formi kakvoj smo ih zatekli, sa neravnim, nejednakim i blago povijenim zidovima pri dnu i u uglovima.

Oblik groba je uslovio da se samo skidanje ne obavi nekom od uobičajenih metoda, jer bi bočne zidne slike morale da se iseku. Zato smo se odlučili na radimo na teži način jer nam je on garantovao da ćemo svaku sliku skinuti u jednom komadu. Primera za ovaj način je bilo i ranije ali ne i u našoj praksi. Naime, odlučili smo da slike skinemo režući grob, odnosno zidove od opeka, sa spoljašnje strane do debljine opeka oko 30–50 mm. Na ovaj način izbegli smo rezanje slika i pružena nam je mogućnost da svaku od njih četiri skinemo pojedinačno. Izazov je, međutim, bio što su svi zidovi od opeke bili jako natopljeni vlagom, tako da smo dnevno mogli da režemo samo dva do tri reda opeke (sl. 8).

Čišćenje bojenog sloja u pripremnoj fazi obavljeno je uglavnom mehanički, skalpelima i odgovarajućim instrumentima. Uklanjali su se površinski slojevi petrificiranih soli kako bi se dobila što ravnija i čvršća površina na koje se apliciraju flasteri za imobilizaciju bojenog sloja.

Slika 8. – Samo dva reda isečenih cigala dnevno

Slika 9. – Lepljenje flastera

Na očišćenu površinu lepljeni su flasteri od gaze (sl. 9). Lepljenje je vršeno vrelim animalnim lepkovima sa natrijumbenzoatom kao konzervansom. Posle sušenja na njih su zalepljeni flasteri od lanenog platna takođe sa animalnim lepkovima i natrijumbenzoatom kao konzervansom.¹⁵²

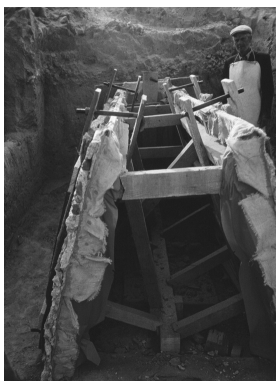
Na čeonim stranama flasteri su postavljeni u jednom, a na bočnim za dva dana, tako što se lepila prvo jedna polovina a sutradan druga, da bi se lakše sakupljale soli sa polovine koja nije tretirana pulpom. Kasnije, kada je cela površina zalepljena gazom i platnom, sušili smo sve flastere na celoj površini pomoću većeg broja adaptiranih kalorifera koji su mogli tanak mlaz vazduha da usmere na zid. Sve je to umnogome otežavalo i usporavalo rad u teskobnom prostoru.

Da bismo u potpunosti razdvojili četiri slike, napravljeni su u uglovima duboki rezovi, koji su potpuno odvojili kompozicije i cigle zida ukoliko prelaze sa jednog na drugi. Odmah posle sušenja flastera i oslobađanja kompozicija rezanjem po uglovima kompozicija, detaljno smo i lagano izvibrirali pomoću vibratora svaki detalj na svim površinama zidnih slika. Brzina na uređaju bila je prilagođena mekanjoj vibraciji da bi izazivali samo blage, kontrolisane vibracije koje su pospešile razdvajanje slojeva, odnosno maltera nosioca freske od zida sa opekama. Na taj način omogućili smo kasnije lakše razdvajanje opeka od fresko maltera, što se pokazalo jako korisnim (sl. 10).

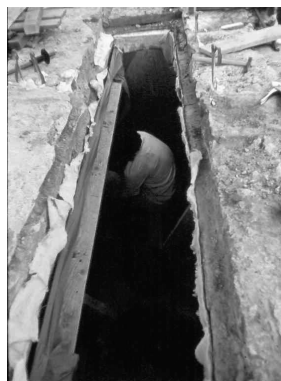
Posle sušenja flastera, i dejstva vibratora na vezu između maltera i zida, unutarne strane groba odmah smo pokrili profilisanom drvenom oplatom

Slika 10. – Dejstvo vibracionim aparatom na zidne slike preko flastera

Slika 11. – Noseća drvena oplata sa polietilenskom folijom (crvene boje)

¹⁵² Kasnije smo u drugim prilikama uspešno koristili fino tkanu staklenu tkaninu namesto lanenog platna što se u nekim slučajevima pokazalo boljim rešenjem, obzirom da staklena vlakna ne upijaju lepak.

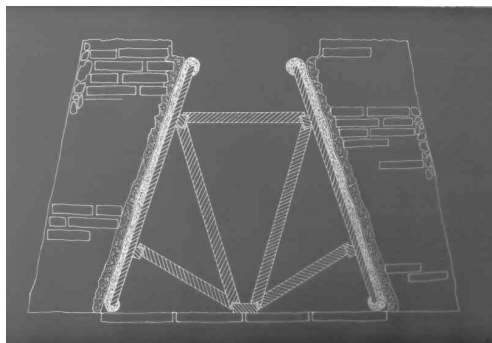
koja je bila obložena polietilenskom folijom, na kojoj će ubuduće, do konačne obrade, ležati fresko slike (sl. 11. i 12). Time se vlaga iz zidova usmeravala ka spoljnim površinama koje su se intenzivno sušile kaloriferima.

Prilikom skidanja zidnih slika na ovakav način bitno je da ne dođe do bilo kakvog pomeranja u zidovima dok traje proces sečenja, razdvajanja i prenosa slika. Ovo je osobito važno, jer uvek postoji mogućnost da neki deo površine pod flasterima apsorbuje veću količinu vlage, razmekša se i učini se pokretljivijim, što bi sigurno izazvalo štete na bojenom sloju.

U središte groba ugrađena je vrlo precizna noseća konstrukcija koja je u potpunosti imobilisala unutarnju oplatu od bilo kakvih pomeranja zidova, odnosno zidnih slika pri radu na isecanju zidova (sl. 12).¹⁵³ Krajevi flastera od platna kojim je oblepljena površina slika fiksiraju se za drvenu oplatu.¹⁵⁴

Sledeća faza u radu bila je rezanje. Prvo se velikim brusilicama rezao red po red opeka, a kasnije, kada se zid malo prosušio, dorađivalo se finijim brusilicama debljine oko 2–4 cm. Zbog vlage u zidovima sečeno je najviše do 3 reda cigala dnevno, ali kada zbog vlažnosti nismo mogli precizno da izrežemo opeku, posao je nastavljen sutradan (videti sliku 8).

Posle dvomesečnog rada i temeljnih priprema, postupak demontaže groba trajao je samo dva do tri sata. Četiri velika bloka skinutih fresaka smeštene su u odgovarajuću konstrukciju u kamionu, a svaka je imala sopstvenu ploču sa sunđerima, kako bi se izbegle grube vibracije na drumu. Transportovanje je obavljeno sledeći dan posle demontaže groba.

Slika 12. – Noseća konstrukcija ugrađena u sredini groba

Obrada skinutih slika u ateljeu

Skinute kompozicije su prenete na dalju obradu u Republički zavod za zaštitu spomenika kulture u Beogradu. U prvoj fazi odlučili smo da se dovrši obrada

¹⁵³ Konstrukcija je napravljena izuzetno precizno od drveta. Noseću konstrukciju napravio je mr Radiša Žikić, član tima koji je radio na skidanju zidnih slika grobnice.

¹⁵⁴ Oplata je bila tako dobro napravljena i precizna, da se nije dogodilo pomeranje ni u jednom delu od četiri slike tokom skidanja, prenosa slika u Beograd, pa čak ni prilikom rada na konačnoj obradi u Zavodu. Oplatu je takođe konstruisao mr Radiša Žikić.

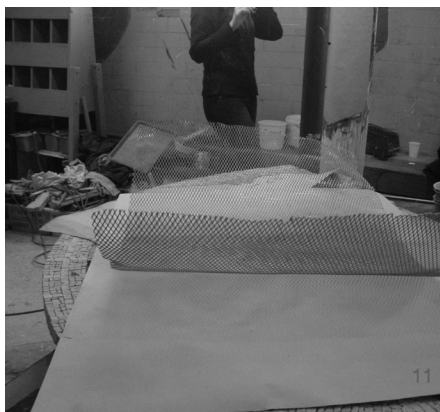

Slika 13. – Obrada poledine slike u ateljeu Zavoda

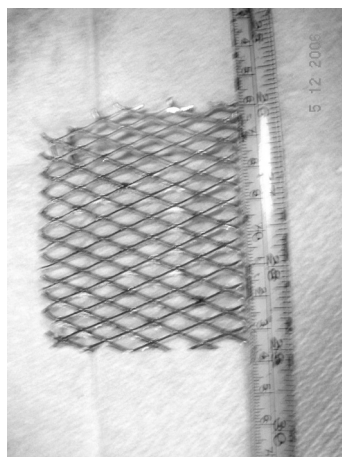
poledine svih slika, a fino brušenje cigala¹⁵⁵ obavljeno je gde je god to bilo moguće do maltera sa mlevenom ciglom (sl. 13). Pre konačnog čišćenja bojenog sloja urađena je nova, noseća konstrukcija zidnih slika od višeslojnih kompozitnih materijala. Slojevi su tako sačinjeni da je deo sa originalnim malterom izolovan i odvojen od ostalih delova nosača.

Šematski prikaz slojeva:

Aluminijumski isteg¹⁵⁶ (sl. 14) smešten između dve staklene tkanine bio je ukrućen i u potpunosti je preuzeo funkciju zida. U nekim slučajevima, da bi se dobila veća čvrstina korišćena su dva sloja ovog aluminijumskog istega.

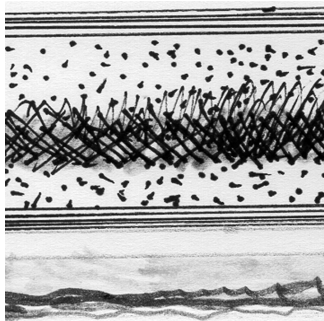
Slika 14. – Aluminijumski isteg

Aluminijumski isteg – detalj

¹⁵⁵ Na ovom delu posla angažovan je spoljni saradnik mr Miroslav Stanjlović, akad. grafičar koji se pokazao vrlo spretnim u radu sa preciznim alatkama, tako da je kasnije angažovan na drugim sličnim poslovima.

¹⁵⁶ Aluminijumski isteg je aluminijumski lim koji je gusto isečen tako da kada se istegli sa jedne strane daje finu aluminijumsku mrežu. U trgovinu dolazi kao gotova mreža. Sada se slične mreže prave od sintetika.

1. Bojeni sloj sa originalnim malterom 5 mm,
2. Krečni malter sa dodatkom perlita i akrilnog veziva, oko 5 mm,
3. Polistiren folija 3 mm,
4. Staklena tkanina,
5. Nosač aluminijumski isteg, sa poliesterom i obojenim perlitom u njemu gradili su čvrstu noseću armaturu slike. Debljina ovog sloja: do 30 mm,
6. Staklena tkanina.

Tankim žicama ulivenim u 2. sloj (akrilni malter), fiksirani su 1. i 2. sloj kroz 3. i 4. sloj, a svi oni za 5. Veza je sačinjena na svakih 300–350 mm. Vezivanje je urađeno za svaki slučaj. Kasnijom opservacijom izgleda i stanja slika, konstatovali smo da takve veze nisu bile neophodne. U slučaju potrebe može se lako i brzo odvojiti i skinuti samo bojeni sloj sa malterom. Odvajanje je moguće izvršiti otapanjem vrelom žicom polistiren sloja. Polistiren je premazan šelakom kako se ne bi rastvorio u kontaktu sa poliesterom.

Ovakvim postupkom i izborom materijala za izradu nosača želeli smo da omogućimo da se zidne slike mogu skinuti i sa ovog nosača, ako se ukaže potreba. Nosači u potpunosti prate formu i položaj zidnih slika kakav im je bio u grobu, tako da je u sadašnjoj prezentaciji moguće montirati zidne slike u istoj formi i položaju u kome su se nalazile pre skidanja, neizravnane i neispeglane. Najveća vrednost ovog postupka je upotreba armature od tankog aluminijumskog istega, čija su okca 15 mm x 5 mm. Pomoću njega moguće je pravljenje nosača u bilo kom obliku, veličini čak u formi kupole.

Čišćenje bojenog sloja u ateljeu Zavoda predstavljalo je poseban problem, obzirom na količinu soli koja se kristalisala po površini bojenog sloja. Zbog toga je trebalo da se sačeka izvesno vreme da soli izađu iz slojeva maltera i ostataka cigala i da se kristališu prvo na pulpi, pre nego što smo nastavili sa obradom bojenog sloja. Najbolje rezultate postigli smo pastom koju smo sačinili na licu mesta a na osnovu više proba. Ona se pokazala za ovaj problem sasvim zadovoljavajućom. Sastojala se pretežno od: sapokalinusa, sode bikarbona, destilisane voda sa dodatkom natrumbenzoata. Njome smo natapali celuloznu pulpu u više slojeva i ostavljali da duže deluje. Pojačavanje dejstva postigli smo na taj način što smo površinu, od tako postavljenih kompresa, prekrili polietilenskom folijom. Iako je čišćenje teklo kontinuirano, sa vrlo čestim izmenama kompresa, u ovu pastu dodavali smo natriumbenzoat obzirom da su freske bile pod zemljom 1700 godina. Dejstvo hemijskog tretmana naizmenično je zamenjivano mehaničkim dočišćavanjem. Dočišćavanje je vršeno uz pomoć zubarskih brusilica i skalpelom. Čišćenje je moralo

da se vrši pažljivo usled čega je proces trajao dugo. Zbog slojeva raznih soli naizmenično smo morali da menjamo hemijski i mehanički tretman. Međutim, bez obzira na stanje u kojem smo zatekli freske, rezultati su bili izuzetno dobri, a našim tretmanom bojani sloj nije nigde oštećen niti prečišćen.

Obzirom da prilikom konzervatorskog tretmana zidne slike nisu pretrpele ni oštećenja ni deformacije, nije bilo neophodno uraditi obimnije retuše. Retuši su se svodili na toniranje pukotina koje su nastale ranije dok grobnica nije od strane arheologa bila otkrivena.

Poseban problem o kojem smo razmišljali jeste kakvu prezentaciju da predložimo. Da li da ih prezentujemo kao grobnicu? U tom slučaju zidne slike ne bi mogle da se sagledaju u svoj svojoj lepoti. Ako bi bile sklopljene na sve četiri strane, kako su zatečene u grobu, teško bi se eksponirale i bilo bi nemoguće razgledati ih. Freske iz ove grobnice bile su reprezentativno izložene, ali samo nekoliko dana, na izložbi Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Galeriji fresaka povodom Dana konzervatora 21. februara 1990. godine.

U pogledu prezentacije bilo je nekoliko pitanja koja je trebalo rešiti:

- trebalo je uzeti u obzir da su se one oko 1700. godina nalazile u potpunom mraku,
- bile su u skoro sterilnoj atmosferi,
- nalazile su se u uslovima bez kiseonika, azota i drugih komponenti koji se nalaze na površini zemlje,
- u grobu je bio visok procenat vlage,
- konzervatorskim tretmanom pretrpele su velike promene izmeštanjem u nove životne uslove.

Zbog svih nabrojanih razloga smatrali smo da bi bilo profesionalno, sa stanovišta struke, organizovati sastanak stručnjaka svih relevantnih profila, na kome bi se doneli zaključci o optimalnim uslovima prezentacije i čuvanja ovih zidnih slika. Bilo bi poželjno da se generalno razmotre svi problemi koji nastaju transpozicijama zidnih slika i utvrde načini i uslovi privremene i trajne prezentacije.

Međutim, iz nama nepoznatih razloga zidne slike iz Viminaciuma prenete su u Požarevački muzej, gde se i sada čuvaju. One su izložene u muzejskoj postavci bez ikakvog sistema i reda, pri stalnoj dnevnoj svetlosti, promaji, prašini, gasovima i dimu.

A bez znanja i konsultovanja sa konzervatorom bile su izložene na izložbi Konstantin Veliki od 13. marta do 4. septembra 2006. godine u Riminiju u Italiji.

Takve slike treba izlagati svuda gde se stvore mogućnosti uz saglasnost, mišljenje i sugestije autora tog konzervatorskog zahvata ili kompetentnog stručnjaka. Nažalost, ovo je još jedan od primera neusaglašenih stavova i bri-

ge stručnih službi različitih profila zbog čega su ugroženi spomenici kulture čija je umetnička vrednost prevazišla granice našeg regiona. Nadamo se da se greške u budućnosti neće događati.

Freske iz grobnice 2624 posle konzervacije

Nekoliko primera Jerusalima u kontekstu prikazivanja predela

Scene na hadžijskim ikonama predstavljaju predeo svete zemlje, okruženje, odnosno kontekst u kome su živeli Hrist, Bogomajka i prvi hrišćani, arhitekturu ranog hrišćanstva i odlike tadašnjeg pejisaža. Na primer, današnji Jerusalem ima bogatije prirodno okruženje od autentičnog pejisaža prikazanog na hadžijskim ikonama. Ove ikone donosili su srpski hodočasnici, počev od hadži-Ruvima, hadži-Đere i brojnih poklonika Svetog groba.

Složene slike u *jerusalimima*, imaju nekoliko dinamičnih centara. Pre svega to su Hrist i Bogomajka, njihovo žitije, sveta istorija, ali i predeli svete zemlje, grad na steni, pustinje: kamena i peščana, Vitlejem, pećina, katkad Egipt. Horizontalna podela na nebeski i zemaljski pejisaž, na gornji i donji svet, a potom podela nebeskog sa prikazom dva predela – rajskog i ne-rajskog, koje povezuje obična scena *Izgnanstvo iz raja*, te apokaliptična pustoš koja se izliva iz staze prokletih kroz oganj, vodurinu, vododelnicu, zver, katakombe šeola i senke, u crkvu Vaskrsenja Gospodnjeg i Crkvu Svetog Groba. Duhovni pejisaži povezani su sa prirodnim predelima Palestine, kao i sa spomenicima kulture koji postoje i danas.

Jerusalimi su svedočanstvo prošlosti, hrišćanske istorije, sa živopisnim pečatom, mnoštvom likova i svetih mesta koji su istovremeno i istorijski gradovi (Vitlejem), predeli (Kumran) ili ambijentalne celine kakva je crkva Vaskrsenja, odnosno Svetog groba. Radi se o svetskoj kulturnoj baštini prvoga reda.

U istorijskom smislu, samo mesto Golgote, raspeća i stradanja sažimalo se vremenom, ali je na *jerusalimima* zadržana inicijalna veličina prvog hrama – bazilike Konstantina Velikog, vizantijskog cara, iz 326. godine.

Muslimani su razorili veliki deo Konstantinove crkve i deo oko nekadašnjeg ulaza upotrebili za podizanje džamije (938. godina).

Po nalogu kalifa Hakima, 1099. godine, vladara iz dinastije Fatimovića, gotovo je do kraja uništena ova svetinja.

Zlatna kupola vizantijskog cara Konstantina Monomaha iz 1048, volšebno je opstala i nakon ružiranja crkve kao kapa koja lebdi u vazduhu, na mestu gde je nekada počivala glava.

Krstaši od 1099. do 1149. ponovo podižu i posvećuju istu crkvu – dodelivši joj arhitekturu francuske romanske crkve 12. veka. Ona je skromnijih dimenzija od starije na čijim temeljima počiva.

Iako su *jerusalimi* nastali od 18. veka a promene arhitekture Crkve Svetog Vaskrsenja izvršene u 12. veku, one se ne izobražavaju na *hadžijskim ikonama*.

Zemljotres 1545. godine je uništio zvonik koji se nalazio pored ulaza u crkvu, a požar 1808. godine je razorio veliki deo svete građevine.

Današnji hram, znatno manji od Konstantinove bazilike je zadržao osnovne njene elemente, iako se na njih nadovezuje sva sila drugih građevina, pa se crkva gotovo stapa sa ostalim zgradama koje je okružuju.

Uz to, od 14. veka, ključeve crkve je čuvao muslimanski stražar kako bi se pripadnicima svih hrišćanskih zajednica: istočno pravoslavcima, rimokatolicima, gruzijskim, koptskim, sirijskim i etiopskim hrišćanima garantovala podjednaka mogućnost pristupa u nju.

Analogija svetoga grada Jerusalima, u kome su sve velike svetske religije, uprkos napetostima i transformacijama, uspele da svoje svetinje obnavljaju, održavaju i učine večnima, postaje nestvarna u poređenju sa prostorom Balkana, koji nema samo svetinje rimokatolika, istočnopравoslavniha, muslimana i Jevreja, nego i drevnoga vremena vinčanske, antičke, rimske, ilirske, vizantijske, mletačke, osmanske i austrougarske kulture. Ova analogija je moguća ukoliko shvatimo da neće svaka nacija za sebe, čak i ukoliko se pridržava svih Konvencija i preporuka UNESCO-a, koje se odnose na zaštitu kulturnog nasleđa, uspjeti ako previđa ostale, nego jedino ukoliko jedan entitet pomogne drugome, i to prvo susedu a potom sebi i obrnuto, u skladu sa divnim obrascem hrišćanske molitve: „Neka bude, ili, Podaj Gospode, svima pa i meni.“

Snaga regiona je u sadejstvu, međusobnoj podršci, pomoći i zajedničkim projektima. Naše bogatstvo je u multikulturalnosti, obilju različitih kultura na tesnom prostoru, ali i lepoti prirodnog okruženja, koja je u pojedinim slučajevima

veličanstvena, biblijska, netaknuta. Sinergija konzervatorske struke, kulturnih delatnosti, ekologije, prirodoslovlja, turizma, civilnog sektora, svih nivoa vlasti, privrede, marketinga, edukacije, sadejstvo materijalnog i nematerijalnog nasleđa, treba da promene svest kod ljudi, pre svega onih koji su deo biodiverziteta i predela koji se hoće preobraženo, na integrativni način tretirati.

Još jedan kratki osvrt na promenu flore o kojoj *jerusalimi* čute. Naime, u gradu koji je sazdan na steni, u doba ranog hrišćanstva nalazili su se Maslinska gora i Genisaretski vrt, sa zasadima maslina, a prilikom Svečanog ulaska Gospoda Isusa Hrista u Jerusalim vidimo decu koja u rukama drže palmine grančice. Taj praznik danas slavimo kao Cveti. Od trenutka kada je stvorena država Izrael, 1948. godine pod vođstvom Davida ben Guriona, Jevreji iz rasejanja, koji pristizahu u svoju zemlju donosiše biljke sa sobom, kao Noje životinje u svom kovčegu. Danas je Jerusalim divna zelena oaza, uzorna botanička bašta i nalikuje raj u zemlji.

Takođe, prvi od propisa izraelske vlasti, bio je propis o tome da se nove građevine mogu zidati u Jerusalimu po drevnom načinu, isključivo od kamena.

Ako jedna turska porodica može da čuva i časno održava Crkvu Svetog Groba i Vaskrsenja Gospodnjeg, zašto onda i mi, jedni drugima to ne bismo

činili, smatrajući povereno najvećom čašću i najvećim čoveštvom koje jedni drugima možemo dati.

Zaključci:

- 1) Na svim slikovnim predstavama i kompozicijama, počev od pećinskog slikarstva, pronalazimo zapise kulturnog pejzaža.
- 2) *Jerusalimi* beleže izgled istorijskog grada i predele svete zemlje ne kao eshatološke pejzaže nego kao istorijske.
- 3) Crkva Vaskrsenja Gospodnjeg i Crkva Svetog Groba predstavljaju središte, žižu svih likovnih predstava, levak u koji se uliva misterija i muka života, te se onde preobražava i proslavlja.
- 4) *Jerusalimi* ne beleže devastacije, promene, posrnuća nastala usled delovanja čoveka i lokalne zajednice. Oni oslikavaju zlatno doba hrišćanstva, kao u potpisu Bele Hamvaša.

Naustica Teodora Gazesa, u dva oprečna glasa

Pravo je čudo što se nisam poturčio. Što se i dalje zovem Teodor Gazes. Pre no što sam postao sultanov rob i obreo se u Jedrenu, studirao sam u Solunu kod Nikole Kavasile i Manuila Kaleke, a potom u Carigradu kod Dimitrija Kidona i Jovana Katrara. Tamo se sprijateljih sa mnogim mladićima pridošlim sa raznih strana, Grcima i Latinima, i naročito prisno sa trojicom: Lorencom Valom, Leontinom Mahirom i Filelfom, stipendistom glasovitih Medičija. Ali, moji slavni učitelji i još glasovitiji družbenici, nisu zaslužni što sam u lavljoj jazbini opstao nepovređen, jer oni izbegošee sa grčkog tla, bilo prestavljenjem bilo prebegom.

U svoj rodni grad se vratih da ga branim od Turaka, prekinuvši prolećni semestar bez kolebanja. Moji roditelji behu grnčari i prvi put nakon tri stoleća zakočiše grnčarsko vitlo. Prilikom dugotrajne opsade iskusio sam raspamećujuću glad i u bunilu kako više nikad ne upoznah, pokopah roditelje i mlađu sestru – Teonu, upalih obraza, nalik posećenim trskama.

U Jedrenu, kod nevernika, obreo sam se kao ratni zarobljenik poslednjeg reda, kao izgladnela i izbezumljena utvara koja je postala laki plen prilikom dugotrajne opsade grada. Bio sam bez snage da prebegnem na vizantijsku teritoriju, nazad na Univerzitet, ili da utočište nađem na lađi koja brodi ka Italiji ili ka nekom grčkom ostrvu.

Ipak, srećnim promišljanjem, preimenovan sam u dvorskog učitelja dece talaca iz Trapezunta, Mlečića, Vlaške, Moldavije i Srbije. Najviše sam imao petnaest učenika, ali se taj broj često menjao. Ponekad se svodio na dva. Sinovi srpskog despota i ruskog kneza bili su ovde od početka.

Svezanih ruku, gonjen pešice od predgrađa Soluna do Jedrena, nenapojen i nenahranjen, često se onesveščujući stojeći, napisao sam u hodu i na kolenima tri pohvalne pesme Muratu, od stotinak rima, zadobivši oko ručnog zgloba tri krvave grivne. Pomešao sam mastilo sa sopstvenom krvlju, boreći se za goli život, nadajući se da će me spasti ili ubiti ono jedino što umem, da pišem pohvale i satire.

Iz nesvesti me prenu Turkinja koja me je hranila komadima usoljene ribe i popijala vinom. Pređa mnom je bdeo sultan, Veliki Gospodar, strpljivo čekajući, u hladu stoletne lipe, da se u carstvo živih povratim.

Kada su ga uverili da sam napustio lavirinte svojih košmara, da su me ostavili sablasti i džini, te da sam okrepljen u slovestan, Murat mi priznade da je obožavatelj persijske poezije, potom razveze o tome kako mu „Sanovnik“ Ahmeta ben Sirina, svakodnevno čitaju sa strahom, u zavisnosti od onoga što izrečeno predskazanje najavljuje, da će pregaziti Dunav i Savu, začu u Panonsku niziju, do Vlaške i Erdelja, ili da Carigrad neće osvojiti. Upravo zbog neiskorenjive snishodljivosti i prestrašenosti nije želeo da buduće delo „Praistoriju Turaka“ piše dobar Musliman, već Grk pretvoren u roba, koji će svojim spisom osvojiti slobodu, najvrednije što je Allah podario čoveku. Ali, pri tom, ne iskaše kaurina, Latina ili Grka, koji je slovio za turkofila, kao što je bio Aleksije Makrembolt, carigradski bibliotekar ili Georgije Trapezuntski, Kričanin koji je hteo da ga postavi na tron sveta, verujući da će osvojiti Rim i ujediniti hrišćane i muslimane, ili Delaporta, izaslanik Venecije na Porti.

Da Grk bude autor njegove hronike, nadahnuo ga je vizantijski car Manojlo II Paleolog, koga je upoznao na dvoru svoga oca Bajazita. On mu je čitao mnoga vizantijska dela: „Tamerlanovu tužbalicu“, „Trapezuntski horoskop“, „Priču o četvoronošcima“, „Tok sveta“ od Gobelina Persona, propovedi Pola Vala, epove: „Komarac“, „Kletve“, „Lidija“ i „Sora“ iz „Vergilijane“, „Kugu na Rodosu“, „Ektesis hronike“, „Žensko ogledalo“ o nevaljalstvu žena, „Isidorovu tužbalicu“ o požaru u Carigradu, „Amuris pesmu“, „Ratovanje žaba i miševa“ i „Proročanstva Lava Mudrog“.

„Naši, istočnjački pisci ne osećaju satiru, skasku i parodiju kao Vizantijci“, nastavio je prevevši me od riznice do zlatnog vodoskoka u blizini harema. „Umesto konciznosti, ukrašavaju svoje delo epitetima i preterivanjima, poređenjima i metaforama, dok junački ep ne preobrazu u persijsku liriku, a potom zapadaju u misticizam i šumu simbola, iz kojih ih ni najbolji vodič ne može izvući.“

Starac Manojlo, svake večeri mu je čitao prepisku sa Aleksijem Jagupom, iz koje su provejavale samouverenost i nada već umorenog vizantijskog sveta.

Onda mu je do uha stigao moćni glas Eneje Silvija Pikolominija, krunisanog pesnika franačkog cara. Njegov spis se zvao „Evropa i Azija“.

Nakon ovog dela bio je ubeđen da će „Praistoriju Turaka“ bolje napisati hrišćanin nego njegov plemenik.

Tragao je za svojom vizijom, kada mu pokazaše tri pohvale, njemu posvećene, ispisane ljubičastim mastilom kakvo dosad nije video, čak ni u starim iluminacijama Kurana. Pošto leporeka Erina sa ostrva Telos, čijoj se pesmi „Vreteno“, posvećenoj mrtvoj prijateljici, od ranih dana divio, više nije bila među živima, ovaj manuskript je bio jasan znak da je pisac „Praistorije Turaka“ pronašao njega, naručioca potrebnog spisa.

Nisam spremno prihvatio toliku milost. Tragao sam za pretnjama, aluzijama i dvosmislicama u sultanovoj velikodušnoj ponudi. Sumnjao sam u njegovu iskrenost i sve vreme dok sam po njegovom diktatu pisao tursku hroniku, očekivao da će me na koncu posla umoriti. Moj zadatak nije bio težak. Bio sam beležnik, zapisivač Muratovih reči. Trebalo je da ispravljam njegove stilske greške, ali ih nije pravio. Ono što mi je tog dana obećao – dobio sam, i dalje sam se zvao Teodor Gazes, nisam se poturčio, zadržao sam svoju veru, bio slobodan čovek, ulazio u sva sultanova dvorišta i vrtove, primao počasti i kese s novcem. U istoj, 22. godini života iskusio sam opsadu, patnju, glad, video smrt i oplakivao bližnje. Baš kao Muratova sanovnica Erina. U istom danu

bio sam sužanj i slobodan građanin. A kada sam, nakon mnogo dana zapečatio i potpisao naručenu hroniku, Murat me imenova za učitelja dece talaca na njegovom dvoru. Vremenom, dok smo se bavili naručenim delom, zavoleo sam Murata i odrodio se od bojazni da će me naposljetku, kada mu postanem beskoristan, umoriti.

Moj prvi, najstariji i najbolji učenik bio je mladi gospodin Stefan, sin despota Đurđa. Ovom mladiću lepog i muževnog lica, oči su bile usađene blizu, pomalo uko-so, spuštajući se lepršavo poput draperije, nalikujući lenjim činovima ili krupnim košticama badema. Oduvek su bile tužne i iz dana u dan su bile sve tužnije, u senovitoj učionici sultanovog dvora, blizu perionice i pomoćne kuhinje. Bio je izrazito visokog stasa, za razliku od Kantakuzina, porodice njegove majke Irine, koju sam lično pozna-vao. Lep kao Apolon. Lepši od svih vitlejemskih mučenika zajedno. Mada nešto malo ispošćeno, svakako od patnji i usamljenosti, njegovo telo je bilo skladno, najsličnije antičkim kipovima. Rastrzanost mladićeve duše je bila vidljiva. Godinama sam nasluči-vao šta muči ovog krasnog mladića, ne donoseći ni zaključke ni pretpostavke. Isticati se lepotom, prednjačiti privlačnim izgledom, a biti muškarac u Turskoj, talac i rob, znači samo jedno – postao si tajna, svojina i pasija visokog činovnika na dvoru. Ako nemaš slobodu kao ja, Teodor Gazes, pisac spasonosne knjige, kupljenu ulizištvom i lažopisom, nego si rob gonjen skorpionima i bičevima ili talac prisiljen sramotom i jedom, postaješ plen bludnika, nevernika, grehu sklonih gospodara, bilo da su oni tvoji čuvari, vlasnici, neznanci, domaćini, vojnici ili slučajni prolaznici. Redom Agarjani ne razlikuju muško i žensko, staro i mlado. Dok te oni silom obljubljuju, obavezan si da čutiš, da uživaš kao žena i stenješ kao bludnica. Pamtiš samo dve stvari, kako ti bridi kosa na temenu, i ono drugo, od čega te je stid.

Ali, uznemirenost mog najomiljenijeg učenika bila je napeta i izrazita, prosto se propinjala kao konj, te sam naposljetku zaključio da je usputni blud koji je svakodne-vna pojava u agarjanskom paklu, samo deo jednog mnogo složenijeg mozaika deča-kovog užasa i dvojedušnosti. Kao pedagog i nežan čovek, potrudio sam se da saznam istinu. A to je bilo teže nego napisati „Praistoriju Turaka“ po Muratovoj volji! Zato sam u tajnosti sastavio opsežan roman pod nazivom „Pohvala psu“, takođe namenjen sul-tanu, ali za razliku od udvoričkog tona njegove prve knjige, ovaj, ironičnog i zaštitnog naslova je bio istinit. Tri duge godine, svako veče, trčao sam u svoj konak, smešten u jednoj prljavoj gostionici od čepenaka i dopisivao nove reči. Slova isповести i istine. Nadahnut stradanjem i sramoćenjem sina srpskog despota Đurđa. Svoje štivo sam započeo nemilim događajem, kome sam bio očevidac.

Jedna Grkinja, porodilja, režeći kao kučka koja brani svoje mlade, poput strele je prošla kroz straže i neprimetno stigla do sultanovog šatora. „Tvoj vojnik mi je ukrao mleko, namenjeno mojoj deci. Njih je šestoro i svi su gladni. Vрати mi ono što je moje, pa da idem“, prosiktala je ova razbesnela, dugokosa i raščupana majka, vlašnih prsa, „ako si sultan, dodala je retorski, jer ako nisi moja deca će umreti zajedno sa mnom, svejedno je da li od gladi ili od tvoje sablje.“

Murat je gledao u ženu koja je, kada je završila svoju tužbalicu, valjda shvativši šta je rekla i u kakvoj se opasnosti nalazi drhtala kao prut, ali se još držala na nogama. „Pokaži ga ženo, hoću da ga vidim“, proderao se odjednom glasom koji je ličio na grmljavinu. Kada su doveli optuženog pred sultana da mu sudi, opet je nastala kratka

pauza, dovoljna da Murat odsanja san o osvajanju jednog naroda, široko otvorenih očiju.

„Ako mu ne raspорite stomak, kako ćemo videti šta je jeo i pio?“, obratio se pitanjem svojim vojnicima, koji su ga okružili. „Otvorite mu želudac, to je najlakše. Ako u njemu ne nađete mleko, onda jednako postupite i sa ovom lažljivicom“, progovorio je polako, i sa njenom decom, dodao je tiho, kao da će nekog dragog pored svog uzglavlja da probudi.

Straža je odmah izvukla iz šatora optuženog i tužiteljku, jednako postupajući s njima. Bez reči je izvršila naređenje.

Iz želuca vojnika, koji je svoj dom ostavio pre dvadeset godina da se više nikada u njega ne vrati, pored krvi i sluzi, niz sablju dželata poteklo je ukradeno mleko. Grkinja je gledala kako se ono što je namenila svojoj nejači prosipa na ispucalu zemlju.

Iz vojničkog logora i od sultanovog šatora isterana a da joj nije nadoknađena šteta, iako je samo iz tog razloga rizikovala svoj bedni i ropski život. Ipak, naučila je nešto o Turcima. Da veruju u istinu, a ne u pravdu. Alah je pravedan, mi nismo, kažu oni.

Tako započinje moja tajna ispovest, koju je moj učenik pri svom tužnom povratku u Srbiju poneo sa sobom, nameravajući da je priključi smederevskoj biblioteci. Ironičan naslov Muratovog životopisa znači zapravo „Pogrda psu“. Isto je i sa naslovom „Praistorija Turaka“. I on je netačan i ironičan. Jer Turci nemaju ni svoju istoriju, a kamoli praistoriju. Ipak, pokazalo se da pojam „praistorija“ postoji u Muratovoj viziji budućnosti, bez obzira što je ona iluzorna i paradoksalna. Naslov moje prve knjige, sleduje a ne prethodi sultanovim ambicijama. Čutljivi Anadolac nikome nije dozvolio da pročita knjigu u koju je verovao i od koje se ni na konju nije odvajao. Znao je da sam pisao o istoriji podneblja a ne njegovog naroda i da je „Praistorija Turaka“ zapravo praistorija Romeja. Da je cela knjiga u naslovu – to ni jednom nije dokazao, niti je to mogao da učini neko drugi, pošto je spalio kao lomaču, nakon što je oslabio i ostario, ne osvojivši Konstantinopolj. Posle toga je odbacio haljine sultana i ušao u derviški red, kao što su naši sveti carevi postajali monasi.

Oba Muratova spisa, poznat i nepoznat, napisao sam u jednom primerku, prvi na sultanov zahtev, drugi iz straha da se moje nepočinstvo ne obelodani. Pošto je Murat uništavanjem „Praistorije Turaka“ počinio oceubistvo, jer je on zapravo bio njegov roditelj, a ja tek užurbana i uspaničena babica, pišući vredno Filelfu, pokušao sam da rekonstruišem lomaču reči, vaskrsavajući ih, ali bilo je to kao da iznova sastavljam novu hroniku, biše upotrebljavajući perorez nego pero, jer Muratove metafore, izmišljotine i hvale zaboravih u času nastajanja, izgubih ih zauvek kao vodu u reci. A onda su me, Stefanovim povratkom u Srbiju, događaji pretekli, pa napustih započetu nameru, predočavajući svom vernom prijatelju „Pohvalu psu“ kao drugi život spaljene knjige.

U meni su od prvoga ropskog dana do danas postojala dva oprečna glasa, prvi pomirljivi, spasonosni, javni, naglas izgovoreni, glas opstanka, i drugi, u zaleđini, nutrimi, tajni, zavetrini, koje sam prepoznavao kao jedinstveni glas kritike, pobune i slobode. Kao da su u istom telu stanovala dva Teodora Gazesa, koji su oduvek bili u opreci, svađi i raspravi. Oni su različito mislili, zaključivali, pa i delovali. Ali, bila je to cena

slobode koju sam osvojio ne samo zahvaljujući Muratovoj milosti, nego i sopstvenoj mimikriji. Jer, kada je Murat oslepeo mog najboljeg učenika, nisam se pobunio, javno sablaznio i izrekao što mislim. U kleti svojoj godinama sam plakao, posmatrajući kako mu dužice blistavih očiju blede i izjednačuju se s beonjačama, kao da su zaprljane tufne isprane u ceđi.

Razvojni projekat integrativne zaštite nasleđa „vekovi Bača, 2006–2010.“ kao primer primene savremenog pristupa zaštiti kulturnog i prirodnog nasleđa

Rezime:

Nikada savremeni čovek neće uspeti da shvati sveukupnost istorijskog prostora u fizičkom, mentalnom/duhovnom i društvenom smislu. Fizički ostaci nestaju, mentalni sklop je dalek savremenom čoveku, a društveni prostor nedovoljno poznat. Ipak, postoji kod koji objedinjuje sve periode i samo on može objasniti nastanak, oblike, nestanak... Taj kod u velikoj meri zavisi od pejzaža i njegovih karakteristika, a u sadejstvu prirode i čoveka nastaju različiti kulturni pejzaži.

Projekat „Vekovi Bača“ kao polaznu osnovu imao je svest o vrednosti i posebnosti prirodnog i kulturnog pejzaža opštine Bač. Srednjovekovna tvrđava Bač sa podgrađem, franjevački samostan, manastir Bođani i tursko kupatilo čine okosnicu Projekta u ovom panonskom, podunavskom pejzažu bogate i višeslojne prošlosti.

Projekat „Vekovi Bača“ je razvojni pilot projekat integrativne zaštite uz primenu koncepta održivosti. Osmišljen je kao petogodišnji i sprovodi se kroz tri komponente, koje se međusobno prožimaju i imaju faznu realizaciju, korak po korak, do ostvarenja ciljeva Projekta.

Ključne reči: nasleđe, pejzaž, konzervacija, održivi razvoj, univerzalna nasleđe, vrednost

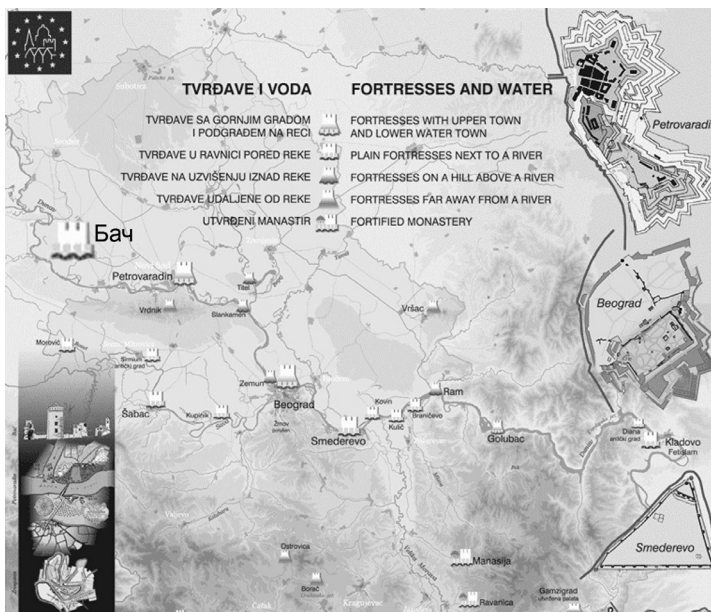
Radeći na istraživanju i konzervaciji kulturnog nasleđa nosim osećanje da nikada savremeni čovek neće uspeti da shvati sveukupnost istorijskog prostora u njegovom fizičkom, mentalnom/duhovnom i društvenom smislu. Fizički ostaci su u velikoj meri nestali, ili ubrzano nestaju, mentalni sklop je dalek savremenom čoveku, a društveni prostor nedovoljno poznat. Ipak, postoji *kod* koji objedinjuje trajanje i procese progresa i degradacije, objašnjavajući nastanak, oblike, nestanak... Taj *kod* u velikoj meri zavisi od pejzaža i njegovih karakteristika, a u sadejstvu prirode i čoveka nastaju kulturni pejzaži, čineći prostore različitim i posebnim.

Ovaj rad bavi se predstavljanjem ideje i njenom razradom u vezi sa istraživanjem i valorizacijom jedne specifične teritorije, na kojoj je sačuvano vredno i međusobno isprepletano višeslojno nasleđe. Bolje poznavanje i sagledavanje prirodne, istorijske i kulturološke sveukupnosti nasleđa pomaže da se

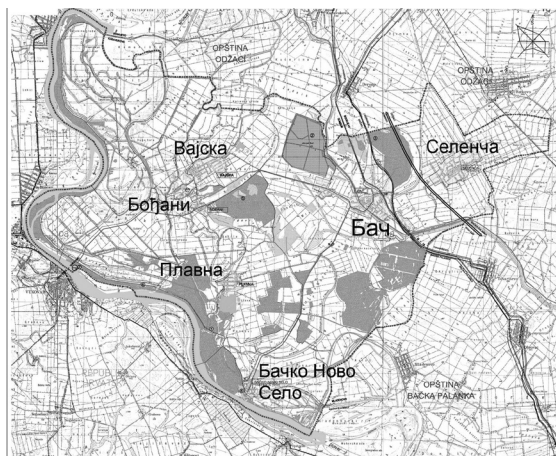
shvati trajanje i neprekidna nit kulturnih tradicija, različitosti i bliskosti. I da se dalje traga koristeći odgovore kao uvod u nova pitanja...

Koncept i struktura Projekta

Opština Bač nalazi se u jugozapadnom delu Autonomne pokrajine Vojvodine, u Bačkoj, koja je ime dobila po ovom drevnom gradu. Zapadnu granicu opštine čini reka Dunav, u dužini od 43 km, koji je ujedno i državna granica sa Republikom Hrvatskom (naspram Vukovara). Bač je udaljen od Novog Sada, glavnog grada Vojvodine 62 km i od Beograda, glavnog grada Srbije 140 km. Od susednih opština vredna pažnje je takođe podunavska – Bačka Palanka, gde se nalazi državni granični prelaz (Ilok). Opštinu čini šest naselja, solidno povezanih putnom mrežom, sa ukupno oko 18.000 stanovnika naglašeno multietničkog sastava (Srbi, Slovaci, Šokci/Hrvati, Mađari, Romi, muslimani...). Bač poseduje izuzetne resurse u kulturnom i prirodnom nasleđu. U prečniku od petnaestak kilometara nalaze se tri kulturna dobra i celine od izuzetnog značaja (srednjovekovna tvrđava, franjevački samostan i manastir Bođani), tri od velikog značaja (hamam, crkva Sv. Pavla sa samostanom časnih sestara Notr dam i crkva Sv. Antuna pustinjaka), kao i brojna evidentirana kulturna dobra. Veoma su značajni vodeni resursi, ovog nekada močvarnog područja, od kojih najveći značaj ima reka Dunav, važan evropski plovni (koridor F7) i kulturni put, korito Mostonge, ribnjaci, jezero – kupalište Provala. Specifičnost ove ravničarske teritorije čine veće površine pod šumom (oko 16%), sa lovištima (sl. 1).

Slika 1. – Karta sa pozicijom Bača i tvrđavom u kontekstu očuvanih „vodenih gradova“

Slika 2. – Teritorija opštine Bač, koja je obuhvaćena projektom „Vekovi Bača“

za obrazovanje i kulturu AP Vojvodine za očuvanje ovog kulturnog dobra, dovelo je do postepenog širenja pravca konzervatorskog delovanja i na druga kulturna dobra u Baču. Povoljnost za nastanak projekta predstavljala je i izrada Prostornog plana opštine Bač, za čije potrebe su izvršena dodatna terenska istraživanja nasleđa po naseljima i atarima. Još jednom je potvrđeno da opština poseduje izvanredne resurse, koji u prethodnim planskim dokumentima nisu bili prepoznati kao nosioci razvoja opštine. Ali, ovog puta postojala je spremnost lokalne uprave da se istakne značaj nasleđa i da se ono uvrsti u strategije razvoja u Prostornom planu opštine Bač, čime je u potpunosti podržan stav službe zaštite iskazan u strategiji očuvanja i prezentacije nasleđa. Tako se „očuvanje i zaštita kulturno-istorijske baštine“ našla na prvom mestu ciljeva izrade Plana! Ovakav stav imao je uporište i u Prostornom planu Srbije, u kome prigranična i podunavska područja imaju prednost sa aspekta prioriteta kroz turistički razvoj Srbije, kao i u postojanju međunarodnog okvira za podršku turističkim programima za podunavsko područje (nautika, biciklizam). Prilika nije smela da se propusti! Definisani je koncept projekta, koji je u prednji plan stavio valorizaciju nasleđa u funkciji lokalnog razvoja. Nazivan je – Razvojni projekat integrativne zaštite nasleđa opštine Bač „Vekovi Bača“¹⁵⁷ (sl. 2).

Dakle, postavljen je cilj da se kroz projekat „Vekovi Bača“ dodatno istraži celokupno nasleđe opštine Bač u svetlu njegove izuzetne i univerzalne vred-

¹⁵⁷ Projekat je nastao u okrilju institucija zaštite, Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Petrovaradina, koji je i njegov koordinator, ali je za nosioca određena opština Bač, imajući u vidu činjenicu da prevazilazi delatnost Zavoda i da osnovna odgovornost u realizaciji pripada lokalnoj zajednici.

nosti, te da se kroz planska i strateška dokumenata (re)valorizuju i optimalno iskoriste potencijali kulturnih i prirodnih dobara u razvojne procese teritorije. Da bi se ostvario ovako složen zadatak i cilj, bilo je neophodno osmisliti strukturu projekta, koja će omogućiti da se strateški pristupi rešavanju problema u rasponu od istraživanja do adekvatne upotrebe i oprevređivanja. Ideja je bila da se napravi kišobran projekat, sa otvorenom listom partnera, koji će istovremeno delovati na svim poljima koja se dotiču nasleđa.¹⁵⁸ Projekat „Vekovi Bača“ osmišljen je kao petogodišnji za period realizacije 2006–2010, sa sprovođenjem koje teče kroz tri ravnopravne komponente. Komponentama su objedinjene delatnosti i aktivnosti, koje su neophodne da bi se kulturna i dobra i pejzaž tretirali kompleksno i celovito. Struktura projekta je sledeća:

Komponenta **A** – *interdisciplinarna istraživanja, sa učešćem nauke, edukacija, izrada planske dokumentacije, marketing.*

Komponenta **B** – *konzervacija, restauracija, revitalizacija i prezentacija nasleđa, proizvodnja materijala za konzervaciju i revitalizaciju kulturnog pejzaža.*

Komponenta **C** – *organizacija i upravljanje projektom, podrška lokalnoj zajednici, razvoj turizma.*

Projekat sadrži globalni plan, u okviru kojega se definišu karakteristike teritorije kroz Plan zaštite/valorizacije opštine Bač, baziran na multidisciplinarnim istraživanjima i rekognosciranjima terena, kao i plan primene kroz pojedinačne potprojekte – srednjovekovne tvrđave sa podgrađem u Baču, franjevačkog samostana u Baču, manastira Bođani i turskog kupatila – hamama u Baču (sl. 3).

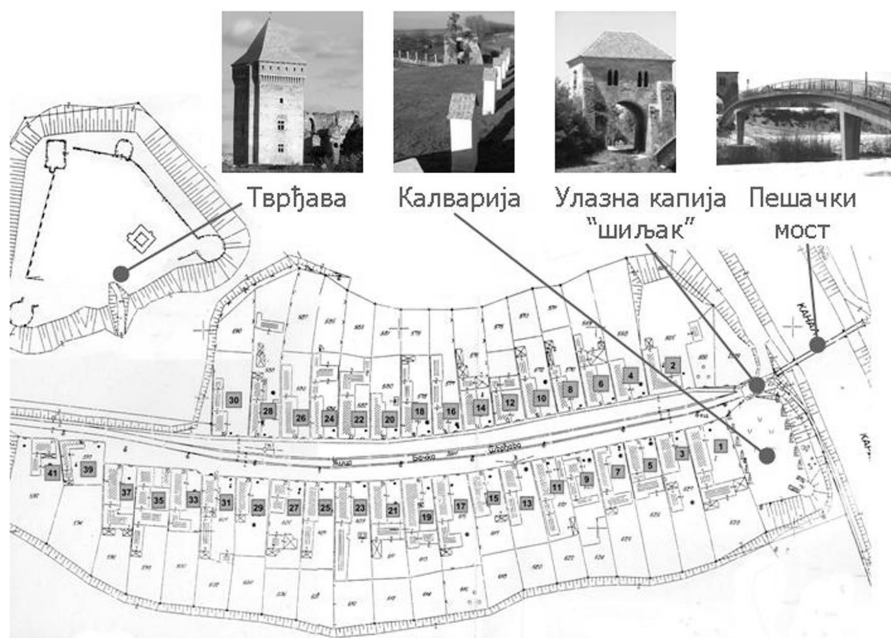
Slika 3. – Pogled na srednjovekovnu tvrđavu iz pravca zapada, sa tornjem franjevačkog samostana u drugom planu (foto: S. Vujović)

¹⁵⁸ Ideja i koncept projekta „Vekovi Bača“ su autorsko delo arh. Slavice Vujović, koja ujedno i koordinira tim Pokrajinskog zavoda u realizaciji projekta.

Realizacija Projekta kroz potprojekte

Srednjovekovna tvrđava sa podgrađem u Baču predstavlja nukleus projekta „Vekova Bača“. Reč je o najbolje očuvanom srednjovekovnom fortifikacionom kompleksu u Vojvodini, koji pripada tipu „vodenog grada“. Tvrđava sa podgrađem smeštena je na oštrm i dubokom bivšem rečnom meandru Mostonge, na prirodno izdignutom terenu koji je nekada bio okružen vodom. Istorijski ambijent danas je značajno izmenjen. Izgradnjom hidrosistema Dunav – Tisa – Dunav ispravljeno je korito reke Mostonge i obrađeno kao kanal, čime je tvrđava sa podgrađem ostala bez vodenog ogledala. Do tvrđave se sada iz pravca Bača stiže preko betonskog pešačkog mosta, prolaskom kroz Varoš kapiju i kroz podgrađe, ulicom Bačke tvrđave, uz koju je sa obe strane razmešteno 39 okućnica. Kolski prilaz tvrđavi omogućen je sa puta Bač – Vajska, odakle se moćne opekom zidane strukture sa donžon kulom u dugom potezu uočavaju i dominiraju plodnom bačkom ravnicom (sl. 4).

Osnovu tvrđave čini nepravilni petougao sa isturenim kulama na uglovima, koje su međusobno bile povezane obimnim zidom. Tri očuvane ugaone kule imaju kružnu osnovu, dok je severozapadna četvorougona osnova. Jedini slobodnostojeći objekat unutar tvrđave je donžon kula, kvadratne osnove, smeštena u istočnom delu tvrđave. Vreme izgradnje očuvanih tvrđavskih objekata do danas nije u dovoljnoj meri rasvetljeno, ali su oni

Slika 4. – Tvrđava sa podgrađem sa repnim tačkama (foto: R. Vlajković)

svakako izgrađeni nad ostacima naselja iz praistorije, koje pripada vinčanskoj kulturi. Nastanak fortifikacije, koja je samo delomično očuvana, vezuje se za vreme vladavine ugarskog kralja Karla Roberta, za period od 1338. do 1342. godine. Događivanje i ojačavanje tvrđave trajalo je dva veka. Obimniji radovi preduzeti su od strane bačko-karlovačkih nadbiskupa zbog opasnosti od turskih osvajanja, kada je ojačavan sistem odbrane uz dogradnju elemenata prilagođenih artiljerijskom ratovanju (Peter Varadi od 1490. do 1495. godine i Pavao Tomori, početkom 16. veka). Nisu zabeležena veća razaranja tvrđave prilikom turskih osvajanja, ni prilikom njenog oslobođenja 1687. godine. Međutim, fatalna razaranja nastala su tokom pobune Rakocijevih kuruka protiv carske kuće 1704. godine, nakon čega tvrđava nikad nije obnovljena. Popaljena i minirana, onemogućena da ikoga više odbrani, slavna razvalina služila je samo okolnom stanovništvu kao izvor kvalitetnog građevinskog materijala.¹⁵⁹

U okviru projekta „Vekovi Bača“ planirane su brojne aktivnosti vezane za prostor tvrđave i podgrađa i to u okviru sve tri komponente. Ono što je posebno vredno pažnje sa aspekta prirodnog i kulturnog pejzaža jesu aktivnosti vezane za povratak reke Mostonge u istorijski tok / rovove. U komponenti **A** obaviće se multidisciplinarna istraživanja, od kojih posebno mesto pripada sistematskim arheološkim iskopavanjima¹⁶⁰ i saradnji sa naukom u oblasti ispitivanja istorijskih materijala¹⁶¹ i statičke sanacije zidanih struktura (sl. 5). Planira se izrada studije zaštite sa detaljnom razradom celine podgrađa u vidu Plana boja. Za ove potrebe obavljeno je snimanje celokupnog graditeljskog fonda i obavljena su etnološka istra-

Slika 5. – Tvrđava, pogled sa donjon kule na cisternu tokom arheoloških iskopavanja (foto: R. Vlajković)

¹⁵⁹ Slavica Vujović i Nebojša Stanojev, Tvrđava u Baču, Glasnik DKS (Beograd: DKS, 2005) 67–71.

¹⁶⁰ Arheološka iskopavanja obavljaju se u organizaciji Pokrajinskog zavoda iz Petrovaradina, rukovodilac istraživanja je Nebojša Stanojev, arheolog iz Muzeja Vojvodine u Novom Sadu, u saradnji sa Draganom Radojevićem, arheologom iz Gradskog muzeja iz Sombora i Milicom Jovanović, arheologom iz Muzeja Vojvodine.

¹⁶¹ Ispitivanja materijala su obavljaju u laboratoriji Tehnološkog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu pod rukovodstvom prof. dr Janje Ranogajec.

živanja.¹⁶² Za povratak vode neophodno je izraditi prethodnu studiju izvodljivosti, imajući u vidu brojne intervencije na terenu, pa potom i plan uređenja kompleksa, sa pratećim rekreativnim sadržajima. U komponenti B obavljaju se konzervatorski i restauratorski radovi na kulama i bedemima i podgrađu, ali i proizvodnja i programi primene tradicionalnih materijala za konzervaciju. Komponenta C omogućava korišćenje nasleđa u funkciji kulturnog turizma. Brojnim aktivnostima razvijaju se autentični proizvodi kulture ove izričito multietničke zajednice (gastronomija, tradicionalni zanati...). Takođe, dalje se unapređuje manifestacioni turizam (Dani evropske baštine/European Heritage Days, viteški turniri i sl.) i mreža volontera i mladih koji se uključuju u realizaciju programa i u međunarodnu saradnju.

Franjevački samostan spada u red najstarijeg očuvanog nasleđa na prostoru obuhvaćenom Projektom. Istraživanje, konzervacija i restauracija arhitekture i umetničkih dela, sanacija vlage i prezentacija riznice franjevačkog samostana predstavljaju važan segment realizacije projekta „Vekovi Bača“ (sl. 6).

Slika 6. – *Franjevački samostan, pogled sa istoka na apsidu samostanske crkve, najstarijeg dela kompleksa (foto: S. Vujović)*

Mesto na kome je izgrađen samostan sa crkvom nekada je bilo ostrvo, okruženo vodama Mostonge i nalazilo se u neposrednoj blizini srednjovekovnog trga, što potvrđuju arheološki ostaci. Kompleks je građen i dograđivan duže od pola milenijuma. Crkvu sa prvobitnim samostanom krajem 12. veka izgradio je monaški viteški red Kanonici Sv. Groba jerusalemskog, a stradao

¹⁶² Istraživanjima rukovodi mr Mirjana Đekić, etnolog konzervator iz Pokrajinskog zavoda u Petrovaradinu.

je 1241. godine u najezdi Huna. Od 1300. godine kompleks preuzimaju fratri različitih provincijala. Godine 1529. Turci su oskrnavili i crkvu pretvorili u džamiju, što je narod upamtio dajući joj ime Crna crkva. Odmah po odlasku Turaka 1688. franjevci iz Gradovrha kod Tuzle, iz Bosne, započeli su obnovu, izvedenu u baroknom stilu u vremenu od 1734. do 1768. godine – kada je definisan samostanski kvadrat i konaci. Reč je o retkom i autentičnom višeslojnom kulturnom nasleđu (romaničko svetište i naos crkve Uspenja Bogorodice, gotički zvonik, mihrabska niša, arhitektura ranog baroka), sa vrednim slikarskim i vajarskim delima i bogatom bibliotekom, gde se čuvaju stare i retke rukopisne i štampane knjige.

Slika 7. – Samostan, hodnik u prizemlju
(foto: S. Vujović)

Važnost uključenja u Projekat sagledana je u kontekstu univerzalne vrednosti nasleđa, ali i u kontekstu njegove samoodrživosti, budući da vlasnici nisu u mogućnosti da sami aktivnije učestvuju u očuvanju ovog vrednog nasleđa, pošto se zajednica svela samo na jednog fratra! (sl. 7).

Srpski pravoslavni manastir Bođani čini jednu od tačaka oslonca projekta „Vekovi Bača“, budući da se radi o vrednom, kompleksnom i ugroženom nasleđu. Manastir se nalazi u selu Bođani, udaljenom 15-tak kilometara od Bača, na području koje pripada širem pojasu stare obale Dunava. Celo područje predstavlja važan višeslojni arheološki lokalitet i istorijsko mesto, sa materijalnim tragovima kultura od praistorije, preko Rima pa tokom srednjeg veka, koje se intenzivnije istražuje u okvir Projekta. Istorijat manastira počinje 1478. godinom kada je u tadašnjoj Ugarskoj za vreme vladavine Matije Korvina izgrađen prvi manastir. U dugoj istoriji manastir je više puta rušen i obnavljan, a krajem 17. veka postaje središte bačke episkopije. Trudom Mihajla Temišvarlije izgrađena je 1722. crkva Vavedenja Bogorodice, koju je 1737. godine živopisao jeromonah Hristifor Žefarović, unoseći u tradicionalnu vizantijsku umetnost ideje zapadnog slikarskog programa. Ikonostas je slikan u periodu od 1745. do 1748. godine i delo je ukrajinskih ikonopisaca Jova Vasiljevića i Vasilija Romanovića. Godine 1755. dozidan je zvonik, a 1786–1810. završeno je formiranje manastirskog kompleksa. U manastiru se čuvaju vredne i

retke rukopisne i štampane knjige, dragocene ikone i bogoslužbeni predmeti umetničke vrednosti. Pored spomeničkih vrednosti nepokretnih i pokretnih kulturnih dobara važno je istaći i to da se manastir nalazi u prirodnom okruženju, nastalom u sadejstvu prirode i čoveka, o čemu se prvi utisak stiče prolaskom kroz prednji park.

Projektom se predviđa utvrđivanje uzroka propadanja bojenog sloja freskoslikarstva u crkvi, sa uključivanjem nauke i uz upotrebu opreme za praćenje vlažnosti, što treba da posluži za pronalaženje najboljeg načina za njegovu konzervaciju i restauraciju. Trud oko spašavanja ovog usamljenog i jedinstvenog živopisa 18. veka u Vojvodini upotpunjava se prezentacijom lika i dela njegovog autora u muzejskoj postavci smeštenoj u manastirskom konaku (sl. 8. i 9).

Slika 8. – Manastir Bođani, pogled na ulaznu partiju i kompleks iz pravca zapada (foto: B. Janjušević) i lika 9. – Manastir Bođani, posledice dejstva vlage na freskoslikarstvo Hristifora Žefarovića (foto: Đ. Šanta)

Tursko kupatilo – hamam u Baču, zajedno sa mihrabskom nišom u franjevačkom samostanu predstavlja vredno i retko svedočanstvo o vremenu osmanske dominacije na prostoru Vojvodine, čime se upotpunjava istorijski i multikonfesionalni milje istraživane teritorije. Hamam se nalazi u delu Bača koje gravitira ulaznoj kapiji podgrađa, gde su se u prošlosti sticale brojne komunikacije i most preko reke Mostonge. Ovaj prostor bio je od velike važnosti za javne funkcije, a naslanjao se neposredno na zonu trgovišta. Javno kupatilo je izgrađeno nakon 1578. godine, pošto se u starijim turskim popisima, defterima ne spominje. Zabeležio ga je Evlija Čelebi prilikom posete Baču 1665. godine, navodeći da se radi o jednodprostornom hamamu. Nakon odlaska Turaka 1687. godine hamam je napušten i devastiran.

Prvi akcenat u realizaciji u okviru projekta „Vekovi Bača“ dat je dodatnim arheološkim iskopavanjima i multidisciplinarnim istraživanjima u cilju izrade naučno utemeljene planske dokumentacije za restauraciju. Obnova hamama podrazumeva i uklanjanje susedne kuće, koja je izgrađena na temeljima ku-

Slika 10. – Pogled na ostatke hamama iz pravca tvrđave (foto: S. Vujović)

patila, kao i uređenje okolnog prostora, važnog za revitalizaciju istorijskog ambijenta i za prihvat posetilaca. Odgovarajuća namena u skladu sa prvobitnom i povratak vode u hamam ima puno opravdanje i podršku lokalne zajednice (sl. 10).

Zaključak

Razvojni projekat integrativne zaštite nasleđa opštine Bač „Vekovi Bača“ je pilot projekat i studija slučaja izrasla iz rada na očuvanju nasleđa na jednoj posebnoj teritoriji. Projekat je kao polaznu osnovu imao i svest o vrednosti i posebnosti prirodnog i kulturnog pejzaža opštine Bač. Takođe i svest da ga *genius loci* i stepen očuvanosti i autentičnosti materijalnih tragova i prirodnog okruženja čine potpuno jedinstvenim. Preduzimanjem promišljenih akcija u kontekstu lokalnog razvoja na bazi valorizacije kulturnog i prirodnog nasleđa projekat je potpuno održiv u svim ključnim aspektima ovog koncepta i samoodrživ za nasleđe koje bude dobilo odgovarajuću namenu. Utvrđivanjem karakteristika pejzaža na obuhvaćenom prostoru stvaraju se uslovi za uporedna istraživanja i utvrđivanje identiteta šireg područja, odnosno regije. Prvi rezultati idu u prilog verovanju da su ovakve ideje prepoznate kao opravdane i da nailaze na podršku. Projekat je otvoren za saradnju.

Pilot PROJEKAT zaštite i uređenja predela i kulturnog i prirodnog nasleđa banje Koviljače

Rezime:

Pilot projekat istraživanja, zaštite i uređenja predela i kulturnog i prirodnog nasleđa Banje Koviljače ima regionalni razvojni karakter, sa ciljem da se dodatno istraži i valorizuje nasleđe kao resurs izuzetne i univerzalne vrednosti, da se optimalno iskoriste potencijali kulturnih i prirodnih dobara u razvojne procese ove pogranične podrinjske, danas stagnirajuće opštine, kako prihvatanjem odgovornosti lokalne zajednice prema prepoznatim vrednostima, tako i davanjem vodeće uloge nasleđu u razvojnom procesu.

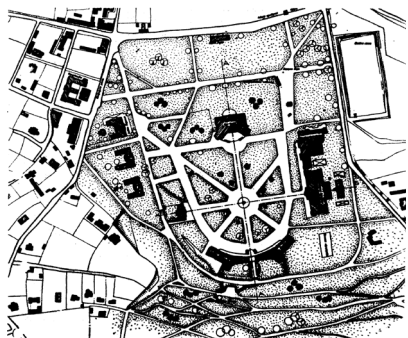
Socijalna i kulturna prava spadaju u osnovna ljudska i građanska prava u demokratskim društvima koja teže ostvarivanju boljeg kvaliteta života. Zato potreba izlaska iz stanja niskog životnog standarda zahteva da pilot projekat pokaže moguće pravce razvoja ka usmeravanju aktivnosti za uključivanje građana u iskorišćavanje nasleđa i kulturnog pejzaža kao prioritarnog ekonomskog potencijala koji omogućava otvaranje novih radnih mesta u kontekstu procvata održivog turizma (zdravstvenog, vaspitno-obrazovnog, sportsko-rekreativnog, seoskog) i srodnih privrednih grana (aktiviranje starih zanata, proizvodnje zdrave hrane i lekovitih autohtonih vrsta, lov i ribolov...).

Krajnji cilj svih aktivnosti na istraživanju, zaštiti i revitalizaciji prirodnog i kulturnog nasleđa Banje Koviljače je izrada strategije za rehabilitaciju prostora, kao i master plana koji podrazumeva povezivanje novim sadržajima obale Drine sa prostorom sa banjskim sadržajem i planinom Gučevo u jedinstveni kulturni, zdravstveni, sportski, rekreativni, turistički centar.

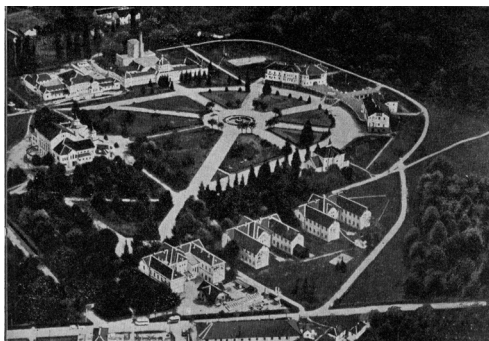
Pilot projekat zaštite i uređenja predela i kulturnog i prirodnog nasleđa Banje Koviljače predstavlja deo *Programa istraživanja, zaštite i revitalizacije Banje Koviljače*, zajedničkog programa Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture – Beograd i Zavoda za zaštitu spomenika kulture „Valjevo“, proisteklih iz višegodišnjeg projekta *Topografija graditeljskog nasleđa u banjama Srbije*.

Republički zavod za zaštitu spomenika kulture – Beograd organizovano je započeo realizaciju projekta *Topografija graditeljskog nasleđa u banjama Srbije*.¹⁶³ Sistematsko evidentiranje, izrada dokumentacije i vrednovanje banjskog graditeljskog nasleđa novijeg doba dugoročan je zadatak istraživanja, prou-

¹⁶³ Rukovodilac *Projekta* je Gordana Mitrović, istoričar umetnosti, konzervator savetnik.

Slika 1. – Banja Koviljača, crtež prof. dr Branko Maksimović

Slika 2. – Banja Koviljača, avionski snimak, razglednica 1932. godina

čavanja i definisanja spomeničkih vrednosti ove vrste spomeničkog nasleđa Srbije. Zadatak je postavljen kao međuzavodska i istovremeno multidisciplinarna saradnja, sa učešćem eksperata iz više naučnih disciplina i stručnjaka raznih struka (arhitekte, istoričari umetnosti, arheolozi, etnolozi, pravnici, fotografi, studenti arhitekture, kao i pejzažni arhitekti, biolozi, balneolozi, geolozi, geografi, prostorni planeri, ekonomisti, turizmolozi, sociolozi i drugi). Na osnovu rezultata može se utvrditi najracionalnija metodologija daljih radova, kako na multidisciplinarnim istraživanjima, tako i na sistematskoj analizi podataka i nalaza, planiranoj sanaciji zatečenog stanja i budućeg razvoja banja korišćenjem potencijala prirodnih i stečenih vrednosti nasleđa.

Osnovni ciljevi su zaštita kulturnog pejzaža, celina istorijskog prostora i njegove okoline, kao i urbana konzervacija istorijskih urbanih i prirodnih prostora, a sa krajnjim ciljem – *unapređenje kvaliteta urbanog prostora*. Plan urbane rehabilitacije predvideo bi da se zajedno sa pojedinačnim građevinama i prostorom čuvaju i stanovništvo i tradicionalne aktivnosti istorijskog jezgra.

Istraživanja na terenu i analiza prikupljene dokumentacije iz izvora i neposredan uvid (intervjui, fotografisanje, tehničko snimanje, arhivska građa, stare razglednice, literatura, tekstovi iz raznih nauka, kao i oni propagandno-reklamni) dokazali su značaj i važnost započetih istraživanja i otkrivanja nedovoljno proučenog nasleđa u Banji Koviljači. Tokom sistematskih i detaljnih istraživanja graditeljskog nasleđa, istorijskih prilika za njegovo nastajanje, socioloških karakteristika, ekonomske organizacije života, saobraćaja i infrastrukture, kao i prirodnih vrednosti i resursa, formira se *Pilot studija zaštite i uređenja predela i kulturnog i prirodnog nasleđa Banje Koviljače* (u saradnji sa Zavodom za zaštitu prirode Srbije) sa definisanim krajnjim ciljevima urbane obnove. Studija će obuhvatati: topografiju, definisane prirodne vrednosti i resurse, istorijski razvoj i urbanu genezu, metodologiju urbane obnove, definisanje polazišta za projekat obnove istorijske panorame, ciljeve rehabilitacije i revitalizacije, pred-

log integrisanja nasleđa u društveni i ekonomski kontekst područja, katalog pojedinačnih građevina i dr. Rezultati multidisciplinarnog istraživanja i analiza uslova i mogućnosti za razvoj i revitalizaciju Banje Koviljače omogućili bi integralno očuvanje prirodne i kulturne baštine kroz višefunkcionalnu urbanu rehabilitaciju.

Kontekst projekta

Banjska i klimatska lečilišta i naselja za odmor i oporavak specifične su urbane strukture, koja zahteva prostornu organizaciju jasnih namena. Urbana sadržina i forma banja rezultat su sprege određene pravilnosti, morfološke i tipološke raznolikosti, kojom se pored fizičkih uvažavaju i duhovne i društvene potrebe ljudi. U Srbiji se ove posebne naseobine razvijaju ubrzano, uglavnom od sredine XIX veka, da bi svoj vrhunac doživele tridesetih godina XX veka, i bilo im je potrebno da za kratko vreme ostvare prelazak iz patrijarhalne seoske u modernu gradsku sredinu.

Prva istraživanja termalnih izvora i banja obavljena su u novije doba na zahtev kneza Miloša tridesetih godina XIX.¹⁶⁴ Banje su pominjali i domaći i strani istraživači, istoričari i putopisci.¹⁶⁵

U osnivanje, razvoj i uređenje banjskih naselja i lečilišta država je uvela posebne zakone o građenju i građevinskom reonu, a posle 1862. godine briga o upravi banjama poverena je Ministarstvu građevina i Ministarstvu zdravlja.¹⁶⁶ Potrebe za razvojem uslovile su veće zahvate u javnoj i komunal-

¹⁶⁴ Baron Herder, *Rudarski put po Srbiji*, Beograd 1845; E. Lindenmajer, *Opis mineralnih voda*, Beograd 1856.

¹⁶⁵ M. Đ. Milićević, *Kneževina Srbija*, Beograd 1876; isti, *Kraljevina Srbija – novi krajevi*, Beograd 1884; V. Karić, *Srbija, opis zemlje, naroda i države*, Beograd 1887; F. Kanic, *Srbija, zemlja i stanovništvo od rimskog doba do kraja XIX veka*, knj. 1. i 2, Beograd 1985; T. Radivojević, *Srbija u slici i reči*, Beograd 1913; N. Hristić, *Zapisi starog Beograđanina*, Beograd 1937. i dr.

¹⁶⁶ Kroz pitanja uređenja banja pokreće se i razmatranje i aktiviranje zaštite, i korišćenja mineralnih voda, kao i uvođenje regulativa za banje (Brestovačku, Aleksinačku, Ribarsku, Koviljaču i Bukovičku gde se 1863. godine određuje posebna komisija koja bi uvela bolji red). Početkom 1865. godine, u okviru Zakona o podizanju javnih građevina, prvi put su ozvaničeni odnosi prema javnim zdanjima pri mineralnim izvorima, kao i proces oko projektovanja, građenja i prijema građevina svih vrsta u javnoj upotrebi. U međuvremenu, do 1880. godine, donosi se čitav niz uredbi i mera za uređenje banja, zaštitu izvora – naročito mineralnih, kao i uslova za podizanje raznih građevina u banjama – od kafana i konačišta, do građevina za administraciju, stanovanje i ishranu gostiju, kao i za pošte, telegrafe i druga javna i zdravstvena zdanja. Posle sređivanja prilika u Srbiji i ratova za oslobođenje južnih delova (1876–1878. godine) prvi put se u budžetu Srbije predviđaju sredstva za unapređenje banja. Tada se usmeravaju sredstva i donose mere za uređenje Niške i Vranjske Banje u novooslobođenim krajevima. Organizovanjem „banjskog odbora za ulepšavanje“, na nivou

noj izgradnji: regulaciju i prosecanje ulica, uređenje parkova, izgradnju javnih građevina (kupaćih, hotela, željezničke stanice, kaptiranje izvora). Postepeno su ova naselja poprimala izgled evropskih banja, i to izgradnjom značajnih arhitektonskih ostvarenja, negovanim banjskim parkom, organizovanom eksploatacijom izvora. Banjska i klimatska mesta nastajala su zahvaljujući posebnim prirodnim uslovima i potrebama stanovnika, a formirala su se u zavisnosti od osobenosti sredine.¹⁶⁷

U ranijim sistematskim demografskim i antropogeografskim proučavanjima razvoja naselja u Srbiji banjska mesta nisu izdvajana kao svojevrsan tip naselja, već su izjednačavana sa drugim, gradskim, seoskim ili mešovitim, a postoji i podatak da je u različitim vremenskim periodima svaki jedanaesti grad bio banjsko naselje.¹⁶⁸ Stoga je nužno obaviti ponovne analize i proučiti banjska mesta, posmatrajući njihov nastanak i razvoj, kako to odgovara njihovoj specifičnoj funkciji.

Istraživanje banja, urbane geneze i graditeljskog nasleđa ukazuje na veliki trud ranijih generacija da banjskim gostima i posetiocima pruže najpovoljnije uslove i raznovrsne bogate sadržaje tokom boravka. Oblikovanjem prostora, uređenjem prirodnog okruženja i gradnjom odgovarajućih građevina bio je ostvaren prijatan ambijent za one koji se oporavljaju ili odmaraju.

Banja Koviljača – urbana geneza i razvoj naselja

Banja Koviljača nalazi se u zapadnom delu Srbije, u regionu Podrinja. Smeštena je na desnoj obali reke Drine, u podnožju planine Gučevo, na nadmorskoj visini od 125 m. Od Loznice je udaljena 6 km, a od Beograda 142 km. Do Banje Koviljače se stiže magistralnim putem Ruma – Šabac – Loznica.

države 1897. godine, kao i donošenjem „pravila“ za banje, poklonjena je posebna pažnja uređenju i korišćenju banjskih prostora 1904. godine. Tek 16. juna 1914. godine, pred sam početak Prvog svetskog rata, objavljen je u „Srpskim novinama“ prvi Zakon o banjama u Srbiji, čija je primena započela 1920. godine. Pravilnik o podizanju građevina u banjama: Vrnjačkoj, Vranjskoj, Bukovičkoj, Brestovačkoj, Niškoj, Rusandi, Koviljači, Soko, Ribarskoj, Mataruškoj i Mladenovačkoj donet je 14. maja 1924. godine. Prvi Zakon o banjama posle Drugog svetskog rata, koji je i danas na snazi, objavljen je 6. novembra 1992. godine (Službeni Glasnik Republike Srbije br. 80, 1992, 2781–2782).

¹⁶⁷ B. Maksimović, *Urbanistička misao u Srbiji početkom XX veka* (Vrnjačka Banja 1975) 187–201; isti, *Idejni razvoj srpskog urbanizma - period rekonstrukcije gradova od 1914. godine*, Beograd 1978; G. Mitrović, *Graditeljsko nasleđe u Bukovičkoj, Vrnjačkoj i Banji Koviljači*, Zbornik... (Sokobanja 1996) 76–80; ista, *Graditeljsko nasleđe u banjama Srbije*, Saopštenja RZZSK XXX-XXXI (Beograd 2000) 175–191.

¹⁶⁸ M. Nedeljković, *Etnološki pristup građenju banjskih i klimatskih lečilišnih naselja*, Zbornik radova Drugog stručnog skupa Strategija urbanizacije i razvoja banjskih i klimatskih mesta Jugoslavije, (Sokobanja 1996) 68–75.

Arheološki nalazi potvrđuju da je područje Banje Koviljače bilo naseljeno još u rimsko doba. U srednjem veku, pod zidinama „Koviljkinog grada“, narod ovog kraja koristio je izvore lekovite vode. Od tridesetih godina 16. veka Turci iz Mačve i Podrinja dolazili su u Banju na oporavak.

Izgradnja i uređenje Banje Koviljače započeto je organizovano od oktobra 1902. godine, kada je sačinjen Ugovor o ustupanju eksploatacije izvora Podrinjskom okrugu na 50 godina, a na osnovu Zakona iz 1898. godine. Banja je poznatija u starijim izvorima kao Smrdan banja, zbog neprijatnih mirisa sumporovitih i gvožđevitih voda i peloida.¹⁶⁹ Mineralne vode (temperature 15–28°C) i lekovito blato predstavljaju prirodne lekovite faktore Banje Koviljače.

Najveće graditeljske aktivnosti u Banji Koviljači odvijale su se u periodu od 1902. do 1912. i od 1920. do 1940. godine.¹⁷⁰ U periodu pred balkanske i Prvi svetski rat arhitekti Ministarstva građevina Vladimir M. Popović i Dragutin Maslač formirali su jedinstvenu prostornu celinu sa centralnim radijalno rešenim parkom sa fontanom u sredini, od koje se staze šire na osam strana na čijim krajevima su izgrađena najznačajnija banjska zdanja. Na istoku je akademski komponovano, reprezentativno *Sumporno kupatilo kralja Petra* (D. Maslač, V. M. Popović, 1904–1908) na koje se nadovezuje Blatno kupatilo (D. Maslač, V. M. Popović, Jovanka Bončić-Katerinić, 1928–1930). Na zapadu su izvedene po ugledu na evropska banjska zdanja, bez pretenzija da budu reprezentativne i luksuzne, jednostavne u izboru arhitektonskog izraza, zgrade *Uprave Banje, vile Koviljača* i *Bosna* (V. Popović, D. Maslač, 1904–1912) i *hotel Podrinje* (dograđen 1982. prema projektu arh. Mihajla Mitrovića). Eklektično rešene građevine, podizane tokom dvadesetih i tridesetih godina XX veka, raspoređene su na obodu na kraju staza – na severu je Banjska dvorana – *Kur salon* (arhitekti: Dragutin Maslač, Milan Minić, Jovanka Bončić-Katerinić, Nikolaj Krasnov), konkavno oblikovan sa elementima arhitekture i dekorativne plastike preuzete iz istorijskih stilova. Južno su simetrično postavljeni *hoteli Dalmacija i Hercegovina* sa obuhvatnom kolonadom između (arh. Milan Minić), u detalju inspirisani narodnim neimarstvom.

Koncept urbane forme Koviljače primer je uspešne simbioze izgrađene sredine i prirodnih elemenata. Osmišljeno formiranje parka teklo je paralelno sa projektovanjem i izgradnjom zgrada, staza i sadnjom zelenila. U parku se nalazilo nekoliko manjih paviljonskih građevina, i to: mala zgrada kupatila nad gvožđevitim izvorom i dve česme (gvožđevita i bakarna), mali paviljon nad glavnim sumpornim bunarom i malo staro sumporovito kupatilo. Dekorativne

¹⁶⁹ S. Petrović, *Banja Koviljača, njezina okolina i lekovitost*, Beograd 1934, 42–57, 144.

¹⁷⁰ A. Kadrijević, *Rad arhitekta Milana Minića u Banji Koviljači (1920–1928)*, Zbornik... (Sokobanja 1996) 89–92; A. Kadrijević, S. Marković, *Milan Minić, arhitekt i slikar*, Prijepolje 2003.

monumentalne kapije, detalji urbanog mobilijara (klupe, svetiljke, ograda i dr.) projektovani su i izvedeni tokom treće decenije prošlog veka, a odobreni u Odeljenju Ministarstva građevina pri Drinskoj banovini, i sačuvani u preostaloj arhivskoj građi Uprave Banje.

Brojne građevine – vile, pansioni i sanatorijumi, izgrađeni u prostoru prstena oko parka u periodu između dva svetska rata, reprezentativna su graditeljska ostvarenja.¹⁷¹ Poseban autorski pečat urbanoj strukturi i graditeljskom nasleđu ostavio je arh. Milan Minić, tokom višegodišnjeg boravka u Koviljači u trećoj deceniji HH veka.¹⁷² Značajnu ulogu imali su i preduzimači Milorad B. Stojanović, Đoka Jovanović, Keić i drugi. Arh. Mihajlo Mitrović ostavio je trajne posledice svojim delovanjem na urbanom tkivu Banje Koviljače, kako urbanističkim planom iz pedesetih godina XX veka, tako i graditeljskom delatnošću. Prema njegovim projektima izvedeni su (osim dogradnje hotela Podrinje): na obodu parka jugoistočno Hotel Gučevo (1966–1967), na padini Gučeva Stacionar UN, kafe poslastičarnica „Švajcarija“ u parku (1980), parohijski dom (1985), vile u nizu (1988–1991), kao i stambeno-poslovna zgrada Vila Zora u ulici Maršala Tita, severozapadno preko puta parka (1990–1992).¹⁷³

Slika 3. – Banja Koviljača, vila dr Petrovića, tehnički crtež arh. Lidija Šuljagić

Slika 4. – Banja Koviljača, vila dr Petrovića, stara razglednica

Na brežuljku, zvanom Malo Gučevo, tridesetih godina XX veka sagrađena je monumentalna zgrada Sanatorijuma za ratnu siročad (danas deo Lozničke bolnice). Na platou na istaknutoj koti Gučeva, nad Banjom, podignut je spomenik piramida sa kosturnicom (1927–1929. arh. G. V. Todić), u kojoj su sahranjeni posmrtni ostaci oko 3200 srpskih ratnika, kao i austrougarskih vojnika. Ovo znamenito mesto obeležava bitku na Gučevu vođenu u sklopu velike

¹⁷¹ G. Mitrović, *Prva faza istraživačkih radova u Banji Koviljači*, Glasnik DKS 28 (Beograd 2004), 138–143.

¹⁷² A. Kadrijević, S. Marković, *Milan Minić, arhitekt i slikar*, Prijepolje 2003.

¹⁷³ A. Kadrijević, *Mihajlo Mitrović, projekti, graditeljski život, ideje*, Beograd 1999.

bitke na Drini između srpske i austro-ugarske vojske (od 9. septembra do 6. novembra 1914. godine).¹⁷⁴

Analiza stanja, problemi zaštite i revitalizacije nasleđa

Specifičnost nasleđa, nastala tokom istorijskog razvoja posebnog tipa naselja kakve su banje – u kulturnom, ekonomskom, tehničkom pogledu, u živom istorijskom naselju sa kontinuitetom funkcija – zahteva postepene promene u održavanju građevina i infrastrukture. Zatečeno graditeljsko nasleđe ukazuje na neophodnost poštovanja i očuvanja kako vrednih arhitektonskih zdanja, tako i principa koji su vladali u vreme njihovog nastanka. Stoga je neophodno da se obnove prirodne i kulturne vrednosti i vrati funkcija banjskog naselja za odmor i oporavak.

Kroz pitanje kako se ljudi odnose prema okolini – sagledana je promena ponašanja u prilagođavanju okruženju, kao i prilagođavanje okruženja potrebama ljudi. Pitanje nameće mogućnost praćenja i kulturne evolucije ovog prostora, zavisne od vrste društvenih pojava, odnosa i sistema društvenog, političkog i držanog uređenja, a zasnovane na razlikama kako u načinu života tako i različitim kulturnim navikama pojedinih društvenih grupa u ovoj specifičnoj banjskoj naseobini.

U XX veku u Banji Koviljači saglediva su tri perioda odnosa ljudi prema prostoru, odnosno prema prirodnom i kulturnom nasleđu. *Prvi period* je razdoblje razvoja, a karakteriše ga entuzijazam, potreba i želja za prosperitetom Banje, kako lokalne zajednice tako i države, angažovanih u njenom razvoju i izgradnji. Tada je formiran park i postavljene javne građevine na njegovom obodu. Period je prekinut Balkanskim i Prvim svetskim ratom. *Drugi period* je period uspona i vrhunca u razvoju i izgradnji Banje u kome se stvaraju trajne vrednosti i suštinske odlike: koriste se pejzažna raznolikost i atraktivnost, prirodna bogatstva, a u prostor se ugrađuju autentičnost, reprezentativnost i različitost oblika građevina, ali i ekskluzivnost sadržaja. Ovaj period u Koviljači obeležio je i značajan društveni život, posebno u letnjim mesecima. U Koviljači su vile, pansione, sanatorijume podigli lekari, trgovci, bankari, profesori, industrijalci iz Beograda, Šapca i Valjeva. Stvaranje svojevrstnih kulturnih salona, mesta za provod i razonodu, mnoštvo kafana, restorana i jedinstvena kockarnica u Kursalonu po ugledu na evropske, doveli su tek formiranu elitu mladog srpskog građanskog društva u Koviljaču, fijakerom, malobrojnim automobilima i posebnim kompozicijama voza po, danas ukinutoj, pruži uskog

¹⁷⁴ Spomenik na Gučevu utvrđen je za nepokretno kulturno dobro – znamenito mesto (Službeni Glasnik RS 2005).

Slika 5. – Železničko odmaralište, stara razglednica

koloseka, čijim je redovnim linijama dolazio narod na lečenje, odmor i provod. Na obali Drine bile su uređene plaže. Šetalo se obroncima Gučeva i bralo lekovito bilje i gljive. Period je zaustavljen Drugim svetskim ratom i po njegovom završetku okončan promenom društvenog i političkog sistema.

Treći period je razdoblje stagnacije i permanentnog pada kvaliteta života, degradacije prostora i suštinskih promena u pristupu i odnosu prema njegovom korišćenju. Banja Koviljača je bila opština sa razvojnim planovima Uprave Banje, u kojoj su odlučujuću ulogu imali banjski lekar i arhitekta. Pretvaranjem Koviljače šezdesetih godina u mesnu zajednicu Opštine Loznica marginalizovane su, a potom i poništene sve njene specifičnosti. Banja Koviljača, danas prigradsko naselje Loznice, podeljena je u nekoliko celina: deo koji ima hotelske i stacionarno – lečilišne namene, deo koji je naselje kombinovanog sadržaja sa stalnim stanovanjem, hotelima i pansionima i industrijski deo.

Velika socijalna previranja u drugoj polovini XX veka dovela su do devastacije prostora i građevina, kao i do podele jednorodničkih zgrada na više stanova i pretvaranja niza reprezentativnih sklopova na niz anonimnih jedinica. Najreprezentativnije vile pretrpele su devastiranje, i to ne samo zato što mnogobrojni osiromašeni stanari, useljeni posle Drugog svetskog rata, nisu mogli da ih održavaju već i zato što je nova ideologija negirala luksuz težeći socijalnoj jednakosti. Naseljavanjem posleratnih beskućnika u vile i pansione Koviljača je postala mesto njihovog stalnog stanovanja, kao i nešto kasnije radnika zaposlenih u novoosnovanoj industrijskoj zoni (fabrike „Viskoza“ i „Novi

dom“), koji su postali socijalno ugroženi već krajem osamdesetih godina. Formiranjem industrijskih postrojenja Koviljača je doživela i ekološku katastrofu. Pretvaranje banjskog u naselje stalnog stanovanja povećalo je gustinu naseljenosti i gradnju u najstarijim zonama. Ove promene izazvale su potrebe za izmenom komunalno-sanitarnih instalacija, izmenom ili izgradnjom novih saobraćajnica i drugo. Da bi se prevazišli problemi komunalne neopremljenosti i nezadovoljavajućih higijenskih uslova ili izbeglo skupo održavanje, neodgovarajućom i nestručnom rekonstrukcijom mnoge građevine i prostor izgubili su autentičnost. Uraštanjem novih građevina u zelenilo i zamenom uslužnih, trgovačkih i zanatskih radnji poslovnim centrima izgubljen je identitet i promenjena stara struktura. Na terenu se nailazi na primere narušenog urbanog ustrojstva, kao i autorskih dela, gde su nestručnim intervencijama promenjeni, oštećeni ili uništeni izvorni oblici urbane forme ili obrada arhitekture u enterijeru i eksterijeru. Pretvaranje centralnih parkovskih hotela u specijalnu bolnicu unošenje je novog sadržaja kojim se omogućava održavanje zgrada, ali i ignorišu potencijali razvoja turizma zdravih ljudi. Banje u Srbiji su jedini primer pretvaranja urbanih prostora u stacionare bolesnih. Banja Koviljača je 5 km udaljena od granice sa Republikom Srpskom, odnosno nalazi se u neposrednoj blizini ratom (1992–96. godine) zahvaćenog područja, tako da je pretrpela veliki priliv izbeglica, koji su bili godinama smešteni u hotele i pansione. Već ranije zapušteno i devastirano graditeljsko nasleđe dodatno je ugroženo samoinicijativnim intervencijama prinudnih stanovnika na građevinama – raznim pregradnjama, dogradnjama, premeštanjima otvora, prilagođavanjem prostora za povremeni boravak svakodnevnim potrebama. Tiha erozija neodržavanja zahvatila je spomenički fond – naročito transformacija oblika građevina, što uveliko menja urbani ambijent. Neplanskim i neprostudiranim potezima dovodi se u pitanje opstanak jednog od najznačajnijih prirodnih resursa od izuzetne vrednosti za napredak zapadne Srbije. Osobene panorame, prepoznatljive vizure i upečatljive siluete narušene su, čime se poništava slikovitost Banje, a prigušuju, zaklanjaju, potiskuju ili sakrivaju njena prepoznatljivost i lepota.

Prostor Banje Koviljače, osim nasleđenih prirodnih vrednosti – izvora mineralne vode, flore i faune, sačinjavaju i urbana matrica – jedinstveno rešen park, šetne staze i pravci, kao i namenski projektovane građevine tokom poslednjih sto godina. Nasleđena urbana matrica sačuvala je u najvećoj meri prvobitne oblike Banje i koncept njenih graditelja u svim osnovnim potezima, te se ova koncepcija uređenja prostora mora poštovati. Stoga je nužno da se dođe do bitnih podataka o prvobitnom stanju i svim izmenama nastalim u prostoru Banje, što bi omogućilo rehabilitaciju prostora. Urbana obnova mora se sprovoditi na način koji će osigurati, pre svega, očuvanje izvornih urbanističko-arhitektonskih, umetničkih i estetskih svojstava, a zatim u skladu sa

tim namensko osposobljavanje građevina za trajno korišćenje, konstruktivno saniranje, i unošenje novih sadržaja, koji proizilaze iz savremenih potreba stanovanja, kulturnih, zdravstvenih, turističkih, privrednih i drugih delatnosti.

Krajnji cilj svih aktivnosti na istraživanju, zaštiti i revitalizaciji prirodnog i kulturnog nasleđa Banje Koviljače je izrada strategije za rehabilitaciju prostora, kao i master plana koji podrazumeva povezivanje novim sadržajima obale Drine sa prostorom sa banjskim sadržajem i planinom Gučevo u jedinstveni kulturni, zdravstveni, sportski, rekreativni, turistički centar.

Koncept pilot projekta

Pilot projekat zaštite i uređenja predela i kulturnog i prirodnog nasleđa Banje Koviljače ima regionalni razvojni karakter baziran na kulturnom i prirodnom nasleđu Banje Koviljače (Opština Loznica, Mačvanski okrug, Podrinjski region). Proizašao je iz istraživanja, proučavanja, valorizacije i zaštite graditeljskog nasleđa i prirodnih vrednosti Banje Koviljače, kao i iz činjenice da u ovom području postoji veći broj kategorisanih, značajnih i evidentiranih kulturnih i prirodnih dobara. Odnosi se na jedinstveno i autentično, višeslojno i raznovrsno kulturno i prirodno nasleđe u većem stepenu očuvanosti, odnosno na kulturni pejzaž, koji nisu prepoznati kao prednost i specifičnost područja, tako da do sada nije došlo do značajnije integracije u razvojne procese Opštine Loznica. Ima za osnovni cilj zaustavljanje daljeg propadanja kulturno istorijskog i prirodnog nasleđa i definisanje strategije lokalnog razvoja na bazi vrednovanja nasleđa i bolji život kroz realizaciju projekata. Dodatno istraživanje i valorizacija nasleđa kao resursa izuzetne i univerzalne vrednosti, polazište su optimalnom iskorišćavanju potencijala kulturnih i prirodnih dobara u razvojne procese ove pogranične podrinjske, danas stagnirajuće opštine, najpre prihvatanjem odgovornosti lokalne zajednice prema prepoznatim vrednostima i davanjem vodeće uloge nasleđu u razvojnom procesu. Potreba izlaska iz stanja opšteg niskog životnog standarda i nezadovoljstva zahteva da pilot projekat pokaže moguće pravce razvoja ka usmeravanju aktivnosti za uključivanje građana u iskorišćavanje nasleđa i kulturnog pejzaža kao prioritarnog ekonomskog potencijala koji omogućava otvaranje novih radnih mesta u kontekstu razvoja održivog turizma (zdravstvenog, vaspitno-obrazovnog, sportsko-rekreativnog, seoskog) i srodnih privrednih grana (aktiviranje starih zanata, proizvodnje zdrave hrane i lekovitih autohtonih vrsta). Za ostvarenje je neophodno aktivno uključivanje lokalne zajednice i uspostavljanje direktne saradnje sa njenom upravom (Opština Loznica). Prirodno i kulturno nasleđe Banje Koviljače sagledava se kroz prizmu važnosti i uloge koje ono ima u procesu planiranja i razvoja za-

jednice u kontekstu evropske konzervatorske teorije zasnovane na brojnim konvencijama, poveljama i preporukama za primenu u praksi, isticanjem važnosti očuvanja autentičnosti i specifičnosti područja kroz rehabilitaciju kulturnog pejzaža. Insistira se na statusu nasleđa kao društvenom resursu, što je utvrđeno Konvencijom o društvenoj vrednosti kulturnog nasleđa (Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society, Council of Europe Treaty Series – No 199 – Faro, 27. oktobar 2005).

Opšti ciljevi odnose se na: definisanje strategije lokalnog razvoja na bazi vrednovanja nasleđa; zaustavljanje daljeg propadanja kulturno-istorijskog i prirodnog nasleđa uključivanjem lokalne zajednice, posebno mlađe populacije i širenje ideje odgovornosti za očuvanje nasleđa; dodatno istraživanje i valorizacija celokupnog nasleđa u svetlu njegove univerzalne vrednosti i potom kroz realizaciju planskih dokumenata optimalno iskorišćenje potencijala kulturnih i prirodnih dobara u razvojne procese opštine; izrada strateških dokumenata u oblasti koji će omogućiti razvoj područja; investiranje u lokalnu zajednicu kroz obnovu nasleđa i pratećih delatnosti; realizacija u korist stanovništva u svim nivoima aktivnosti; angažovanje lokalnog stanovništva u svim komponentama i fazama.

Strategija je zasnovana na: podizanju nivoa istraženosti i revitalizacije kulturnih i prirodnih dobara, koja se sada, uglavnom nalaze u neodgovarajućem stanju, do nivoa da postanu poznati kulturni i turistički punktovi u širem regionu; stvaranju kulturne ponude koja će privući posetioce i pružiti nezaboravan doživljaj baziran na istorijskim sadržajima; naučnoj utemeljenosti istraženosti kulturnih dobara, sa uspostavljanjem jasne kulturne stratigrafije; utvrđivanju nosivog kapaciteta područja, kako ne bi došlo do preterane eksploatacije nasleđa i gubitka kvaliteta istorijskog ambijenta; povezivanju na svim nivoima potencijalnih partnera kako bi projekat zaživeo i dao povratne rezultate; publikovanju pojedinačnih i sumarnih rezultata istraživanja i zaštite; organizaciji edukativnih radionica; uključivanju u međunarodne projekte i programe pomoći (pošto se sa sredstvima iz lokalnog budžeta, ali i na republičkom nivou ne mogu očekivati značajniji iskoraci).

Realizacija PILOT projekta

Praktična realizacija ideje zahteva mnogobrojne pripremne radnje na lokalnom i nacionalnom nivou, takođe i na međunarodnom, da bi se ostvario dogovor u vezi sa budućim upravljanjem i strategijom razvoja područja.

Pilot projekat zaštite i uređenja predela i kulturnog i prirodnog nasleđa Banje Koviljače osmišljen je kao četvorogodišnji za period realizacije 2007–2010. godina, a sprovodio bi se kroz tri komponente koje se međusobno prožimaju i imaju faznu realizaciju:

Komponenta A. Izrada studije izvodljivosti – zahteva angažovanje eksperata. Od rezultata ovog dela projekta zavisice način, mogućnosti i brzina realizacije, kao i organizacija i priprema svih ostalih aktivnosti: upoznavanje lokalne zajednice i partnera sa projektom; razrada projekta, utvrđivanje odnosa sa partnerima.

Komponenta B. Izrada konzervatorskih projekata i programa revitalizacije. Realizacija će se odvijati po fazama.

Komponenta C. Podrška lokalnoj zajednici zasnovana je na edukaciji. Različitim programima treba uključiti stanovnike u javnu akciju za očuvanje nasleđa; organizovati (u saradnji sa lokalnom vlašću i raznim stručnjacima) radionice sa temom nasleđe, kao i razne kurseve, seminare, škole starih zanata, zdrave ishrane i sl. Viši nivoi specijalističkih edukacija za stručnjake različitih zanimanja vezanih za zaštitu prirodnog i kulturnog nasleđa, turizam i zdravstvo – organizovali bi se uz podršku obučenog stanovništva kroz razne vidove usluga. Realizacijom ove komponente projekta obezbeđuje se i preduslov za korišćenje nasleđa i povratna korist lokalnoj zajednici. Rezultati Pilot projekta ukazaće na dalje smernice za izradu nacrta strateškog plana korišćenja i održavanja kulturnog i prirodnog nasleđa i razvoja turizma.

Sve komponente će se realizovati permanentno, a obuhvataće i odgovarajuću marketinšku kampanju.

Završne napomene – Opšti principi zaštite, metodologija i pristup nasleđu

Univerzalni značaj nasleđa prihvaćen je u savremenoj kulturnoj politici, koja posvećuje pažnju kulturnoj specifičnosti i kulturnoj različitosti. Savremeni pristup zaštiti graditeljskog nasleđa podrazumeva novu, osavremenjenu metodologiju, zasnovanu na određenim principima i utvrđenim

kodeksima.¹⁷⁵ Pojam „zaštita spomenika kulture“ proširen je na zaštitu kulturnog pejzaža, celinu istorijskog prostora i njegove okoline, kao i urbanu konzervaciju istorijskih urbanih i prirodnih prostora.¹⁷⁶ Ali nije dovoljno samo sačuvati građevine i fizičke strukture, već je potrebno prepoznati i način razvoja takvog prostora, što je bitan deo očuvanja njegovog kulturnog identiteta.

Kulturna politika i očuvanje kulturne baštine, ciljevi zaštite i politika održivog razvoja i upravljanja resursima, gde spada i banjsko kao specifično nasleđe – zahtevaju poseban pristup ne samo konzervatora – profesionalaca, već i definisanje uloge i odgovornosti lokalne zajednice i građana u brizi nad nasleđem kao vrednošću koju treba preneti i budućim generacijama. Integrativni proces planiranja podrazumeva plan integrativne konzervacije kojim se predlaže da se zajedno sa fizičkim ambijentom čuvaju i stanovništvo i tradicionalne aktivnosti istorijskog jezgra.¹⁷⁷ Program urbane rehabilitacije obuhvata kontrolisanje i upravljanje promenama, usaglašavanje potreba i intervencija u istorijskom, urbanom i prirodnom prostoru živog naselja, koje odgovarajućom rehabilitacijom i prezentacijom kao vredan kulturni pejzaž postaje i resurs koji donosi i ekonomski prosperitet. Ovi principi primenjeni su u savremenim kodeksima zaštite urbanog graditeljskog nasleđa i ugrađeni su i u Međunarodnu povelju kulturnog turizma.

Prirodno i kulturno nasleđe Banje Koviljače, kao jedinstveno i nenadoknadivo bogatstvo čije očuvanje predstavlja deo procesa održivog razvoja, sagledava se kroz prizmu važnosti i uloge koju ono ima u procesu planiranja i razvoja zajednice u kontekstu evropske konzervatorske teorije zasnovane na brojnim konvencijama, poveljama i preporukama za primenu u praksi, istica-

¹⁷⁵ *Evropske konvencije i preporuke u oblasti kulturnog nasleđa*, EXPEDITIO, Centar za održivi prostorni razvoj – Kotor, Kotor 2005; *ESDP Evropska perspektiva održivog razvoja: ka uravnoteženom održivom razvoju teritorije Evropske unije*, EXPEDITIO, Centar za održivi prostorni razvoj – Kotor, Kotor 2005.

¹⁷⁶ *Upravljanje pejzažima: novi putevi očuvanja prirode i kulture*: N. Mtchell, S. Buggiey, *Zaštićeni pejzaži: korišćenje prednosti različitih pristupa*, preuzeto sa web site: www.expeditio.org/srp/zasticeni-pejzazi..

¹⁷⁷ T. Marasović, *Povijesna naselja Sredozemlja*, Pogledi 3–4 (Split 1988) 827–841; N. Kurtović – Folić, *Princip „održivosti“ i zaštita graditeljskog nasleđa*, Principi i praksa održivosti u razvoju naselja u Srbiji 2 (Beograd 2000) 127–155; B. Šekarić, *Integrativna prostorna i urbana konzervacija*, Principi i praksa održivosti u razvoju naselja u Srbiji (Beograd 2000) 195–204; J. Jokileto, *Noviji međunarodni trendovi u očuvanju kulturnog nasleđa*, Glasnik DKS 25 (Beograd 2001) 11–14; H. Stovel, *Integrativni pristup urbanoj i prostornoj konzervaciji*, Glasnik DKS 25 (Beograd 2001) 21–25; K. Čezari, *Za plan istorijskog gradskog jezgra*, Glasnik DKS 25 (Beograd 2001) 25–29; B. Šekarić, *Zaštita urbanih prostornih kulturno-istorijskih celina*, Glasnik DKS 25 (Beograd 2001) 29–34; J. Jokileto, *Planiranje naselja i konzervacija*, Glasnik DKS 26 (Beograd 2002) 21–27; S. Vučenović, *Urbana i arhitektonska konzervacija*, prvi tom Svet – Evropa, Beograd 2004.

njem važnosti očuvanja autentičnosti i specifičnosti područja kroz rehabilitaciju kulturnog pejzaža.¹⁷⁸ Insistira se i na statusu nasleđa kao društvenom resursu, što je utvrđeno Konvencijom o društvenoj vrednosti kulturnog nasleđa.¹⁷⁹

¹⁷⁸ M. Goble, Vodič za urbanu rehabilitaciju: dokument pripremljen u okviru Programa saradnje i tehničke pomoći Saveta Evrope, Beograd 2006.

¹⁷⁹ Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society, Council of Europe Treaty Series – No 199 – Faro, 27. oktobar 2005.

Poluostrvo Luštica – put ka zdravoj budućnosti

Rezime:

Ovaj projekat predstavlja prostornu viziju budućeg prirodno i kulturno zdravog razvitka poluostrva Luštice, jednog veoma bogatog, potentnog i jedinstvenog terena koji se nalazi u jugoistočnom delu Jadranskog Mora na Crnogorskom primorju. Bazirajući se na savremenoj i sve neophodnijoj potrebi za ekološkim principima u planiranju, uređenju i upravljanju našom okolinom, ovaj rad koristi holistički ekosistemski **pristup** kao metodologiju za pojašnjenje i pojednostavljenje urođenih organizacionih i operacionih kompleksnosti terena. Zamišljena i otelotvorena kao Park prirodne i kulturne baštine, ova vizija prostornog razvitka je u biti vođena idejom o besmrtnosti i sudbini mesta, često znana kao duša mesta. Fokus ovog rada je stoga ukorenjen upravo u potrazi, otkriću, te konačno i u zaštiti, poboljšanju i unapređenju „mito-poetičnosti“ tj. duše mesta Luštičkog poluostrva. Na taj način obezbeđuje se ekološka i ekonomska održivost poluostrva, kao i celokupno zdravlje njegovih izmirenih i simbiozno povezanih prirodnih i kulturnih zajednica. Predlažući rešenja za postojeće probleme i adekvatno iskorištavajući potencijale terena, projekat pruža ujedno i novi model za razvijanje i uređenje naših prostora u kome upravo duša mesta igra esencijalnu ulogu određivanja njihovog identiteta, značenja, kao i pravca samog održivog razvoja.¹⁸⁰

Abstract:

This project creates a vision for the future environmentally and culturally healthy evolution of the Luštica peninsula, a very potent and unique site along the Adriatic coast in Montenegro. While acknowledging the contemporary and increasingly

¹⁸⁰ Pojam zdrav u ovom radu koristi se u istom smislu kao održiv, ekološki, harmoničan i prirodan. U svim tim slučajevima značenje je, najdoslovnije, usmerenost ka životu i stvaranju. U ovom kontekstu, pridev „zdrav“ označava brižljiv odnos prema prirodi, ili poštovanje prirode, tojest, relevantnih prirodnih i kulturnih sistema. Zdrav znači i napredan, uspešan, perspektivan, stoga što je u odnosu na prirodu u celini održiviji. Suprotan pojam bio bi nezdrav u smislu nekoristan, čak parazitski, koji u krajnjoj liniji predstavlja pretnju za opstanak. Ono što je nezdravo ugrožava sopstvenu budućnost i sve ostale entitete u svom okruženju, kao i one u njihovoj sferi uticaja.

Zdrav znači i harmoničan, budući da podstiče simbiozu između „zdravog“ sistema i njegovog neposrednog okruženja. To znači da oni, ukoliko su međusobno usaglašeni, imaju koristi od tog odnosa. Zdrav znači i prirodan pošto se ovakav odnos usmeren ka životu veoma često sreće u prirodi, a njegov prirodan proces evolucije, ciklične promene, očuvanje prirodne, dinamične ravnoteže, ili homeostaze; prirodan znači i postojeći u prirodi i opredmečen u svakom aspektu svog postojanja.

important need for ecological incentives in designing, planning and management of our environments, the work utilizes a holistic ecosystems approach as a methodological tool to unravel the site's inherent organizational and operational complexities. Imagined and embodied in a Natural and Cultural Heritage Park, the development vision is fundamentally driven by the idea of the immortality and destiny of a place, often referred to as the sense of a place. The focus of the project is embedded in the search, discovery and eventual safeguarding and enhancement of Luštica's genius loci, thereby ensuring its ecological and economical sustainability, and the overall health of its reconciled natural and cultural communities. By proposing a resolution for existing problems and fostering intrinsic potentials of the site, the thesis offers a new paradigm for developing our environments wherein the spirit of a place plays a quintessential role in defining their very identity and meaning.

Luštica je brdovito poluostrvo u jugoistočnom delu Jadrana, odnosno, severozapadnom delu crnogorske obale. Geomorfološki i antropološki posmatrano, Luštica je neodvojivi deo jedne veće regije – Bokokotorskog zaliva. Najupadljiviji aspekt pejzaža Luštice jeste kontrast zelenila kojim je celo to poluostrvo obraslo i plavetnila mora i neba. Kao posrednik u ovom dijalogu prirode, sivo-beli stenoviti teren stvara morfološki bogate i kompleksne elemente reljefa koji se drastično razlikuje u severnom delu poluostrva okrenutom ka Bokokotorskom zalivu od onog u južnom delu okrenutog Jadranskom moru, tojest pučini. Pored izuzetnog prirodnog diverziteta na veoma maloj površini, Luštica je deo Bokokotorskog zaliva koji se smatra jednim od najlepših zaliva na svetu.¹⁸¹

Iako poluostrvom dominira drevno prirodno okruženje, Luštica ima i bogatu kulturnu baštinu koju su vekovima stvarali ljudi vezani za ovo mesto, kao i za mnogo aktivniju okolinu. Dosadašnja arheološka istraživanja pokazala su da su Lušticu i Boku Kotorsku tokom četiri milenijuma često nastanjivali mnogi različiti narodi. I pre i posle dolaska Slovena, mnoge države, zemlje, kraljevstva i imperije gravitirali su ka regiji Boke Kotorske usled njenog važnog strateškog položaja u jugoistočnom Jadranu, u blizini Otrantskih vrata i Sredozemnog mora. Povoljni životni uslovi u toj regiji – pitoma priroda, blaga klima, topla voda i zalivi koji su služili kao sklonište od pirata i otvorenog mora – podstakli su razvoj mnogih antičkih gradova i naseobina duž obale. Pored toga, ova bogata oblast privlačila je i brojne osvajače. Vlast je tako prelazila iz ruke u ruku, što je ostavljalo traga na toj regiji. Granice, vlast i opšta politička, društvena i ekonomska situacija stalno su se menjali. Sve civilizacije i svi vladari – od Ilira i grčkih kolonista, Rima i Vizantije, do mletačke i turske uprave koje

¹⁸¹ Klub najlepših zaliva na svetu osnovan je 1997. godine u Berlinu, a zvanično sedište nalazi mu se u Vanu u Francuskoj. U Klub su učlanjena 32 najlepša zaliva kao što su oni u Rijju, Kvebeku, San Francisku i drugi. Boka Kotorska je primljena u Klub 2000. godine.

su usledile za Slovenima, kao i kratkotrajna ruska i francuska uprava i konačno austrougarska, italijanska i nemačka okupacija u prošlom veku – ostavili su svoj trag koji se manifestovao u promenama kulturnog i prirodnog pejzaža i koji je stvorio tamošnje kompleksno nasleđe.

Ako *genius loci* predstavlja suštinsku karakteristiku, odnosno, duh nekog mesta, onda se on, kada je reč o Lušnici nalazi u simbiozi dva činioca. Priroda i delo čovekovih ruku upadljivo su povezani u jednu heterogenu, jedinstvenu celinu. Prirodni diverzitet – peščane i šljunkovite plaže, ostrvca i uvale, apsolutno nepristupačne stenovite litice i podzemne pećine i špilje – ljudi su često pomalo menjali, a te promene nekada su se vršile isključivo radi korišćenja, očuvanja i shodno tome prilagođavanja prirodnoj sredini i njenim potencijalima. Zahvaljujući tome postoje mnogi građevinski i drugi artefakti kao što su mala pristaništa, luke, uređene plaže, objekti namenjeni osmatranju i odbrani, čak i mala priobalna naselja koja, u potpunosti utopljena u okolinu, uravnoteženo i harmonično čine celinu s prirodom. Na primer, autentične ilirske humke, takozvani tumulusi, srednjovekovne pravoslavne crkve, vekovima stara sela, pa čak i austrougarske fortifikacije iz 19. veka, nalaze se na kopnu, usklađene jedne s drugima, kao i s prirodnom sredinom. Ulepšavajući netaknute padine obrasle lokalnim rastinjem i drevne maslinjake, gole, stenovite planinske vrhove i ostrvca i uvale, kulturni artefakti deluju kao da se tamo oduvek nalaze, kao da ih nije stvorila ljudska ruka, već da su prirodne sile oblikovale jedan po jedan lokalni kamen.

Tokom poslednjih nekoliko decenija, za Lušnicu je, nažalost, karakteristična ozbiljna nebriga za očuvanje postojećeg stanja, odnosno, jedinstvenog prirodnog i kulturnog bogatstva koje se sastoji od složenih, dobro integrisanih sistema – prirodnog i antropogenog – koji su u ovoj oblasti od pamtiveka jedan pored drugog postojali i razvijali se. To ne samo što predstavlja nebrigu za postojanje i očuvanje duha mesta, već ozbiljno ugrožava i dinamičan, uravnotežen odnos između čovekovih aktivnosti i okruženja u kojima se one odvijaju, a što sačinjava duh mesta. Prirodno i kulturna baština Lušnice u velikoj meri je ugroženo usled nebrige, neodržavanja, ili čak mogućnosti da u potpunosti bude uništeno. Što je još značajnije, sve više postaju ugroženi prirodni ekosistemi, uključujući raznolik i autentičnu životnu sredinu čitave regije. Neplanska i nekontrolisana gradnja, nepredvidivi turistički metodi zasnovani isključivo na profitabilnosti, sve veće zagađenje okoline, propadanje kulturnih spomenika kao što su crkve i utvrđenja, čak i propadanje srednjovekovnih naseobina na kopnu, kao i tamošnjih vrtova, samo su neki od primera pratećih pojava aktivnosti savremenog čoveka i njegove ignorancije u pogledu kulturne ravnoteže sredine i prirodnog ekosistema Lušnice.

Zbog svega ovoga Lušnica se sada našla u veoma delikatnom i zabrinjavajućem, veoma specifičnom položaju, budući da stari, dobro utvrđeni i di-

namički stabilizovani uslovi tamošnjih interaktivnih sistema – njeni dugoročni *atraktori*¹⁸² samo što se nisu poremetili i urušili, dok se novi, nepoželjni već pojavljuju i usmeravaju čitav sistem ka otuđenju i ekološki nepoželjnim uslovima. Da bi se omogućila tačna procena mogućeg, ekološki stabilnog, bezopasnog po životnu sredinu i kulturno naprednog budućeg razvoja poluostrva Luštica, od najveće važnosti je da se očuva stara, nasleđena simbioza između ta dva sistema karakteristična za istorijske atraktore. Čuvajući i podstičući *određene potencijale* (tojest, uslove koji podstiču *spiritus movens*) i identifikujući i eliminišući *određene probleme*, ili uslove što narušavaju životnu sredinu, poluostrvo Luštica će moći da se, ne odustajući od svoje tradicije, razvije u bezbednu, proaktivnu lokaciju, zdravu za sve postojeće, međusobno povezane sisteme.

Teorija – metodologija i *genius loci*

Kompleksni i sofisticirani ekosistemi kao što je Luštica iziskuju kompleksnu i sofisticiranu metodologiju. To ovom radu nameće veću potrebu za pronalženjem adekvatne metodologije, zahvaljujući čemu će se sva neophodna pitanja koja se odnose na budući razvoj lokacije adekvatno identifikovati, razumeti i realizovati. Konvencionalni naučni pristup s „linearnim uzročnim i stohastičkim svojstvima“¹⁸³, čini se, nije dovoljan, a ni odgovarajući za razumevanje poluostrva – njegove složenosti, heterogenosti, organizacije i operativne simultanosti njegovih sistema.

Za budući razvoj Luštica, *ekosistemski pristup* predstavlja alternativnu metodologiju za prevazilaženje izazova kao što su složenost i dinamika, koje su inače karakteristične za svaki živ, a time i samoorganizovan sistem. On je rezultat mnogih teorijskih i praktičnih radova iz oblasti još nove i sve popularnije nauke – ekologije. Jan Mekharg (Ian McHarg), Džejms Kej (James Kay), Timoti Alen (Timothy Allen), Ken Jing (Ken Yeang) i Tomas Hekstra (Thomas Hoekstra) samo su neka uticajna imena među brojnim naučnicima i ekolozima čiji su radovi, mada nastali u različito vreme i ne podjednako uticajni, postavili temelj savremenoj metodologiji ekosistema, a u istoj meri podstakli i razvoj ovog projekta.

U osnovi ovog pristupa nalazi se činjenica da je svaki ekosistem jedinstven i da sadrži karakteristične kompleksnosti, kao i posebne međusobne veze elemenata koji ga sačinjavaju. Stoga se snaga predloženog pristupa teži

¹⁸² Atraktori – termin uzet iz ekosistemskog pristupa. Odnosi se na specifične, sadašnje uslove određenog sistema koji je u stalnoj interakciji sa svojom okolinom, dok istovremeno pokušava da uspostavi dinamičku ravnotežu.

¹⁸³ Ekosistemski pristup – bavljenje kompleksnostima (Dr James Kay, 1999).

suštinski oslanja na multidisciplinarnu integraciju i analitičku proveru dinamičke evolucije ekosistema u prostoru i u vremenu. Usled toga, on obezbeđuje sveobuhvatno razumevanje i kristalizaciju svih kompleksnosti, kao i organizacionih i operativnih osnova pojedinačnih elemenata. Tako sofisticiran proces iziskuje uključivanje izvesnog strukturalnog plana koji obezbeđuje tačno i relevantno prikupljanje, identifikaciju, klasifikaciju i organizaciju ispitanih činjenica. Da bi se razumela složenost organizacionih i operativnih procesa na bilo kojoj lokaciji, mora se inicirati istraživanje i to tako što će se uspostaviti hijerarhijska struktura, potrebna da bi se lokacija analizirala u okviru širih kontekstualnih granica, ali i u okviru vlastitih sastavnih delova. Prema tome, analiza ekosistema uključuje i širu perspektivu (šire okruženje, životnu sredinu i širi sistem) i grupe integrisanih manjih jedinica (zajednice, stanovništvo, pojedince). Ovo u suštini obezbeđuje širi kontekst, inkluzivniju perspektivu i razumevanje načina na koji pojedinačni elementi tvore celinu jednog sistema, a isto tako i načina na koji je taj sistem povezan s drugima, kao i s eksternim činiocima šireg okruženja. U stvari, oni pomažu u sticanju takozvane šire slike.

Ova analitička i sintetička metodologija realizuje se prvenstveno u obliku mapiranja, što predstavlja veoma efikasan vizuelni metod, bitan za prikupljanje niza odgovarajućih podataka. U ovom slučaju, mapiranje predstavlja konzistentno, jasno i veoma sistematično organizovanje, procesuiranje i slaganje veoma različitih, rasutih informacija iz različitih izvora, povezanih i integrisanih u jednu celinu isključivo zato da bi se određeni podaci bolje razumeli. Pokazalo se da je ovo i veoma efikasan način za razdvajanje kompleksnosti jedne lokacije u manje entitete kojima se može upravljati, a koji imaju sopstveno značenje i identitet. Ovaj način mapiranja istovremeno postaje osnovni preduslov za pronalaženje novih, skrivenih odnosa između celine i delova, kao i između samih delova.

U suštini, predloženi ekosistemski pristup razumevanju poluostrva Luštica jeste fuzija analitičkih i sintetičkih metoda. To je metodološko sredstvo za otkrivanje svih osnovnih faktora, uticaja i važnih veza u okviru širokog spektra nataloženih informacija koje su relevantne za oblast izučavanja. Ove informacije su bitne za utvrđivanje pravca inicijativa, zadataka i odgovarajućih strategija upravljanja, čiji konačni cilj predstavljaju fleksibilnost i opstanak ugroženih ekosistema i/ili zaštita i unapređenje onih što to nisu. Ekosistemski pristup je okosnica analize i sinteze na osnovu prikupljanja činjenica i tehničkih podataka, kao i odgovarajućih podataka o ekosistemima. Shodno tome, on pomaže da se osiguraju relevantni društveni, ekonomski, politički, kulturni i ekološki aspekti ukorenjeni u bogato, slojevito nasleđe Luštice. Tako dobro strukturirana i sveobuhvatna metodologija omogućava istraživanje i olakšava proces pronalaženja i otkrivanja najvažnijih elemenata i osnovnih sila koje oblikuju

identitet poluostrva, te su stoga bitne da bi se razumela Luštica i utvrdio njen *genius loci*.

* * *

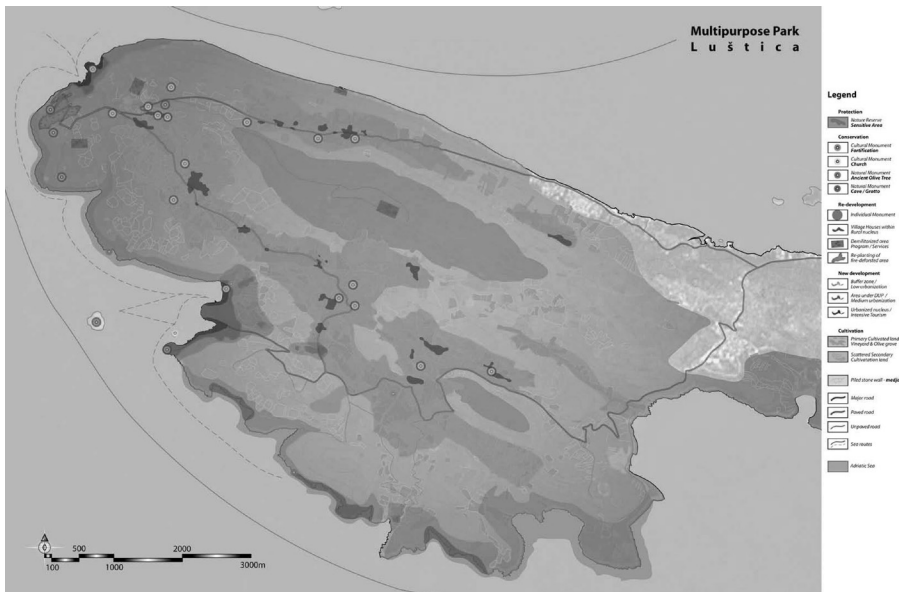
U okviru svog otvorenog traganja za bitnom dinamikom mesta, ekostemski pristup može da koincidira s traganjem za njegovim *duhom*. Latinski izraz *genius loci*, označava osobenost nekog mesta, koju mu daje njegov duh zaštitnik, a prevodi se kao genije ili duh mesta (*genius* = genije, duh; *loci* = genitiv imenice *locus* = mesto). U kulturi antičkog Rima, ovaj izraz je imao snažnu mitološku konotaciju. U suštini je označavao određenog duha zaštitnika, ili uopšteno duh koji pruža zaštitu nekom mestu. Značenje izraza *genius loci* nije se mnogo promenilo još od antike, a koristi se i primenjuje u mnogim različitim oblastima.

Kao i u mnogim prethodnim slučajevima, izraz *genius loci* u ovom radu odnosi se na karakterističnu atmosferu nekog mesta, njegovu neopisivu privlačnost i kvalitet. On označava onu posebnu suštinsku karakteristiku jednog mesta, koja se sastoji od mnogih međusobno povezanih, osnovnih uslova – i to u onu najvažniju za razumevanje samog mesta. Prema tome, pojam *genius loci* – kako je korišćen u ovom radu – istorijski, ali i konceptualno, ima isto značenje kao i prvobitni pojam o duhu, tojest, božanstvu nekog mesta. Međutim, on je povezan i s izvornim, ličnim osećanjem sadržaja, kumulativne energije i više duhovnosti, proistekle iz iskustava stečenih direktno na poluostrvu. Zbog toga je korišćen još jedan izraz koji obuhvata širi spektar, mnoštvo novih, dodatih značenja. *Spiritus movens*¹⁸⁴ zato ne predstavlja samo duh koji obitava na nekom mestu, već duh koji ga pokreće, ili duh koji ga oživljava.

Praksa – Park prirodne i kulturne baštine Luštica

Imajući u vidu posebne prirodne i kulturne karakteristike Luštica, prilikom razmišljanja o njenoj o budućnosti, kao i prilikom planiranja te budućnosti, potrebno je biti posebno obazriv. Strateške inicijative i predloženi planovi trebalo bi da potiču direktno iz traganja za tamošnjim duhom mesta (slika 1). Oni bi trebalo da se sagledaju i realizuju tako da omogućе da se na poluostrvu sprovedu promene koje će obezbediti zdraviji i ekološki odgovoran budući razvoj, kao i očuvanje i jačanje samog *spiritus movensa*, kao i uslova bitnih za

¹⁸⁴ *Spiritus movens* u svom najosnovnijem smislu označava skup svih sila svih vidljivih i nevidljivih tragova postojanja, svih ispričanih i nespričanih priča i svega drugog što je prošlo kroz neko mesto, živelo na njemu, napustilo ga, ili iščezlo. To je istovremeno i sećanje i trenutni pogled u budućnost. On se, shodno tome, manifestuje kao najvažnija energija koja u potpunosti prožima jedno mesto i utiče na sve što se na njemu nalazi.

Slika 3. – Višenamenska mapa Luštice (Fizički plan Luštice)

Jedinstvena luštička priroda zahteva da se posebna pažnja obrati na klasifikaciju parka. Imajući u vidu njenu veličinu, Luštica bi trebalo da se uvrsti u nacionalne parkove. Kako tamošnji prirodni biodiverzitet i po svojoj prilici izuzetne ekološke vrednosti još nisu ni istraženi ni procenjeni, poznate karakteristike bi ovu lokaciju, logično, svrstale u drugu kategoriju zaštićenih lokacija u Crnoj Gori – u prirodne rezervate ili spomenike prirode. Međutim, ova klasifikacija je neodgovarajuća, pošto ne uzima u obzir svu složenost i sva bogatstva poluostrva, posebno ona što se odnose na kulturni aspekt i postojeće fenomene. Zbog toga bi Luštica mogla da pretenduje na novu tipologiju koja predstavlja kombinaciju postojećih kategorija parkova. Ovaj „hibrid“ bi se mogao nazvati „parkom prirodne i kulturne baštine“ kao što je to Ta Čenč na Gocu na Malti, koji se definiše kao:

„relativno velika ruralna oblast ili divlja priroda čije karakteristike imaju izuzetnu arheološku, ekološku, geološku ili pejzažnu vrednost koja je dovoljno značajna da opravda zaštitu i kojoj je odobren ograničen pristup kako bi te karakteristike mogle da se upoznaju iz edukativnih, turističkih i istraživačkih razloga. Naziv „park prirodne i kulturne baštine“ podrazumeva punu odgovornost za konzervaciju, unapređenje i tumačenje prirodnih, arheoloških i panoramskih resursa određene oblasti, uz naglasak na neodvojivosti prirodnog i arheološkog parka, a time i integriteta prirodne i kulturne baštine.“¹⁸⁵

¹⁸⁵ Tà Cenc Heritage Park, Gozo, Malta, Report & Management Plan.

Predloženi park kulturne i prirodne baštine najpre snažno podstiče na održavanje preovlađujućeg, vekovnog sklada između čoveka i prirode, kao i na omogućavanje budućeg održivog razvoja celog poluostrva i njegovih zajednica – i to kulturnog, ekonomskog, ekološkog, društvenog i političkog. Park bi trebalo da čuva sve ekološki značajne/ugrožene oblasti, da očuva stare, autentične tradicije, obnovi i oživi kulturne spomenike i zdanja koja su sada u ruševnom stanju, da spreči njihovo dalje propadanje i da strogo kontroliše urbanizaciju. Park prirodne i kulturne baštine trebalo bi da Luštici obezbedi i budući uspešan razvoj time što bi omogućio ekonomski prosperitet zasnovan na ekološkom turizmu i gazdovanju zemljištem, komunalnim uslugama, politici usredsređenoj na zajednice i, uopšteno, održivim životnim modelima. Ovo podrazumeva i konzervacione i razvojne strategije koje na promišljen, altruistički i naturalistički način, a pre svega adekvatno obezbeđuju opšte zdravlje i napredak integrisanih kulturnih i prirodnih sistema i njihovog nasleđa.

U skladu s višestrukom klasifikacijom (IUCN) Svetske unije za zaštitu prirode (The World Conservation Union) „*zaštićene oblasti različitih kategorija često se nalaze u susedstvu; različite kategorije ponekad se „uklapaju“ jedna u drugu.*“¹⁸⁶ Za razliku od mnogih parkova čiji su delovi jasno naznačeni kao oblasti koje će se ili samo štititi i/ili samo konzervirati, zemljište na Luštici ima više namena: rad, zabavu, rekreaciju, zaštitu, ograničen pristup, razvoj, itd. Usled toga, Park Luštica je, jasno, višenamenski park. To je mesto gde ljudi žive, rade, uče, podučavaju, istražuju, mesto koje posećuju i na kojem provode odmor. To je mesto za razmišljanje, duhovno uzdizanje, meditaciju, introspekciju i oporavak duše i tela. Dakle, Park kulturne i prirodne baštine Luštica istovremeno podstiče zdrav život, ekološko obrazovanje, ekološku svest, naučna istraživanja, odmor i rekreaciju. On stoga teži da postane novi model za održiv razvoj submediteranskih priobalnih regija, budući da podstiče kompromis između uspešne turističke privrede, kao i kulturnih aspiracija i željene prirodne ravnoteže i ekološkog upravljanja zdravom životnom sredinom. Prema tome, Park kulturne i prirodne baštine Luštica u biti predstavlja hibrid bio-regionalnog planiranja, razvoja ekološke lokacije i formiranja parka te vrste.

Ovu nekonvencionalnu klasifikaciju i hibridnu prirodu predloga za Park Luštica jednostavno je podstaklo istraživanje i otkrivanje duha mesta, s obzirom na to da je omogućilo jasnu viziju budućeg razvoja, organizacije i funkcionisanja poluostrva. Ideja o osnivanju omogućila je posredovanje, pomirenje i postizanje sinergije između sada suprotstavljenih *kulturnih* i *prirodnih* zahteva: turizma orijentisanog na ostvarivanje profita, sve intenzivnijeg urbanog razvoja i zaštite i konzervacije ekološki značajnih oblasti koje su presudno važne

¹⁸⁶ <http://www.geocities.com/Yosemite/3712/parkiucn.html>

za održivu vitalnost, biodiverzitet i stalne cikluse životne sredine. Konačno, hibridna priroda višenamenskog parka ne samo što nudi i rešenja za sadašnje probleme i ponovno uspostavljanje i intenziviranje dinamične ravnoteže između kulture i prirode u Luštici, već u znatnoj meri unapređuje i stabilnost ekosistema i prilagodljivost tamošnjih sistema budućim promenama, čime obezbeđuje njihovu *zdravu* evoluciju i upravljanje.

* * *

Moglo bi se dokazivati da je možda najznačajniji deo ovog rada njegova povezanost s globalnom ekološkom krizom koja prožima i fizičku i fenomenološku sferu našeg postojanja. „Široka slika“ ovog rada apsolutno se mora sagledati u svetlu ekološke revolucije i buđenja, ali i kao pokušaj da se sprovede promena, da dođe do željene promene koju tako željno očekujemo da se dogodi u svetu. Naime, osnivanje parka prirodne i kulturne baštine predlaže se kao vizija buduće *zdrave* evolucije poluostrva Luštica, što bi olakšalo *isceljenje* tamošnje poremećene životne sredine i ponovno zadobijanje poverenja. Ideološki i praktično, ovo znači povratak davno zaboravljenim metodima gazdovanja na prirodan način, na poštovanje prirode i partnerskih odnosa s njom; povratak osetljivosti, duhovnosti, umerenosti, ekološki poželjnim načinima proizvodnje i rada, skromnosti i tradiciji, što bi moglo da predstavlja i povratak prirodi i onome što zaista jesmo. Aktivnosti koje se preporučuju u višenamenskom Parku prirodne i kulturne baštine Luštica jesu jednostavan način života, upražnjavanja starih običaja i tradicionalnih metoda obrade zemlje, isto kao i pešačenje i upoznavanje s kulturnom i netaknutom prirodnom sredinom poluostrva. One će neizbežno utrti put isceljenju naselja na Luštici i njihovog okruženja, kao i ponovno stečeno poštovanje prirode i njenih čudi.

Hodajući stazama Parka prirodne i kulturne baštine Luštica, penjući se na tamošnje brdo, sedeći na ilirskoj humci i gledajući ka horizontu gde se nebo i more susreću, shvatamo da plava kugla, koju nazivaju i *Majkom Zemljom*, predstavlja našu granicu – ona je naša kolevka i naš grob. Spuštajući se kroz gustu makiju ka obali, odnosno, ka njenoj prastaraj, stenovitoj plaži, trudimo se da ne poremetimo ni tanušnu paukovu mrežu. Pažljivo ulazimo u vodu koja je na pustim lokacijama, kakva je ova, prepuna morskih ježeva. Slušajući neprestanu pesmu vetra i cvrčkova, shvatamo da ovo nije samo naš dom i dom naše dece, već i dom svih drugih bića i živih organizama koji postoje na ovoj planeti. Odmarajući se ispod neke stare masline, pored pustog restorana u senci zvonika jedne pravoslavne crkve, posmatramo kako se u daljini uzburkano more razbija o stene. Ljudi žure ka brodićima koji isplovljavaju boreći se s visokim talasima. Konačno se uviđa da se ljubav i poštovanje prema zemlji više ne mogu shvatati samo kao ulepšavanje i očuvanje predela. U stvari, ljubav i poštovanje zasnivaju se na svesti o našem životu u simbiozi s prirodom, tojest,

o našoj međusobnoj zavisnosti, budući da naš opstanak po svoj prilici manje zavisi od naših sposobnosti da manipuliramo i kontroliramo prirodu nego od naše sposobnosti da se s njom usaglasimo.

Jednom kada ove individualne predstave, kao i relevantni principi, postanu deo kolektivne realnosti u vezi s poluostrvom Luštica, ali i naše globalne životne sredine, našim probuđenim čulima pokazaće se stvarni svet. Tek tada ćemo biti sposobni da vidimo, čujemo i osetimo čuda prirode onakva kakva zaista jesu, ne više zaklonjena našim subjektivnim i ograničenim antropocentričnim tendencijama. Tek tada ćemo shvatiti da nebo nije samo nešto pod čim hodamo, već i nešto kroz šta hodamo; tek tada ćemo postati deca prirode, stvarna deca planete Zemlje.

Višenamenske zone Luštica

Organizacioni pristup	Opis	Lokacija	Regulacija
Zone visoke zaštite	prirodni rezervati biodiverzitet/ zaštita endemskih vrsta	Ekološki osetljive zone: – uglavnom priobalne regije (more i zemljište, stenovite litice na južnom i jugoistočnom delu poluostrva) – područje s velikom erozijom (Obosnik)	– ograničene aktivnosti ljudi – stroga zabrana ekološki štetnih aktivnosti (korišćenje dinamita prilikom ribarenja) – izuzeci: arheološka iskopavanja/naučna istraživanja i kontrola izolovanih, usamljenih lokacija
Zone konzervacije	kulturni i prirodni spomenici	Pojedinačni spomenici određene vrednosti: – rasuti i/li grupisani širom poluostrva	– zaštita lokacija od izuzetnog prirodnog i kulturnog značaja (ekološkog, istorijskog, arheološkog) – stvaranje tampon zona i prirodnih koridora – registrovanje svih nezaštićenih spomenika i izveštavanje o njima – pravila za projektovanje i propisi u vezi s njihovom budućom primenom
Zone revitalizacije/restauracije	revitalizacija, renoviranje i restauracija područja s prirodnim i kulturnim spomenicima	Kulturne: – stara naselja – pravoslavne crkve – utvrđenja Prirodne: – oblasti pogođene erozijom – oblasti oštećene tokom NATO bombardovanja 1999. i požara 2003.	– zaštita lokacija od izuzetnog prirodnog i kulturnog značaja (ekološkog, istorijskog, arheološkog) – stvaranje tampon zona i prirodnih koridora – registrovanje svih nezaštićenih spomenika i izveštavanje o njima – pravila za projektovanje i propisi u vezi s njihovom budućom primenom – primeri revitalizacije (stara naselja u blizini Tivta)

Organizacioni pristup	Opis	Lokacija	Regulacija
Zone veoma ograničenog novog razvoja	ekoturizam i kontrolisana urbanizacija	<ul style="list-style-type: none"> – već postojeći objekti i područja širom poluostrva (Rose i Žanjice) – lokacije na kojima je započeta urbanizacija i samo nekoliko novih oblasti predviđenih za ruralni i urbani razvoj 	<ul style="list-style-type: none"> – utvrđivanje prioriteta u urbanim područjima u skladu s GUP-om i DUP-om – izrada i stroga primena određenih arhitektonskih smernica i propisa – razmatranje novog, ekološki povoljnog razvoja, usredsređenog na zajednicu i ekonomski održivog – planovi specifični za lokaciju (<i>spiritus movens</i>) zasnovani na uspešnim uzorima (Morskom ranču i Djujijevim ostrvima)
Zone kultivacije	poljoprivreda, maslinjaci i hortikultura	<ul style="list-style-type: none"> – većinom centralne oblasti na kopnu, oko starih naselja (oblasti istorijskih naseobina) – oblasti s najboljim uslovima za poljoprivredu (u pogledu zemljišta, fiziografije, vode i topografije) 	<ul style="list-style-type: none"> – oživljavanje starih običaja i tradicionalnih zanata – primena novih tehnologija zasnovanih na obaveznom oslanjanju na tradiciju – revitalizacija i naseljavanje ruralnih područja u skladu s principima obnove preporučenim za zone u kojima se nalaze stara naselja – razvoj ekonomskih, održivih modela povećane i efikasnije proizvodnje
Zone ekoturizma	rekreacija, odmor i letovanja	<ul style="list-style-type: none"> – najvažnija turistička područja (Rose, Žanjice) većeg mada kontrolisanog intenziteta – razgledanje čitavog poluostrva – manjeg intenziteta 	<ul style="list-style-type: none"> – obuzdavanje opasnog, nekontrolisanog urbanog razvoja podstaknutog turizmom – uvođenje novih turističkih metoda, modela koji su više održivi, više oslonjeni na ekologiju, etno-turizma, obrazovnih tura i objekata za rekreaciju – stvaranje tampon zona
Zone budućeg razvoja	proučavanje, istraživanje i eksperimentisanje	<ul style="list-style-type: none"> – uglavnom u nerazvijenim i degradiranim oblastima Luštice – priobalna područja s bogatim morskim biodiverzitetom – oko postojećih i novih arheoloških nalazišta 	<ul style="list-style-type: none"> – predlog za osnivanje istraživačkog centra u okviru Parka (za istraživanje života u moru, flore, faune i arheoloških istraživanja) – predvideti procedure za stalno praćenje lokalnog ekosistema kako bi se obezbedili njihova zaštita i njihovo povećanje, isto kao i eventualno otkriće endemskih i retkih vrsta flore i faune – utvrditi moguće oblasti za obavljanje eksperimenata

Razmišljanja o značenju kulturnog pejzaža

Rezime:

U meri u kojoj pejzaž konstituišemo kao njegovo viđenje sa distance u odnosu na neposredan doživljaj sredine, on uvek predstavlja kulturnu realnost. To dobro izražava nemački jezik protivstavljajući termine (lebens) raum (egzistencijalna sredina), u odnosu na Landschaft (suprotno od grada), kao što se to vidi već na freskama Dobre vladavine u gradu i selu, Ambrođia Loren-cetia (Ambrogio Lorenzetti) u “Palazzo Pubblico” Sijene iz XIV veka. Seoski predeo, prva forma pejzaža, je prema tome otkriće građanina, a ne seljaka koji u njemu živi. Zatim treba dostići XVI vek kako bi učestvovali u pronalasku slikara koji su predstavljali pejzaž – prvo u kontekstu nekog događaja, a zatim kao predmet po sebi, kao što će se to videti kod A. Altdorfer-a i W. Huber-a u dolini Dunava. U primarnom značenju protegnutosti zemlje (XVI vek) svaki pejzaž predstavlja istorijsko platno. On je postao ono što jeste, i podrazumeva sukcesiju istorijskih stratuma koji ga karakterišu. U mreži rimskih puteva i zajedničkih ustanova nalazi se veliki deo Evrope u kojima se pretpostavljaju institucije koje joj slede sa njihovim putevima, podelama tla, njihovim grobljima, načinu njihovog opremanja teritorije, tako konstituišući njihovo aktuelno stanovište i njihov istorijski značaj. Bogatstvo ovoga se suštinski odražava i na tlu Balkana, mnoštva njegovih stratifikacija, a posebno onima koje su se konstituisale u svetu pravoslavlja i islama u koje su duboko uzidane i otuda vekovima svedoče o uzajamnoj koegzistenciji i toleranciji.

Ako pogled na ovaj proizvod prošlosti uvek polazi od sadašnjosti, a to znači sa stanovišta savremene perspektive, nije manje očito da treba razlikovati težnju čiji je cilj da obuhvati strukturu i smisao prošlosti od one koja se suprotno, sastoji u tome da projektuje problematiku koja odgovara sadašnjici, te koja jedino može instrumentalizovati prošlost na korist i u ime interesa sadašnjosti. To je u stvari izbor o kome će suditi politika, prema kome će ona stvarati civilizatorsko delo, preuzimajući zadatak poštovanja i konzervacije kulturnog nasleđa, ili suprotno, ostvariti varvarski čin negirajući ga kako bi afirmisala unilateralno i agresivno shvatanje sadašnjice.

Abstract:

Dans la mesure où il ne se constitue que par une prise de distance vis-à-vis du milieu vécu immédiat, le paysage est toujours une réalité culturelle. C'est ce qu'exprime bien l'allemand par l'opposition des termes de (Lebens) raum (milieu existentiel) et de Landschaft (contrée par opposition à la ville), comme on le voit déjà au XIVe siècle dans les fresques du Bon gouvernement à la ville et à la campagne d'Ambrogio Lorenzetti au Palazzo Pubblico de Sienne. La campagne, première forme de paysage, est alors une découverte du citadin, non du paysan qui l'habite. Il faudra par la suite

attendre le XVIe siècle pour assister à l'invention par les peintres du paysage comme représentation – d'abord comme contexte d'un événement, puis comme objet en soi – comme on le verra avec A. Altdorfer et W. Huber dans la vallée du Danube.

Au sens premier d'étendue de pays (XVIe siècle), tout paysage présente une épaisseur historique. Il est devenu ce qu'il est, et comprend une succession de strates historiques qui le caractérise. Au réseau des routes et des établissements romains communs à une grande partie de l'Europe se sont superposés ceux des établissements postérieurs, avec leurs rues, leurs divisions du terrain, leurs cimetières, leur mode d'aménagement du territoire constitutifs de leur aspect actuel et de leur signification historique. La richesse de celle-ci résulte essentiellement, dans les Balkans, de ces multiples stratifications, et en particulier de celles constituées par le développement du monde orthodoxe et celui de l'Islam, qui s'y sont profondément imbriqués et témoignent par là de siècles de coexistence et de tolérance réciproque.

Si le regard sur ce produit du passé est toujours posé à partir du présent et donc dans une perspective actuelle, il n'en est pas moins évident qu'il faut distinguer l'intention qui vise à saisir la structure et le sens de ce passé et celle qui consiste au contraire à projeter sur lui une problématique propre au présent, qui ne peut qu'instrumentaliser ce passé au profit d'intérêts présents. C'est en effet à ce choix que se jugera la politique, selon qu'elle fera oeuvre de civilisation en assumant le devoir de respect et de conservation du patrimoine culturel, ou au contraire acte de barbarie en le niant pour affirmer une conception unilatérale et agressive du présent.

Zaključci i preporuke konferencije

- **identifikacija i definisanje elemenata** kulturne politike, u prvom redu, u pogledu zaštite kulturno-istorijskih predela i upravljanja zaštićenim prirodnim zonama, u kojima treba da bude ostvaren uravnotežen, odnosno održiv razvoj;
- **nužnost stvaranja strategije razvoja**, kulturne politike, planiranja i menadžmenta u cilju održivog razvoja regiona;
- **primena pojma kulturnog predela** njegovim uključivanjem u normativno-pravne dokumente i kulturnu politiku u skladu sa međunarodnim konvencijama i preporukama;
- **planiranje** mera kulturne politike i **strategije održivog razvoja** u kulturnom smislu, polazeći od datog stanja prostorne, kulturno-istorijske i prirodne baštine;
- **integracija** kulturne politike i menadžmenta u planiranju zaštite kulturno-istorijskog, prirodnog i duhovnog nasleđa u sklopu razvoja gradskih i seoskih sredina, što skupa treba kvalitetno da unapredi upravljanje istorijskim mestima i kulturnim predelima;

- **strategija i smernice** u očuvanju kulturnog predela (sprečavanje divlje gradnje, nedozvoljena seča šuma, nelegitimne koncesije na deo kulturnog predela itd.);
- **formiranje upitnika** o stanju i mogućnostima razvoja kulturno-prirodnih celina, kao osnove za bazu podataka pri izradi prostornih planova, regulacionih planova, valorizacionih osnova, menadžmentu planova, strategija, naučnih studija, turističkog i promotivnih materijala itd.;
- **definisanje mreže aktera:** institucija uprave na lokalnom i regionalnom nivou, koje treba da sarađuju (na lokalnom, nacionalnom, regionalnom i evropskom nivou) na ostvarivanju zaštite i kreativnog razvoja kulturnih predela od istorijskog, estetskog i ekološkog značaja;
- **formiranje liste eksperata i referentnih institucija** (naučnih instituta, zavoda, univerziteta, fakulteta, institucija kulture, turističkih i nevladinih organizacija i dr.);
- **jačanje procesa lokalnog razvoja** baziranog na vrednovanju kulturnog i prirodnog nasleđa kroz obrazovanje putem predavanja, seminara, radionica, specijalizacija itd.;

II

- da se ustanovi kontinuitet rada Konferencije sa skupom jednom godišnje;
- da sedište Konferencije bude Banja Luka, i da joj naziv bude Banjalučka konferencija;
- da se formira Naučni odbor Konferencije u stalnom zasedanju;
- Konferencija treba da posluži kao jedno savetodavno telo vladama, ministarstvima, regionalnim i lokalnim vlastima. U tom cilju Evropski centar za mir i razvoj Univerziteta za mir osnovanog od Ujedinjenih nacija u saradnji i uz podršku UNIDROIT i drugih međunarodnih organizacija razmotriće mogućnosti formiranja jedne **Međunarodne ekspertske grupe**, koja će razmatrati probleme od najveće važnosti ne samo za Balkanske zemlje, nego će istovremeno pomagati Međunarodnoj zajednici u njenim naporima na tom planu.

III

- Put kojim Balkan mora da ide ka smanjenju nejednakosti razvojem i da stremi ka toleranciji i pomirenju je težak put. Međutim, on može da bude lakši sagledavanjem uzroka razaranja njegovog nasleđa i promovisanja njegove kulture, istorijske i prirodne baštine kao zajedničkog evropskog društvenog kapitala i evropskog identiteta. To treba

da bude popularisano u korist svih, istraženo od strane regionalnih i međunarodnih eksperata i predstavljeno svetu na prave načine radi promovisanja balkanskog identiteta kao kolevke evropske civilizacije. To je način na koji region može da ispriča svoju priču, prožme različite tokove savesti i paralelne realnosti koje on predstavlja i svetu pruži jedan uzbudljiv i privlačan Balkan. Verujem da je ovo jedan od načina da se pomogne promeni spoljne slike regiona.

H.J.E. Prof. dr Takehiro Togo, predsednik Akademskog Saveta ECPD (Japan)

Prof. dr Jeffrey Levett, predsednik Izvršnog Borda ECPD (Grčka)